

ANALI

PRAVNOG FAKULTETA U BEOGRADU

ANNALS
BELGRADE LAW REVIEW

- 01 Zoran S. MIRKOVIĆ
RAD ŽIVOJINA PERIČA NA KODIFIKOVANJU GRAĐANSKOG
ZAKONIKA MEĐURATNE JUGOSLAVIJE
- 33 Aleksandar ŽIVOTIĆ
NA PUTU NORMALIZACIJE – JUGOSLOVENSKO-SOVJETSKI
TRGOVINSKI PREGOVORI 1940.
- 69 Radmila RADIĆ
PREGOVORI O KONKORDATU IZMEĐU KRALJEVINE SHS
I SVETE STOLICE 1925. GODINE
- 109 Andreja KATANČEVIĆ
LEMŠAT SRPSKOG SREDNJOVEKOVNOG PRAVA
- 122 Boris BEGOVIĆ
EKONOMSKE POSLEDICE ŠPANSKE GROZNICE (1918–1920): SKICA
ZA EKONOMSKU ISTORIOGRAFIJU JEDNE PANDEMIJE
- 159 Karmen LUTMAN
ZAHTEV ZA POVRAĆAJ ULAGANJA ZBOG PRESTANKA UGOVORA O KUPOPRODAJI,
NAJMU I GRAĐENJU
- 179 Mirjana RADOVIĆ
PUNOVAŽNOST VALUTNE KLAUZULE NAKON STUPANJA NA SNAGU ZAKONA
O KONVERZIJU
- 193 Miloš VUKOTIĆ
PRAVNE POSLEDICE SMRTI DAVAOCA IZDRŽAVANJA
- 216 Vuk CUCIĆ
ADMINISTRATIVE LAW CHALLENGES OF POST-CLEARANCE AUDIT IN SERBIA

REDAKCIJA /

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK /

Marija Karanikić Mirić,
Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

ZAMENIK GLAVNOG I ODGOVORNOG UREDNIKA /

Boris Begović,
Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

UREĐIVAČKI ODBOR /

ČLANOVI IZVRŠNOG ODBORA REDAKCIJE /

Zoran Tomić (Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija),
Nebojša Jovanović (Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu,
Srbija), Goran Ilić (Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija),
Bojan Milisavljević (Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija),
Vojislav Stanimirović (Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu,
Srbija) i Danilo Vuković (Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu,
Srbija)

ČLANOVI SAVETODAVNOG ODBORA REDAKCIJE /

Brian Leiter (University of Chicago Law School, USA), Yariv Brauner
(University of Florida, USA), John Cerone (Tus University, USA),
Silvio Ferrari (University of Milan, Italy), Kenneth Einar Himma
(University of Washington, USA), Christa Jessel Holst (Max Planck
Institute for Comparative and International Private Law, Hamburg,
Germany), Thomas Koenig (Northeastern University, USA), Peter
Koller (University of Graz, Austria), Janez Kranjc (University of
Ljubljana, Slovenia), Rainer Kulms (Max Planck Institute for
Comparative and International Private Law, Hamburg, Germany),
Dzhenevra Igorevna Lukovskaya (St Petersburg State University,
Russian Federation), Ingeborg Maus (Goethe University Frankfurt,
Germany), Thomas Mertens (Radboud University, Netherlands),
Slobodan Milacic (University of Bordeaux, France), Paul du Plessis
(The University of Edinburgh, Scotland), Vesna Rijavec (University
of Maribor, Slovenia), Željko Šević (Sohar University, Oman),
Gerhard Thür (Institute for the Study of Ancient Culture, Austria)

SEKRETARI /

Nikola Ilić (Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu,
Srbija) i Novak Vujičić (Pravni fakultet Univerziteta u
Beogradu, Srbija)

TEHNIČKI SEKRETAR /

Milena Mitrović (Institut za međunarodnu politiku
i privredu, Srbija)

IZDAVAČ /

Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

LEKTOR I KOREKTOR /

Irena Popović Grigorov, Vuk Tošić

TEHNIČKI UREDNIK /

Jovan Đorđević

DIZAJN KORICA /

City Image

SLOG I PRELOM /

DOSIJE
STUDIO

ŠTAMPA /

Birograf

TIRAŽ /

300

SEKUNDARNE PUBLIKACIJE U KOJIMA SE

INDEKSIRA ČASOPIS /

Directory of Open Access Journals (DOAJ); EBSCO;
HeinOnline Law Journal Library; SCIndeks (Srpski
citatni indeks); Cobiss

ANALI

PRAVNOG FAKULTETA U BEOGRADU

ANNALS
BELGRADE LAW REVIEW

- 01 Zoran S. MIRKOVIĆ
RAD ŽIVOJINA PERIĆA NA KODIFIKOVANJU GRAĐANSKOG
ZAKONIKA MEĐURATNE JUGOSLAVIJE
- 33 Aleksandar ŽIVOTIĆ
NA PUTU NORMALIZACIJE – JUGOSLOVENSKO-SOVJETSKI
TRGOVINSKI PREGOVORI 1940.
- 69 Radmila RADIĆ
PREGOVORI O KONKORDATU IZMEĐU KRALJEVINE SHS
I SVETE STOLICE 1925. GODINE
- 109 Andreja KATANČEVIĆ
LEMŠAT SRPSKOG SREDNJOVEKOVNOG PRAVA
- 122 Boris BEGOVIĆ
EKONOMSKE POSLEDICE ŠPANSKE GROZNICE (1918–1920): SKICA
ZA EKONOMSKU ISTORIOGRAFIJU JEDNE PANDEMIJE
- 159 Karmen LUTMAN
ZAHTEV ZA POVRAĆAJ ULAGANJA ZBOG PRESTANKA UGOVORA O KUPOPRODAJI,
NAJMU I GRAĐENJU
- 179 Mirjana RADOVIĆ
PUNOVAŽNOST VALUTNE KLAUZULE NAKON STUPANJA NA SNAGU ZAKONA
O KONVERZIJU
- 193 Miloš VUKOTIĆ
PRAVNE POSLEDICE SMRTI DAVAOKA IZDRŽAVANJA
- 216 Vuk CUCIĆ
ADMINISTRATIVE LAW CHALLENGES OF POST-CLEARANCE AUDIT IN SERBIA

SADRŽAJ

ČLANCI

- 001 Zoran S. Mirković**
Rad Živojina Perića na kodifikovanju Građanskog zakonika međuratne Jugoslavije
- 033 Aleksandar Životić**
Na putu normalizacije – jugoslovensko-sovjetski trgovinski pregovori 1940.
- 069 Radmila Radić**
Pregovori o konkordatu između Kraljevine SHS i Svete Stolice 1925. godine
- 109 Andreja Katančević**
Lemšat srpskog srednjovekovnog prava
- 122 Boris Begović**
Ekonomske posledice španske groznice (1918–1920): skica za ekonomsku istoriografiju jedne pandemije
- 159 Karmen Lutman**
Zahtev za povraćaj ulaganja zbog prestanka ugovora o kupoprodaji, najmu i građenju
- 179 Mirjana Radović**
Punovažnost valutne klauzule nakon stupanja na snagu zakona o konverziji
- 193 Miloš Vukotić**
Pravne posledice smrti davaoca izdržavanja
- 216 Vuk Cucić**
Administrative Law Challenges of Post-Clearance Audit in Serbia

PRIKAZI

- 235 Begović, Boris, Zoran Mirković. 2020.
Sto godina od ujedinjenja – formiranje države i prava. Belgrade: Faculty of Law University of Belgrade.
(Dragoljub Popović)
- 246 Popović, Dejan. 2020.
Unifikacija poreskog prava u prvoj jugoslovenskoj državi. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
(Boško Mijatović)
- 249 Anđelković Maja, Tihon Rakičević (ur). 2020.
Evergetidski tipik. Manastir Studenica.
(Velibor Džomić)
- 253 Fielding, Steven, Bill Schwarz, Richard Toye. 2020.
The Churchill Myths. Oxford: Oxford University Press.
(Boris Begović)
- 264 Jevremović Petrović, Tatjana. 2019.
Modeli osnivačkih akata. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
(Milena Mitrović)

SEĆANJA

- 274 **Zoran Tomić**, *Pavle Nikolić* (1928–2020)
- 277 **Jovica Trkulja**, *Stevan Đorđević* (1927–2019)

VARIA

- 282 **Odluka o povlačenju članka**
- 283 **Uputstvo za autore**

TABLE OF CONTENTS

ARTICLES

- 001 Zoran Mirković**
The Work of Živojin Perić on the Codification of the Civil Code of Interwar Yugoslavia
- 033 Aleksandar Životić**
On the Path of Normalization – Yugoslav-Soviet Trade Negotiations in 1940
- 069 Radmila Radić**
Concordat Negotiations between the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes and the Holy See in 1925.
- 109 Andreja Katančević**
Lemšat of Serbian Medieval Law
- 122 Boris Begović**
Economic Outcomes of the Spanish Flu (1918–1920): A Sketch of the Economic Historiography of a Pandemic
- 159 Karmen Lutman**
Restitution for Improvements on Land of Another after Termination of Sales, Lease or Construction Contract
- 179 Mirjana Radović**
Legality of the Currency Clause after Entry into Force of the Law on Conversion
- 193 Miloš Vukotić**
Legal Consequences of the Caregiver’s Death in a Life Care Contract
- 216 Vuk Cucić,**
Administrative Law Challenges of Post-Clearance Audit in Serbia

BOOK REVIEWS

- 235 Begović, Boris, Zoran Mirković. 2020.
Sto godina od ujedinjenja – formiranje države i prava. Belgrade: Faculty of Law University of Belgrade.
(Dragoljub Popović)
- 246 Popović, Dejan. 2020.
Unifikacija poreskog prava u prvoj jugoslovenskoj državi. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
(Boško Mijatović)
- 249 Anđelković Maja, Tihon Rakičević (ur). 2020.
Evergetidski tipik. Manastir Studenica.
(Velibor Džomić)
- 253 Fielding, Steven, Bill Schwarz, Richard Toye. 2020.
The Churchill Myths. Oxford: Oxford University Press.
(Boris Begović)
- 264 Jevremović Petrović, Tatjana. 2019.
Modeli osnivačkih akata. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
(Milena Mitrović)

IN MEMORIAM

- 274 **Zoran Tomić**, *Pavle Nikolić* (1928–2020)
- 277 **Jovica Trkulja**, *Stevan Đorđević* (1927–2019)

VARIA

- 282 **Decision on the Retraction of the Article**
- 283 **Instructions to Authors**

UDK 340.134:347(497.1)"1921/1939"; 34:929 Perić Ž.

CERIF: H 250, H 300

DOI: 10.51204/Anali_PFBU_21101A

Dr Zoran S. MIRKOVIĆ*

RAD ŽIVOJINA PERIĆA NA KODIFIKOVANJU GRAĐANSKOG ZAKONIKA MEĐURATNE JUGOSLAVIJE

Rad Živojina Perića na kodifikovanju građanskog zakonika biće analiziran na osnovu četiri pitanja. 1) Učešće u radu Privatno-pravnog odseka, kasnije Komisije za izradu građanskog zakonika. Zaduženja su podeljena 29. maja 1921. godine. Ž. Perić je bio zadužen da napiše glavu VIII o pravu nasledstva (§§ 531–551), zadružno pravo, glavu XIII o zakonskom redu nasleđivanja (§§ 727–761) i glavu XV o zauzimanju nasledstva u državinu. 2) Mišljenje Ž. Perića o metodu kodifikovanja koji je bio primenjen. 3) Perićevo mišljenje o zakonskoj terminologiji izrađenog projekta koji je nazvan Predosnova građanskog zakonika Kraljevine Jugoslavije. 4) Ž. Perić je napisao obrazloženje (motive) 1–319. paragrafa Predosnove, koje je službeno objavilo Ministarstvo pravde 1939. godine.

Ključne reči: *Živojin Perić. – Građanski zakonik. – Kodifikacija. – Međuratna Jugoslavija.*

* Redovni profesor, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija, zoranm@ius.bg.ac.rs.

1. UČEŠĆE PERIĆA U RADU PRIVATNO-PRAVNOG ODSEKA, KASNIJE KOMISIJE ZA IZRADU GRAĐANSKOG ZAKONIKA

1.1. Perićevo učešće na sednicama

U novoj državi, Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevina SHS), nastavili su da se primenjuju dotadašnji građanski zakonici i drugi propisi koji su važili na svakom od šest pravnih područja, koja su činila tu državu. Ta pravna područja su bila: dalmatinsko-slovenačko, hrvatsko-slavonsko, bosansko-hercegovačko, vojvođansko, srbijansko i crnogorsko. U pravih pet se koristio austrijski Građanski zakonik iz 1811. godine (AGZ), i to u dalmatinsko-slovenačkom i hrvatsko-slavonskom u potpunosti, u bosansko-hercegovačkom i vojvođanskom delimično, dok se u Srbiji AGZ primenjivao prerađen i skraćen. Van domašaja neposrednog uticaja AGZ bila je samo Crna Gora, gde je na snazi bio Opšti imovinski zakonik iz 1888, sa izmenama iz 1898. godine.

U sklopu „izjednačenja zakonodavstva“, kako su onda nazivali donošenje jedinstvenih zakonika za celu zemlju, trebalo je unificirati građanskopravnu materiju.¹

Uredbom od 16. decembra 1919. godine, pri Ministarstvu pravde su bili ustanovljeni Stalni zakonodavni savet i njegov Privatno-pravni odsek. Privatno-pravni odsek su činili najugledniji civilisti: Živojin Perić, profesor Pravnog fakulteta u Beogradu, dr Ivan Maurović, profesor Pravnog fakulteta u Zagrebu, dr Dragoljub Aranđelović, profesor Pravnog fakulteta u Beogradu, dr Gregor Krek, profesor Pravnog fakulteta u Ljubljani, dr Lazar Marković, ministar, dr Živojin Spasojević, profesor Pravnog fakulteta u Beogradu, Đorđe Nestorović, predsedavajući te sekcije (kasnije i Komisije za pisanje Građanskog zakonika, sve do svoje smrti 26. jula 1935. godine),² Dobrivoje Petković i Mijailo Tadić, advokati iz Beograda. Privatno-pravnom odseku bila je poverena, između ostalog, izrada nacrtu građanskog zakonika za Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca.

Posle uvođenja diktature kralja Aleksandra 6. januara 1929. godine, umesto Stalnog zakonodavnog saveta osnovan je sa istom nadležnošću

¹ Vid. o unifikatorskim stremljenjima novih država nastalih na ruševinama Habzburškog carstva: Slapnicka, Helmut. 1973. *Österreichs Recht außerhalb Österreichs. Der Untergang des österreichischen Rechtsraums*. Wien. 18–25.

² Kasnije je bio ban Moravske banovine.

Vrhovni zakonodavni savet pri Ministarstvu pravde.³ Na osnovu člana 2 Zakona o Vrhovnom zakonodavnom savetu i komisijama stručnjaka pri Ministarstvu pravde, od 31. januara 1929, ministar pravde Milan Srškić je Rešenjem od 19. novembra 1930. godine oformio Komisiju za izradu građanskog zakonika. Komisija je, gotovo u istom sastavu kao dotadašnji Privatno-pravni odsek, nastavila rad na nacrtu građanskog zakonika.⁴

Na sednici Privatno-pravnog odseka održanoj 15. januara 1921. pročitana je odluka ministra pravde o izradi građanskog zakonika (i drugih zakonika iz privatnopravne oblasti).⁵

Podela zaduženja za „preradu Građanskog zakonika koji važi u Hrvatskoj“ izvršena je na sednici Privatno-pravnog odseka Stalnog zakonodavnog saveta od 29. maja 1921. godine. Odlučeno je „da članovi izvrše reviziju dotičnih odredaba Hrvatskog građanskog zakonika s obzirom na tri novele... i s obzirom na utvrđenu sudsku praksu u razumevanju izvesnih zakonskih naređenja“. Radilo se o AGZ iz 1811. godine, koji je preveden na hrvatski jezik i u Hrvatskoj i Slavoniji uveden u život 1853. godine pod nazivom Opći građanski zakonik (OGZ), sa tri takozvane ratne novele iz 1914, 1915. i 1916. godine.

Živojinu Periću je palo u zadatak da ovako uradi glavu VIII o pravu nasledstva (§§ 531–551), zadružno pravo, glavu XIII o zakonskom redu nasledivanja (§§ 727–761) i glavu XV o zauzimanju nasledstva u državinu (§§ 797–824).⁶

Odlučeno je, takođe, da autori dostave gotova zakonska rešenja do 1. oktobra te iste, 1921. godine. Dakle, u roku od četiri meseca! Tako ambiciozan plan se pokazao kao potpuno nerealan.

Iz zapisnika se saznaje da je Perić prisustvovao, osim navedenih, sednicama Privatno-pravnog odseka (odnosno, od uvođenja diktature, Komisije) koje su držane 13. septembra 1921, 1. aprila 1922, 1. novembra 1922, decembra 1922, 25. oktobra – 30. novembra 1924, 1. februara 1925, 19. oktobra – 15. novembra 1925, 11. januara – 6. februara 1927, 1–22. marta 1927, 22.

³ Vid. *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* 23, od 2. februara 1929. godine, od kada je počeo i da važi.

⁴ Zapisnik sa sednica Komisije za izradu građanskog zakonika održane 26. novembra 1930. Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo pravde Kraljevine Jugoslavije, fond 63, fascikla 8AJ, Mp KJ, 63, f. 8 (listovi 1–2) (u daljem tekstu: AJ, Mp KJ, 63, f. 8).

⁵ Protokol sednice Privatno-pravnog odseka Stalnog zakonodavnog saveta od 15. januara 1921. godine. AJ, Mp KJ, 63, f. 8 (l. 1–2).

⁶ Protokol sednice Privatno-pravnog odseka Stalnog zakonodavnog saveta od 29. maja 1921. godine. AJ, Mp KJ, 63, f. 8 (l. 1–2).

novembra 1927, 2. februara – 29. marta 1929, 26. novembra 1930, 16–28. marta 1931, 16–28. maja 1931, 17. marta 1932, 20. aprila – 7. maja 1932, 13. maja 1932. godine.⁷

Na sednici održanoj 19. oktobra 1925. godine, predsedavajući Nestorović je upoznao članove Odseka sa željom ministra pravde da se izdvoje delovi budućeg građanskog zakonika i to: opšti deo obligacija (§§ 859–937), posebni deo obligacija (§§ 938–1292), naknada štete (§§ 1293–1341) i zajednička naređenja za lična i imovinska prava (§§ 1342–1450). Ti delovi bi činili poseban zakon o obligacijama, po ugledu na švajcarski zakon o obligacijama, koji bi bio donet pre celovitog građanskog zakonika. Usledila je veoma živa rasprava. Krek bio je protiv te ideje i postavio je pitanje da li je uopšte moguće da se obligaciono pravo posebno ozakoni. Izrazio je bojazan da bi promene, prelazna i uvodna naređenja zahtevali nesrazmerno mnogo vremena, truda i troškova. Smatrao je da je obligaciono pravo integralni deo nacрта budućeg građanskog zakonika i da ga je teško, kao deo, iz organizma izlučiti. To bi moglo imati nezgodne praktične posledice u prvom redu za tumačenje jer se propisi obligacionog prava pozivaju na propise i cele pravne ustanove drugih delova građanskog zakonika, stvarnog, porodičnog, naslednog.

Zbog svega, Krek je predložio da se nastavi rad na građanskom zakoniku u celini. Perić i Tadić su podržali njegov predlog. Ostali su smatrali da će Odsek u toku rada videti da li su teškoće o kojima je govorio Krek tako velike i onda postupiti kako treba.⁸

Već na prvoj narednoj sednici 22. maja 1926. godine Odsek je odlučio da se, zbog teškoća koje su se pojavile, odustane od izrade posebnog zakona o obligacijama i da se produži rad na projektu građanskog zakonika kao celine.⁹

Na sednici Privatno-pravnog odseka održanoj 22. novembra 1927. godine raspravljano je o formi zaključivanja braka. Od odluke da li će se u zemlji usvojiti obavezno zaključenje građanskog ili crkvenog braka zavisilo je kako će biti redigovane druge odredbe građanskog zakonika, koje se odnose na bračno pravo. Toj sednici su prisustvovali samo članovi Odseka iz Beograda. Mišljenje koje Odsek usvoji je trebalo poslati i članovima Mauroviću i

⁷ Zapisnici sa tih sednica su sačuvani u AJ, Mp KJ, 63, f. 8 i Arhivu Srbije, Fond Živojina Perića, 67 (u daljem tekstu: AS, ŽP). Videti Mirković (2020, 270–280).

⁸ Zapisnik sa sednice Privatno-pravnog odseka Stalnog zakonodavnog saveta od 19. oktobra 1925. godine. AJ, Mp KJ, 63, f. 8 (l. 1–4).

⁹ Zapisnik sa sednice Privatno-pravnog odseka Stalnog zakonodavnog saveta od 22. maja 1926. godine. AJ, Mp KJ, 63, f. 8 (l. 1–2).

Kreku, kao i stručnjaku za porodično pravo Kušeju.¹⁰ Potom bi se mišljenje Privatno-pravnog odseka dostavilo ministru pravde, koji bi to izneo pred Vladu Kraljevine SHS na konačnu odluku. Tek nakon toga bi se pristupilo definitivnom redigovanju odredaba bračnog prava.

U vezi sa tim izneta su na diskusiju sledeća pitanja:

- 1) da li Ustav iz 1921. godine „dodiruje u svojim naređenjima pitanje o formi braka, i da li bi se, prema tome, u našoj državi mogao uvesti kao obavezan građanski ili samo crkveni brak“;
- 2) pošto je u članu 12 Ustava stajalo „da usvojene i priznate vere samostalno uređuju svoje poslove“, „da li država može nezavisno od crkvenih vlasti da reguliše pitanja crkvenog braka“;
- 3) ako bi se uveo crkveni brak kao obavezan za priznate religije, kako bi se onda regulisali „brakovi između pripadnika raznih veroispovesti bilo priznatih bilo nepriznatih ili bezvernika“?

Odgovarajući na prvo pitanje, svi su prisutni članovi Saveta izjavili da Ustav iz 1921. godine ni u jednom članu ne govori o formi u kojoj se brak ima zaključiti. Ustav samo u članu 29 propisuje: „Brak stoji pod zaštitom države.“ Članovi Odseka smatraju da se u tom članu ne govori o formi braka nego samo o tome da država smatra brak državnim institucijom koja čini osnovu njenog postojanja. Zbog toga država brak uzima u zaštitu i protiv je potpune slobode braka: brak se ne može zaključiti u svakom uzrastu i prilici, a jednom zaključen ne može se svojevolumeno raskinuti.

Članovi Odseka su smatrali da država nije u dovoljnoj meri zaštitila brak. Umesto da propiše pozitivne norme o braku, država je ostavila i na snazi stanje koje je zatekla u trenutku ujedinjenja. Posledica toga je da se brak zaključen u jednoj pokrajini, prema njenim propisima, u drugoj smatra nevažećim. Tako, na primer, crkvene vlasti na teritoriji Srbije ne smatraju važećim građanski brak zaključen u Vojvodini, Rimokatolička crkva ne smatra da je uredan mešoviti brak zaključen pred pravoslavnim sveštenikom i tako dalje.

Usled toga, najvažnija pitanja braka su bila neregulisana i neodređena, protiv čega su digli glas pojedine crkvene organizacije, pravnička udruženja,

¹⁰ Na sednici Privatno-pravnog odseka održanoj 1. novembra 1922. godine, na Maurovićev predlog, odlučeno je da, osim dr Čedomilja Mitrovića, profesora Beogradskog univerziteta, deo o bračnom pravu urade dr Edo Lovrić, profesor Zagrebačkog univerziteta, i dr Rade Kušej, profesor Ljubljanskog univerziteta. Zapisnik sa sednice Privatnopravnog odseka Stalnog zakonodavnog saveta Ministarstva pravde održane 1. novembra 1922. godine. AJ, Mj KJ, 63, f. 8 (l. 1–2).

privatna lica. Privatno-pravni odsek je smatrao da država treba unapred da utvrdi formu u kojoj se brakovi imaju zaključivati i da propiše smetnje za zaključenje braka.

Članovi Privatno-pravnog odseka izjasnili su se o formi zaključenja braka. Mitrović je istakao načelo: „Svakome građaninu (treba) ostaviti na volju da bira oblik u kome će se brak zaključiti, jer se samo tako ujemčava sloboda uživanja građanskoga prava.“ Sa tim mišljenjem se složio i Tadić. Petković je bio za „građanski brak kao obavezan za sve državljanke a crkveni kao fakultativan“.

Arandelović se izjasnio na sledeći način: „Država će propisati da je za zaključenje braka obavezna izvesna forma zaključenja. Ta će forma biti dvojaka:

- 1) za pripadnike pojedinih državom priznatih religija država će propisati formu, koju pojedine religije traže za zaključenje braka. Ta će forma onda biti državna forma za pripadnike dotičnih religija kad hoće da zaključe brak...
- 2) za lica koja ne pripadaju ni jednoj religiji, dalje za lica koja su pripadnici pojedinih religija, kao i za mešovite brakove ali kada sveštenici pojedinih religija neće da venčaju, jer tvrde da zaključenje braka između tih lica religija ne dopušta, a država te religijske zahteve ne priznaje, uvodi se građanski brak po nuždi pred građanskom vlašću.“

O formi zaključenja braka Perić je izjavio: „1. U načelu da ta forma bude religiozna; 2. izuzetno: građanska, i to ustanova: *Notcivilehe* austrijskog prava.“ On objašnjava da član 12 Ustava iz 1921. godine ne zabranjuje crkveni brak, kako su mislili neki pravni pisci. Perić je smatrao da stav 2 člana 12 Ustava („Uživanje građanskih i političkih prava nezavisno je od ispovedanja vere“) ne ide dalje od Berlinskog ugovora od 13. jula 1878. godine, koji je „postavio princip da se ne može, iz verskih razloga, jedna čitava kategorija pojedinaca isključiti iz uživanja građanskih i političkih prava (mislilo se posebice, na Jevreje)“. Iz toga proizlazi, rezonovao je Perić, da Ustav ostavlja zakonodavcu određene ruke u normiranju ustanova koje stoje u vezi sa religijom. Ustavom zajamčena sloboda vere i savesti, prema Perićevom mišljenju, samo znači da zakonodavac ne bi mogao da nametne pojedincima „ovu ili onu veru“ ili „da im uopšte zabrani da veruju“. Sloboda da se ispoveda vera po volji ili uopšte ne veruje nema veze sa formom zaključenja braka, držao je Perić i zaključio da zakonodavac suvereno rešava o toj formi.

Perić je otišao i dalje tražeći od države da ne bude ravnodušna prema tome hoće li pojedinci verovati ili neće verovati jer od toga, prema njegovom mišljenju, zavisi u kom smislu će se društvo razvijati, da li u smislu „materijalističkoga ili spiritualističkoga shvatanja“. Ako država da prednost duhovnoj (spiritualističkoj) kulturi nad materijalnom, što bi trebalo prema Perićevom mišljenju, onda „država mora imati o društvu religioznu koncepciju a ne ateističku, pošto verski osećaj naročito doprinosi širenju duhovne kulture“. Konačno, Perić je rekao da je „za nas hrišćane hrišćanska religija (je) najsuperiornija“ i stoga bi „naša Država trebalo da ima ne samo versku nego još i hrišćansku koncepciju o čovečanstvu i njegovim ciljevima“. Zbog toga se Perić zalagao da „zakonodavac treba da stoji na stanovištu religijskog shvatanja i da kod braka ustanovi crkvenu formu... ali s tim ograničenjem da se lica koja ne pripadaju nikakvoj veri (*confessionslose*) ili nikakvoj priznatoj veri mogu venčati i u građanskoj formi“.

Ta duga diskusija vredna posebne pažnje završena je tako što su članovi Privatno-pravnog odseka zaključili da se ne može ozakoniti građanski brak kao obavezan za sve državljane jer bi to naišlo na nesavladive teškoće (protivljenje crkvenih organizacija itd.). Zbog toga su predložili:

„a) Usvojiti crkveni brak kao obavezan za sve pripadnike jedne i iste veroispovesti, a za brakove u kojima su jedna ili obe strane iz raznih priznatih ili nepriznatih veroispovesti uvesti kao obavezan građanski brak (*Notcivilehe*). To isto vredi i kad bezvernici stupaju u brak među sobom ili s licem koje pripada kojoj priznatoj ili nepriznatoj veroispovesti.

b) Bračne sporove između svih državljana Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca sudiće redovni građanski sudovi, izuzimajući bračne sporove kad oba supružnika pripadaju islamskoj veri za koje sporove nadležan šerijatski sud.

v) Knjige (matrikule) rođenih, venčanih i umrlih vodiće se kod sreskih sudova.“¹¹

Komisija za izradu građanskog zakonika je, nakon više sastanaka, na sednici održanoj 13. maja 1932. godine završila drugo čitanje celokupnog nacрта građanskog zakonika. Bertold Ajzner (Bertold Eisner), zastupnik ministra pravde, izneo je program daljeg rada na građanskom zakoniku.

¹¹ Zapisnik sa sednica Privatno-pravnog odseka Stalnog zakonodavnog saveta održane 22. novembra 1927. godine. AS, ŽP, 67 (l. 1–12); Mišljenje Živojina Perića od 23. novembra 1927. godine. AJ, Mp KJ, 63, f. 13, 28 (l. 1–4).

Odlučeno je da Maurović sa hrvatsko-slavonskog, Krek sa slovenačko-dalmatinskog i Arandelović sa pravnog područja predratne Srbije još jednom pročitaju i pregledaju nacrt građanskog zakonika, a da Perić (u saradnji sa Spasojevićem) izradi obrazloženje (motive) tog nacrta.

Komisija je nacrt građanskog zakonika nazvala „Predosnova“ zbog toga što taj nacrt nije bio definitivna. Izneti su i razlozi protiv brzog objavljivanja nacrta. Maurović je svoje protivljenje obrazložio rečima da bi to dalo „obilno razloga onim pravnicima, koji su protiv svake recepcije (u širem smislu) austrijskih zakona (vidi dr. Jankovića u ‘Braniču’ i u ‘Arhivu’) da se u još većoj meri usprotive našem celom dosadašnjem radu oko o. gr. Zakonika“. Prema njegovom mišljenju, „tako bi mogla konačno pasti i naša glavna ideja, koja je u danim prilikama bezuvetno opravdana da (je) naime unificirano opšte građansko pravo usko nadovezano na dosadašnje pravno stanje njegovo u celoj državi“. Osim toga, smatrao je da bi propisi o bračnom pravu iz projekta otežali aktuelne pregovore o konkordatu između Jugoslavije i Vatikana.

U vezi sa tim primedbama Krek je izjavio da projekat ima mnogo krupnih mana. Te mane su rezultat toga što se na njemu radilo u velikim razmacima, sa dugim pauzama, tako da su pojedini delovi nejednako izrađeni. Neki delovi, koji su bili završeni u početku, skoro uopšte nisu odstupali od AGZ, dok su docnije izrađeni delovi više-manje modernizovani.

Treće i poslednje čitanje Predosnove završili su sami Maurović i Krek (Arandelović je bio sprečen zbog drugih obaveza) u Ljubljani od 23. septembra do 11. oktobra 1933. godine. Potom su Ministarstvu pravde poslali konačnu redakciju Predosnove. Maurović i Krek su napisali i deo o realnim teretima, §§ 559–570, koji je unet kao VIII poglavlje drugog dela iza poglavlja o služnostima. Predosnova je objavljena u prvoj polovini iduće, 1934. godine (Perić 1939, III–V).¹²

1.2. Perićev rad na tekstu

Perić je napisao „Kratko objašnjenje“ onih delova na kojima je on radio, koje je datirao 6. junom 1922. godine i svojeručno potpisao.¹³ Prvi deo tog dokumenta bio je posvećen glavi VIII – opštem delu naslednog prava, §§ 532–551 OGZ (AGZ).

¹² Zapisnik sa sednica Komisije za izradu građanskog zakonika održane 13. maja 1932. godine. AJ, Mp KJ, 63, f. 8 (l. 1–5).

¹³ „Kratko objašnjenje“ Perića od 6. juna 1922. godine upućeno Privatno-pravnom odseku Stalnog zakonodavnog saveta. AJ, Mp KJ, 63, f. 8 (l. 1–14).

U § 532 Perić je izostavio da je nasledno pravo stvarno pravo jer je smatrao da je to zastarela definicija. Dodao je da mu osobina naslednog prava da dejstvuje *erga omnes* ne daje karakter stvarnog prava.

Prema Perićevom mišljenju, § 536 nije odgovorio na pitanje od koga dana se smatra da je nasleđe otvoreno u slučaju oglašnja nestaloga za umrloga jer spada u opšti deo građanskog prava. Rešenje bi, smatrao je, moglo biti da sudske odluke o tome imaju deklarativni, a ne konstitutivni karakter.

U § 538 Perić nije zadržao ustanovu „da se prezumtivni naslednik može odreći prava nasledstva za života *de cuius*-a“. Perić je smatrao da dok je *de cuius* živ, pravo nasledstva je samo jedno „tako zvano (tobožnje) pravo“, samo jedna „nada da će se dobiti pravo nasleđa, a nade ne mogu biti predmet pravnih poslova (transakcija)“.

Perić je naveo da u Zakonu o zadužbinama Kraljevine Srbije iz 1912. godine nije jasno može li nastati zadužbina po smrti zaveštaoca i biti naslednik. Da bi rešio to pitanje, Perić je uneo novi § 538a, kojim je propisano da odobrenje vlasti, koje je potrebno za stvaranje jednog pravnog lica, može doći i posle otvaranja nasleđa.

U § 540 Perić je predvideo veći broj slučajeva nedostojnosti nego što to stoji u OGZ (AGZ), po uzoru na § 2339 nemačkog Građanskog zakonika (NGZ) i § 540 švajcarskog Građanskog zakonika (ŠGZ). On je uputio i na § 727 francuskog *Code civile*, koji je predviđao tri slučaja nedostojnosti.

U § 540a Perić je isključio oproštaj nedostojnosti, po uzoru na francuski *Code civile*.

Prema § 541 OGZ (AGZ), nedostojnost nije smetala potomcima nedostojnika da naslede *de cuius*-a samo ako je nedostojnik umro pre *de cuius*-a. Međutim, ako je nedostojnik nadživeo *de cuius*-a njegovi potomci nisu mogli naslediti na mesto i u ime njega, već ako po svom sopstvenom pravu ne bi bili pozvani na nasleđe *de cuius*-a, deo nedostojnoga naslednika bi pripao sanasledniku ili sanaslednicima. Perić je redigovao taj član tako da potomci nedostojnika nasleđuju i u tom slučaju, isključujući sanaslednike nedostojnika. Autor se pozvao na § 541 ŠGZ i sličan smisao § 2344 NGZ.

Perić je bio mišljenja da § 546 OGZ (AGZ) nije izrekom propisao od kojeg tačno trenutka prelazi vlasništvo zaostavštine na naslednika. To je izazvalo živu diskusiju u kojoj je izneto više mišljenja. Većinsko mišljenje je bilo da to biva tek sudskom odlukom o predaji zaostavštine nasledniku. Diskusija je bila zasnovana, smatrao je Perić, na sistemu rimskog prava, prema kome je (osim kod nužnih naslednika) zaostavština, sve do izjave naslednika da se prima nasleđa, predstavljala *hereditas iacens*. Međutim, novi zakonici, § 1922 NGZ i § 560 ŠGZ, usvojili su pravilo da vlasništvo zaostavštine

stiže naslednik samom smrću *de cuius-a*. Isto pravilo Perić je uneo u novi § 546a.

Perić je to obrazložio novim koncepcijama o društvu, zasnovanim na načelu društvene solidarnosti, po kojima volja pojedinca, ni u privatnom pravu, ne može više biti tako suverena kao što su je shvatali stariji građanski zakonic. Ako je opšti interes da se naslednik smatra vlasnikom zaostavštine još od dana otvaranja nasleđa, dakle i pre nego što se o nasleđu izjasnio, da bi se izbegle sve one posledice koje sobom nosi *hereditas iacens*, načelo autonomije volje pojedinca mora ustuknuti pred opštim interesom. No, to je samo jedan trenutak, dok se naslednik ne izjasni, tako da načelo autonomije volje ostaje očuvano.

Perić se veoma pohvalno izrazio o rešenju iz § 546a, prema kome je sledbenik *mortis causa* ili naslednik te onda on samim otvaranjem nasleđa stiže i svojinu i državinu, ili je isporukoprimalac i onda otvaranjem nasleđa zadobija u opšte samo tražbeno pravo, a kod stvari, svojinu i državinu tek tradicijom (materijalnom predajom pokretnih stvari, odnosno upisom u zemljišne knjige nepokretnih stvari).

Perić je § 551a preuzeo iz NGZ (§ 1953) i ŠGZ (§ 572). Taj paragraf, za razliku od hrvatskog (austrijskog), propisuje da potomak onoga koji je odbio nasleđe ravnopravno konkuriše na nasleđe *de cuius-a* sa drugim sanaslednicima.

Drugi deo Perićevog „Kratkog objašnjenja“ bio je posvećen glavi XIII o zakonskom nasleđivanju, §§ 727–761 OGZ (AGZ).

Perić je u vezi sa § 733a ukazao na značaj reprezentacije: a) reprezentent, pomoću stepena reprezentiranoga (onoga koga predstavlja), izjednačava se u stepenu sa naslednicima *de cuius-a* i tako nasleđuje, što, bez prava reprezentacije, ne bi bilo moguće, i b) potomci (reprezentanti) reprezentiranoga dobijaju samo onoliki udeo u zaostavštini *de cuius-a* koliki bi dobio reprezentirani da je nadživeo *de cuius-a*, bez obzira na broj njihov.

Povodom dve predstavlke Perića, od 10. i 29. oktobra 1921. godine, povodom izjednačenja muških i ženskih osoba u zakonskom naslednom redu, Privatno-pravni odeljenje je na svojim sednicama 27. oktobra i 16. novembra 1921. godine doneo dve odluke. Prva, da se u gradskim (varoškim) inokosnim porodicama usvoji sistem OGZ (AGZ), to jest da se u celoj državi potpuno izjednače u pravu nasleđa muška i ženska deca. Druga odluka je bila da u seoskim inokosnim porodicama u istom stepenu nasleđuju i muška i ženska deca, s tim da ženskoj deci pripada polovina onoga što bi pripalo muškoj. Te dve odluke su postale § 733b.

Perić je naglasio da je u §§ 735–737a i 738–743a usvojen sistem OGZ (AGZ) u drugom, trećem i četvrtom naslednom redu. To je imalo dvojako značenje: 1) da su izjednačeni i u gradskim i u seoskim porodicama u celoj državi muški i ženski srodnici *de cuius*-a, b) da ne postoji razlika u zakonskom nasleđivanju između očeve (muške) i majčine (ženske) linije.

Perić je ukazao na veliku novinu u § 751, prema kojoj su iz nasleđstva isključeni srodnici dalji od četvrtog naslednog reda i da je to učinjeno prema § 63 I novele. To je zasnovano na odluci Privatno-pravnog odseka da se pri preradi OGZ (AGZ) imaju u vidu sve tri austrijske novele, iz 1914, 1915. i 1916. godine.

Perić je § 752 izmenio u korist naslednog prava zakonitih potomaka vanbračnoga deteta, koje je umrlo pre stupanja njegovih roditelja u brak.

U skladu sa §§ 65 i 66 austrijske I novele, Perić je učinio dve izmene u §§ 754 i 754a, i to: a) vanbračnom potomstvu dato je zakonsko nasledno pravo prema vanbračnoj majci i njenim srođnicima i b) vanbračnoj majci i njenim srođnicima dato je zakonsko pravo nasleđivanja vanbračne dece koja bi umrla bez potomstva. (Srpski Građanski zakonik [SGZ] nije dao vanbračnoj deci zakonsko nasledno pravo prema vanbračnoj majci, dok je OGZ [AGZ] vanbračnoj deci dao zakonsko nasledno pravo prema vanbračnoj majci, ali ne i prema majčnim srođnicima. Prema odredbama SGZ, majka nije mogla da nasledi svoje vanbračno dete, a prema OGZ [AGZ] mogla je samo majka da nasledi svoje vanbračno dete, ali ne i njeni srođnici.)

Perićevo rešenje je bilo ugrađeno u § 737 Predosnove: „U pogledu na mater i materine srođnike imaju vanbračna deca pri zakonskom nasleđivanju jednaka prava sa bračnom decom.“

Perić je uneo § 756a o nasleđivanju usvojenika koji nema potomstva.

U § 757 Perić je, na osnovu upute Privatno-pravnog odseka, našao da je za suprugu bolji austrijski sistem koji je supruzi priznao zakonsko pravo nasleđa prema mužu (za razliku od prava užitka, koji je supruga imala prema §§ 412–416, 523 i 524 SGZ). I muž je imao zakonsko pravo nasleđa prema umrloj supruzi. Tako je u načelu usvojen sistem § 757 AGZ u novoj redakciji. Perić je odstupio od austrijskog sistema samo u pogledu veličine naslednog dela supruga s obzirom na to da li je reč o inokosnim gradskim (varoškim) ili seoskim porodicama.

To Perićevo rešenje je bilo ugrađeno u § 740 Predosnove kao „zakonsko pravo nasleđstva bračnog druga“.

Partije o naslednom pravu koje je redigovao Perić¹⁴ pretresane su na sednicama Privatno-pravnog odseka, održanim od 1. do 22. marta 1927. godine. Perić je na sednici od 5. marta održao govor u kome je rekao da je opšti deo naslednog prava „izradio pre skoro 5 godina (1922. god.)“. Tada se još mislilo, kazao je on, da tekst AGZ služi kao baza za rad, ali uz mogućnost da se on poboljša rešenjima iz novijih građanskih kodifikacija (nemačke, švajcarske itd.). Tako je Perić u izradi opšteg dela naslednog prava naročito iz NGZ uneo ove izmene: a) nije prihvatio ustanovu *hereditas iacens*, kao ni b) ustanovu odricanja od nasledstva (*Verzicht*), v) uneo je neke slučajeve nedostojnosti, g) uneto je da pravo predstavljanja (reprezentacije) može postojati i u slučaju pobijanja nasledstva. Kasnije je Privatno-pravni odsek doneo odluku da se ima gotovo doslovno držati teksta AGZ. Zbog toga je Perić predložio da diskusiju i rad na opštem delu naslednog prava nastave na osnovu teksta AGZ, a njegov nacrt, koji se „dosta razlikovao od toga zakonika“, da se priloži kao *votum separatum*.

Privatno-pravni odsek je povodom opšteg dela naslednog prava prihvatio iz Perićevog predloga samo §§ 539 i 539a *in suspecto* dok se ne reši pitanje o pravnim licima u opštem delu građanskog zakonika, i § 540, takođe, *in suspecto*.¹⁵

Uporedni prikaz teksta AGZ i Predosnove pokazuje sledeće:

AGZ		Predosnova
§§		§§
531	= ¹⁶	571
532	=	572 (Izostavljeno je: „Ovo je stvarno pravo.“)
533	=	573
534	=	574
535	=	575
536	=	576
537	=	577

¹⁴ Perićev nacrt opšteg dela naslednog prava §§ 531–551 (glava VIII) i zakonskog reda nasleđivanja §§ 727–761 (glava XIII) izložen je na 23 stranice, nosi njegov ručni potpis i nije datiran. AJ, M_p KJ, 63, f. 9, 17.

¹⁵ Zapisnik sa sednica Privatno-pravnog odseka Stalnog zakonodavnog saveta održanih od 1. do 22. marta 1927. godine. AS, ŽP, 67 (l. 1–9).

¹⁶ Legenda: = jednako; # različito; ≈ slično.

AGZ		Predosnova
538	=	578
		578, st. 2 je nov – o naslednom pravu začetog ali još nerođenog deteta
539	≠	579 je nov – o nasleđivanju pravnih lica
540	≈	580
541	≠	582 – potomci nedostojnika su mogli naslediti ostavioca i kad je nedostojnik nadživeo <i>de cuius</i> -a
542	=	581
543	/	Izostavljeno
544	/	Izostavljeno
545	=	583
546	=	584
547	=	585
548	=	586
549	=	587
550	=	588
551	=	589 (Dodato je da se može unapred odreći prava nasledstva „ugovorom sa ostaviocem. Za valjanost ugovora potreban je javnobeležnički akt ili posvedočenje sudskim zapisnikom.“) ¹⁷

Preljuba i rodoskrvnuće (§ 543) i dezterstvo (§ 544) kao uzroci nesposobnosti za nasleđivanje prema OGZ (AGZ) izostavljeni su iz Predosnove.

Poređenje pokazuje da su odredbe Predosnove o sposobnosti za nasleđivanje (§§ 578, st. 2 i 579), o uzrocima nesposobnosti (§§ 580 i 582) te o odricanju od nasledstva (§ 589) unekoliko drugačije od odredaba OGZ (AGZ)

¹⁷ Videti: *Tumač Obćemu austrijskomu građanskomu zakoniku (Tumač)*, 3–19; *Predosnova*, 1934, 118–121; Eisner, Pliverić 1937, 350–369.

(§§ 539, 540, 541, 543, 544 i 551) (Maurović 1934, 34–36; Radovčić 1975, 278; Eisner, Pliverić 1937, 363). Izuzme li se to, ostali Perićevi predlozi nisu našli mesto u tekstu Predosnove. Perić je kao glavni razlog neusvajanja njegovih predloga video u metodu kodifikovanja (o čemu će biti reči u sledećem poglavlju).

Potom je na sednicama Privatno-pravnog odseka održanim u martu 1927. godine pretresana glava XIII o zakonskom nasleđivanju, §§ 727–761 AGZ, koje je redigovao Perić. On je rekao da je u osnovi prihvatio nasledni sistem AGZ. U skladu sa odlukom Privatno-pravnog odseka, Perić je odstupio od austrijskog sistema za Srbiju i Crnu Goru u slučaju seoskih inokosnih porodica u dva slučaja. Prvi, u zakonskom nasleđivanju u prvom naslednom redu muški potomci su povlašćeni prema ženskim, mada će i ovi, i onda kada ima muških potomaka, dobiti jedan deo nasledstva. Drugi slučaj je uzajamno nasleđivanje supruge. Za ostale nasledne redove, drugi, treći i četvrti, usvojen je u potpunosti, i za seoske inokosne porodice, sistem AGZ, kazao je Perić. Neće se više ni u Srbiji i Crnoj Gori u zakonskom nasleđivanju praviti razlika između muške i ženske loze, niti u pojedinim naslednim redovima između muških i ženskih, osim u prvom naslednom redu.

Perić je zaključio da je njegov nacrt o zakonskom nasleđivanju idejno sledio austrijska rešenja i da se od njih odvaja mestimice stilizacijom i rečenim odstupanjima. Predložio je, ipak, da se diskusija vodi „na bazi austrijskoga teksta, pošto smo se rešili da se u načelu držimo i same stilizacije austrijskoga Građanskog zakonika“.

O paragrafima o zakonskom nasleđivanju koje je redigovao Perić Privatno-pravni odsek je zaključio:

1) da odredbe § 733b i 733v Perićevog predloga uđu u Uvodni zakon za Srbiju. Suština tog predloga je da se u celoj državi potpuno izjednače u pravu nasleđa muška i ženska deca, s tim da u seoskim inokosnim porodicama ženskoj deci iz istog naslednog reda pripada polovina onoga što bi pripalo muškoj (Perićev predlog je bio da muški potomci imaju prednost u odnosu na ženske samo u prvom naslednom redu, a ne u svim naslednim redovima kako je zaključio Privatno-pravni odsek.);

2) da Perićev tekst § 757 o pravu zakonskog nasledstva bračnoga druga uđe u Uvodni zakon za Srbiju. On je predviđao da nadživeli bračni drug, ako ostavilac ima dece, dobija udeo u zaostavštini, veći u inokosnim gradskim (varoškim) porodicama, a manji u seoskim porodicama.¹⁸

¹⁸ Zapisnik sa sednica Privatno-pravnog odseka Stalnog zakonodavnog saveta održanih od 1. do 22. marta 1927. godine. AS, ŽP, 67 (I. 1–9).

Uporedni prikaz §§ AGZ i Predosnove o zakonskom naslednom redu pokazuje:

AGZ		Predosnova
§§		§§
727	=	720
728	=	721
730	=	722
731	#	723 Ista su prva četiri nasledna reda
732	=	724
733	=	725
734	=	726
735	=	727
736	=	728
737	=	729
738	=	730
739	=	731
740	=	732
741	=	733
742- 749	=	Izostavljeni su.
750	/	734
752	#	735
753	=	736
754	≈	737 Osim majke, vanbračna deca nasleđuju i majčine srodnike.
755	=	738

AGZ		Predosnova
756	≈	739 Osim majke, i njeni srodnici nasleđuju vanbračnu decu (stav 2).
757 758	#	740
759	=	740 (stav 2) 742
/	/	741 Novi
760	≈	743
761	≈	744 ¹⁹

Radikalnu promenu u Predosnovi predstavljao je § 723, koji je zakonsko pravo krvnih srodnika ograničio na četiri nasledna reda, s tim što su u četvrtom naslednom redu pozvani na nasledstvo samo ostaviočevi pradedovi i prababe. To je učinjeno po ugledu na austrijsku I novelu iz 1914. godine. Zbog sužavanja kruga zakonskih naslednika § 731 AGZ preuzet je samo delimično. Izostavljeni su §§ 744–749 AGZ, kojima je bilo predviđeno šest naslednih redova, jer to više nije odgovaralo postojećim prilikama (Maurović 1934, 40).

Velika novina u odnosu na AGZ bilo je zakonsko pravo nasleđivanja bračnog druga. Predosnova je, po ugledu na I novelu, dala nadživelom bračnom drugu, i kad nasleđuje zajedno sa ostaviočevom decom, jednu četvrtinu zaostavštine u svojini (umesto na uživanje), a jednu polovinu kad nasleđuje sa ostaviočevim roditeljima i njihovim potomcima ili s ostaviočevim dedovima i babama (st. 1 § 740 Predosnove). Ako nema zakonskih naslednika prvog ili drugog naslednog reda, ni dedova ni baba, nadživeli bračni drug dobija celo nasledstvo u svojini (st. 2 § 740 Predosnove). Predosnova je nadživelom bračnom drugu dala još i pravo na pokretne stvari iz bračnog domaćinstva, uz ograničenje da to bude samo ono što je bračnom drugu nužno za vlastite potrebe, ako ostavilac ima dece (§ 741) (Maurović 1934, 41–43; Radovčić 1975, 281).

Predosnovom je izjednačen položaj ženske i muške dece u nasleđivanju, kao i položaj naslednika sa ženske sa onim sa muške strane za celu zemlju,

¹⁹ Videti: *Tumač*, 143–162; *Predosnova*, 1934, 145–151.

dakle i za Srbiju i Crnu Goru. Međutim, nasleđivanje u seoskim inokosnim porodicama bilo je izuzeto od opšteg naslednog reda, kao i nasleđivanje u porodičnim zadrugama i kod muslimana, o čemu je trebalo doneti posebne zakone. Dakle, regulisanje nasleđivanja u seoskim inokosnim porodicama, koje je bilo osetljivo pitanje, naročito u Srbiji i Crnoj Gori, ostavljeno je za neko buduće vreme.

Na kraju, povodom trećeg dela koji je Perić trebao da uradi, glava XV o uzimanju nasledstva u državinu, §§ 797–824 AGZ (*Tumač*, 203–231), on je rekao da je nacrt te glave „izradio onako kako je to odsek želeo, t.j. strogo po tekstu austr. Građ. Zakonika (sa noveliranjem § 822, Novele III, §-a 73)“. Tako je § 822 AGZ, s obzirom na pomenutu novelu, odlukom Odseka postao §§ 805–807 Predosnove.²⁰

2. PERIĆEVO MIŠLJENJE O METODU KODIFIKOVANJA KOJI JE BIO PRIMENJEN

Uredbom od 16. decembra 1919. godine pristupilo se „izjednačenju građanskog prava za celu zemlju“ odnosno izradi jedinstvenog građanskog zakonika za celu zemlju. Da li građanski zakonik treba da bude potpuno nov – bilo je prvo pitanje koje se postavilo pred Vladu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Ideja o izradi potpuno novog građanskog zakonika vrlo je brzo napuštena. Osnovni razlog je bio taj što je za izradu jednog potpuno novog zakonika potreban dug vremenski period. Prilike novonastale države nisu dozvoljavale da kodifikacija jedne od najvažnijih grana prava traje decenijama. Ideja o prihvatanju nekog od postojećih zakonika bila je, u datim okolnostima, prihvatljivija.²¹

Otpala je ideja da rad na projektu građanskog zakonika za Srbiju, koji je započet 1908. godine, bude uzet za osnov iz dva razloga. Prvo, taj rad nije bio potpun jer nije sadržao odredbe iz porodičnog, naslednog i zadružnog prava. Drugo, radilo se o recepciji NGZ. Postavilo se pitanje da li je opravdano da NGZ bude osnova za budući zakonik nove države.

Vlada Kraljevine SHS je odlučila da osnov za izradu jedinstvenog građanskog zakonika bude jedan od tri važeća građanska zakonika na državnoj teritoriji: 1) AGZ, koji je bio na snazi na najvećem delu jugoslovenskih pokrajina bivšeg Habzburškog carstva, 2) SGZ iz 1844. godine, koji je važio na teritoriji

²⁰ Videti glavu XVI, §§ 780–809 (*Predosnova*, 1934, 158–164).

²¹ O metodu kodifikovanja koji je primenjivan u međuratnoj Jugoslaviji, Poljskoj i Čehoslovačkoj pisao je Mirković (2020, 182–188).

doratne Kraljevine Srbije, i 3) Opšti imovinski zakonik iz 1888. godine (OIZ), koji je bio na snazi na teritoriji doratne Kraljevine Crne Gore.

Iz dostupne građe je vidljivo da SGZ nije uopšte uziman u obzir kao osnova za pisanje građanskog zakonika nove države jer je već decenijama kritikovan kao zastareo, nepotpun itd. Ostalo je da se izabere između AGZ i OIZ.

Na kraju, Vlada je za osnovu budućeg građanskog zakonika Kraljevine SHS uzela AGZ (OGZ) iz 1811. godine, sa ratnim novelama iz 1914, 1915. i 1916. godine.

Perić je o toj odluci Vlade i razlozima za tu odluku pisao sledeće: „Vlada je, bez dugog kolebanja, rešila se za prvi od ta tri Zakonika, to jest za Građanski zakonik Austrijski (u njegovom hrvatskom izdanju od godine 1852.). Jedno zato što je taj Zakonik imao najviše primene na teritoriji naše Države. I, zaista, on je bio i neprestano je na snazi u Slovenačkoj i Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji (ovde, razume se, bez njegovih izmena i dopuna poznijih od 1868. god., kada je Trojedna Kraljevina Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinska ušla u sastav Zemalja Krune Sv. Stefana, s tim da je Dalmacija ostala i dalje pod faktičkom suverennošću Austrije...), u jednom delu Vojvodine i, najzad, u Bosni i Hercegovini gde Austr. Građ. Zakonik vredi kao spomoćno pravo ali sve sa širom i širom primenom. Zatim, isti, Austrijski Građ. Zakonik jeste osnova i Srp. Građ. Zakoniku, pošto je ovaj Zakonik, u glavnom, samo skraćeni prevod Austr. Građ. Zakonika (izuzimajući, razume se, propise koji su mu originalni, naročito propise o Porodičnim Zadrugama i o prvenstvu muških u Zakonskom Naslednom Pravu). S druge strane, pak, Austr. Građ. Zakonik, i ako datira još iz početka prošloga, Devetnaestoga Veka, ipak je u glavnom zadržao i do danas svoj visoki rang i autoritet, osobito otkako je izmenjen i dopunjen trima novelama od 1914–1916. godine“ (Perić 1939, 2–3).

Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru iz 1888. (uz izmene i dopune iz 1898. godine) nije mogao doći u obzir iz dva glavna razloga. Prvo, ono što je u njemu bilo specifično crnogorsko nije bilo upotrebljivo u drugim krajevima države. I drugo, u njemu nije bilo propisano nasledno i porodično pravo.

Osnovni razlog, osim njegove vrednosti, da se za osnov uzme AGZ, s pravom je smatrao Perić, bio je taj što se AGZ primenjivao na svim područjima bivše Austrougarske, a bio je i uzor pri pisanju SGZ. Dakle, samo mala teritorija Crne Gore bila je van domašaja AGZ.

Perić dalje konstatuje da je Vlada ostavila odrešene ruke Stalnom zakonodavnom savetu u pogledu pitanja u kojem obimu će AGZ poslužiti kao baza za rad (Perić 1939, 3–4). Perić zamera Stalnom zakonodavnom savetu da je u toku vremena menjao svoje mišljenje o pitanju obima u kojem će biti preuzet AGZ.

On navodi odluku Privatno-pravnog odseka sa sednice od 29. maja 1921. godine da se izvrši revizija odnosno prerada AGZ, uzimajući u obzir tri ratne novele iz 1914, 1915. i 1916. godine i sudsku praksu koja je nastajala čitav jedan vek i bila značajan materijal za preradu tog zakonika. Međutim, Perić ne pominje da je Privatno-pravni odsek tu odluku doneo kada su u zasedanju bili samo srpski (beogradski) članovi Odseka: Nestorović, Perić, Arandelović, Petković i Tadić.²²

No, pre te odluke, članovi odseka su razmišljali i o jednoj radikalnijoj reviziji AGZ. Perić o tome svedoči: „Reviziji pri kojoj bi se imali u vidu i Građanski Zakonici drugih naprednih država: samo se to nije definitivno primilo nego se je usvojio metod jedne, istina, uže prerade, revizije, ali tek prerade, revizije. U svakom slučaju, tada se nije htelo prenašanje, u Opšti Jugoslovenski Građanski Zakonik, teksta Građ. Zakonika Austrijskoga (sa Novelama). Sama ideja prerade, revizije, to je isključivala.“ Perić je smatrao da ideja prerade (revizije) podrazumeva i pozajmice iz drugih, novijih evropskih zakonodavstava, jer je jurisprudencija sudova koji su primenjivali AGZ koristila nove rezultate u evropskom građanskom pravu i time dopunjavala AGZ (Perić 1939, 4).

Perićeve reči o jednoj obuhvatnijoj preradi AGZ potvrđuju i sednice Privatno-pravnog odseka od 15. januara i 13. septembra 1921. godine. Privatno-pravni odsek je 15. januara 1921. godine rešio da osnov za izradu građanskog zakonika bude AGZ „pošto su načela toga zakonika više manje i do sada vladala u svim pokrajinama našeg naroda s tim, da se u taj zakonik unesu i sva ona naređenja koja su ušla u modernije zakonike i koja tačnije i pravednije regulišu privatno pravne odnošaje građana, vodeći pri tom računa o osobenostima koje postoje, i koje se za sada ne mogu izravnati i izkloniti u pojedinim krajevima Kraljevine“.²³

Na sednici Privatno-pravnog odseka od 13. septembra 1921. godine, kojoj su prisustvovali samo članovi iz Beograda: Nestorović, Perić, Mitrović, Arandelović, Marković i Petković, odlučeno je da „se za osnov rada uzme Hrvatski građ. zakonik s novelama u kome ima naročita pažnja da se obrati na jezik (podvučeno u dokumentu – prim. Z. M.), s tim da gospoda redaktori predlože sekciji na ocenu izmene i dopune ako bi se kakve za pojedinu materiju pokazale kao potrebne“. Na Mitrovićev zahtev da postavi osnove za partiju bračnog i roditeljskog prava, Odsek je odgovorio: „Da g. Mitrović izradi

²² Protokol sednice Privatno-pravnog odseka Stalnog zakonodavnog saveta od 29. maja 1921. godine. AJ, Mp KJ, 63, f. 8 (l. 1–2).

²³ Protokol sednice Privatno-pravnog odseka Stalnog zakonodavnog saveta od 15. januara 1921. godine. AJ, Mp KJ, 63, f. 8 (l. 1–2).

ovu partiju prema noveli austrijskog građanskog prava sa svojim predlozima koje bi eventualno kao potrebne našao.²⁴ Dakle, beogradski članovi Odseka su, primajući AGZ sa novelama za osnovu, dozvoljavali izmene i dopune tamo gde bi redaktori našli za potrebno. Povrh toga, tražili su da se naročita pažnja obrati na jezik.

Međutim, iz rada na kodifikaciji tokom 1922. godine vidljivo je da se Privatno-pravni odsek odlučio za sužavanje pojma i obima prerade (revizije) AGZ. Na Krekov predlog da se izradi „nov Zakonik“ na osnovu AGZ i ratnih novela, Privatno-pravni odsek je 1. aprila 1922. godine zaključio: „Da se ne radi nov zakon već da se Hrvatski Građanski Zakonik, sa trima Novelama Austr. Građ. Zakonika, koliko je potrebno dopuni i izmeni kako bi se što pre došlo do zajedničkog Građanskog Zakonika. To zahteva postavljeni cilj da se što brže izvrši unifikacija zakonodavstva, koja je jedan od najvažnijih faktora za konsolidovanje naše Države, a tako rade i druga G. G. redaktori. Izuzetak čine samo pojedine partije, gde će se moći u većoj meri izrađivati nove zakonske odredbe, kao kod naslednog, porodičnog, zadružnog i baštinskog prava. Prema ovome odlučeno je: da se u navedenom smislu produži rad na projektu Građanskog zakonika; da se kontroliše prevod austrijskog Zakonika i obrati naročita pažnja na jezik; da se u projekat unesu novele Austrijskog Građanskog Zakonika; da se nejasne stvari eventualno izmene, sporna pitanja po mogućstvu reše, zastarele stvari izbace; i da se zadrži ista numeracija §§-a, dodajući nove pragrafe starima (bis) kako bi se lakše koristili austrijskom pravnom naukom i jurisprudencijom.“²⁵

Sužavanje pojma i obima prerade (revizije) AGZ potvrđuje i odluka od 1. novembra 1922. godine. Tada je pročitano Perićevo pismo povodom dela AGZ „O zauzimanju nasledstva u državinu“ (§§ 797–824), koja je njemu poverena na izradu. Prema njegovom mišljenju, ta glava građanskog zakonika ili ima da ostane onakva kakva je ili da se zameni čitavim jednim novim sistemom kako su to učinili i najmoderniji građanski zakonici, nemački i švajcarski, „imajući pri tom, po potrebi u vidu i Zakonik Hrvatske i obazirući se u isti mah gde bi tome bilo mesta, i na Francuski građanski zakonik“.

Privatno-pravni odsek je nakon sveobuhvatnog razmatranja tog pitanja zaključio: „Da i pri izradi petnaeste glave građanskog prava, treba ostati kod austrijskog zakonika, ostavljajući slobodu redaktoru g. Periću, kao i ostalim redaktorima za druge partije ovog zakonika, da učine samo takve izmene u koliko ne stoje u suprotnosti sa ostalim propisima Hrvatskog građanskog zakonika.“ Izmenama i dopunama je, dakle, trebalo samo jezički doterati

²⁴ AS, ŽP, 67.

²⁵ AS, ŽP, 67.

tekst, učiniti ga jasnijim, da bi se izbegla različita tumačenja. Naposljetku, od redaktora se tražilo da, koliko je to moguće, zadrže red paragrafa.²⁶

U pogledu metoda kodifikovanja, Perić je, s pravom, zaključio, da je kolebanje između recepcije i prerade (revizije) AGZ dovelo na kraju do potpune prevage ideje recepcije (uz mestimično, istina retko, ugledanje na druge, savremene građanske zakonike). Perićevim rečima kazano, ne samo „da nije bilo prerade, nego se je zadržala i sama stilizacija AGZ-a“ (Perić 1939, 6).²⁷

3. PERIĆEVO MIŠLJENJE O JEZIKU I TERMINOLOGIJI PROJEKTA GRAĐANSKOG ZAKONIKA

Pre početka sednice komisije 25. marta 1929. godine, Živojin Perić je dao izjavu kojom se usprotivio izjednačavanju terminologije. On je kazao da ne postoji srpsko-hrvatsko-slovenački jezik, da se Srbima nameću austrijski i nemački zakoni, da je „to neka vrsta intelektualne okupacije“.²⁸

Perić je imao nameru da to važno pitanje pokrene u javnosti i zato obaveštava „članove komisije da (mu) ne bi posle zamerili“ da ih nije „o tome ranije obavestio“.

Posle te izjave usledila je kratka diskusija. Predsedavajući Nestorović je smatrao da su neki izrazi u projektu nerazumljivi i nepojmljivi „širokome svetu“, ali da rad na projektu treba da bude zasnovan na kompromisu i da stoga tekst ne treba menjati. Krek je držao da je Perićev predlog došao odveć dockan. Maurović je bio „u opšte protivu predloga g. Perića“.²⁹ Time je diskusija okončana, ali je pitanje jezika i terminologije budućeg građanskog zakonika ostalo otvoreno i na određeni način je uticalo na sudbinu kodifikatorskog rada.

²⁶ Zapisnik sa sednice Privatno-pravnog odseka Stalnog zakonodavnog saveta Ministarstva pravde održane 1. novembra 1922. godine. AJ, Mp KJ, 63, f. 8 (l. 1–2).

²⁷ Nasuprot Periću, Maurović, kao pobornik potpune recepcije, zamerao je svako odstupanje od izvornika: „Zaključeno (je), da se u gore spomenutim austrijskim zakonima čine samo zbilja potrebne promjene. Međutim se sama komisija nije držala ove svoje odluke, te je u gđjekojim poglavljima i na mnogobrojnim mjestima daleko prešla granice, koje si je prvobitno postavila“ (Maurović 1934, 3–4).

²⁸ Autor ovih redova je toj Perićevoj izjavi posvetio drugi deo svoga rada pod nazivom „Živojin Perić o jeziku u zakonima“.

²⁹ AS, ŽP, 67.

Tako je stajalo u zapisniku sa sednice od 25. marta 1929. godine. Kao podloga za tu izjavu poslužio je Perićev tekst u rukopisu na devet listova (18 strana), koji je na njegov zahtev postao sastavni deo zapisnika sa te sednice.

To se dešava posle uvođenja lične vlasti kralja Aleksandra Karađorđevića 6. januara 1929. godine. Vrh vlasti je odlučio da ubrza takozvano „izjednačenje zakonodavstva“, to jest da se što pre usvoje brojni zakonski predlozi koji su čekali zbog krize u radu Narodne skupštine. Tako se i desilo. Veliki broj zakonskih predloga monarh je proglasio ukazom, koji je sadržao i tekst zakona. Vrh vlasti je nameravao da usvoji i projekat građanskog zakonika. O toj nameri i o važnosti koja je pridavana donošenju građanskog zakonika svedoči to što je već 2. februara 1929. godine nastavljen rad na građanskom zakoniku, dakle, samo dvadeset šest dana posle državnog udara.

Upravo „izjednačenju zakonodavstva“ Perić je posvetio početak svog teksta: „Politika naše države kod izjednačenja zakonodavstva nosila je obeležje da to izjednačenje izvede što pre i da ono bude što potpunije. Ta politika bila je posledica unitarističkoga i centralističkoga uređenja države.“ Perić je bio za federalističko uređenje, koje ne bi dovelo do tako brzog i potpunog izjednačenja zakonodavstva. Međutim, ako se, ipak, mora pristupiti izjednačavanju celoga zakonodavstva „bez odlaganja“, to treba učiniti uz svođenje štetnih posledica na najmanju meru. Najmanja mera štetnih posledica bi bila, prema Perićevom mišljenju, ako bi se zakonodavstvo izjednačilo na nivou ideja, pravnih ustanova, a ne, dakle, na nivou jezika i terminologije u zakonima.

On kritikuje član 3 Ustava od 28. juna 1921. godine koji je proglasio kao zvanični jezik srpsko-hrvatski-slovenački jezik, „pošto faktički jedan takav jezik ne postoji“. Slovenački se toliko razlikuje od srpskog jezika da on, Živojin Perić, kako kaže, bolje razume bugarski nego slovenački. Ni hrvatski i srpski „nisu potpuno jedan jezik“. Za Perića je srpsko-hrvatsko-slovenački jezik jedna politička konstrukcija, koja se lingvistički teško mogla braniti.

On je, s pravom, tvrdio: „Ne postoji još, dakle, jedan opšti jugoslovenski jezik kao što ne postoji još ni jugoslovenska narodnost.“ Srbi, Hrvati i Slovenci „nisu još etnički jedno“. Međutim, on je verovao da će biti jedno, a da bi se to postiglo, polagao je nade u veliku ulogu države.

U ovim rečima je izražena suština Perićevog izlaganja: „Mi, Srbi, učinili smo kod idejnoga izjednačenja zakona velike ustupke. Najpre je kao što znate, imao da se izradi jedan nov Građanski zakonik za našu Državu, zatim se od toga odustalo i rešilo da se uzme Austrijski (Hrvatski) Građanski Zakonik sa njegovim Trima Novelama od god. 1914–1916. ali da se preradi pa se i to naposletku napustilo i ostalo pri tome da se Austrijski Građanski

Zakonik prosto prevede i da tako postane opšti Građanski Zakonik za celu Državu, pa, dakle, i za Srbiju. I inače, u oblasti privatnoga i krivičnoga prava (materijalnoga i formalnoga) prosto su preneseni ili će se preneti Austrijski odnosno Mađarski zakoni u predratnu Srbiju: ovde će se, tako reći, načiniti *tabula rasa* od Srpskoga zakonodavstva i na mesto njega su došla ili će doći zakonodavstva jugoslovenskih pokrajina koje su pripadale ranijoj Austro-Ugarskoj Monarhiji: interesantan slučaj da jedna Država koja je pobedila uzme zakonodavstvo pobeđene Države, Austro-Ugarske, jedna vrsta intelektualne okupacije.“

Perić priznaje veliku vrednost austrougarskog zakonodavstva, „koje mi Srbi visoko cenimo kao jedno od najkulturnijih zakonodavstava“. Međutim, ni Srbi nisu „tu tako zaostali“. Zakonodavstvo se razvijalo u kontinuitetu sto godina i pred Veliki rat (1914–1918. godine) Srbija je, prema Perićevom mišljenju, „imala relativno potpuno i napredno zakonodavstvo“.

On je smatrao da bi u Srbiji bilo najbolje poći od domaćeg zakonodavstva i usavršavati ga, dopunama i izmenama, „zakonodavstvom stranih kulturnih država, a, najpre, zakonodavstvom“ austrougarskim, koje je u primeni u jugoslovenskim zemljama, „zato što se danas, mi Srbi iz Srbije, nalazimo zajedno u jednoj i istoj Državi sa tim zemljama“. Na taj način bi se istovremeno unapređivalo srpsko zakonodavstvo i postepeno izjednačavalo sa zakonodavstvom drugih pokrajina nove države. I Srbiji „bi se priznao karakter jedne zemlje koja je, i pre Ujedinjenja, bila na izvesnoj visini u pogledu zakonodavstva i koja je, takođe, i u tom pogledu unela jednu aktivu u novu Državu“.

Ali kada već nije bilo tako i „kad smo mi Srbi, u interesu opštem učinili ovde koncesije koje se nisu upravo slagale sa našom sasvim umesnom osetljivošću“, onda bar ne treba prihvatiti da ti zakoni budu napisani jezikom i terminologijom „koji apsolutno nisu naši, srpski“.

Govoreći o jeziku nacрта građanskog zakonika, Perić je ponavljao da ne postoji srpsko-hrvatsko-slovenački jezik i da je za osnovu uzeto hrvatsko izdanje AGZ. Isticao je da „hrvatska, terminologija toliko se, često, razlikuje od naše da će ona biti našim sudijama i u opšte Srbima sasvim nerazumljiva. Da napomenem samo dva tri primera: poraba (mesto zakup), poruk (mesto jamac), predmnjeva (mesto pretpostavka, u smislu *die Vermutung, la suppositio*), preživitak (ne znam da li je ovo uzeto baš iz hrvatskoga jezika): to su samo primeri reči koje počinju na p. Prevodeći austrijske zakone, čija terminologija je, sasvim prirodno, kao starija bila izrađenija nego hrvatska, hrvatski pravници su često kovali sasvim nove reči, reči kojih, sigurno, nije bilo u narodnom hrvatskom govoru“. I inače, mislio je Perić, uticaj austrijskih Nemaca i Mađara na hrvatsku inteligenciju bio je veliki i pored nastojanja

Hrvata da očuvaju svoju narodnu individualnost, došlo je „do jezičke podvojenosti u Hrvatskoj i Slavoniji: s jedne strane bio je govor narodnih masa, specijalno seljaka, koji se, pretpostavljam, ne odvaja u bitnosti od našega, srpskoga, jezika, i jezik inteligencije, književni, koji je morao biti prilično nepristupačan širokim narodnim masama“. Zbog toga je, smatrao je Perić, i sam način izražavanja u hrvatskim zakonima rađenim po austrijskim zakonima (često prostim prevođenjem) bio takav da se dobio jedan jezik koji je bio po poreklu slovenski, ali „po konstrukciji i načinu izražavanja bio je manje više nemački“.

Perić je isticao ogroman značaj i domašaj građanskog zakonika: „To je Zakonik koji je, od svih zakona, najviše utkan u život jednoga naroda.“ A pitanje jezika i terminologije tog zakonika je prvorazredno, te Perić zaključuje: „...kakav ćemo mi jezik dati Srbima u novom Građanskom zakoniku, to nije samo pitanje Prava i Zakona nego to je pitanje mnogo šire, pitanje kulturno... pitanje naše, srpske, duhovne evolucije.“

Perić podseća da će srpske sudije „već samim tim što dobijaju... nove zakone (austrijske odnosno hrvatske ili mađarske)“ biti godinama „u inferiornom položaju, u upoređenju sa svojim kolegama sa one strane Drine, Save i Dunava, pri vršenju svoje službene, sudske, dužnosti“. Njihove kolege će nastaviti da sude po istim zakonima, dok će srpske sudije morati da se upoznaju sa novim zakonima. „Za duže vreme srpske sudije biće, manje više, u položaju sudija jedne nedovoljno kulturne države u koju su, iz kulturnih država uneseni novi zakoni u kojima se oni teško snalaze.“

Ako je već tako i ako mora biti tako, onda, rekao je Perić, „bar treba srpskim sudijama dati te nove zakone a specijalno najvažniji među njima, Građanski zakonik na jednom njima što pristupačnijem jeziku sa terminologijom kolikogod je mogućnom njima bližom i sa kojom bi se oni manje više srodili“. U suprotnom, novim građanskim zakonikom uvele bi se u srpski jezik takve novine „koje bi menjale njegove osobine i njegovu individualnost“, a upravo je jezik ono što „najviše karakteriše jednu narodnost“.

Perić je smatrao da jezik i terminologija u novim zakonima treba da budu podjednako bliski i podjednako udaljeni od srpskog, hrvatskog i slovenačkog plemena, u jezičkom smislu. Ako ne bi bilo tako, onda za Srbe to ne bi značilo neku etapu u jezičkom izjednačavanju „nego prosto jednostrano napuštanje, od naše strane, naše nacionalne individualnosti u korist individualnosti druga dva jugoslovenska plemena, jedna vrsta etničkog imperijalizma na našu, srpsku, štetu“. Takvom zakonodavnom unifikacijom bi se unitarna i centralistička organizacija „naše države okrenula baš protiv Srba, osumnjičenih, nepravedno, da su hteli takvu organizaciju radi izjednačenja u smislu nekog srpskoga imperijalizma“.

Nacrt građanskog zakonika, prema Perićevom mišljenju, trebalo bi da ima tri izdanja: srpsko, hrvatsko i slovenačko. „Hrvatsko izdanje već imamo, to je ovaj nacrt – a mogao bi se on, ako bi Hrvati hteli, još više doterati prema njihovoj terminologiji i načinu izražavanja.“ Srpsko i slovenačko izdanje bi tek trebalo sačiniti.³⁰ Srpski nacrt bi trebalo da pregleda jedna specijalna komisija od srpskih filologa i srpskih pravnika. Filolozi bi se potrudili da „našem Nacrtu daju jezikovno srpski oblik, a pravnici bi bili ti da motre da se, tom prilikom, ne promeni“ smisao bilo jezički bilo idejni.

Perić podseća da je ŠGZ 1907–1912. (i Obligacioni 1907–1911) godine izdat na nemačkom, francuskom i italijanskom jeziku, a da se nemački tekst uzima kao originalan. U tom smislu, predložio je da se kao originalan, u našem slučaju, uzme „tekst ovoga Nacrta koji smo izradili“.

Ukratko, budući građanski zakonik bi trebalo da bude jedinstven idejno, po ustanovama, ali ispisan na tri načina – „način srpski, hrvatski i slovenački“ – i da ima tri izdanja kako bi bio „najrazumljiviji svakom od tri plemena“. Samo vreme i jezičko-terminološka evolucija mogu, „mirno i bez ičijega nametanja i imperijalizma“, dovesti jednoga dana do potpunog izjednačenja i „do jednog opšteg jugoslovenskoga jezika“, jezika koji Perić figurativno naziva, „jugoslovenski esperanto“.

Samo neko čvrst i osoben kao Živojin Perić mogao je osporavati postojanje jednog naroda i jezika u vreme kada je to bila zvanična državna ideologija. Ni tri meseca od uvođenja diktature, u punom jeku kampanje o integralnom jugoslovenstvu. Perić je to osećao i zato je istakao da ne zna „da li će i koliko biti rezultata“ od njegovog predloga. Ali on nije mogao da pređe preko toga pitanja, kako je rekao, ni kao Srbin „ni kao pripadnik jugoslovenskoga etničkoga stabla“. Građanski zakonik sa takvim jezikom i terminologijom izazvao bi „kod našega, srpskoga dela jugoslovenske rase, negodovanje, proteste, protivljenje“. „Pošto ne postoji parlament“, Perić je rekao da će to važno pitanje pokrenuti „preko dnevnih listova, časopisa i predavanja u stručnim udruženjima“. Na kraju je zapisao: „Toga radi, ja bih sastavio jedan rečnik svih onih termina, reči i načina izražavanja koji ne bi trebali da nađu mesto u jednom Građanskom zakoniku namenjen i našim, srpskim, sudijama i drugim vlastima, kao i samim srpskim narodnim masama. Reči, termini i načini izražavanja s kojima ja ne bih smeo, ako bi oni ostali u Građanskom zakoniku koji bi se imao primenjivati i u Srbiji, pojaviti se u svome Valjevu,

³⁰ U kratkom tekstu iz 1940. godine Perić je, umesto tri izdanja, sugerisao dva: srpsko-hrvatsko i slovenačko. U slučaju potrebe, slovenačko izdanje bi bilo tumačeno tekstom srpsko-hrvatskog izdanja građanskog zakonika (Perić 1940, 370).

kao što bi, naprotiv, to mogli mnogopoštovani članovi ove Komisije G. G. Maurović i Krek u svome Križevcu odnosno Kranju.“³¹

Perić je tim tekstom i izjavom od 25. marta 1929. godine otvorio pitanje jezika i terminologije budućeg građanskog zakonika o kome je vođena velika polemika u narednim godinama (o tome: Janković 1931, 1–5; 1932, 173–182; Maurović 1932, 1–5; Marković 1936, 8–12).

Ponovo se oglasio tim povodom na sednici Komisije za pisanje građanskog zakonika 13. maja 1932. godine, kada je Komisija završila drugo čitanje celokupnog nacrtu građanskog zakonika. Iz zapisnika se saznaje: „Da se sa terminologijom projekta više puta nije mogao složiti. On smatra projekat kao rad Komisije, koji će svaki član u glavnome braniti, ali ipak on zadržava sebi pravo da u pogledu terminologije svoje odvojeno mišljenje i u javnosti zastupa.“ Krek je istakao pravo svakog člana Komisije da iznosi svoje mišljenje u javnosti ne samo povodom terminologije već „i u samoj stvari“. Sa tim su se saglasili svi članovi Komisije i zastupnik ministra pravde Ajzner.³²

Perić se pitanju pravne terminologije i „nemalih teškoća kod sastavljanja Predosnove“ vratio u „Predgovoru“ njegovog *Obrazloženja* (kome će biti posvećen naredni deo ovog rada). Naveo je nekoliko primera sa kojima su se pisci Predosnove imali da izbore. Najpre pominje da je iz hrvatskog prava u srpsko, „sa razlogom“, uzet izraz „pravosnažan“ (*rechtskräftig*). (U srpskom pravu su se služili izrazom „izvršan“, ali on se ne poklapa uvek sa izrazom „pravosnažan“.)

Ukazao je na to da u srpskom pravu nema adekvatne reči za hrvatsku reč „predmnjeva“, koja je upotrebljena u Predosnovi. Naime, u srpskom postoji samo reč „pretpostavka“, koja ima dva značenja: 1) *die Voraussetzung* (*la condition*) – pretpostavka, i 2) *die Vermutung* (*la supposition*) – pretpostavljanje, slućenje. U hrvatskom reč „predmnjeva“ znači samo *die Vermutung*, a „pretpostavka“ je jedino *die Voraussetzung*. Pisci Predosnove su u ovom slučaju dali prednost hrvatskom terminu jer je bio precizniji, dok bi srpski termin davao povoda sumnji o kome od dva značenja je reč.

Problem je nastupao kada su za isti pravni pojam u srpskom i u hrvatskom postojala dva različita tehnička termina. Perić navodi sledeće termine:

³¹ AS, ŽP, 67.

³² Zapisnik sa sednica komisije za izradu građanskog zakonika održane 13. maja 1932. godine. AJ, Mр KJ, 63, f. 8 (l. 1–5).

Srpski	Hrvatski
Punovažan i nepunovažan	Valjan i nevaljan
Pristanak	Privoljenje
Staraoštvo	Skrbništvo
Držalac	Posednik
Službenost	Služnost
Prijam	Prihvat
Uslov	Uvet
Opozivanje	Ukidanje
Zakup	Poraba
Jamac	Poruk
Jamstvo	Poručanstvo
Dejstvo	Učinak
Smetnja	Zapreka

Pisci Predosnove su, kako svedoči Perić, u tim slučajevima pravili kompromise: negde su prevagu davali srpskom negde hrvatskom izrazu, a negde su, opet, ostavili oba izraza od kojih je jedan u zagradi, primera radi: „Ugovor o posluži (o posudi)“ (Perić 1939, XVI–XVII).

Još jednom se Perić vratio jeziku i terminologiji Predosnove. To je bilo u Odboru za terminologiju pri Ministarstvu prosvete i vera u Vladi Milana Nedića pod nemačkom okupacijom. Sačuvan je dokument pod nazivom „Sednice Odbora za terminologiju“. Iz tog dokumenta se saznaje da je 19. jula 1943. do 15. januara 1944. godine održano ukupno četrnaest sednica Odbora. Na prvoj sednici od 19. jula 1943. godine „odlučeno je da se prvo počne sa pregledom pravne terminologije u Predosnovi građanskog zakonika za Kraljevinu Jugoslaviju od god. 1934“.³³ Iscrpno izlaganje o radu Odbora i Perića u njemu izlazi iz okvira ovoga rada. Ovde će biti ukratko saopšteni rezultati istraživanja koje je autor ovih redova obavio drugom prilikom.³⁴ Naime, Odbor za terminologiju i Perić učinili su brojne izmene u tekstu Predosnove. Međutim, te izmene velikim delom nisu bile krupne i teške nego, naprotiv, manje i lakše intervencije u tekstu. Na osnovu toga može se reći da je tekst Predosnove bio veoma dobar i upotrebljiv i da je bio podoban

³³ Sednice Odbora za terminologiju iz 1943. i 1944. godine. AS, ŽP, 60.

³⁴ Tome je posvećen treći deo rada „Živojin Perić o jeziku u zakonima“.

da postane zakonski tekst. To, takođe, govori da je Perićeva kritika jezika i terminologije budućeg građanskog zakonika iz 1929. godine prenaplašavala značaj razlika.

4. PERIĆEVO OBRAZLOŽENJE §§ 1–319 PREDOSNOVE GRAĐANSKOG ZAKONIKA ZA KRALJEVINU JUGOSLAVIJU IZ 1939. GODINE

Na pominjanoj sednici Komisije za pisanje građanskog zakonika od 13. maja 1932. godine odlučeno je, između ostalog, da Perić u saradnji sa Spasojevićem izradi obrazloženje (motive) nacrtu građanskog zakonika.

Komisija je tom prilikom, kako je već kazano, nacrt građanskog zakonika nazvala „Predosnova“ jer taj nacrt nije bio definitivni. Zastupnik ministra pravde Ajzner izneo je mišljenje da bi obrazloženje trebalo „biti sastavljeno po prilici onako kako je sastavljen Uvod drugog mađarskog nacrtu od 1914. godine. Ono dakle ne bi trebalo da bude suviše opširno i moralo bi sadržavati u glavnome istorijat rada na Građanskom zakoniku i glavne najvažnije tačke u kojima je Komisija odstupila od teksta Građanskog zakonika“. Maurović je rekao da mu se predloženi način obrazloženja „nikako ne sviđa“, to jest da obrazloženje ne bi trebalo da sadrži samo kratki istorijat rada na Građanskom zakoniku nego bi trebalo da „obuhvati stvarno opravdanje svih odstupanja od uzora, t. j. od austr. građ. zakonika“.³⁵

Predosnova je objavljena u prvoj polovini iduće, 1934. godine. Perić je napisao obrazloženje (motive) 1–319. paragrafa Predosнове, koje je službeno objavilo Ministarstvo pravde 1939. godine (Perić 1939, III–V).

Perić je svoj rad na *Obrazloženju* opisao u „Predgovoru“ na sledeći način. Na *Obrazloženju* je počeo da radi u skladu sa smernicama dobijenim na sednici od 13. maja 1932. godine. Ubrzo je uvideo da takvo obrazloženje ne bi bilo od koristi onima koji bi bili pozvani da se o njemu izjasne, naročito u pokrajinama gde nije bio na snazi AGZ sa trima ratnim novelama (praktično sve, izuzev Dalmacije i Slovenije).

Prema Perićevom mišljenju, Ministarstvo pravde je dostavljanjem Obrazloženja i teksta Predosнове stručnim telima i pojedincima želelo da dobije što detaljnija mišljenja i primedbe na Predosnovu kako bi definitivni nacrt jugoslovenskog građanskog zakonika imao što više izgleda da bude usvojen od zakonodavne vlasti. „Specijalisti koji dobiju Predosnovu na mišljenje“

³⁵ Zapisnik sa sednica komisije za izradu građanskog zakonika održane 13. maja 1932. godine. AJ, Mр KJ, 63, f. 8 (l. 1–5).

treba da budu u stanju da svoje napomene daju dovoljno opširno. A to će biti u stanju, ako dobiju „obrazloženje koje će, malo podrobnije, ukazati na glavne ideje Predosnove i tako ovu načiniti pristupačnijom stručnjacima“.

Perić je naglašavao važnost građanskog zakonika za jednu državu, da „se ne sme hitati“ u njegovom donošenju i da je „važnija njegova valjanost a ne brzina kojom je donesen“. Zbog toga je Perić mislio da njegovo obrazloženje ne treba da bude samo poređenje između teksta AGZ i Predosnove nego „jedan komentar *grosso modo*“ bar „najglavnijih normi“ Predosnove u odnosu na „velike evropske građanske zakonike, francuski, nemački i švajcarski“.

Perić je istakao da je „Komisija stala na gleđište da se drži ne samo sistema AGZ-a nego i samog njegovog teksta što doslovnije“ i zapitao se da li njegovo obrazloženje treba da bude u obimu koji on predlaže. Potvrdno je odgovorio na to pitanje jer primedbe na Predosnovu mogu biti korisne modifikacije.

Obavestio je Ministarstvo da će nastaviti rad na pisanju *Obrazloženja* pod uslovom da to bude „njegovo obrazloženje“, s kojim bi se bar u glavnom crtama složio i Spasojević. Perić je bio protiv učešća komisije u tom radu, iako bi obrazloženje bilo „sastavljeno, u načelu, saobrazno idejama komisije“ i njoj dostavljeno „na pregled i primedbe“, o kojima bi Perić (i Spasojević) „vodili računa pri definitivnoj redakciji obrazloženja“.

Na kraju, moli „i Ministarstvo i komisiju za izvinjenje što ovo pitanje tek sada postavlja... Najpre, potpisani nije mogao pre nego je počeo raditi obrazloženje, uvideti nedovoljnost onoga načina obrazloženja koji mu je bio preporučen, a, drugo, što iz uzroka nezavisnih od njegove volje, potpisani nije mogao ranije ući u ovaj posao“. Perić dodaje „da taj posao nije ni malo prost“: morao je da pročita tekst Predosnove i sravnji ga sa AGZ, sa novelama, kao i zapisnike sa sednica komisije, referate i izdvojena mišljenja o odnosnim delovima Predosnove, druge tekstove. Ipak, „ako bi bilo rešeno“ da produži rad na obrazloženju, kako je predložio, Perić je rekao da se nada da bi mogao „sa njim biti gotov za dva meseca“. To njegovo pismo od 7. avgusta 1934. godine bilo je poslato iz Oberurnena, iz Švajcarske. Na poleđini poslednjeg lista pisma je, pod datumom 11. septembra 1934. godine, rukom napisano da je odlučeno da prof. Perić „produži izradu obrazloženja na onoj osnovi, na kojoj je on to učinio sa partijom do sada datom Ministarstvu; da se to obrazloženje objavi kao obrazloženje g. Živojina Perića“.³⁶ Na isti način se izjasnio i Ivan Maurović u pismu od 3. septembra 1934. godine upućenom Ministarstvu pravde.³⁷

³⁶ Pismo Perića Ministarstvu pravde od 7. avgusta 1934. godine. AS, ŽP, 71 (l. 1–7).

³⁷ Prepis pomenutog pisma Maurovića Ministarstvu pravde od 3. septembra 1934. godine. AS, ŽP, 71.

U „Predgovoru“ *Obrazloženja* Perić je opisao svoj *modus operandi*. U objašnjenju pojedinih odredaba Predosnove, on se „služio na prvom mestu“: zapisnicima sednica komisije, referatima, elaboratima i posebnim mišljenjima članova komisije, odlukama bečkog Vrhovnog suda, glavnim evropskim zakonima: francuskim, nemačkim i švajcarskim, ali mestimice i brazilskim i kineskim. Napominje da se koristio metodom uporednog prava da bi „preporučio izvesne ustanove stranog prava“ koje bi se mogle upotrebiti „za naše zakonodvstvo“. Podseća da je tu pre svega reč o evropskom privatnom pravu, koje je u suštini rimsko privatno pravo (izuzme li se njegovo „objektivno pravo o robovima“). „Odnosno književnosti“, zapisao je Perić, „kojom se je potpisani služio u svom Obrazloženju, to su, u glavnom, udžbenici i sistemi novijih izdanja: monografije po pravilu nisu uzimane u vid, prvo zato što je literatura Privatnoga Prava jedna od najmnogobrojnijih u Pravu te se je potpisani morao ograničiti na najnužnije izvore, a, drugo, što je Obrazloženje, već i samom upotrebom ovih poslednjih izvora, prešlo granice jednog običnog... ekspozea motiva.“

Na kraju Perić iznosi razloge zbog kojih je *Obrazloženje* izašlo tako kasno, „tako reći, *post festum*“: širi zahvat nego što je bilo preporučeno, njegova zauzetost, komplikovanost u slagačko-štamparskom radu. On se ipak „usuđuje nadati da i ovako zadocnelo Obrazloženje će biti... od izvesne koristi“. Obrazloženje je trebalo zajedno sa Predosnovom biti poslato stručnjacima na mišljenje i ocenu, da bi tako nastala konačna osnova građanskog zakonika, koja bi bila upućena narodnom predstavništvu na usvajanje (Perić 1939, X–XV, XVIII–XIX).

Tako je nastalo Perićevo *Obrazloženje* članova 1–319 Predosnove građanskog zakonika za Kraljevinu Jugoslaviju na 340 strana, koje je objavljeno 1939. godine. Međutim, *Obrazloženje* nije moglo poslužiti nameravanoj svrsi. Veliki trud i zalaganje članova komisije koji su radili na Predosnovi bio je uzaludan jer su istorijske okolnosti sprečile donošenje građanskog zakonika u međuratnoj Jugoslaviji.

IZVORI

- [1] Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo pravde Kraljevine Jugoslavije, fond 63.
- [2] Arhiv Srbije, Fond Živojina Perića.
- [3] *Predosnova građanskog zakonika za Kraljevinu Jugoslaviju. Tekst.* 1934. Beograd: Ministarstvo pravde.
- [4] *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* 23, od 2. februara 1929.

- [5] *Tumač Obćemu austrijskomu građanskomu zakoniku. Knjiga druga. §§ 531–1502*, 1, napisao Adolfo Rušnov, drugo prerađeno i dopunjeno izdanje priredio Dr. S. Posilović, Zagreb (bez navoda godine izdanja).

LITERATURA

- [1] Eisner, Bertold, Mladen Pliverić. 1937. *Mišljenje o predosnovi Građanskog zakonika za Kraljevinu Jugoslaviju*. Zagreb: Pravni fakultet.
- [2] Janković, Dragutin. 1–2/1931. „Duh i jezik zakona“. *Branič XVI* (VII). Beograd. 1–5.
- [3] Janković, Dragutin. 3/1932. „Duh i jezik zakona“. *Arhiv za pravne i društvene nauke XXII*, drugo kolo, knjiga XXIV (XLI). Beograd. [1] 173–182.
- [4] Maurović, Ivan. 1/1932. „Duh i jezik zakona“. *Arhiv za pravne i društvene nauke XXII*, drugo kolo, knjiga XXIV (XLI). Beograd. 1–5.
- [5] Maurović, Ivan. 1934. *Izveštaj o Predosnovi građanskoga zakonika za Kraljevinu Jugoslaviju*. Zagreb, bez navoda godine (na petoj strani predgovora navedeno je da je napisan početkom avgusta 1934. godine).
- [6] Mirković, Zoran S. 2020. Kodifikovanje građanskog zakonika nove države i njegovo mesto u istoriji međuratnih evropskih kodifikacija. 267–300. *Sto godina od ujedinjenja – formiranje države i prava*, zbornik radova, ur. Boris Begović i Zoran S. Mirković. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- [7] Mirković, Zoran S. 2021. Živojin Perić o jeziku u zakonima. *Živojin M. Perić – ličnost i delo*, zbornik radova sa Naučnog skupa posvećenog 150. godišnjici rođenja profesora Perića, održanog na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu 5. i 6. decembra 2019. godine. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, u štampi.
- [8] Perić, Živojin. 1939. *Obrazloženje §§ 1–319 Predosnove građanskoga zakonika za Kraljevinu Jugoslaviju*. Beograd: Ministarstvo pravde.
- [9] Perić, Živojin. 5–6/1940. O jeziku u Predosnovi građanskoga zakonika za Kraljevinu Jugoslaviju. *Arhiv za pravne i društvene nauke XXX*, drugo kolo, knjiga XL (LVII). Beograd. 369–372.
- [10] Radovčić, Vesna. 1975. Pokušaj kodifikacije građanskog prava u staroj Jugoslaviji („Predosnova građanskog zakonika za Kraljevinu Jugoslaviju“). *Radovi 7*. Zagreb: Sveučilište – Institut za hrvatsku povijest.
- [11] Slapnicka, Helmut. 1973. *Österreichs Recht außerhalb Österreichs. Der Untergang des österreichischen Rechtsraums*. Wien.

Zoran MIRKOVIĆ, PhD

Professor, University of Belgrade Faculty of Law, Serbia

THE WORK OF ŽIVOJIN PERIĆ ON THE CODIFICATION OF THE CIVIL CODE OF INTERWAR YUGOSLAVIA

Summary

Živojin Perić's work on codifying the civil code was analyzed through four questions. 1) Participation in the work of the body for drafting the Civil Code and its work on the text of the Code. 2) Perić's opinion on the codification method that was applied. 3) Perić's opinion on the legal terminology in the 1934 Draft Civil Code for the Kingdom of Yugoslavia. 4) Perić wrote the explanation (motives) 1–319. paragraph of the Draft Civil Code, which was officially published by the Ministry of Justice in 1939.

Key words: *Živojin Perić. – Civil Code. – Codification. – Interwar Yugoslavia.*

Article history:
Received: 11. 1. 2021.
Accepted: 7. 2. 2021.

UDK 339(497.1:47)"1940"

CERIF: H 271, H 300

DOI: 10.51204/Anali_PFBU_21102A

Dr Aleksandar ŽIVOTIĆ*

***NA PUTU NORMALIZACIJE –
JUGOSLOVENSKO-SOVJETSKI
TRGOVINSKI PREGOVORI 1940.*****

U radu se na osnovu dostupnih objavljenih i neobjavljenih arhivskih izvora jugoslovenskog i sovjetskog porekla, kao i relevantne istoriografske i memoarske literature analiziraju istorijske okolnosti i motivi koji su doveli do otpočinjanja jugoslovensko-sovjetskih trgovinskih pregovora početkom maja 1940. godine. Osvetljeni su tok razgovora u Moskvi, karakter zaključenog sporazuma i dometi međusobnih trgovinskih odnosa do izbijanja Drugog svetskog rata u Jugoslaviji u aprilu 1941. godine. Predstavljene su i reakcije zainteresovanih velikih sila, posebno Nemačke, Italije i Velike Britanije na jugoslovensko-sovjetsko ekonomsko i političko zbližavanje. Rad sadrži autorovu ocenu značaja ekonomskih pregovora kao uvoda u potpunu normalizaciju jugoslovensko-sovjetskih odnosa.

Ključne reči: *Jugoslavija. – Sovjetski Savez. – Anastas Mikojan. – Milorad Dorđević. – Trgovinski odnosi. – Pregovori.*

* Vanredni profesor, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Katedra za istoriju Jugoslavije, Srbija, aleksandar.zivotic@fbg.ac.rs.

** Rad je napisan za projekat „Yugoslavia’s Comparative Historical Experience with the Policies of Alliance-making and Neutrality/Non-Alignment (YEH)“ koji se finansira iz PROMIS programa Fonda za nauku Republike Srbije.

1. UVOD U PREGOVORE

Jugoslovenska vlada se usled oštre i brze promene međunarodne situacije krajem 1939. i početkom 1940. koja je ponovo u orbitu političkih zbivanja vratila Sovjetski Savez i njegov uticaj na Balkanu, našla pred novim dilemama. Spoljnopolitička nužnost je nalagala uspostavljanje bližih kontakata sa Sovjetima i obnovu diplomatskih odnosa, koji nisu postojali od proleća 1919. godine, sa ciljem jačanja sopstvene spoljnopolitičke pozicije u odnosu na Italiju, Nemačku i zapadne saveznike, ali je strah od mogućeg jačanja boljševičkog uticaja u zemlji i konfrontiranja sa anglo-francuskim saveznicima ili zemljama Osovine pretio da ugrozi postojeći napredak ka međusobnom približavanju. U tim okolnostima, očigledno nastojeći da se približi Sovjetima, ali i da u dogledno vreme izbegne direktno povezivanje, jugoslovenska vlada se odlučila da otpočne proces trgovinskih pregovora sa Sovjetskim Savezom, što je trebalo da predstavlja uvod u uspostavljanje redovnih diplomatskih odnosa. O samom toku pregovora i međunarodnim okolnostima u kojima se dogodilo jugoslovensko-sovjetsko približavanje već smo pisali, uglavnom na osnovu izvora jugoslovenskog porekla i objavljenih sovjetskih izvora, u monografiji o jugoslovensko-sovjetskim odnosima između 1939. i 1941. godine (Životić 2016, 157–188), ali se pronalaženjem novih arhivskih izvora u Ruskom državnom arhivu socijalno-političke istorije u Moskvi i Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu nametnula potreba da u svetlu novih izvora sveobuhvatnije sagledamo i rasvetlimo proces uspostavljanja trgovinskih veza između Kraljevine Jugoslavije i Sovjetskog Saveza i redefinišemo ranije donete zaključke.

Knez Pavle je od trenutka preuzimanja vrhovne vlasti u zemlji u oktobru 1934. godine izuzetno oprezno nastupao prema pitanju uspostavljanja bilo kakvih zvaničnih kontakata sa Sovjetskim Savezom. U momentima kad je već bilo odlučeno da se pristupi trgovinskim razgovorima, on je smatrao da formalno priznanje Sovjetskog Saveza i uspostavljanje redovnih diplomatskih odnosa treba maksimalno odgoditi i odugovlačiti. Rezolutno je tvrdio da to treba učiniti samo ako bude neophodno, a unutrašnja situacija u zemlji staložena i sređena. Bio je uveren da bi buduće sovjetsko poslanstvo u Beogradu bilo stecište „nezadovoljnih elemenata“ i opozicije, a da bi sovjetski poslanik sigurno politikom širenja pravoslavnih i slovenskih veza privukao i šire mase. Za sebe je zapisao da se ne sme zaboraviti „tutorstvo Hartvigovo“ misleći na ulogu ruskog poslanika Nikolaja Hartviga u Srbiji uoči Prvog svetskog rata. Bio je duboko uveren da se „Rusija mora iskoristiti za naše ciljeve“ i da se ne sme zaboraviti da je postojeća srodnost istovremeno i najveća opasnost po buduće odnose i očuvanje jugoslovenske

nacionalne nezavisnosti. Zaključio je: „Nipošto ne pustiti Rusiju na Balkan.“¹ Strahovi i sumnje kneza Pavla predstavljali su ozbiljan inhibirajući faktor na putu jugoslovensko-sovjetskog zbližavanja. Strepnja od mogućeg širenja boljševizma, ali i političke, ekonomske i vojne hegemonije „starijeg brata“ na Balkanu su se kombinovale s negativnim stavom beogradske javnosti prema sovjetskoj vojnoj intervenciji u Poljskoj, napadu na Finsku, politici na Baltiku i odnosu prema Rumuniji čineći sam pristup Jugoslavije Sovjetskom Savezu izrazom ne samo prirodne težnje već krajnje geopolitičke nužde.

Za otpočinjanje trgovinskih pregovora koji su zamišljeni kao uvod u uspostavljanje diplomatskih odnosa, izabran je ranije utvrđeni diplomatski kanal koji je vodio preko ambasadora u Ankari Ilije Šumenkovića i Alekseja Terentjeva. Sa tim ciljem jugoslovenski ministar inostranih poslova Aleksandar Cincar-Marković je 22. marta 1940. obavestio Šumenkovića da je vlada donela odluku da u Sovjetski Savez uputi jednu zvaničnu delegaciju radi otpočinjanja ekonomskih pregovora. Istovremeno mu je naloženo da u najvećoj diskreciji o tome obavesti svog kolegu Terentjeva.² Šumenković je odmah kontaktirao sa Terentjevim, koji je sa svoje strane pozdravio jugoslovensku inicijativu i izrazio svoje uverenje da će sovjetska vlada sigurno pozitivno reagovati, ali da ne može dati zvaničan odgovor pre nego što bude dobio odgovor od svog ministarstva.³ On je odmah informisao svoje pretpostavljene o jugoslovenskoj nameri da u Sovjetski Savez upute delegaciju sastavljenu od viših državnih činovnika s ciljem potpisivanja posebnog trgovinskog sporazuma između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. Naveo je da ga je Šumenković obavestio da bi se takav korak jugoslovenske vlade mogao smatrati potezom čiji je cilj stvaranje pogodne osnove za razvoj budućih međudržavnih odnosa. Svega nekoliko minuta nakon što je Šumenković otišao, njega je posetio savetnik jugoslovenske ambasade koji ga je zamolio da razgovore koje je imao sa Šumenkovićem drži u potpunoj diskreciji. Isticao je da se suzdržao od bilo kakvih zvaničnih izjava i odgovora na jugoslovensku inicijativu.⁴

¹ Arhiv Jugoslavije (u daljem tekstu: AJ), fond 797 – Lični fond kneza Pavla Karađorđevića, rolna 15, *Beleška o Rusiji (april 1940)*; vid. i Milošević. M. 3–4/2002. Uspostavljanje diplomatskih odnosa između Kraljevine Jugoslavije i SSSR-a 1940. godine. *Istorijski zapisi*: 99–100.

² AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 599, *Telegram ministra inostranih poslova ambasadoru u Ankari od 22. marta 1940.*

³ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 600, *Telegram ambasadora u Ankari ministru inostranih poslova od 23. marta 1940.*

⁴ Письмо полномочного представителя СССР в Турции А.В. Терентьева в НКВД о предложении югославского представительства напарвить в Москву делегацию для переговоров об установлении экономических отношений 23 марта 1940. *Советско-югославские отношения 1917–1941*. Moskva 1992, 308.

Očekivani zvanični odgovor sovjetske vlade je stigao već 26. marta. Sovjetska vlada je odgovorila da nema ništa protiv uspostavljanja normalnih ekonomskih veza s Jugoslavijom, ali da bi želela da bude upoznata s jugoslovenskim planom vođenja pregovora, odnosno potencijalnom agendom s kojom bi jugoslovenska delegacija došla na pregovore u Moskvu.⁵ Istog dana Šumenković je obavestio svoje ministarstvo da ga je Terentjev izvestio da je dobio saglasnost od Molotova. Sovjetska vlada je pozitivno odgovorila na jugoslovensku inicijativu za uspostavljanje trgovinskih odnosa, ističući da je u principu saglasna da vladina trgovinska delegacija dođe u Moskvu. Sovjeti su bili spremni da, ukoliko jugoslovenska strana na tome bude insistirala, zadrže pregovore u apsolutnoj diskreciji, ali su tražili da im se unapred dostavi bazično jugoslovensko viđenje pregovora.⁶ U daljim kontaktima između dvojice ambasadora razgovaralo se o pojedinim detaljima kojima je trebalo razjasniti jugoslovensku i sovjetsku početnu pregovaračku poziciju, odnosno utvrditi program budućih razgovora. S obzirom na okolnost da su pregovori inicirani sa jugoslovenske strane, Sovjeti su jugoslovenskoj strani ostavljala slobodu da dostavi program trgovinskih pregovora.⁷ Takođe, sovjetski ambasador je otvoreno aludirao na to da trgovinske razgovore doživljava kao uvod u dalje jačanje međusobnih razgovora i predlagao da, radi očuvanja diskrecije, jugoslovenska trgovinska delegacija otputuje u Moskvu preko Carigrada, a ne preko Rumunije.⁸

Jugoslovenska vlada je nekoliko dana oklevala da odgovori na sovjetske uslove za početak pregovora. Početkom aprila, vlada je posredstvom ambasadora Šumenkovića obavestila Sovjete da se njena pregovaračka pozicija zasniva na potrebi zaključenja trgovinskog ugovora na osnovu apsolutnog povlašćenja o obostranom postupanju sa poslovnim svetom, plovidbi i tranzitu, zatim sporazuma o plaćanju putem kliringa kome bi bili pridodati kontingenti obostrano izvezenih proizvoda i otvaranju trgovinskih agencija u prestonicama obeju zemalja koje bi imale zadatak da kontrolišu

⁵ Телеграмма НКВД полномочному представителю СССР в Турции А.В. Терентьеву о согласии Советского правительства принять официальную правительственную делегацию Югославии для переговоров об установлении экономических связей между двумя странами 26 марта 1940. *Советско-югославские отношения 1917–1941*. Moskva 1992, 308.

⁶ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 601, *Telegram ambasadora u Ankari ministru inostranih poslova od 26. marta 1940.*

⁷ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 603, *Telegram ambasadora u Ankari ministru inostranih poslova od 27. marta 1940.*

⁸ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 604, *Telegram ambasadora u Ankari ministru inostranih poslova od 26. marta 1940.*

robni i platni promet, a čiji bi se položaj preciznije utvrdio tokom pregovora.⁹ U pogledu tranzita robe, Sovjeti su predlagali da ona bude transportovana preko Bugarske, smatrajući da je ona najpovoljnija zbog njihovog uticaja u toj zemlji, ali i dobrih odnosa koje je ona imala s Jugoslavijom.¹⁰ Sovjetski ambasador je koristio intenzivnu komunikaciju s jugoslovenskim kolegom da ohrabri jugoslovensku stranu i na političkom planu, uveravajući svog sagovornika da Sovjetski Savez nema nikakvih agresivnih namera na Balkanu, da vodi politiku neutralnosti i nevezivanja ni za Nemačku ni za zapadne saveznike.¹¹ Iz sovjetske prestonice je brzo stigao odgovor kojim je potvrđeno prihvatanje jugoslovenskog plana pregovora i izraženo očekivanje brzog dolaska jugoslovenske delegacije u Moskvu. Napomenuto je da će za pregovore biti zadužen Narodni komesarijat za spoljnu trgovinu.¹² Sovjeti su i dalje sa svoje strane bili spremni da dolazak jugoslovenske trgovinske delegacije drže u punoj diskreciji, ali je ambasador Šumenković otvoreno izneo stav da je to u stvarnosti teško održati i da bi bilo dobro, u saglasnosti sa sovjetskom stranom, izdati odgovarajuće saopštenje za javnost kako bi se u momentu pregovora izbegli zlonamerni i netačni komentari. Sovjeti su očekivali podatke i o tačnom sastavu delegacije, terminu njenog dolaska u Moskvu i putu kojim će stići. Šumenković je tražio dozvolu da o tome obavesti tursku stranu, strepeći da bi dalja diskrecija mogla dovesti do situacije u kojoj bi domaćini dobili informacije iz drugih izvora, što bi jugoslovenskog ambasadora dovelo u krajnje neprijatnu situaciju.¹³ Ministar Cincar-Marković je odgovorio da će u najkraćem roku poslati informacije o sastavu i kretanju jugoslovenske delegacije i o odnosima sa turskim predstavnicima.¹⁴ On je 16. aprila obavestio Šumenkovića da će narednog dana jugoslovenska vlada izdati zvanično saopštenje o odlasku jugoslovenske privredne delegacije u Moskvu. Javljaio je da će jugoslovensku pregovaračku grupu predvoditi bivši ministar Milorad Đorđević¹⁵ i pomoćnik ministra trgovine i industrije Sava

⁹ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 607, *Telegram ministra inostranih poslova ambasadoru u Ankari od 7.aprila 1940.*

¹⁰ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 609, *Telegram ambasadora u Ankari ministru inostranih poslova od 9. marta 1940.*

¹¹ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 608, *Telegram ambasadora u Ankari ministru inostranih poslova od 9. aprila 1940.*

¹² AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 610, *Telegram ambasadora u Ankari ministru inostranih poslova od 10. aprila 1940.*

¹³ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 611, *Telegram ambasadora u Ankari ministru inostranih poslova od 11. aprila 1940.*

¹⁴ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 612, *Telegram ministra inostranih poslova ambasadoru u Ankari od 13. aprila 1940.*

¹⁵ Milorad Đorđević (1896–1943). Osnovnu školu i gimnaziju je završio u Šapcu, a Pravni fakultet u Alžiru. U Ministarstvu finansija je radio od 1919. godine. Bavio se

Obradović, a da će u delegaciji biti još nekoliko činovnika čija će imena poslati naknadno. Odlučeno je da jugoslovenska misija otputuje preko Bukurešta, pa je sovjetska strana zamoljena da izda neophodne vize članovima jugoslovenske delegacije. Očekivao je da će članovi delegacije krenuti na put u roku od nedelju dana.¹⁶

Zaista, 18. aprila, beogradska *Politika* je donela vest o odluci da se u Moskvu uputi jugoslovenska delegacija za vođenje trgovinskih pregovora sa Sovjetima i da će na njenom čelu biti bivši ministar Milorad Đorđević (*Politika* 1940). Istog dana, Cincar-Marković je jugoslovenske predstavnike u inostranstvu obavestio o skorom odlasku jugoslovenske trgovinske delegacije u Sovjetski Savez radi zaključenja trgovinskog ugovora sa tom zemljom i dao nalog da o tom jugoslovenskom koraku obaveste predstavnike zemalja domaćina. Isticao je da su Jugoslaviji u uslovima neposredne ratne opasnosti, neophodne sirovine koje se mogu nabaviti samo u SSSR i SAD. Sovjetski Savez je dolazio u obzir za nabavku pamuka i nafte. Napominjao je da to ne znači uspostavljanje zvaničnih diplomatskih odnosa, ali da predstavlja važan korak u pravcu normalizacije jugoslovensko-sovjetskih odnosa.¹⁷ Sovjetska strana je ubrzo, posredstvom ambasadora Terentjeva, zvanično obavestena o sastavu jugoslovenske delegacije. Potvrđeno je da će se na čelu jugoslovenskih pregovarača nalaziti Milorad Đorđević i Sava Obradović i da će u delegaciju biti i viceguverner Narodne banke Ljubiša Mikić, Rudolf Bićanić, direktor Direkcije za spoljnu trgovinu, industrijalac Ivan Avsenek, savetnik Ministarstva inostranih poslova Vladislav Marković i sekretar delegacije Drago Zalar. Delegaciju su pratili i dopisnici agencije „Avala“ i Centralnog presbira. Naloženo je da se sovjetska strana što detaljnije upozna s biografijom šefa delegacije. Jugoslovenska trgovinska delegacije je

budžetskim i finansijskim pitanjima. Bio je pomoćnik finansijskog direktora Narodne banke, viceguverner Narodne banke, ministar finansija u vladama Petra Živkovića, Vojislava Marinkovića, Nikole Uzunovića i Milana Srškića (novembar 1931 – decembar 1934), a potom direktor nekoliko banaka, uključujući i Beogradsku zadrugu, koja je smatrana bankom vladarskog doma. Kao ministar se posebno angažovao na stabilizaciji državnih finansija i smanjenju državnih rashoda. Uhapšen je za vreme nemačke okupacije i zatočen u logoru na Banjici. Više puta je isleđivan od Gestapoa. Od njega se tražilo da dâ izjavu da je tokom trgovinskih pregovora u Moskvi radio na stvaranju saveza protiv Trećeg rajha. Pošto nije hteo da saraduje s policijskim organima, streljan je 9. maja 1943. godine.

¹⁶ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 613, *Telegram ministra inostranih poslova ambasadoru u Ankari od 16.aprila 1940.*

¹⁷ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 614, *Telegram ministra inostranih poslova ambasadoru u Ankari od 16.aprila 1940.*

krenula na pregovore u Moskvu 20. aprila 1940. preko Bukurešta.¹⁸ O tome je obavestjen ambasador Terentjev. Sovjetima je saopšteno da Đorđević i Obradović imaju vladino punomoćje da potpišu neophodne sporazume sa Sovjetima.¹⁹

2. MEĐUNARODNE REAKCIJE

Specifičnost jugoslovenske spoljnopolitičke pozicije u odnosu na Veliku Britaniju i Francusku i ekonomska zavisnost od Nemačke i Italije nametali su oprezan pristup prema zainteresovanim velikim silama, koje su budno pratile sovjetska nastojanja usmerena ka jačanju njenog uticaja na Balkanu. Iz razloga posebne osetljivosti odnosa s Italijom, jugoslovenski ministar inostranih poslova Cincar-Marković je 17. aprila pozvao italijanskog poslanika u Beogradu kako bi ga lično obavestio o jugoslovenskim razlozima za otpočinjanje trgovinskih razgovora sa Sovjetima. On je istakao da je jugoslovenska vlada bila prinuđena da otpočne razgovore zbog alarmantne nestašice ključnih sirovina – nafte, pamuka i gvožđa, koje se usled ratnih okolnosti mogu nabaviti isključivo na sovjetskom ili američkom tržištu. Gledano iz jugoslovenskog ugla, snabdevanje iz SAD bi bilo problematično zbog velike udaljenosti i sigurne anglo-francuske kontrole. Navodio je da je to bio glavni razlog što je jugoslovenska vlada rešila da započne pregovore sa Sovjetima o zaključenju trgovinskog sporazuma na bazi najpovlašćenije nacije. Obavestio je italijanskog poslanika da su preliminarni razgovori o tome dali pozitivne rezultate i da će u najskorije vreme jugoslovenska delegacija, predvođena nekadašnjim ministrom Đorđevićem, otputovati u Sovjetski Savez. Italijanski poslanik je otvoreno pitao da li taj korak predstavlja uvod u uspostavljanje zvaničnih diplomatskih odnosa. Odgovoreno mu je da će se o tome razmišljati po završetku trgovinskih razgovora ukoliko budu okončani pozitivno. Istog dana, uvažavajući specifičnosti međudržavnih odnosa, Cincar-Marković je pozvao i nemačkog poslanika i obavestio ga o tome.²⁰ Italijanski poslanik je procenjivao da je vest o odlasku jugoslovenske delegacije u Moskvu propraćena u beogradskoj štampi na kontrolisan i rezervisan način i da sam početak zvaničnih razgovora govori o tome da

¹⁸ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 617, *Telegram ministra inostranih poslova ambasadoru u Ankari od 19. aprila 1940.*

¹⁹ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 620, *Telegram ministra inostranih poslova ambasadoru u Ankari od 20. aprila 1940.*

²⁰ Izveštaj italijanskog poslanika u Beogradu od 17. aprila 1940. o odluci jugoslovenske vlade da započne pregovore sa SSSR radi zaključenja trgovinskog sporazuma. *Aprilski rat 1941.* Zbornik dokumenata, I, odgovorni ur. F. Trgo, Beograd 1969, 599–600.

je završeno s antisovjetskom notom jugoslovenske spoljne politike, koja je predstavljala jedno od njenih decenijskih obeležja. Primećivao je da su razgovori naišli na pozitivan prijem u levičarskim i patriotskim krugovima u zemlji. Lično je smatrao da anglo-francuska propaganda početak razgovora želi da predstavi kao nov izraz antiitalijanskog i antinemačkog stava jugoslovenske vlade, što je smatrao apsurdnim s obzirom na to da većina zemalja ima redovne diplomatske i trgovinske veze sa Sovjetima.²¹ S druge strane, sovjetske obavешtajne strukture su na osnovu informacija kojima su raspolagale došle do zaključka da je Italija pripremala napad na Jugoslaviju sredinom aprila 1940. godine, ali da je početak jugoslovensko-sovjetskih ekonomskih pregovora uticao na to da italijanska vlada odustane od takve namere i da delimično povuče svoje vojne snage s jugoslovenske granice, a da u Jugoslaviji postoji nada da će Francuska pomoći Jugoslaviji u slučaju italijanskog napada.²² U krugovima italijanskog poslanstva u Beogradu se spekulisalo da je odluka vlade da započne trgovinske pregovore sa Sovjetskim Savezom izazvala krizu vlade. Govorilo se da je lider slovenačkih klerikalaca i predsednik Senata Anton Korošec izraziti protivnik odlaska jugoslovenske trgovinske delagacije u Moskvu radi pregovora i da preti da će izići iz vlade i otići u opoziciju.²³ Širili su se i glasovi da će u narednim danima uslediti i ostavke Mihe Kreka i bana Dravske banovine Natlačena kao izraz neslaganja s politikom otvaranja pregovora i približavanja Kraljevine Jugoslavije Sovjetskom Savezu.²⁴ Nasuprot njima, beogradski intelektualci okupljeni oko Srpskog kulturnog kluba pozdravili su najavu o početku jugoslovensko-sovjetskih trgovinskih pregovora kao uvod u uspostavljanje međusobnih diplomatskih odnosa i približavanje Sovjetskom Savezu, ističući da se time ispravlja greška koja je počinjena u periodu između 1928. i 1933. godine, kad je, prema njihovoj oceni, bio najpovoljniji trenutak za međusobno priznanje (objavljeno u *Srpskom glasu* 25/1940, 7). Polazilo se od toga da odnosi sa Sovjetskim Savezom do tada nisu uspostavljeni iz čisto unutrašnjih, a ne spoljnopolitičkih razloga i da prilike u kojima se našla jugoslovenska kraljevina neizostavno nalažu održavanje dobrih odnosa s

²¹ Izveštaj italijanskog poslanika u Beogradu od 20. aprila 1940. Čanu o pisanju jugoslovenske štampe i reagovanju javnog mnjenja povodom vesti o početku trgovinskih pregovora između Jugoslavije i SSSR. *Aprilski rat 1941*. Zbornik dokumenata, I, odgovorni ur. F. Trgo. Beograd 1969, 599–600.

²² Из сводки Пятого управления РККА по событиям на Западе, 3 мая 1940. Военная разведка информирует. *Документы Разведуправления Красной армии (январь 1939-июнь 1941)*, составитель В. А. Гаврилов. Москва 2009, 300.

²³ O političkim stavovima Antona Korošeca opširnije: M. Zečević. *Prošlost i vreme. Iz istorije Jugoslavije*. Beograd 2003.

²⁴ Vojni arhiv (VA), popisnik 17, k. 26a, f. 4, d. 6, *Informacija Uprave grada Beograda Drugom obavешtajnom odeljenju Glavnog Đeneralštaba*.

državama koje su zainteresovane za Balkan i koje mogu „imati veliki uticaj kao Rusija“ (*Srpski glas* 27/1940, 1). Zato se mnogo polagalo na buduće zblizavanje sa Sovjetskim Savezom u kome su angažovani srpski intelektualci videli prirodnog naslednika nekadašnje Ruske imperije.

Sličan diplomatski postupak preliminarnog obaveštavanja bio je predviđen i prema britanskom otpravniku poslova koga je pomoćnik ministra inostranih poslova Smiljanić pozvao k sebi uveče 17. aprila i preneo mu nameru da želi da mu lično saopšti, pre nego što to bude objavljeno u javnosti, da je jugoslovenska vlada donela odluku da započne trgovinske pregovore sa Sovjetima. Rekao je da će i jugoslovenski poslanik u Londonu to zvanično saopštiti britanskoj vladi. Smiljanić je smatrao da početak trgovinskih pregovora treba da bude uvod u uspostavljanje zvaničnih diplomatskih odnosa sa Sovjetima. Na pitanje britanskog otpravnika poslova šta je predmet razgovora, Smiljanić je odgovorio da Jugoslavija namerava da u Sovjetskom Savezu kupuje naftu i pamuk koje je Jugoslavija teško nabavljala na slobodnom tržištu, za koje je smatrao da bi, u slučaju povoljnog ishoda razgovora, mogle lako da se transportuju Dunavom i Crnim morem. Isticao je da će Jugoslavija verovatno izvoziti duvan i živu stoku u Sovjetski Savez. Britanskog diplomatu su interesovali dalji koraci jugoslovenske vlade, ali je Smiljanić izbegavao direktan odgovor ističući da jugoslovenska diplomatija još od 1933. godine, kad je jugoslovenska vlada potpisala sa sovjetskom vladom i vladama drugih zemalja pakt koji definiše agresora, izvodila zaključak da se Jugoslavija na taj način saglasila s priznanjem sovjetske vlade. Britanci su smatrali da bi sporazum o kupovini sovjetske nafte od jugoslovenske vlade bio povoljan po Britaniju i njene ratne napore ukoliko bi količine sovjetske nafte isporučene Jugoslaviji smanjile ukupnu kvotu koju Sovjetski Savez isporučuje Nemačkoj. Sa pamukom je situacija bila nepovoljnija. Načelno, britanski sporazum s Jugoslavijom o kontingentiranju uvoza pamuka nije sprečavao Jugoslaviju da nabavlja pamuk u Sovjetskom Savezu. Oni su razmišljali da kompletan budući sovjetski izvoz pamuka u Jugoslaviju uključe u ukupnu kvotu uvoza pamuka određenu za svaki kvartal. U krugovima britanske diplomatije se ocenjivalo da je jugoslovenska vlada preduzela odlučujući korak koji prevazilazi okvire ekonomskog značaja jer će trgovinska razmena biti ograničeneih razmera pošto će sovjetski izvoz morati da bude pokriven jugoslovenskim u tu zemlju. Glavni značaj pokrenutih ekonomskih razgovora videli su u jasnom otvaranju perspektive uspostavljanja diplomatskih odnosa i napuštanju politike veštačkog održavanja odnosa s predstavnikom carske Rusije, čije se ime u vidu zastupnika ruske emigracije i dalje nalazilo na diplomatskoj listi, i to zbog dužine prisustva u zemlji na počasnom prvom mestu. Ocenjivalo se da će takav korak jugoslovenske vlade naići na velike simpatije beogradske

javnosti. Sličan razgovor pomoćnik ministra Smiljanić je obavio i sa francuskim predstavnikom u Beogradu.²⁵

Narednih dana britanski poslanik u Beogradu Kempbel obavestio je svoje ministarstvo da je od kneza Pavla dobio detaljne informacije o tome da su kontakti sa sovjetskom stranom uspostavljeni preko jugoslovenskih i sovjetskih predstavnika u Ankari i da je tu inicijativu Moskva s oduševljenjem prihvatila. Prema Kempbelovim rečima, knez Pavle je rekao da se na takav korak odlučio nakon što je procenio da bi takav potez u Italiji izazvao osećaj nesigurnosti i neizvesnosti jer su te dve zemlje oštro kalkulisale s antiboljševičkim uverenjima kneza Pavla i čvrsto računale na to da on neće posegnuti za približavanjem Sovjetskom Savezu. Knez Pavle je govorio da trgovinski pregovori sa Sovjetima mogu dovesti i do uspostavljanja diplomatskih odnosa, ali da to i nije njegov glavni cilj, već držanje Italije u neizvesnosti. Smatrao je da je takvoj jugoslovenskoj politici pogodovalo to što Britanija nije ušla u oštar sukob sa Sovjetima povodom Finske jer bi u tom slučaju manevarski prostor Jugoslavije na diplomatskom polju bio znatno sužen i u pogledu odnosa sa Sovjetima sasvim ograničen.²⁶

O sovjetsko-jugoslovenskim ekonomskim pregovorima s britanskim poslanikom u Beogradu razgovarao je i ministar Cincar-Marković, koji nije krio zadovoljstvo zbog otvaranja tog diplomatskog kanala. Jugoslovenski ministar je isticao ulogu kneza Pavla u otpočinjanju pregovora za koga je naglasio da je morao da se uzdigne iznad ličnih osećanja. Njega je zanimao stav britanske vlade prema učinjenom jugoslovenskom potezu. Dobio je odgovor da Velika Britanija takav jugoslovenski akt smatra korisnim posebno za odnose s Italijom. Cincar-Marković je isticao da se prilikom donošenja odluke o započinjanju pregovora posebno vodilo računa o italijanskoj i nemačkoj reakciji. Nije propustio priliku da naglasi da će ekonomski pregovori biti vođeni izuzetno obazrivo i da će rezultirati uspostavljanjem diplomatskih odnosa između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza.²⁷

²⁵ Poverljivi izveštaj otpravnika poslova u Beogradu Dewa državnom sekretaru lordu Halifaxu, 18. aprila 1940. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), prir. Ž. Avramovski. Beograd 1996, 424–425.

²⁶ Strogo poverljivo privatno pismo poslanika u Beogradu Campbella stalnom državnom podsekretaru Alexanderu Cadoganu, 22. aprila 1940. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), prir. Ž. Avramovski. Beograd 1996, 426; vid. i Milošević, M. 3–4/2002. Uspostavljanje diplomatskih odnosa između Kraljevine Jugoslavije i SSSR-a 1940. godine. *Istorijski zapisi*: 103–104.

²⁷ Poverljivi izveštaj poslanika u Beogradu Campbella državnom sekretaru lordu Halifaxu 27. aprila 1940. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), prir. Ž. Avramovski. Beograd 1996, 431.

Jugoslovenski poslanik u Londonu Ivan Subotić je 18. aprila, po instrukcijama jugoslovenske vlade, obavestio podsekretara Batlera da jugoslovenska strana namerava da s predstavnicima sovjetske vlade otpočne ekonomske i finansijske pregovore. On je britansku stranu obavestio sastavu delegacije i da je glavni cilj započinjanja pregovora nastojanje vlade da reši postojeće probleme u snabdevanju neophodnim sirovinama. Za šefa delegacije Đorđevića je rekao da je konzervativnih načela. Time je verovatno kod svog sagovornika želeo da stvori utisak da jugoslovenska vlada ostaje i dalje na svojim starim antiboljševičkim pozicijama i postulatima očuvanja neutralnosti u postojećem sukobu. Britanski diplomata je saslušao Subotića, ali nije komentarisao informacije koje je dobio.²⁸ Britanci su bili poprilično skeptični u vezi s ishodom jugoslovensko-sovjetskih trgovinskih pregovora. Nisu bili sigurni da će oni rezultirati obnovom diplomatskih odnosa. Ocenjivali su da je odluka o otpočinjanju trgovinskih razgovora bila popularna, ali iz pogrešnih razloga jer se verovalo da su pokrenuti isključivo da bi se napakostilo Italiji. Procenjivalo se da Italija neće dozvoliti jači sovjetski prodor ni širenje sovjetske propagande. Štaviše, i pojedini jugoslovenski spoljnotrgovinski činovnici nisu očekivali da će ugovor biti zaključen i smatrali su da započeti razgovori imaju pre karakter izviđanja situacije pre zaključenja sporazuma. Sumnjalo se da će Sovjeti isporučiti Jugoslaviji naftu jer je nisu hteli isporučiti ni američkim kompanijama i da su sovjetski zahtevi za jugoslovenskim isporukama olova i bakra samo sovjetska manipulacija jer oni raspolažu dovoljnim količinama tih metala.²⁹

Neposredno po odlasku jugoslovenske trgovinske delegacije u Moskvu, sovjetski poslanik u Mađarskoj Šaronov se prilikom otvaranja jedne izložbe sreo s jugoslovenskim ministrom trgovine i industrije Ivanom Andresom. Tom prilikom Andres je sovjetskog diplomatu uveravao da je pravi inicijator razgovora upravo knez Pavle, koji je uprkos tome što je prema pitanju razgovora sa Sovjetima ranije imao izrazito negativan stav, sada pozvao ministra Andresa i naložio mu da otpočne pregovore sa Sovjetima. Andres je govorio da je navodno on lično nameravao da putuje u Moskvu, ali da je knez Pavle smatrao da zbog nepostojanja redovnih diplomatskih odnosa, umesto ministra, delegaciju treba da predvodi bivši ministar. Jugoslovenski ministar

²⁸ Službena beleška o razgovoru jugoslovenskog poslanika u Londonu Subotića sa parlamentarnim podsekretarom u Foreign Office-u Butlerom, 18. aprila 1940. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), prir. Ž. Avramovski Beograd 1996, 423; vid. i Milošević, M. 3–4/2002. Uspostavljanje diplomatskih odnosa između Kraljevine Jugoslavije i SSSR-a 1940. godine. *Istorijski zapisi*: 105.

²⁹ Privatno poverljivo pismo poslanika u Beogradu Campbella A. Cadoganu, 6. maj 1940. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), prir. Ž. Avramovski. Beograd 1996, 439.

je govorio da je početak trgovinskih pregovora sa Sovjetskim Savezom veoma dobro primila beogradska javnost, koja posebno pozdravlja sovjetski povratak politici panslavizma.³⁰

Na samu najavu odlaska jugoslovenske trgovinske delegacije u Moskvu reagovala je i nemačka diplomatija posredstvom svog ambasadora u Ankari Fon Papena, koji je u pismenoj formi čestitao sovjetskom ambasadoru na tom koraku, pozdravivši sa svoje strane preduzete mere. Ocenio je da će taj korak doprineti očuvanju mira na Balkanu. Terentjev je o tome obavestio Šumenkovića, ističući svoj utisak da Papen ranije nije bio obavešten o jugoslovensko-sovjetskim razgovorima.³¹ Na Šumenkovićevu otvorenu sugestiju, Cincar-Marković je izdao nalog da se jugoslovenski ambasador u Ankari svom kolegi zvanično zahvali i izrazi zadovoljstvo jugoslovenske vlade što je došlo do početka trgovinskih razgovora. Takođe, zahtevano je da se sovjetska vlada obavesti o tome da su prvi zvanični razgovori predstavnika dve države naišli na topao prijem u jugoslovenskoj javnosti. Cincar-Marković se posebno zahvalio ambasadoru Šumenkoviću na velikom uloženom naporu i nastojanju da celokupan proces pregovora drži u punoj diskreciji, što je za jugoslovensku vladu bilo posebno značajno.³² I Terentjev se zahvalio jugoslovenskom kolegi i šefu jugoslovenske diplomatije.³³ Sovjeti su i u narednom periodu posredstvom Terentjeva izražavali svoje zadovoljstvo otpočinjanjem pregovora i načinom na koji su se oni odvijali, otvoreno očekujući njihov povoljan ishod.³⁴

3. POČETAK PREGOVORA U MOSKVI: OGRANIČENJA I PODSTICAJI

Pregovori u Moskvi su se povoljno odvijali po jugoslovenske interese. Članove jugoslovenske delegacije je 8. maja 1940. godine primio i narodni komesar za inostrane poslove Vjačeslav Molotov koji se prema jugo-

³⁰ Запись беседыполномочного представителя СССР в Венгрии Н.И. Шаронов с министром торговли и промышленности Югославии И. Андресом 26 апреля. *Документы внешней политики*, т. 23, кн. 1. Москва 1995, 231–232.

³¹ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 622, *Telegram ambasadora u Ankari ministru inostranih poslova od 22. aprila 1940.*

³² AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 623, *Telegram ministra inostranih poslova ambasadoru u Ankari od 22. aprila 1940.*

³³ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 625, *Telegram ambasadora u Ankari ministru inostranih poslova od 23. aprila 1940.*

³⁴ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 630, *Telegram ambasadora u Ankari ministru inostranih poslova od 7. maja 1940.*

slovenskim predstavnicima odnosio izuzetno srdačno i predusretljivo. Šef jugoslovenskih pregovarača Milorad Đorđević izrazio je zadovoljstvo što se pregovori povoljno odvijaju i bliže se uspešnom završetku. Već na samom početku Molotov je izrazio žaljenje što do toga nije došlo ranije, ali i dodao da se na prošlost ne treba osvrtni već da treba gledati u budućnost. Narodni komesar za spoljnu trgovinu Anastas Mikojan je dodao da se pregovori odvijaju uspešno. Đorđević je iskoristio priliku da otvori pitanje moguće propagandne delatnosti sovjetskih predstavništava, kao jedno od najosetljivijih pitanja međusobnih odnosa, na šta je Molotov odgovorio da jugoslovenska strana može biti spokojna i da on lično garantuje da sovjetska trgovinska predstavništva ni na koji način neće učestvovati u širenju bilo kog oblika boljševičke propagande i da će se baviti isključivo svojim osnovnim poslom, što je jugoslovenska strana posebno cenila.³⁵

Pitanje mogućeg političkog delovanja oba trgovinska predstavništva, posebno sovjetskog u Beogradu, čega se jugoslovenska strana izuzetno plašila zbog mogućih unutrašnjih političkih posledica eventualne podrške jugoslovenskim komunistima, predstavljalo je jednu od ključnih tačaka pregovora, ali i jedno od glavnih mesta sporenja. Šef jugoslovenske delegacije Milorad Đorđević je insistirao na prvobitnom predlogu ugovora koji je bio razrađen na jugoslovenskoj strani i u kome je postojao stav da su oba trgovinska predstavništva dužna da se bave isključivo trgovinskim i ekonomskim poslovima, odnosno da se uzdržavaju od bilo kakve delatnosti koja nije definisana dopunskim protokolom. Otvoreno je govorio da je jugoslovenska strana pri tome imala u vidu moguću političku i propagandnu delatnost obeju strana. Takav stav je Đorđević objašnjavao jugoslovenskom željom da se oba predstavništva bave svojim poslovima na temelju međusobnog poverenja i lojalnosti, u kojima protiču jugoslovensko-sovjetski pregovori. Insistirao je na tome da treba izbeći situaciju u kojoj bi privatne aktivnosti službenika predstavništva mogle da otežaju ispunjenje zaključenih sporazuma. Isticao je da u svakoj zemlji postoji unutrašnji režim koji ne sme da interesuje drugu stranu. Zato je smatrao da bi unošenje pomenute fraze u sporazum služilo tom cilju. Anastas Mikojan je reagovao odlučno, izjavivši da pomenuti jugoslovenski zahtev smatra anahronim i da se on ne može naći u ugovorima zaključenim u poslednjih dvadeset godina, sem u slučaju ugovora s Velikom Britanijom i Sjedinjenim Američkim Državama, čije su

³⁵ ASANU, 14438 – Ostavština dr Milorada Đorđevića, *Beleška o prijemu jugoslovenske trgovinske delegacije kod predsednika Saveta komesara i komesara za spoljne poslove g. Molotova u Kremlju – Moskva na dan 8. maja 1940. godine*; Из записи беседы наркома иностранных дел СССР В.М. Молотова с членами югославской экономической делегации о ходе экономических переговоров 8 мая 1940. *Советско-югославские отношения 1917–1941*. Moskva 1992, 313–316.

vlade imale određene strahove i insistirale na unošenju takve klauzule u tekst sporazuma. Izjavio je da se sovjetski i trgovinski i politički predstavnici ne bave propagandom i da shodno tome nemaju takvih namera ni u slučaju Jugoslavije. Po njemu bi bilo sasvim neumesno to činiti jer bi takva klauzula koja bi se ticala mogućeg političkog delovanja trgovinskih predstavništava bila u suprotnosti s prvim delom sporazuma, u kome se govori o prijateljstvu između dve zemlje. Đorđević je odgovorio da i on misli da bi klauzula tog tipa bila potpuno anahrona i da bi za Sovjete bilo apsolutno bespotrebno da je unose u sporazum koji nema nikakav politički karakter, ali je molio sovjetsku stranu da shvati da politička, pa i psihološka percepcija Sovjetskog Saveza u jugoslovenskoj sredini nisu iste kao u drugim sredinama, posebno britanskoj. Kako je sam isticao, nije želeo da sudi unapred, ali je izjavio da je siguran da će sovjetski trgovinski predstavnik u Jugoslaviji uživati poseban tretman i da će biti prihvaćen ne samo na zvaničan način već uz uvažavanje svih tradicionalnih i istorijskih veza „svim srcem, ne kao prijatelj, već kao brat“.³⁶ Govorio je dalje da u datim uslovima ne bi bilo poželjno da neko iz opozicionih političkih redova priđe trgovinskom predstavniku i započne s njim razgovore na političke teme koje nemaju veze s trgovinskim poslovima, čime bi ga doveo u neprijatnu situaciju. Zato je predlagao da se, ukoliko se sovjetska strana ne složi s datim predlogom, razmene zvanična pisma u kojima bi bilo precizirano ono o čemu su Mikojan i Đorđević razgovarali u vezi sa eventualnim propagandnim delovanjem trgovinskih predstavnika. Ukoliko razmena pisama ne bi predstavljala odgovarajuću formu za sovjetsku stranu, predlagao je da se zaključi odgovarajući memorandum, koji bi potpisali šefovi delegacija.³⁷ Mikojan je ponovio da je takav predlog u suprotnosti sa stavom o međusobnom prijateljstvu koji figurira u uvodnom delu teksta sporazuma. Isticao je da šef jugoslovenske strane traži određenu formu, ali da se on, kao iskusan pregovarač, u sporazumima koji tretiraju pitanja uvoza i izvoza nije susretao s zahtevima za zabranu političke propagande. Nije video ni nužnost ni neophodnost tih zahteva. Na kraju je izjavio da to pitanje izlazi iz njegovih kompetencija i da on ne može dati odgovor bez konsultacija sa svojom vladom. Ponovio je da Sovjetski Savez ima veliki broj trgovinskih predstavnika i da se nijedan od njih ne bavi političkom propagandom i da imaju nameru da sa Jugoslavijom uspostave isključivo prijateljske odnose. Ukoliko jugoslovenska strana bude insistirala na tom pitanju, predlagao je da

³⁶ Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), 84 – А. И. Микоян, 0. 1, д. 17, л. 75–76. *Меморандум по вопросу о политической деятельности торговых организаций обеих стран.*

³⁷ *Ibid.*

se o tome razgovara na narednom zasedanju. Đorđević se zahvalio Mikojanu i izjavio da će se tom pitanju vratiti na narednom zasedanju.³⁸

U daljem toku razgovora Molotov se interesovao za unutrašnje političke prilike u Jugoslaviji, ističući da je to jedna složena država, i izrazio želju da u privrednim odnosima sa Sovjetskim Savezom, koliko je to moguće, budu zastupljeni svi delovi jugoslovenske kraljevine. Napomenuo je da je kao predsednik Saveta komesara SSSR spreman da izađe u susret i drugim jugoslovenskim zahtevima i željama ukoliko ih ima.³⁹ Molotov je očigledno imao u vidu nedavni sporazum Cvetković–Maček o stvaranju Banovine Hrvatske, spornu sovjetsku politiku prema nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, ali i nameru da trgovinski razgovori u skorijoj budućnosti prerastu u tešnje političke kontakte (Hoptner 1965, 187–188). Đorđević je govorio o manjim problemima koji postoje u pregovorima. Isticao je da jugoslovenska vlada ne može potpuno da odgovori sovjetskim zahtevima za isporuku ruda pošto je jugoslovenska proizvodnja angažovana za potrebe drugih zemalja i domaće potrebe, a da je jugoslovenska poljoprivredna proizvodnja zapostavljena i da Jugoslavija u zamenu može ponuditi kontingent žive stoke i rasplodnih grla.⁴⁰ Na Molotovljeve opaske se nadovezao član delegacije Rudolf Bičanić koji je priliku koja mu se ukazala iskoristio za ličnu promociju i predstavljanje politike Hrvatske seljačke stranke, ističući zasluge Stjepana Radića i njegov odnos prema Sovjetima. Na kraju je poentirao ponavljajući deklarativno opredeljenje za razvijanje dobrih odnosa i neutralnosti na Balkanu i da posebno treba težiti uspostavljanju dobrih odnosa sa Bugarskom. Molotov je ocenio da dve slovenske zemlje moraju produbljivati svoje veze, dok je Đorđević branio jugoslovenski stav i opredeljenje da zajedno s Bugarskom treba stvarati jedan defanzivan blok čiji bi cilj bila odbrana zajedničkih interesa. Molotova je interesovalo i koga Jugoslavija smatra opasnijim po svoje interese – Italiju ili Nemačku. Odgovoreno mu je da je to svakako Italija i da je Jugoslavija odlučna da istrajava na poziciji svoje oružane neutralnosti,

³⁸ *Ibid.*

³⁹ ASANU, 14438 – Ostavština dr Milorada Đorđevića. *Beleška o prijemu jugoslovenske trgovinske delegacije kod predsednika Saveta komesara i komesara za spoljne poslove g. Molotovau Kremlju – Moskva na dan 8. maja 1940. godine*; Из записи беседы наркома иностранных дел СССР В.М. Молотова с членами югославской экономической делегации о ходе экономических переговоров 8 мая 1940. *Советско-югославские отношения 1917–1941*. Moskva 1992, 313–316.

⁴⁰ ASANU, 14438 – Ostavština dr Milorada Đorđevića. *Beleška o prijemu jugoslovenske trgovinske delegacije kod predsednika Saveta komesara i komesara za spoljne poslove g. Molotovau Kremlju – Moskva na dan 8. maja 1940. godine*; Из записи беседы наркома иностранных дел СССР В.М. Молотова с членами югославской экономической делегации о ходе экономических переговоров 8 мая 1940. *Советско-югославские отношения 1917–1941*. Moskva 1992, 313–316.

ali ne i po svaku cenu. Đorđević se dotakao i pitanja mogućnosti sovjetskih isporuka naoružanja i vojne opreme Jugoslaviji, ali je dobio neodređen odgovor da Sovjeti izrađuju oružje za svoje potrebe i potrebe baltičkih zemalja, s kojima imaju posebne sporazume o vojnoj pomoći. Iskoristio je priliku da govori o sovjetskim vojnim i ekonomskim uspjesima ističući da Sovjeti nemaju nikakvih obaveza ni prema kome, što je trebalo da bude svojevrsna poruka jugoslovenskim emisarima da Sovjeti nameravaju da vode potpuno nezavisnu politiku prema Jugoslaviji i Balkanu.⁴¹

Dok su razgovori između dve trgovinske delegacije trajali u Moskvi, tamošnji italijanski ambasador je izvestio svoje ministarstvo o prijemu jugoslovenske delegacije kod Molotova. Javljao je da je posebnu zabunu u diplomatskom koru izazvala vest Radio Londona da se u Moskvi nalazi jugoslovenska vojna delegacija. Smatrao je da su inicijalni ekonomski razgovori prerasli u razgovore političkog karaktera. I on i njegov nemački kolega pokazivali su veliko interesovanje za same razgovore, ali su bili razočarani manjkom proverenih i pouzdanih informacija.⁴² To je jasno govorilo i o zbunjenosti i znatiželji koja je vladala i među zemljama Osovine i među saveznicima o samom početku, toku i ciljevima jugoslovensko-sovjetskih trgovinskih razgovora.

Šef jugoslovenske pregovaračke delegacije Milorad Đorđević je, očigledno pod teretom pritiska koji je poneo iz Beograda, a koji se očitovao u zahtevu da sovjetska strana čvrsto obeća da se njeno trgovinsko predstavništvo u Beogradu neće baviti političkom propagandom, to pitanje ponovo otvorio u susretu s Anastasom Mikojanom 10. maja.⁴³ Tražio je sovjetsku garanciju da njihovo trgovinsko predstavništvo u Beogradu neće izlaziti iz okvira utvrđenog dodatnim protokolom o predstavništvima. Konstatovao je da između jugoslovenske i sovjetske strane nema načelnih nesuglasica povodom tog pitanja, ali je molio da se nađe odgovarajuća forma koja će zadovoljiti Beograd. Izražavao je potpuno razumevanje za Mikojanovo odbijanje da formulacija tog tipa bude uključena u dopunski protokol. Predlagao je da, radi zadovoljenja zahteva zvaničnog Beograda, kao odgovarajuću formu treba dodati belešku u vidi *aide memoires* koja bi sadržala rezultate razgovora na tu temu između članova dve delegacije 9. maja. Izjavio je da je takva beleška već sastavljena i da bi mogla biti predstavljena čim to dozvoli Mikojan.

⁴¹ *Ibid.*

⁴² Izveštaj italijanskog odpravnika poslova u Moskvi od 10. maja 1940. Čanu povodom boravka jugoslovenske privredne delegacije u Moskvi. *Aprilski rat 1941*. Zbornik dokumenata, I, odgovorni ur. F. Trgo. Beograd 1969, 627–629.

⁴³ РГАСПИ, 84 – А. И. Микоян, 0. 1, д. 17, л. 71–74. *Запись беседы Народного Комиссара Внешней Торговли СССР тов. Микояна, А. И. с Главой Югославской делегации г. Джорджевичем состоявшейся 10 мая 1940 года.*

Mikojan je odgovorio da svoj stav može da iznese tek pošto se upozna sa sadržajem pomenute beleške.⁴⁴ Đorđević je tvrdio da je on želeo samo da pročita sadržaj te beleške, koja je bitna njemu lično, posebno radi izveštaja koji će podneti u Beogradu da je u Moskvi dobio odgovarajuća uveravanja da u budućnosti neće biti nikakvih razloga za bojazan te vrste. Pošto je Mikojan insistirao na tome da želi da se upozna s tekstom beleške, ona mu je uručena na francuskom jeziku.⁴⁵

U daljem razgovoru Đorđević je govorio o problemu zgrade budućeg sovjetskog trgovinskog predstavništva u Beogradu. Izvestio je Mikojana da je o tome telegrafisao u Beograd i da je dobio odgovor da je jugoslovenska vlada spremna da reši to pitanje, ali da smatra da taj problem izlazi iz mandata jugoslovenske privredne delegacije koja boravi u Moskvi i da njeni članovi nisu kompetentni da ga reše. Pošto je jugoslovenska strana taj problem smatrala čisto tehničkim, isticana je njegova tehnički problematična strana koja bi trebalo da bude detaljno razmotrena, zbog čega je jugoslovenska delegacija u Moskvi smatrana nekompetentnom za razgovore na tu temu. Đorđević je zato predlagao da se odgodi rešenje tog problema, odnosno da to pitanje bude rešeno tek kada sovjetska trgovinska delegacija dođe u Beograd ili, ako bude moguće, i ranije. Molio je da sovjetska strana prihvati uveravanja jugoslovenske vlade da je spremna da reši pomenuto pitanje. Đorđević je predlagao da se rešenje problema odgodi za neko vreme. Smatrao je da bi po povratku u Beograd bio u prilici da na direktan način referiše o atmosferi u kojoj su protekli razgovori u Moskvi i o svojim ličnim utiscima, što bi, bio je duboko uveren, uticalo na poželjan način rešenja postojećeg problema bez ikakvih teškoća. Mikojan očigledno nije bio zadovoljan rezultatom razgovora, pa je otvoreno pitao, čudeći se, kakve bi se teškoće mogle pojaviti u daljem toku razgovora u vezi sa vraćanjem imovine koja pripada Sovjetskom Savezu. Đorđević se nije dao zbuniti i brzo je izjavio da mu nije potpuno jasno šta je zvanični Beograd imao u vidu kada je govorio o tehničkim problemima, ali da je spreman da ih reši. Pretpostavljao je da se zgrada nalazi u centru grada, da su na zgradi izvršena određena poboljšanja i da bi je u svakom slučaju trebalo renovirati, ali da su to ipak samo njegove pretpostavke. Mikojan je odgovorio da on ne može ni da zamisli da sovjetski predstavnik u Beogradu živi u hotelu, a ne u zgradi koja pripada Sovjetskom Savezu s čime se Đorđević saglasio. Mikojan je insistirao na rešavanju problema prilikom narednog susreta.⁴⁶

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ *Ibid.*

⁴⁶ *Ibid.*

U daljem toku razgovora, Mikojan je obavestio Đorđevića da je informisao Molotova o dotadašnjim razgovorima o spiskovima roba i da očekuje jugoslovenske predloge. Đorđević se založio za proširenje postojećeg spiska predviđene robne razmene i mogućnosti da jugoslovenska strana kupuje potrebne robe u Sovjetskom Savezu, bez konkretnog navođenja vrsta potrebnih roba. On je predlagao da bi u poretku razmene zvaničnih pisama između njega i narodnog komesara za spoljnu trgovinu trebalo predvideti da se jugoslovenska strana, ako želi da u Sovjetskom Savezu nabavi veće količine robe od onih koje su navedene u međudržavnom sporazumu, može direktno obratiti sovjetskoj radi tih nabavki, pri čemu bi ta roba bila plaćena van kliringa, odnosno u inostranoj valuti. Mikojan se s tim složio. Đorđević se obavezao da u toku tog ili narednog dana uputi Mikojanu odgovarajuće pismo. Predložio je da u pismo bude uključena obaveza da Jugoslavija ukoliko bude raspolagala većim količinama bakra za koje nije zainteresovana sovjetska strana njima može slobodno raspolagati, a ako Sovjeti budu želeli dodatne isporuke, da te količine bakra mogu platiti van klirinškog sporazuma. Mikojan se saglasio i sa tim zahtevom.⁴⁷ Na taj način je dogovoreno da kontingenti po spiskovima budu plaćani na bazi kliringa, a da isporuke većih kontingenata od dogovorenih budu zasnovane na razmeni pisama.

U skladu s postignutim dogovorom, Milorad Đorđević je istog popodneva uputio pismo Anastasu Mikojanu u kome ga obaveštava da jugoslovenska strana u slučaju potrebe za hitnim nabavkama i u slučajevima da može da plaća slobodnim devizama, zadržava za sebe pravo da u Sovjetskom Savezu može da izvrši kupovinu van kontingenata propisanih postignutim sporazumom prema uslovima plaćanja dodatnih potreba slobodnim devizama – američkim dolarima ili dodatnim isporukama novih kontingenata roba koji su definisani u prilogu osnovnog trgovinskog sporazuma. Na taj način je jugoslovenskoj strani ostavljen prostor da u slučajevima hitne potrebe, u skladu sa sopstvenim finansijskim mogućnostima, može da nabavi robe koje su joj neophodne u Sovjetskom Savezu.⁴⁸

4. POSTIZANJE SPORAZUMA

Milorad Đorđević se 11. maja ponovo sreo nasamo i sa sovjetskim komesarom za spoljnu trgovinu Anastasom Mikojanom. Tom prilikom Mi-

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ РГАСПИ, 84 – А. И. Микоян, 0. 1, д. 17, л. 77, *Милорад Джорджевич Господину А. Микояну Народному Комиссару Внешней торговли 10 мая 1940 года.*

kojan se potpuno saglasio s jugoslovenskim zahtevima za sovjetsko preuzimanje obaveze da se uzdržava od sprovođenja političke propagande posredstvom budućeg trgovinskog predstavništva.⁴⁹ Shvatajući važnost budućeg sporazuma za uspostavljanje redovne diplomatske komunikacije i stabilizaciju sovjetskog prisustva na balkanu, Sovjeti su odlučili da izađu u susret jugoslovenskim zahtevima. Tom prilikom Mikojan je Đorđeviću rekao da se upoznao s tekstom jugoslovenske beleške o razgovorima o sprečavanju moguće političke propagande trgovinskih predstavništava, koju šef jugoslovenske delegacije namerava da pošalje u Beograd, i izjavio da tekst beleške odgovara onome o čemu su razgovarali te da nema ništa protiv da ona bude poslata u Beograd. Đorđević je istakao da je to učinio kako bi iskazao svoju lojalnost prema Sovjetskom Savezu, na šta je Mikojan odgovorio da je to čisto jugoslovenska, a ne sovjetska stvar.⁵⁰ On je jugoslovenskog šefa delegacije obavestio da je sačinio dva spiska roba u skladu s jugoslovenskim željama. Spisak sovjetskih isporuka Jugoslaviji samo je malo izmenjen, ali je jugoslovenskoj strani ostavljena mogućnost da ukoliko želi dalje korekcije, o tome započne razgovore. S druge strane, sovjetska strana je učinila veće izmene spiska roba predviđenih za uvoz iz Jugoslavije u Sovjetski Savez. Uvoz mesa je bio potpuno isključen, ali su Sovjeti insistirali na uvećanim isporukama bakra. Jugoslovenskoj strani je ostavljena mogućnost da u slučaju da ne može da isporuči veće količine bakra, razliku nadomesti isporukama olova i cinka. Pošto se upoznao sa sovjetskim predlogom, Đorđević je zamolio da sa svojim saradnicima dodatno razmotri sovjetske spiskove i da se nakon toga, istog dana, sastane s Mikojanom radi preciziranja sporazuma.⁵¹ Obojica su se saglasila da treba brzo završiti pregovore i zaključiti dogovorene sporazume. Đorđević je svoju žurbu pravdao razlozima pogoršanja međunarodne situacije, zbog čega je želeo da se što pre vrati u Beograd. Očigledno misleći na početak nemačkog napada na Francusku, govorio je o mogućim akcijama Italije protiv Jugoslavije. Zahvaljivao se Mikojanu na mogućnosti da posao zaključenja međudržavnog sporazuma bude završen iste večeri.⁵²

⁴⁹ ASANU, 14438 – Ostavština dr Milorada Đorđevića. *Beleška o sastanku šefa jugoslovenske trgovinske delegacije Dr. Milorada Đorđevića s komesarom za spoljnu trgovinu A.I. Mikojanom u kabinetu njegovom na dan 11. maja 1940. u 13 časova.*

⁵⁰ РГАСПИ, 84 – А. И. Микоян, 0. 1, д. 17, л. 79–81, *Запись беседы Народного Комиссара Внешней Торговли Союза С.С.Р. тов. Микояна, А. И. Микояна с руководителем Югославской Хозяйственной делегации г-ном. М. Джорджевичем состоявшейся, в присутствии т.т. Мая и Ксейкина 11 мая 1940 года.*

⁵¹ *Ibid.*

⁵² *Ibid.*

Mikojan je Đorđevića obavestio da je s Molotovim razgovarao o mogućnosti povećanja ukupne razmene preko kvota koje su bile predviđene usaglašenim sporazumom o platnom prometu, da se Molotov saglasio s tim i da očekuje konkretan jugoslovenski predlog. Na to je Đorđević spremno odgovorio da Jugoslavija može posebnom razmenom pisama da se obaveže na uvoz i većih kontingenata od onih koje bude predviđene sporazumom, pod uslovima koji su propisani sporazumom o plaćanju.⁵³ I s tim se Mikojan načelno saglasio. O mogućoj sovjetskoj isporuci ratnog materijala Jugoslaviji, odnosno benzina, kerozina, avionskih motora, guma, aviona i protivtenkovskih oruđa, što je pomenuto u ranijim razgovorima, Mikojan je izjavio da Sovjeti ratni materijal izrađuju za sebe i baltičke zemlje s kojima imaju važeće sporazume o prijateljstvu i nenapadanju, da imaju obaveze i prema Bugarskoj, s kojom imaju redovne diplomatske odnose, ali da su, uprkos činjenici da Jugoslavija ne pripada nijednoj od te dve kategorije zemalja, spremni da isporuče traženo naoružanje i vojnu opremu, na čemu mu se Đorđević posebno zahvalio.⁵⁴ Mikojan je molio i da se što pre reši pitanje smeštaja sovjetskog trgovinskog predstavništva u Beogradu, pre nego što sovjetski predstavnik stigne u Beograd, kako ne bi bio primoran da stanuje u hotelu, što bi stvaralo nepovoljan utisak u javnosti. Đorđević se s tim složio i obećao punu pomoć i podršku jugoslovenske vlade.⁵⁵ Mikojan se složio s ranijim Đorđevićevim predlogom da pitanje smeštaja sovjetskog trgovinskog predstavništva u Beogradu bude rešeno kada se Đorđević vrati u Beograd. Izražavao je svoje puno poverenje u i namere jugoslovenske vlade i u lična Đorđevićeva uveravanja. Očekivao je da to pitanje bude rešeno najkasnije u narednih mesec dana, a Đorđević ga je čvrsto uveravao da će to pitanje biti rešeno u tom roku.⁵⁶ Mikojan je, očigledno nastupivši s pozicije sovjetskog državnog vrha, krajnje predusretljivo nastupio prema jugoslovenskim zahtevima, nastojeći da kod jugoslovenskog sagovornika stvori utisak apsolutne sovjetske otvorenosti i razumevanja za jugoslovenske potrebe i zahteve. Na taj način se iskazivalo sovjetsko nastojanje da ohrabri jugoslovensku diplomatiju na putu otvorenijeg približavanja Sovjetskom Savezu. Istog dana potpisani su i ugovor o trgovinskim odnosima i pomorskoj plovidbi, kao i njegov dopunski protokol. Sam trgovinski ugovor sa Sovjetskim Savezom predstavljao je

⁵³ ASANU, 14438 – Ostavština dr Milorada Đorđevića. *Beleška o sastanku šefa jugoslovenske trgovinske delegacije Dr. Milorada Đorđevića s komesarom za spoljnu trgovinu A.I. Mikojanom u kabinetu njegovom na dan 11. maja 1940. u 13 časova.*

⁵⁴ *Ibid.*

⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ РГАСПИ, 84 – А. И. Микоян, 0. 1, д. 17, л. 79–81. *Запись беседы Народного Комиссара Внешней Торговли Союза С.С.Р тов. Микояна, А. И. Микояна с руководителем Югославской Хозяйственной делегации г-ном. М. Джорджевичем состоявшейся, в присутствии т.т. Мая и Ксейкина 11 мая 1940 года.*

izvesno odstupanje od dotadašnje jugoslovenske spoljnotrgovinske prakse. Osim uopštenih formulacija karakterističnih za tadašnje međunarodne ekonomske odnose, ugovor je sadržao niz odredaba koje su prevazilazile potrebu regulisanja međusobnih ekonomskih veza i koje su tretirale međudržavne trgovinske veze kao svojevrsnu supstituciju za nepostojanje redovnih diplomatskih odnosa, dok su međusobnim dogovorom trgovinska predstavništva suštinski tretirana kao nezvanična diplomatsko-konzularna predstavništva. U slučaju uspostavljanja diplomatskih odnosa između dve zemlje, predviđeno je da trgovinska predstavništva izgube tu funkciju. Time je stvarana pogodna osnova za uspostavljanje redovnih kanala diplomatske komunikacije.

U pogledu jugoslovenskih zahteva za sovjetskim isporukama naoružanja i vojne opreme, Mikojan je na ponovno Đorđevićevo insistiranje odgovorio da Sovjetski Savez može da isporuči avione lovce i bombardere, drugo naoružanje i vojnu opremu zemljama sa kojima ima zaključene sporazume o uzajamnoj pomoći i zemljama sa kojima ima redovne diplomatske odnose, na primer s Bugarskom. U tom smislu je izjavio da bi Sovjetski Savez u perspektivi mogao da isporuči Jugoslaviji traženo naoružanje i vojnu opremu. Đorđević nije krio zadovoljstvom takvom izjavom Mikojana te je rekao da će jugoslovenska vlada posebno ceniti to saopštenje sovjetske vlade.⁵⁷ Mikojanova aluzija na to da sovjetska strana isporučuje oružje ili zemljama s kojima ima redovne diplomatske odnose ili svojim saveznicima bila je jasna poruka jugoslovenskoj strani da se može nadati isporukama vojnog materijala samo u slučaju daljeg razvoja jugoslovensko-sovjetskih odnosa i uspostavljanja redovne diplomatske komunikacije.

Đorđević i Mikojan su se ponovo sreli istog popodneva. Razgovor je započeo Đorđevićevim impresijama iz posete fabrici automobila „J. V. Staljin“ u Moskvi. Govorio je da zbog nedostatka vremena nije mogao da obiđe sve pogone. Obilazak fabrike i njenog doma kulture na njega je, prema sopstvenom priznanju, ostavio snažan utisak. Mikojan je govorio da uskoro počinje s radom fabrika za proizvodnju malolitražnih automobila. Na to je Đorđević odgovorio da bi u Jugoslaviji malolitražni automobili naišli na veliko interesovanje i da se Jugoslavija suočava s velikim nestašicama benzina. Mikojan je bio na stanovištu da bi Jugoslavija u slučaju da Sovjetskom Savezu isporuči veće količine bakra i obojenih metala mogla da računa na sovjetske isporuke benzina u skladu sa svojim uvećanim isporukama metala sovjetskoj strani.⁵⁸ Potom su prešli na preciziranje

⁵⁷ *Ibid.*

⁵⁸ РГАСПИ, 84 – А. И. Микоян, 0. 1, д. 17, л. 82–84. *Запись второй беседы Народного Комиссара Внешней Торговли Союза С.С.Р. тов. Микояна, А. И. Микояна с*

sadržaja robnih lista. Pri definisanju robnih lista, obe strane su se saglasile da se odredi suma od milion dolara za obe strane. Đorđević se nije saglasio sa sovjetskim zahtevom za isporukom bakra u vrednosti od 550.000 dolara. Smatrao je da Jugoslavija nije u stanju da izvrši obavezu te vrste kako zbog domaćih potreba, tako i zbog obaveza koje je već preuzela u odnosu na druge zemlje koje su kupovale rudu bakra iz Jugoslavije. Zato je predložio da ukupna suma bude smanjena na isporuku bakra u vrednosti od 450.000 dolara, da za preostalih 100.000 dolara Jugoslavija isporuči koncentrate cinka i olova u vrednosti od 50.000 dolara, a da za ostalih 50.000 dolara poveća isporuke boksita. Pri tome je Đorđević podvukao da će se Jugoslavija postarati da u budućnosti, čim se za to ukaže prilika, uveća svoje isporuke bakra Sovjetskom Savezu. Odgovarajući na Đorđevićev predlog, Mikojan je predložio da se jugoslovenska isporuka koncentrata olova i cinka poveća na ukupno 80.000 dolara, a da se isporuka boksita smanji na vrednost od 20.000 dolara. Đorđević se saglasio s Mikojanovim predlogom⁵⁹ i otvorio pitanje budućih isporuka sovjetskog benzina Jugoslaviji, nastojeći da izdejstvuje veće količine. Mikojan je načelno prihvatio predlog o ponovnom razmatranju količina sovjetskog benzina koji će biti isporučen Jugoslaviji, ističući da te količine mogu biti uvećane na račun količina drugih roba ne izlazeći iz utvrđene ukupne sume međusobne trgovinske razmene. Obe strane su se dogovorile da spisak roba namenjenih sovjetskim isporukama Jugoslaviji bude korigovan za sovjetsku isporuku benzina Jugoslaviji u vrednosti 100.000 dolara na račun smanjenja za 50.000 dolara vrednosti poljoprivrednih mašina i za smanjenje stavke pod nazivom „druga roba“ za istovetan iznos. Mikojan je prihvatio ostale jugoslovenske predloge.⁶⁰ Odgovarajući sporazumi su zaključeni istog dana u ponoć, čime su jugoslovensko-sovjetski trgovinski razgovori, kao prvi korak ka uspostavljanju redovnih diplomatskih odnosa, uspešno završeni.⁶¹

5. SPORAZUM I PROMENE MEĐUNARODNIH OKOLNOSTI

Sama najava uspostavljanja trgovinskih veza između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza izazvala je brojne reakcije zainteresovanih zemalja. Bugarska je izrazila posebno interesovanje, pozdravljajući takav korak dveju vlada. Ocenjivano je da takav ugovor omogućava Jugoslaviji, kao i Bugarskoj,

руководителем Югославской Хозяйственной делегации 2-ном. М. Джорджевичем состоявшейся, в присутствии т.т. Мая и Ксейкина 11 мая 1940 года.

⁵⁹ *Ibid.*

⁶⁰ *Ibid.*

⁶¹ *Ibid.*

da se na sovjetskom tržištu snabdeva potrebnim sirovinama. Smatralo se da će uspostavljanje ekonomskih veza voditi i ka regulisanju spornih političkih pitanja. Nije propuštena prilika da se izrazi posebno zadovoljstvo činjenicom da je Bugarska pre Jugoslavije učinila takav korak i izrazi uverenje da će, kao i u slučaju Bugarske, to pojačati osećaj sigurnosti u zemlji.⁶²

Nemačka je pokazala živo interesovanje za tok i ishod jugoslovensko-sovjetskih razgovora u Moskvi. Nemački ambasador u Sovjetskom Savezu Šulenburg nastojao je da se kod sovjetskih domaćina informiše o samim razgovorima, odnosno da se u direktnom kontaktu s Molotovim raspita o hodu razgovora. Dobio je relativno štur odgovor da su to klasični ekonomski razgovori, da jugoslovenska misija ima čisto ekonomski karakter i da je za vođenje pregovora zadužen Mikojan. Smatrao je da će ekonomski pregovori biti okončani potpisivanjem ugovora o robnoj razmeni na bazi kliringa robe ograničenih razmera.⁶³ U razgovoru s Molotovim, 10. maja, on je nastojao da dobije informacije o novim momentima u samim razgovorima. Molotov je rekao da je jugoslovenska strana jasno opredeljena za uspostavljanje diplomatskih odnosa. Isticao je da sami trgovinski pregovori teku normalno i da je njegov utisak da u vezi sa jugoslovenskim opredeljenjem za uspostavljanje redovnih odnosa još uvek nije postignut unutrašnji konsenzus svih merodavnih faktora, zbog čega Sovjeti neće forsirati to pitanje.⁶⁴

Neposredno po zaključenju jugoslovensko-sovjetskog sporazuma, italijanski predstavnik u Moskvi obavestio je svoje ministarstvo o samom sporazumu. Smatrao je da je odredbe ugovora veoma teško sprovesti u delo i da su obe strane svesne da on ima prvenstveno politički značaj i da kao takav predstavlja uvod u uspostavljanje redovne diplomatske komunikacije između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. Ocenjivao je da je sovjetska vlada s posebnim zadovoljstvom prihvatila jugoslovensku inicijativu kao dokaz sve većeg sovjetskog uticaja na Balkanu. Prema njegovom mišljenju, Sovjetski Savez je posebno želeo da obnovi svoj uticaj u najvećoj slovenskoj zemlji na Balkanu, kao bazi daljeg širenja sovjetskog uticaja u regionu.⁶⁵

⁶² AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 627, *Dopis ministra inostranih poslova ambasadoru u Ankari od 22. aprila 1940.*

⁶³ Беседа наркома иностранных дел СССР В.М. Молотова с послом Германии в СССР Ф. Шуленбургом 5 мая. *Документы внешней политики*, т. 23, кн. 1, Moskva 1995, 248–250.

⁶⁴ Беседа наркома иностранных дел СССР В.М. Молотова с послом Германии в СССР Ф. Шуленбургом 10 мая. *Документы внешней политики*, т. 23, кн. 1, Moskva 1995, 257–259.

⁶⁵ Izveštaj italijanskog otpravnika poslova u Moskvi od 13. maja 1940. Čanu o potpisivanju sovjetsko-jugoslovenskog ugovora o trgovini i pomorskom saobraćaju. *Aprilski rat 1941. Zbornik dokumenata*, I, odgovorni ur. F. Trgo. Beograd 1969, 633–635.

Jugoslovensko-sovjetski trgovinski sporazum je izazvao posebnu pažnju u Bugarskoj. Bugarski ministar inostranih poslova je smatrao da je to jugoslovensko nastojanje da u novonastalim okolnostima pronađe zaštitnika. U Bugarskoj je procenjavano da se u praksi prvobitna procena da je reč o aktivnostima sa ciljem razvoja odnosa između Moskve, Rima i Berlina pokazala netačnom i da je stvar sasvim suprotna, odnosno da Jugoslavija u Sovjetskom Savezu traži zaštitu od eventualne nemačke i italijanske agresije. Smatralo se da takav akt nisu ometali zapadni saveznici jer on može uticati na izvesno razmimoilaženje između Sovjeta, Italijana i Nemaca. Bugari nisu više blagonaklono gledali na jugoslovensko-sovjetsko zbližavanje, plašeći se da bi Jugoslavija svojim geopolitičkim značajem i resursima mogla preoteti Bugarskoj prvenstvo koje je imala u uspostavljanju političkih i ekonomskih veza sa Sovjetima.⁶⁶

6. MOGUĆNOSTI VOJNIH NABAVKI

Odlazak jugoslovenske trgovinske delegacije u Moskvu izazvao je i različite spekulacije i u zainteresovanom delu evropske javnosti i u diplomatskim krugovima. Osim jednodušne ocene da je to uvod u uspostavljanje diplomatskih odnosa, govorilo se i o tome da je jedan od glavnih ciljeva pregovora uspostavljanje vojnotehničke saradnje, odnosno jugoslovensko nastojanje da u Sovjetskom Savezu nabavi neophodne količine naoružanja i vojne opreme koji su nedostajali jugoslovenskoj oružanoj sili.⁶⁷ Plašeći se da bi takve glasine mogle kompromitovati jugoslovensku neutralnu poziciju, ministar Cincar-Marković je jugoslovenskim diplomatskim predstavnicima naložio da odlučno demantuju takve glasine i negiraju da je u Moskvu upućena jugoslovenska vojna delegacija, naglašavajući da se trgovinski pregovori sa Sovjetima povoljno odvijaju, ali da nekih novih momenata u jugoslovensko-sovjetskim odnosima nema.⁶⁸ Ne može se tačno utvrditi da li je spekulisanje o mogućim jugoslovenskim vojnim traženjima od Sovjetskog Saveza bilo prouzrokovano ocenom da bi takav korak mogao da usledi ili je nekim kanalom takva informacija „iscurela“ ili namerno puštena iz jugoslovenskih

⁶⁶ Izveštaj italijanskog poslanika u Sofiji od 24. maja 1940. Čanu o odjeku u sovjetsko-jugoslovenskog trgovinskog ugovora u Bugarskoj. *Aprilski rat 1941*. Zbornik dokumenata, I, odgovorni ur. F. Trgo. Beograd 1969, 648.

⁶⁷ O jugoslovenskim nastojanjima za nabavkama ratnog materijala u Sovjetskom savezu opširnije: Bjelajac, M. 1–2/2006. Pokušaj strateškog oslonca Jugoslavije na SSSR 1939–1941. *Vojnoistorijski glasnik*: 41–66; Životić. A. 2016. *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1939–1941*. Beograd.

⁶⁸ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 632, *Telegram ministra inostranih poslova ambasadoru u Ankari od 7. maja 1940*.

vojnih i diplomatskih krugova, ali tokom razgovora u Moskvi dotaknuto je i pitanje mogućih sovjetskih vojnih isporuka Jugoslaviji. S tim u vezi, Cincar-Marković je od ambasadora Šumenkovića zatražio da preko sovjetske ambasade u Ankari proveri da li bi Sovjetski Savez mogao Jugoslaviji da isporuči 50 do 100 lovačkih aviona, 100 izviđačkih aviona, teška artiljerijska oruđa, srednje i teške tenkove, benzin i kerozin za avijaciju.⁶⁹ U kontaktima s britanskim vazduhoplovnim izaslanikom u Beogradu novopostavljeni pomoćnik komandanta jugoslovenskog vazduhoplovstva general Borivoje Mirković nije krio uverenje da se moderni borbeni avioni koji nedostaju mogu nabaviti jedino u Sovjetskom Savezu i nastojao je da sa te strane nabavi što više borbenih aviona. Nije bio siguran da li će jugoslovenska nastojanja na tom planu dati željeni rezultat, ali je smatrao da postoje dobri izgledi da se postigne dogovor o sovjetskoj isporuci borbenih aviona Jugoslaviji.⁷⁰

Prema svedočenju generala Đorđa Lukića, tadašnjeg drugog pomoćnika ministra vojske i mornarice, o mogućim vojnim nabavkama u Sovjetskom Savezu jugoslovenski vojni vrh je počeo da razmišlja 1939. godine, u vreme oštrog usložavanja političke krize na evropskom tlu. S obzirom na izražene potrebe za savremenim materijalom i nedostatak materijalnih sredstava da se u vrlo kratkom vremenskom periodu realizuju hitne nabavke reda veličine tri do četiri godišnja državna budžeta, stvaranjem posebnog fonda osiguran je deo novca i doneta je odluka da se nabavke izvrše u samoj Jugoslaviji koliko je to moguće, zemaljama saveznicama i neutralnim zemljama. Pošto je jugoslovenska ekonomija bila vezana za Nemačku i Italiju, kao i češke fabrike koje su se nalazile pod nemačkom kontrolom, najveći deo nabavki realizovan je u tim zemljama. Sa snabdevanjem iz zemalja tradicionalnih saveznica stvari su stajale vrlo loše po jugoslovenske interese. S francuske strane je stigao negativan odgovor, uz obrazloženje da su svi kapaciteti francuske industrije orijentisani ka zadovoljenju potreba njihovih oružanih snaga, dok su Britanci obećali zajam za zadovoljenje dela vazduhoplovnih, sanitetskih i inženjerskih potreba i isporuku neophodnih guma. Američka vojna industrija je radila za potrebe svoje vojske, dok se privatne fabrike nisu bavile vojnom proizvodnjom, odnosno bile su stanju da pređu na masovnu ratnu proizvodnju tek nakon godinu dana konkretnih priprema. Kako je američka državna politika striktno sledila proklamovanu liniju neutralnosti u postojećem sukobu, od kupca naoružanja i vojne opreme očekivali su se isplata u zlatu i prevoz do Evrope sopstvenim sredstvima, odnosno na svoj rizik. Kao jedini mogući izbor nametao se oslonac na Sovjetski Savez

⁶⁹ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 632, *Telegram ministra inostranih poslova ambasadoru u Ankari od 18. maja 1940.*

⁷⁰ Razgovor s generalom Mirkovićem 31. maja 1940. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, III (1939–1941)*, prir. Ž. Avramovski. Beograd 1996, 449.

s kojim nisu postojali nikakvi zvanični odnosi.⁷¹ Prema sećanjima generala Lukića – „osećalo se da je krajnje vreme da se uspostave diplomatski odnosi, pa u vezi s tim i tamo obratimo za pomoć“.⁷² Takvom opredeljenju je, osim hitnosti situacije i nužnosti da se zadovolje vojne potrebe, na ruku išlo i uverenje najvećeg dela srpske političke, vojne, ekonomske i intelektualne elite da treba konačno regulisati odnose sa Sovjetskim Savezom i uspostaviti redovnu diplomatsku komunikaciju između dveju zemalja. Iako nisu postojale zvanične veze, jugoslovenski vojni vrh je raspolagao pouzdanim informacijama o tome da je Sovjetski Savez podigao moćnu tešku industriju i savremeno naoružao i opremio svoju brojnu armiju.⁷³ Na taj način su, osim aktuelnih političkih težnji i tradicionalnih veza, aktuelne vojne potrebe postale jedan od najvažnijih razloga jugoslovenskih težnji ka uspostavljanju redovne diplomatske komunikacije sa Sovjetskim Savezom.

7. RATIFIKACIJA I REALIZACIJA

Sovjetska državna informativna agencija TASS zvanično je saopštila da je 11. maja 1940. u Moskvi između predstavnika jugoslovenske i sovjetske vlade potpisan trgovinski ugovor koji je u toku 1940. i 1941. godine podrazumevao međusobnu trgovinsku razmenu do nivoa od 176 miliona dinara. Saopšteno je i da su potpisani potrebni protokoli o uspostavljanju trgovinskih predstavništava i o načinu plaćanja. Prema saopštenju, Sovjetski Savez je nameravao da iz Jugoslavije uvozi bakar, olovo, cink, hlor, boksit, koncentrate bakra i svinjsku mast, dok je Jugoslavija iz Sovjetskog Saveza trebalo da uvozi naftu i naftne derivate, pamuk, poljoprivredne mašine i mnoge druge proizvode. Javnost je obaveštena da su sporazum s jugoslovenske strane potpisali Milorad Đorđević i Sava Obradović, a sa sovjetske narodni komesar za spoljnu trgovinu Anastas Mikojan.⁷⁴ Postignuti sporazum je brzo počeo da se realizuje. Iz Sovjetskog Saveza je primljena značajna količina pamuka, dok je Jugoslavija počela da isporučuje metale.⁷⁵

Odmah po povratku jugoslovenske trgovinske delegacije u Beograd, Cincar-Marković je od Šumenkovića zatražio da poseti sovjetskog kolegu Terentjeva i da mu u ime jugoslovenske vlade izrazi zadovoljstvo zbog

⁷¹ VA, popisnik 17, k. 4, dokument 33, *Izjava generala Đorđa Lukića.*

⁷² *Ibid.*

⁷³ *Ibid.*

⁷⁴ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 635, *Saopštenje TASS-a od 11. maja 1940.*

⁷⁵ VA, popisnik 17, k. 4, dokument 33, *Izjava generala Đorđa Lukića.*

postignutog sporazuma i zahvalnost zbog predusretljivosti i pomoći koja je pružena jugoslovenskoj delegaciji, posebno od Mikojana i Molotova. Naloženo mu je da iskoristi priliku da sovjetskoj strani prenese da će jugoslovenska vlada odmah pristupiti procesu ozakonjenja postignutog sporazuma i da bi želela da tokom predviđene ratifikacije sporazuma u Beogradu sovjetsku vladu predstavlja ambasador Terentjev. Međutim, jugoslovensku vladu je zabrinjavalo sovjetsko insistiranje, izloženo u razgovoru između Đorđevića i Molotova, da Jugoslavija pristupi sređivanju svojih odnosa sa Bugarskom, što je, po Cincar-Markovićevom stavu, bilo teško izvodljivo s obzirom na ozbiljne teškoće koje je jugoslovenska vlada imala u komunikaciji s aktuelnom bugarskom vladom. Zato se želelo da u Beograd dođe Terentjev kako bi i to pitanje bilo rešeno u direktnom kontaktu.⁷⁶ Ubrzo je stigao i sovjetski odgovor. Sovjeti su obaveštavali jugoslovensku vladu da je sporazum odobren i da će uskoro pristupiti procesu ratifikacije. Radi razmene ratifikacionih instrumenata, nameravali su da u Beograd pošalju svog predstavnika u Sofiji Lavrentjeva. Naglašavali su da Terentjev u aktuelnoj situaciji ne može da napušta tursku prestonicu. S druge strane, jugoslovenska diplomatija je smatrala da najavljeni dolazak Lavrentjeva ima višestruki značaj posebno za jugoslovensko-bugarske odnose i sovjetska nastojanja da se odnosi između dve balkanske države poboljšaju, što je i sam Terentjev napomenuo Šumenkoviću.⁷⁷ Takvom uverenju je pogodovala i informacija koju je jugoslovenska diplomatija dobila od svojih predstavnika u Parizu da je Molotov izjavio da Sovjeti neće dozvoliti nestanak dve poslednje slovenske zemlje s političke karte Evrope.⁷⁸ Jugoslovensku stranu je posebno ohrabivala izjava sovjetskog ambasadora u Ankari data ambasadoru Šumenkoviću da se Sovjetski Savez zalaže da se očuvaju i neutralnost i postojeće stanje na Balkanu i da su Sovjeti spremni da upotrebe svoju vojsku ne samo za očuvanje bezbednosti svojih granica već i na prostorima gde budu ugroženi njihovi interesi. Dodao je da im postojeći ugovorni aranžmani s Nemačkom daju mogućnost da utiču gde treba sa ciljem očuvanja mira i postojećih granica na Balkanu.⁷⁹ Nastojeći da maksimalno ubrza proces ozakonjenja jugoslovensko-sovjetskog sporazuma u iščekivanju dolaska Lavrentjeva u Beograd, jugoslovenska vlada je već

⁷⁶ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 636, *Telegram ministra inostranih poslova ambasadoru u Ankari od 18. maja 1940.*

⁷⁷ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 638, *Telegram ambasadora u Ankari ministru inostranih poslova od 24. maja 1940.*

⁷⁸ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 639, *Dopis ministra inostranih poslova ambasadoru u Ankari od 13. maja 1940.*

⁷⁹ AJ, fond 371 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Vašingtonu, f. 39, 189, *Telegram ministra inostranih poslova poslaniku u Vašingtonu od 28. maja 1940.*

25. maja donela posebnu uredbu o privrednim sporazumima sa Sovjetskim Savezom, o čemu su Sovjeti obavješteni preko ambasadora Terentjeva.⁸⁰

Reakcije zainteresovanih međunarodnih krugova na vesti o potpisivanju jugoslovensko-sovjetskog trgovinskog ugovora bile su raznolike. Francuzi su prve vesti o namerama jugoslovenske vlade da započne tu vrstu razgovora sa Sovjetima dočekali s velikim nepoverenjem, ističući da je reč o potezu koji je na fonu zbližavanja između Moskve, Rima i Berlina. Takvom francuskom stavu je pogodovalo i početno afirmativno pisanje nemačke i italijanske štampe o jugoslovensko-sovjetskim razgovorima. Francuski stav je počeo da se menja tek kad su Nemci izrazili svoje rezerve, a Italijani potpuno nezadovoljstvo tokom jugoslovensko-sovjetskih razgovora. Italijanske diplomate u Parizu nisu krile takav stav, otvoreno strahujući da to vodi ka uspostavljanju diplomatskih odnosa i jačanju sovjetskog uticaja na Balkanu. Tek tada su zvanični francuski krugovi pozdravili dogovor između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza.⁸¹

Potpisivanjem trgovinskog ugovora u Moskvi nisu samo uspešno okončani ekonomski pregovori između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza već su stvoreni i neophodni uslovi za dalje proširivanje baze međudržavnih odnosa i uspostavljanje diplomatskih odnosa između dve zemlje. Važan korak u daljem međusobnom približavanju predstavljala je najavljena ratifikacija potpisanih sporazuma, koja je bila predviđena u Beogradu krajem maja ili početkom juna 1940. godine. Radi planirane ratifikacije ugovora u Beograd je krajem maja doputovao sovjetski predstavnik u Bugarskoj Lavrentjev. On je u razgovorima s jugoslovenskim domaćinima, nakon obavljene ratifikacije, izrazio živo interesovanje za spoljnopolitičku poziciju Jugoslavije, odnosno njenu neutralnu poziciju u započetom evropskom sukobu, odnose s balkanskim susedima i posebno njene odnose s Italijom. Naročito su ga zanimali jugoslovensko viđenje uloge velikih sila na Balkanu, italijanske politike na Balkanu i Sredozemlju i procena turske politike u regionu ukoliko bi se dogodio sukob u Sredozemlju. Lavrentjev je krajnje rezervisano govorio o sovjetskoj politici, ponavljajući isključivo poznate fraze o sovjetskom opredeljenju za mir i želji da se sačuvaju mir i ravnoteža na Balkanu. Za sovjetsko-turske i sovjetsko-bugarske odnose rekao je samo da su na normalnom nivou. Uprkos očekivanjima jugoslovenskih diplomata,

⁸⁰ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 636, *Telegram ministra inostranih poslova ambasadoru u Ankari od 18. maja 1940.*

⁸¹ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 639, *Dopis ministra inostranih poslova ambasadoru u Ankari od 25. maja 1940;* Milošević, M. 3–4/2002. Uspostavljanje diplomatskih odnosa između Kraljevine Jugoslavije i SSSR-a 1940. godine. *Istorijski zapisi:* 107.

Lavrentjev nije govorio o mogućem pravcu razvoja jugoslovensko-sovjetskih odnosa ni o pitanjima eventualne obnove diplomatskih odnosa i problemu određivanja zgrade za sovjetsko-trgovinsko predstavništvo. Naglasio je da je njegova misija ograničena isključivo na razmenu ratifikacionih instrumenata. Jugoslovenskim domaćinima je optimizam ulivalo posebno to što su se razgovori odvijali u izuzetno prijatnoj atmosferi.⁸²

Tokom razgovora, jugoslovenska strana je pokrenula i pitanje mogućih sovjetskih vojnih isporuka Jugoslaviji, ali Lavrentjev o tome nije želeo da govori pošto nije imao potrebna ovlašćenja za vođenje takvih razgovora.⁸³ Lavrentjeva je na svečanoj večeri priređenoj u njegovu čast u prestižnom hotelu na Avali ugostio i jugoslovenski ministar trgovine i industrije Ivan Andres 31. maja. U prigodnom govoru, Andres je istakao da je zaključenje trgovinskog ugovora u Jugoslaviji primljeno s posebnim simpatijama i da taj akt otvara posebne perspektive za razvoj međusobnih ekonomskih veza. Ukazujući na široke perspektive za razvoj međusobne ekonomske razmene, otvoreno je govorio o jugoslovenskim nastojanjima da putem saradnje sa Sovjetskim Savezom izmeni strukturu svoje spoljne trgovine, odnosno da u SSSR-u ne vidi samo dobavljača različitih vrsta ulja, sirovina, pamuka, nafte i gvožđa već i isporučioća mašina i industrijskih proizvoda, kao i kupca jugoslovenskih ruda, manufakturnih i poljoprivrednih proizvoda. Osim ekonomskog, on je ugovoru pridavao i poseban politički značaj, podsećajući na istorijske, kulturne i duhovne veze između dva naroda. U zaključenju trgovinskog ugovora je video zalag trajnijeg prijateljstva i saradnje između dve države i njihovih naroda.⁸⁴ Lavrentjev se srdačno zahvalio na dobrodošlici i lepom prijemu, istakao značaj ponovnog uspostavljanja ekonomskih veza, ali je u pogledu daljeg razvoja međusobnih odnosa ostao suzdržan i rezervisan.⁸⁵ Ranije, istog dana, Lavrentjeva je primio i knez Pavle u zvaničnu audijenciju protokolarnog karaktera. Iako to nije bilo predviđeno programom posete, knez Pavle je primio Lavrentjeva i na veoma dobrom ruskom jeziku mu kazao da je veoma zadovoljan činjenicom da je

⁸² AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 642, *Telegram ministra inostranih poslova ambasadoru u Ankari od 4. juna 1940.*

⁸³ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 647, *Telegram ministra inostranih poslova ambasadoru u Ankari od 10. juna 1940.*

⁸⁴ Hrvatski državni arhiv (u daljem tekstu: HDA), 1005– Lični fond Rudolfa Bićanića, kutija 6, *Predavanje dra Bićanića o dojmovima iz Sovjetske Rusije održano u dvorani „Radničkog doma“ 1. VI. 1940.*

⁸⁵ *Из дневника полномочного представителя СССР в Болгарии А.И. Лаврентьева: речь министра торговли и промышленности Югославии И. Андреса и ответное слово А.И. Лаврентьева на обеде в Белграде в связи с обменом ратификационными грамотами Договора о торговле и мореплавании между СССР и Югославии, 10 мая, Советско-югославские отношения 1917–1941, Москва, 1992, стр. 325–326.*

započelo uspostavljanje odnosa između Kraljevine Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. Izražavao je nadu da je uspostavljanje trgovinskih veza samo uvod u uspostavljanje diplomatskih odnosa između dveju zemalja.⁸⁶

Lavrentjev je obišao i Grob neznanog junaka, gde se poklonio i položio venac.⁸⁷ Nakon banketa na Avali i protokolarnog rukovanja i fotografisanja s predsednikom vlade Dragišom Cvetkovićem, Lavrentjev je posetio Oplenac, gde se poklonio i položio venac na grob kralja Aleksandra. Time sovjetski emisar simbolično u ime svoje države odao počast poginulom jugoslovenskom vladaru, iskazavši poštovanje svoje zemlje ne samo prema kralju Aleksandru već i prema Kraljevini Jugoslaviji. Na taj način je jugoslovenskoj strani stavljeno do znanja da Sovjetski Savez poštuje njen unutrašnji poredak i temelje na kojima ona počiva kao država, a njenom vođstvu poslat jasan signal da Sovjetski Savez želi bliske i prijateljske odnose s jugoslovenskom kraljevinom (Ribar 1952, 189). Poseta Lavrentjeva je ostavila vrlo povoljan utisak na jugoslovenske ministre, a posebno na potpredsednika vlade Vlatka Mačeka (Konstantinović 1998, 129).

Dan nakon ratifikacije jugoslovensko-sovjetskog trgovinskog sporazuma, 1. juna 1940. godine, dr Rudolf Bičanić je u zagrebačkom Radničkom domu održao predavanje o svojim utiscima s puta u Sovjetski Savez, na kojem je vrlo pohvalno govorio o sovjetskoj ekonomiji i njenom značaju za jugoslovensku kraljevinu, kao i o skoroj potrebi uspostavljanja diplomatskih odnosa između dveju zemalja. Uprkos pojedinim kritičkim zapažanjima, prevashodno u odnosu na životni standard sovjetskih građana i deo sovjetske svakodnevice u koju se uverio tokom svog boravka u Moskvi, Bičanić je istakao brojne komparativne prednosti razvoja odnosa sa Sovjetskim Savezom, posebno u pogledu preke potrebe za diversifikacijom strukture spoljne trgovine jugoslovenske kraljevine, koja se već duže vreme nalazila pod dominantnim nemačkim i italijanskim uticajem.⁸⁸

Poseta poslanika Lavrentjeva Beogradu izazvala je veliko interesovanje javnosti i diplomatskih krugova, posebno Italije, kao najzainteresovanije zemlje. Pisanje beogradskih dnevnika *Vreme* i *Politika* da je Lavrentjev hitno pozvan u Moskvu, da je Sovjetski Savez čvrsto opredeljen za očuvanje postojećeg stanja na Balkanu i da on u Moskvu nosi jugoslovenske predloge za uspostavljanje političke saradnje izazivalo je oprečne italijanske reakcije.

⁸⁶ В. К. Волков, „Советско-югославские отношения в начальный период Второй мировой войны в контексте мировых событий (1939–1941. гг)“, *Советское славяноведение*, 6/1990, str. 5.

⁸⁷ M. Jovanović Stoimirović, *Dnevnik 1936–1941*, Novi Sad, 2000, str. 374–375.

⁸⁸ HDA, 1005 – Lični fond Rudolfa Bičanića, kutija 6, *Predavanje dra Bičanića o dojmovima iz Sovjetske Rusije održano u dvorani „Radničkog doma“ 1. juna 1940.*

Na osnovu dostupnih izvora ne možemo čvrsto da zaključimo da li se radilo o novinarskoj nesmotrenosti i iskonskoj želji za senzacionalizmom ili, što smatramo verovatnijim, o izrazu potrebe jugoslovenskog Ministarstva inostranih poslova da italijanskoj strani pošalje poruku da je Jugoslavija opredeljena za približavanje Sovjetskom Savezu i da na taj način u budućnosti želi da parira sve većem italijanskom pritisku. Italijanski poslanik u Beogradu, očigledno uznemiren takvim vestima, pohitao je kod pomoćnika jugoslovenskog ministra inostranih poslova Miloja Smiljanića da proveri vesti. Smiljanić ga je uveravao da je to očigledan propust cenzure, kojoj je zadatak da spreči širenje vesti koje ne potiču iz zvaničnih izvora. Obavestio je italijanskog poslanika da nema novih momenata u jugoslovensko-sovjetskim odnosima i da se na tom planu jedino očekuje obostrano uspostavljanje trgovinskih delegacija. Isticao je da ne misli da pozivanje Lavrentjeva u Moskvu ima veze s Jugoslavijom već da su, prema jugoslovenskim informacijama, on i sovjetski vojni izaslanik u Sofiji pozvani u Moskvu zbog ličnog sukoba. Govorio je da su tokom njegove posete Jugoslaviji vođeni protokolarni razgovori i da su ratifikovani potpisani sporazumi. Prema Smiljanićevim rečima, Sovjeti su iskazali izričitu rezervisanost prema Jugoslaviji, pa je koristio priliku da italijanskom poslaniku izarazi svoje uverenje da ako ne dođe do sovjetske inicijative u tom pravcu, neće ići dalje od uspostavljanja trgovinskih predstavništava.⁸⁹ Smiljanić nije želeo da italijanskom sagovorniku otkriva stvarno stanje i perspektive jugoslovensko-sovjetskih odnosa, ali se trudio da kod njega izazove konfuziju i nedoumice u pogledu ishoda Lavrentjevljeve posete Beogradu.

Pojačano italijansko interesovanje za najnovije sovjetske korake na Balkanu bilo je podstaknuto i svežim sovjetsko-italijanskim razgovorima o razgraničenju zona uticaja na Balkanu i u Dunavskom regionu, tokom kojih je Molotov više puta izrazio sovjetsko nezadovoljstvo postojećim anglo-francusko-turskim sporazumom o uzajamnoj pomoći. U trenucima kad je Sovjetski Savez insistirao na italijanskom priznanju sovjetskih interesa na Crnom moru, nudeći Italiji da prihvati njenu dominaciju u Sredozemlju, prostor Jugoslavije kao balkanske i jadranske, a samim tim i sredozemne države imao je za obe strane izuzetno važan strategijski značaj. S tim u vezi, sovjetska diplomatija je nemačkoj i italijanskoj strani nudila trojni sporazum o Balkansko-dunavskom regionu i basenu Crnog mora, ali je Italija, očigledno nespremna da prihvati obaveze u budućem razgraničenju zona uticaja, odbila

⁸⁹ Izveštaj italijanskog poslanika u Beogradu Čanu od 8. juna 1940. o razgovoru sa pomoćnikom ministra inostranih poslova Jugoslavije u vezi s pozivanjem Lavrentjeva u Moskvu. *Aprilski rat 1941*. Zbornik dokumenata, I–II, odgovorni ur. F. Trgo. Beograd 1969, 694–695.

da razgovara o pitanjima koje je pokrenula sovjetska diplomatija (Smirnova 1996, 39–41).

Britanci su, sumirajući rezultate trgovinskih pregovora između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, ocenili da je kratkotrajna poseta Lavrentjeva Beogradu izazvala posebno interesovanje beogradske javnosti i da je ambasadora primio lično knez Pavle u audijenciju. I do njih je došla informacija da se sovjetski poslanik nije upuštao u razgovore političke prirode.⁹⁰ Britanska diplomatija je procenjivala da će se Jugoslavija u bliskoj budućnosti suočiti sa stvarnom ulogom Sovjetskog Saveza u jugoistočnom delu Evrope. Ocenjivano je da su jugoslovenski vladajući krugovi antikomunistički raspoloženi, ali da na neki apstraktan način uvek veruju da imaju rusku pomoć i da bi sada želeli da tu apstraktnu zaštitu pretvore u realnu. Za trgovinske pregovore sa Sovjetima se tvrdilo da nemaju ekonomski već politički značaj i da su povedeni u momentu kad je Jugoslaviji pretila realna opasnost od italijanske agresije. Čvrsto su verovali da Jugosloveni sovjetsko prisustvo na Balkanu vide kao protivtežu italijanskim i nemačkim interesima, ali i kao potencijalni izvor snabdevanja oružjem i vojnom opremom. Zato je procenjivano da će jugoslovenska vlada u najkraćem vremenu pristupiti obnovi diplomatskih odnosa sa Sovjetskim Savezom. U pogledu mogućih pravaca sovjetske politike na Balkanu, Britanci su procenjivali da bi Sovjeti, u slučaju da se Turska priključi saveznicima u ratu protiv Italije, mogli da intervenišu radi njenog obuzdavanja kako bi sačuvali ravnotežu snaga i mir na Balkanu. U slučaju da Italija napadne Grčku, Sovjeti bi mogli da izoluju konflikt i spreče intervenciju Jugoslavije i Grčke. U tom cilju bi mogli da iskoriste i Bugare. S obzirom na to da bi Jugoslavija, za koju se verovalo da će stati na stranu saveznika, sasvim sigurno u jednom momentu mogla da poželi da interveniše u Bugarskoj, u tom slučaju bi se moglo desiti da Sovjeti zauzmu poziciju protiv nje i njenih interesa.⁹¹

U očekivanju daljeg razvoja događaja, postignuti ugovori o trgovini i pomorskom saobraćaju počeli su da daju rezultate. Već početkom juna, brod „Lovćen“, koji je do tada saobraćao na liniji između Sušaka i Konstance, trebalo je da produži postojeću liniju i plovi do Odese. Na taj način bi bile

⁹⁰ Izveštaj poslanika u Beogradu Campbella državnom sekretaru lordu Halifaxu od 13. juna 1940. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), prir. Ž. Avramovski. Beograd 1996, 476–477.

⁹¹ Šifrovani telegram poslanika u Beogradu Campbella Foreign Officeu od 17. juna 1940. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), prir. Ž. Avramovski. Beograd 1996, 479.

ponovo uspostavljene pomorske saobraćajne veze između dveju zemalja.⁹² Sovjeti su pozdravili takav jugoslovenski korak i u narednih nekoliko dana dali svoju saglasnost za uspostavljanje nove brodske linije koja je u redovnom saobraćaju trebalo da poveže dve zemlje.⁹³

8. REZULTATI POSTIGNUTOG SPORAZUMA

Uprkos obostranoj želji za razvojem međusobnih ekonomskih veza, trgovinski odnosi između jugoslovenske kraljevine i Sovjetskog Saveza imali su ograničen domet do početka Aprilskog rata. Iako to nije bila ekonomska razmena širokog obima, jugoslovenski izvoz u SSSR bio je znatno veći od sovjetskog izvoza u Jugoslaviju. Zaključno s krajem februara 1941. godine, Jugoslavija je u Sovjetski Savez izvezla ekstrakata za štavljenje kože u vrednosti od 207.500 dolara, ferosilicijuma za 64.900 dolara, cinka i olova za 230.000 dolara, boksita za 7.000 dolara, bakra za 464.000 dolara, hmelja za 201.000 dolara, svinjske masti za 200.000 dolara i mnoge druge artikle u ukupnoj vrednosti od 1.614.400 dolara. U isto vreme, iz Sovjetskog Saveza je u Jugoslaviju izveženo tekstilnih otpadaka za 12.100 dolara, parafina za 20.700 dolara, filmova za 12.100 dolara, azbesta za 51.300 dolara, farmaceutskih proizvoda za 20.500 dolara, pamuka za 600.000 dolara i poljoprivrednih mašina i oruđa za 8.100 američkih dolara, odnosno ukupno 724.000 dolara. Naknadno su za jugoslovenske potrebe kupljeni pamuk u vrednosti od 1.000.000 dolara i pamučni otpaci vredni oko 300.000 dolara.⁹⁴ Iako relativno skromna, ta ekonomska razmena za Jugoslaviju je bila značajna jer je na taj način uspela da obezbedi veću količinu pamuka čija se nestašica veoma osećala na domaćem tržištu.

Jugoslovensko-sovjetski ekonomski pregovori su započeli u uslovima opšte polarizacije na evropskoj političkoj sceni. Jugoslovenska vlada se dugo kolebala da pristupi otpočinjanju pregovora sa Sovjetskim Savezom strahujući od reakcije sila Osovine i zapadnih saveznika. Na to se odlučila u delikatnom trenutku kad joj je pretila opasnost od mogućeg italijanskog napada. Razlozi za otpočinjanje trgovinskih pregovora bili su višestrani i višeslojni. S jedne strane, Jugoslavija je bila opredeljena da na postupan način pristupi uspostavljanju zvaničnih veza sa Sovjetskim Savezom, što je trebalo da dovede,

⁹² AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 643, *Telegram ministra inostranih poslova ambasadoru u Ankari od 6. juna 1940.*

⁹³ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 657, *Telegram ambasadora u Ankari ministru inostranih poslova od 15. juna 1940.*

⁹⁴ AJ, fond 859 – Lični fond Milana Gavrilovića, *Izveštaj o iskorišćenosti kontigenata od 7. februara 1941.*

zbog pozitivnog ishoda razgovora, do uspostavljanja diplomatskih odnosa i da na taj način pošalje specifičnu poruku Italiji da Jugoslavija računa na sve veći sovjetski uticaj u regionu te na sovjetsku pomoć u slučaju italijanskog napada na Jugoslaviju. Takvoj odluci je očigledno prethodilo uverenje da takav korak neće ugroziti odnose između Jugoslavije i njenih zapadnih saveznika. Sem toga, nedostatak ključnih sirovina, poput nafte i pamuka, i nemogućnost njihove nabavke na svetskom tržištu Jugoslaviju su usmeravali ka Sovjetskom Savezu kao velikom i značajnom proizvođaču tih sirovina. Osim nedostatka sirovina, Jugoslaviju je hronično mučio nedostatak različitih modernijih sredstava naoružanja i vojne opreme, koje u ratnim uslovima u Evropi nije mogla nabaviti, pa se i u tom pogledu, osim SAD, Sovjetski Savez činio pogodnim partnerom. Postizanjem trgovinskog sporazuma sa Sovjetskim Savezom nisu se otvorile samo ekonomske perspektive za jugoslovensku kraljevinu već i sasvim izvesna mogućnost normalizacije sveukupnih odnosa sa Sovjetskim Savezom. koja je usledila već 24. juna 1940. godine, što je za nju, kao zemlju pritisnutu interesima Italije, Nemačke i drugih suseda koji su težili savezništvu s njima, značilo otvaranje nove mogućnosti sovjetske pomoći i zaštite. Gledano iz sovjetskog ugla, to je bio ključni korak ka zbližavanju s Jugoslavijom i jačanju sovjetskog prisustva na Balkanu, što je, u iščekivanju velikog raspleta diplomatske igre započete sporazumom s Nemačkom u avgustu 1939. godine, za njih imalo krucijalan značaj.

LITERATURA

Arhivski izvori:

- [1] Arhiv Jugoslavije
- [2] Fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari
- [3] Fond 797 – Lični fond kneza Pavla Karađorđevića
- [4] Fond 859 – Lični fond Milana Gavrilovića.
- [5] Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti
- [6] 14438 – Ostavština dr Milorada Đorđevića
- [7] Vojni arhiv
- [8] Popisnik 17 – Vojska Kraljevine Jugoslavije
- [9] Ruski državni arhiv socijalno-političke istorije
- [10] А. И. Микоян. (84 – А. И. Микоян)
- [11] Hrvatski državni arhiv

[12] 1005 – Lični fond Rudolfa Bićanića

Štampa:

- [1] *Politika*. 1940. Trgovinski pregovori sa SSSR. 18. april.
- [2] *Srpski glas* 25/1940. Pred vaspostavljanjem odnosa sa Sovjetskom Unijom. 3. maj.
- [3] *Srpski glas* 27/1940. Naši odnosi s Rusijom. 16. maj.

Objavljeni arhivski izvori:

- [1] *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), prir. Ž. Avramovski. Beograd 1996
- [2] *Военная разведка информирует. Документы Разведуправления Красной армии (январь 1939–июнь 1941)*, составитель В. Гаврилов. Москва 2009. (*Voyennaya razvedka informiruyet. Dokumenty Razvedupravleniya Krasnoy armii (yanvar 1939–iyun 1941)*, sostavitel V. Gavrilov. Moskva 2009.).
- [3] *Документы внешней политики СССР*, т. 23, кн. 1. Москва 1995. (*Dokumenty vneshney politiki SSSR*, t. 23. kn. 1. Moskva 1995.)
- [4] *Советско-югославские отношения 1917–1941*, ред. В. Зеленин. Москва 1992. (*Sovetsko-yugoslavskiye otnosheniya 1917–1941*, red. V. Zelenin. Moskva 1992.).
- [5] *Aprilski rat 1941. Zbornik dokumenata*. I, odgovorni ur. F. Trgo. Beograd 1969.

Članci i monografije:

- [1] Bjelajac, M. 1–2/2006. Pokušaj strateškog oslonca Jugoslavije na SSSR 1939–1941. *Vojnoistorijski glasnik*: 41–66.
- [2] Волков, В. К. 6/1990. Советско-югославские отношения в начальный период Второй мировой войны в контексте мировых событий (1939–1941.гг). *Советское славяноведение*: 5. (Volkov. V. K. 6/1990. Sovetsko-yugoslavskiye otnosheniya v nachalnyy period Vtoroy mirovoy voyny v kontekste mirovykh sobyitiy (1939-1941.gg). *Sovetskoye slavyanovedeniye*: 5.)
- [3] Zečević, M. 2003. *Prošlost i vreme. Iz istorije Jugoslavije*. Beograd.
- [4] Životić, A. 2016. *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1939–1941*, Beograd.
- [5] Jovanović Stoimirović, M. 2000. *Dnevnik 1936–1941*. Novi Sad.

- [6] Milošević, M. 3–4/2002. Uspostavljanje diplomatskih odnosa između Kraljevine Jugoslavije i SSSR-a 1940. godine. *Istorijski zapisi*: 99–124.
- [7] Hoptner, J. 1965. *Jugoslavija u krizi 1934–1941*. Beograd.
- [8] Konstantinović, M. 1998. *Politika sporazuma. Dnevničke beleške 1939–1941. Londonske beleške 1944–1945*. Novi Sad.
- [9] Ribar, I. 1952. *Politički zapisi*, IV. Beograd.
- [10] Смирнова, Н. Д. 2/1996. Неизвестные страницы советско-итальянских отношений. По новым документам. *Новая и новейшая история*: 32–52. (Smirnova. N. D. 2/1996. Neizvestnyye stranitsy sovetsko-italianskikh otnosheniy. Po novym dokumentam. *Novaya i noveyshaya istoriya*: 32-52.).

Aleksandar ŽIVOTIĆ, PhD

Associate Professor, University of Belgrade Faculty of Philosophy, Serbia

ON THE PATH OF NORMALIZATION YUGOSLAV-SOVIET TRADE NEGOTIATIONS IN 1940

Summary

Based on available published and unpublished archival sources of Yugoslav and Soviet origin, as well as relevant historiographical and memoir literature, the paper analyzes the historical circumstances and motives that led to the opening of Yugoslav–Soviet trade negotiations in early May 1940. The course of the talks in Moscow, the character of the concluded agreement, and the scope of mutual trade relations until the outbreak of the Second World War in Yugoslavia, in April 1941, are highlighted. The reactions of the interested great powers—particularly Germany, Italy and Great Britain—to the Yugoslav–Soviet economic and political rapprochement are also presented. The paper contains the author’s assessment of the importance of economic negotiations as an introduction to the complete normalization of Yugoslav–Soviet relations.

Key words: *Yugoslavia. – Soviet Union. – Anastas Mikoyan. – Milorad Dorđević. – Trade relations. – Negotiations.*

Article history:
Received: 18. 10. 2020.
Accepted: 7. 2. 2021.

UDK 341.76(456.31:497.1)"1925"; 327(456.31:497.1)"1925"

CERIF: H 271, H 300

DOI: 10.51204/Anali_PFBU_21103A

Dr Radmila RADIĆ*

PREGOVORI O KONKORDATU IZMEĐU KRALJEVINE SHS I SVETE STOLICE 1925. GODINE

Prilog se bavi predistorijom, pripremama i tokom pregovora o sklapanju konkordata između Kraljevine SHS i Svete Stolice 1925. godine. Zasnovan je na građi i štampi domaće provenijencije, i novijoj literaturi čiji su autori bili akteri ovih događaja ili su imali uvid u građu poreklom iz vatikanskih arhiva. Ključno pitanje na koje pokušava da se odgovori odnosi se na osnovne razloge neuspeha pregovora.

Ključne reči: *Kraljevina SHS. – Sveta Stolica. – Konkordat. – Rimokatolička crkva. – Diplomatski odnosi.*

* Naučni savetnik, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, Srbija, mandicr58@gmail.com.

1. UVOD

Povodom stogodišnjice uspostavljanja diplomatskih odnosa između Kraljevine SHS i Svete Stolice, moglo bi se reći da su istraživanja uglavnom zaokružena i da su najvažniji aspekti ove teme obrađeni. U novijim radovima nadoknađen je i raniji nedostatak uvida u građu poreklom iz vatikanskih arhiva.¹ Razlog za još jedan povratak pregovorima o konkordatu iz 1925. ovim prilogom nalazi se u činjenici da je uz nove podatke o događajima i akterima moguć jasniji prikaz razumevanja njihovog neuspaha ali i osnovnih tokova odnosa između Kraljevine SHS i Svete Stolice, koji će biti aktuelni tokom celokupnog međuratnog razdoblja.

2. NASTANAK KRALJEVINE SHS I SVETA STOLICA

Mada se tokom 1918. pominjala mogućnosti proširenja postojećeg konkordata koji je Kraljevina Srbija potpisala 1914. godine, pa je i čak i papa Benedikt XV (Giacomo della Chiesa)² navodno bio sklon toj ideji, kao i neki biskupi u Kraljevini,³ Sv. Stolica nije ipak nameravala da primeni na novu državu ono što je uspostavljeno ovim sporazumom. I nije nameravala da prihvati sukcesiju na Kraljevinu SHS prava koja je Austro-Ugarska imala nad katolicima u toj oblasti.⁴ Postojalo je i oklevanje u vezi sa prihvatanjem Kraljevine SHS. Katolička hijerarhija je na biskupskoj konferenciji u novembru 1918. godine predložila Sv. Stolicu da se konkordat što pre zaključi. Lujo

¹ O odnosima Kraljevine Srbije i kasnije Kraljevine SHS i Svete Stolice ili pojedinim aspektima ovih odnosa, postoji obimna literatura čije podrobno navođenje bi zauzelo mnogo prostora, pa se stoga ovde navode samo imena autora: Viktor Novak, Sima Simić, Jovan Stefanović, Josip Buturac i Antun Ivandija, Vjekoslav Vagner, Srećko Dragošević, Mirko Mirković, Dragoljub R. Živojinović, Dragoslav Janković, Ferdo Šišić, Bogdan Krizman, Petar Strčić, Ljubo Boban, Ferdo Čulinović, Jure Bogdan, Ružica Guzina, Ivan Lazić, Nikola B. Milovanović, Predrag Ilić, Miloš Mišović, Julijana Vrčinac, Božo Milanović, Zlatko Matijević, Igor Salmić, Tomislav Išek, Nikola Žutić, Ljubodrag Dimić, Mirko Petrović, Dušan S. Rakitić, Gašper Mithans, Tomislav Mrkonjić, Masimilijano Valente, Stela Aleksander, Ketrin Bek, Paolo Blasina i mnogi drugi.

² Papa Benedikt XV (1854–1922), za papu je izabran 1914. Objavio je prvi *Zakonik kanonskog prava* Rimokatoličke crkve i osnovao Kongregaciju za Istočnu crkvu i Istočni institut (kasnije Ruski institut). „Benedikt XV“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=6875>, poslednji pristup 25. decembra 2020.

³ Novak, 1948, 165.

⁴ Valente, 2016, 493–513.

Bakotić,⁵ koji je ostao u Delegaciji posle odlaska opunomoćenog ministra i delegata srpske vlade na sprovođenju konkordata, Mihaila Gavrilovića 1917. godine, smatrao je u to vreme da bi trebalo da dođe u zemlju i da se upozna sa prilikama i potrebama katoličkog življa za „eventualno proširenje Konkordata“. Vlada Stojana Protića⁶ je, po svemu sudeći, bila sklona da inicijativu po tom pitanju prepusti Sv. Stolici, a svoju pažnju je usredsredila

⁵ Lujo Bakotić (1867–1941), Srbin rimokatolik, pravnik, advokat, publicista, leksikograf, diplomata. Gimnaziju je završio u Splitu, a Pravni fakultet u Beču 1890. Doktorirao je u Gracu 1892. a advokatski ispit je položio 1897. Radio je kao advokat u Šibeniku. Bio i predstavnik Srpske stranke u Dalmatinskom saboru. Na predlog ministra prosvete i crkvenih dela Ljube Jovanovića a rešenjem Ministarskog saveta od 11. januara 1913. godine, određen je za člana komisije „koja ima da prouči pitanja o uređenju rimokatoličke crkve i da izradi projekat konkordata između Kraljevine Srbije i Rimske Stolice.“ (Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije, 334–134–70, 80) Bakotić je prvi put polovinom decembra 1913. otišao u Rim gde je započeo razgovore o zaključenju konkordata. (Bakotićevo postavljenje D. Živojinović tumači kao „politički i psihološki korak prema Jugoslovenima u Monarhiji“, koji nije ostao neprimeten. Živojinović, 1980, 32–33) Primio je srpsko podanstvo u poslednjem tromesečju 1914. i postao stanovnik Beograda. (AJ, MIP KJ, 334–137–80) List *Pravda* objavio je 31. januara 1915. da Bakotić putuje sledeće nedelje u Rim radi izmene ratifikacije. (*Pravda*, 31, 31. 1. 1915) Postavljen je za pisara treće klase u Rimu 19. jula 1915. a za sekretara prve klase Poslanstva u Parizu 21. juna 1915. da bi 9. avgusta 1915. bio ponovo upućen na mesto sekretara u Delegaciji pri Sv. Stolici. (AJ, MIP KJ, 334–137– 80; *Pravda*, 205, 26. 7. 1915; 227, 18. 8. 1915; *Večernje Novosti*, 401, 20. 8. 1915, 2) Kraljevski poslanik druge klase pri Sv. Stolici, Bakotić je bio od 24. januara 1920. do 15. oktobra 1923. kada je razrešen dužnosti. (AJ, MIP KJ, Službeni list, 334–137–49 (1–4)–50–54–67; 334–137–87, 88, 92, 98, 99, 114, 120, 124; *SBR*, 2004, 378–379; Valente, 2012, 96, 195) Ministarstvo inostranih poslova je 3. septembra 1923. izvestilo Poslanstvo pri Sv. Stolici da je ukazom kralja od 30. avgusta dr Lujo Bakotić, izvanredni poslanik i punomoćni ministar stavljen na raspoloženje Kraljevskoj vladi. Poslanstvo je 9. oktobra 1923. iz Rima uputilo pismo Luja Bakotića, bivšeg poslanika pri Sv. Stolici, ministru M. Ninčiću o predaji opozivnih pisama papi Piju XI. Papa je izrazio zadovoljstvo njegovim radom i priznanje dodeljivanjem Velikog krsta Pijevog reda „virtuti et merito“. (AJ, MIP KJ, Personalni odsek, 334–137–74, 76, 77, 334–123–192a; „Naš poslanik pri Vatikanu“, *Samouprava*, 2. 4. 1920; „Mi i Vatikan“, *Samouprava*, 20. 10. 1923) Po povratku u zemlju Bakotić je bio pomoćnik šefa i v. d. šefa Odeljenja za izvršenje međunarodnih ugovora MIP-a, v. d. pomoćnika i pomoćnik ministra inostranih poslova i izvanredni poslanik u Moskvi. Razrešen je dužnosti 31. avgusta 1934. i penzionisan 27. juna 1935. Bio je nosilac više odlikovanja. Govorio je italijanski, nemački i francuski. Pisao je i stručne radove i novinske članske i često je koristio pseudonim *Dalmaticus*. Objavio je: *La Question de la Dalmatie*, Genève: Georg et Cie, 1918; prevod Biblije sa latinskog (Stari i Novi Zavet), Beograd, 1933; *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika*, Beograd, 1936; *Srbi u Dalmaciji: od pada Mletačke Republike do ujedinjenja*, 1939. i dr. AJ, MIP KJ, Službeni list, 334–137–49 (1–4)–50–54– 67; 334–137–87, 98, 99, 114, 120, 124.

⁶ Stojan M. Protić (1857–1923) je bio političar, državnik i publicista, jedan od osnivača Narodne radikalne stranke u Srbiji. Obrazovao je prvu vladu Kraljevine SHS i bio je prvi njen predsednik.

na priznanje nove države. Zbog toga se tokom prvih meseci 1919. godine u krugovima jugoslovenske diplomatije o konkordatu malo govorilo.⁷

Nezadovoljna držanjem klera i odlukama biskupske konferencije održane u Zagrebu novembra 1918. godine⁸ o političko-verskoj situaciji u Kraljevini SHS, Kurija je odlučila da pošalje papinog izaslanika da se obavesti o prilikama i položaju Rimokatoličke crkve, kao i o stvaranju nove države. Državni sekretar Gaspari (Pietro Gasparri)⁹ poslao je Pjera Bastijena (Pierre Bastien) u misiju. On je kao benediktinac pripadao opatiji Maredsous, a u Rimu je bio profesor na benediktinskom univerzitetu Sv. Anselma i saradnik više vatikanskih službi. Stekao je određeno iskustvo o verskoj situaciji na Balkanu, budući da je između 1910. i 1914. bio apostolski vizitator Bosne i Hercegovine.¹⁰ Kardinal Gaspari je 18. januara 1919. rekao baronu Montiju (Baron Carlo Monti)¹¹ da je Sv. Stolica poslala Bastijena u Dalmaciju s dva glavna cilja: da sprečiti ujedinjenje Hrvata sa Srbima (stigao je prekasno) i da biskupima preporuči smirenost, umerenost i neutralnost.¹² Bastijen je prispeo u Ljubljani početkom decembra 1918. i tom prilikom biskup Jeglič¹³ ga je upoznao sa stanjem u zemlji. Benediktinac se slobodno kretao po Kraljevini, prenosio biskupima poruke Sv. Stolice i učestvovao u radu

⁷ Živojinović, 1980, 384–407.

⁸ Na konferenciji biskupata održanoj u Zagrebu od 27. do 29. novembra 1918. doneta je između ostalog odluka da se zamoli papa da dozvoli da se pravo, koji su neki krajevi imali u vezi upotrebe staroslovenskog jezika u sv. misi (po rimskom obredu) protegne na celo područje države i da se dozvoli transkripcija glagoljskih slova u latinski. (Novak, 1948, 261) Opširnije o biskupskoj konferenciji i pitanjima koja su razmatrana u: Valente, 2012, 23–26.

⁹ Pijetro Gaspari (1852–1934), rimokatolički kardinal i diplomata, potpisnik Lateranskog pakta. Služio je kao kardinal državni sekretar pape Benedikta XV i Pija XI. „Pietro Gaspari“, <https://www.britannica.com/biography/Pietro-Gasparri>, poslednji pristup 28. decembra 2020.

¹⁰ Valente, 2012, 17–19; Mrkonjić, 2010, 539–574.

¹¹ Baron Karlo Monti (1851–1924), studirao je na Nacionalnom koledžu, a zatim na Državnom univerzitetu u Đenovi zajedno sa Đakomom dela Kijezom, budućim papom Benediktom XV. Kada je 1914. Dela Kijeza izabran za papu, odabrao je svog školskog druga za poverljivog posrdnika za odnose sa italijanskom državom. Tokom sedam godina papstva, papa je primio Montija oko 175 puta. U novembru 1924. Sv. Stolica je kupila *Dnevnik* i arhivu preminulog Montija. Njegova ostavština se danas čuva u Istorijskom arhivu Drugog dela Državnog sekretarijata (nekada Specijalnih crkvenih poslova). Archivio Apostolico Vaticano, Arrangement of the Fondo Culto, <http://www.archivioapostolicovaticano.va/content/aav/en/attivita/ricerca-e-conservazione/progetti/inventariazione/fondo-culto.html>, poslednji pristup 5. februara 2021.

¹² Živojinović, 1980, 384–407; Valente, 2020, 163–183; Valente, 2012, 27.

¹³ Anton Bonaventura Jeglič (1850–1937), teolog i biskup. Bio je profesor teologije u Ljubljani a od 1882. u Sarajevu blizak saradnik nadbiskupa J. Štadlera. Od 1898. je bio biskup u Ljubljani. Bio je pobornik katoličkog pokreta i konzervativnog katolicizma.

biskupske konferencije u leto 1919. u Zagrebu. U više izveštaja koje je poslao, Bastijen je potvrdio protivljenje ideji o „Jugoslovenskoj kraljevini“ i negativno je izveštavao o Srbiji kao o „eksponentu šizmatičke Rusije na Balkanu“, koja gaji „duboku mržnju prema Katoličkoj crkvi“.¹⁴ On je upozoravao na opasnost od uticaja „raskolnika“ i na potrebu da se obrati posebna pažnja na mešovite brakove i katoličke škole. Predlagao je i stvaranja velike katoličke stranke pod nadzorom i upravom biskupa, koja bi jedinstveno delovala u odbrani verskih interesa.¹⁵

P. Bastijen se u izveštaju iz Zagreba 14. marta 1919. bavio pitanjem posete britanskog kardinala Frensis Borna (Francis Bourne) Kraljevini SHS,¹⁶ ali je preneo i novosti o odnosima Crkve i države i verskoj situaciji u zemlji. On je iz pouzdanog izvora saznao kako su neki biskupi u dogovoru sa vladom pripremali nacrt konkordata. Posle ovog izveštaja, kardinal Gaspari je hitno opomenuo nadbiskupa Bauera¹⁷ da je to isključivo u nadležnosti Sv. Stolice. Nadbiskup 20. maja 1919. piše Benediktu XV i izvinjava se, priznajući da je pokušao da promoviše dobre odnose sa vladom i da je dao suštinski pozitivnu ocenu nacrtu sporazuma.¹⁸

Jugoslovenski biskupi nisu bili u stanju da ubede papu i kardinala Gasparija da izmene svoje stavove ni prema Kraljevini SHS, ni prema politici Italije u Dalmaciji i Istri, pa je tražena podrška visokih katoličkih prelata drugih zemalja. Biskup splitsko-makarski Juraj Carić¹⁹ stupio je u kontakt sa nadbiskupom Baltimora, Gibonsom (James Gibbons, 1834–1921), kao i sa britanskim kardinalom Bornom za vreme svog boravka u Parizu. Carić je želeo da osigura podršku za svoju političku aktivnost u ime dalmatinskog

Podržavao je A. Korošeca kao vođu Slovenačke narodne stranke. „Jeglič, Anton Bonaventura“, <https://proleksis.lzmk.hr/28955/>, poslednji pristup 16. januara 2021.

¹⁴ Valente, 2012, 17–19, 29–30, 39–40, 46.

¹⁵ Paralelno sa Bastijenovim izveštajima, vesti o situaciji na slovenačkom području, u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, nastavile su da stižu u Vatikan od biskupa Jegliča, od kapitularnog sarajevskog vikara Šarića i dr. Valente, 2012, 58–66.

¹⁶ Valente, 2012, 42–43. O poseti kardinala Borna: Radić, 2018, 265–276; Matijević, 2019, 112–113.

¹⁷ Antun Bauer (1856–1937) zagrebački nadbiskup, posvećen je u Rimu 1911. za biskupa i imenovan koadjutorom s pravom nasledstva nadbiskupu Juraju Posiloviću. Upravu Zagrebačke nadbiskupije preuzeo je 1914. „Bauer, Antun“, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=6326>, poslednji pristup 28. decembra 2020.

¹⁸ Banjalučki biskup Jozo Garić nije bio istog mišljenja kao nadbiskup u pogledu nacrtu sporazuma i u pismu upućenom državnom sekretaru Gaspariju od 4. maja 1919. distancirao se od svojih kolega biskupa. Valente, 2012, 44, 49–51.

¹⁹ „Carić, Juraj“, *Hrvatski biografski leksikon*, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3389>, poslednji pristup 25. decembra 2020.

katoličkog klera. Međutim, usklađivanje stavova Kurije i jugoslovenske katoličke hijerarhije u pogledu rešavanja teritorijalnih sporova na Jadranu bilo je neostvarljivo.²⁰

Na zahtev nadbiskupa Bauera, a u saglasnosti sa vladom, dr Svetozar Ritig²¹ je otputovao u Rim da objasni položaj crkve i iznese zahtev biskupata da se reše neka otvorena pitanja. Ritig se u Rimu konsultovao sa krčkim biskupom Antunom Mahničem (koga su italijanske vlasti proterale sa Krka), posle čega je podneo papi i kardinalu Gaspariju na razmatranje promemoriju od 15 tačaka (pitanja vezana za katoličku hijerarhiju; crkvenu autonomiju; staroslovenski jezik; Mahničevu deportaciju; agrarnu reformu, crkvene prilike u Rijeci, slanje papskog delegata i dr.).²² Po povratku iz Rima, uputstva koja je dobio poslužila su kao osnov za donošenje odluka biskupske konferencije. Stav Kurije po pitanju konkordata iz 1914. bio je, po svemu sudeći negativan. Ritig je saopštio samo da je Sv. Stolica očekivala da vlada Kraljevine SHS pokrene to pitanje. Ipak, Biskupska konferencija održana u Zagrebu od 15. do 20. jula 1919. donela je između ostalog odluku da se traži da se konkordat po uzoru na onaj sa Kraljevinom Srbijom iz 1914. proširi na čitavu zemlju.²³ Posle biskupske konferencije pojedini listovi su objavili vest da ministar vera priprema nov konkordat za čitavu zemlju. To je navelo ministra inostranih poslova Antu Trumbića²⁴ da traži od vlade obaveštenje da li je vest tačna. Protić je odgovorio da vest nije tačna i da se u vladi nije razgovaralo o tome.²⁵

Državni sekretar kardinal Gaspari poslao je otpravniku poslova pri Sv. Stolici dr Luju Bakotiću 6. novembra 1919. notu u kojoj priznaje Kraljevinu SHS.²⁶ Potom je 22. novembra u Državni sekretarijat stigla beleška Bakotića (od 7. novembra) u kojoj je delegat jugoslovenske vlade zahvalio Sv. Stolici na

²⁰ Krizman, Hrabak, 1960; Živojinović, 1966, 145–168; Živojinović, 1967, 288, 295–297; Živojinović, 1976, 249–276; Živojinović, 1978; Živojinović, 1980, 324–331, 342–345, 369–374; Živojinović, 2012, 196, 227; Matijević, 1986, 28–34.

²¹ Dr Svetozar Ritig (1873–1961) bio je hrvatski sveštenik, crkveni istoričar, teolog i političar.

²² O Ritigovom boravku u Rimu i dokumentu koji je dostavio Državnom sekretarijatu opširnije u: Živojinović, 1980, 384–407; Matijević, 2019, 114–116; Valente, 2012, 54–55.

²³ „Skup jugoslovenskih vladika u Zagrebu“, *Samouprava*, 7. 8. 1919; Novak, 1948, 263; Valente, 2012, 56.

²⁴ Ante Trumbić (1864–1938) je bio hrvatski advokat i političar. U razdoblju od 7. decembra 1918. pa do 22. novembra 1920. vršio je dužnost ministra spoljnih poslova.

²⁵ Živojinović, 1980, 384–407.

²⁶ AJ, Poslanstvo u Londonu, 341–6–21; „Priznanje naše Kraljevine od Vatikana“, *Samouprava*, 7. 1. 1920; Novak, 108.

priznanju, zatražio uspostavljanje delegacije i predložio se za „izvanrednog izaslanika i opunomoćenog ministra njegovog veličanstva kralja Srba, Hrvata i Slovenaca pri Njegovoj Svetosti Vrhovnom pontifikatu.“ Kardinal Gaspari je dao odobrenje za imenovanje Bakotića. Na pitanje barona Montija 20. novembra, o razlozima priznavanja, papa je odgovorio da su „do sada to učinile sve druge vlade i da stoga, nije bilo razloga da i Sveta Stolica to ne učini, iako njene simpatije prema Srbiji nisu velike“.²⁷

Bakotić je 24. januara 1920. postavljen za izvanrednog poslanika i punomoćnog ministra druge klase pri Sv. Stolici u Rimu.²⁸ Posle mnogo odlaganja i pregovaranja on je konačno 13. marta 1920. godine predao papi Benediktu XV akreditivna pisma.²⁹ Krajem jula 1920. Bakotić je tražio od ministra trgovine i zastupnika ministra inostranih poslova dr Momčila Ninčića³⁰ da mu dopusti dolazak u Beograd radi dogovora o opštim linijama i detaljima u pogledu predstojećih pregovora o konkordatu.³¹ Godinu i nešto dana kasnije, Lujo Bakotić piše, 22. oktobra 1921., Marku Đuričiću, ministru pravde i zastupniku ministra inostranih poslova Kraljevine SHS, da je Borgongini Duka (Francesco Borgongini-Duca)³² u razgovoru sa njim pomenuo i pitanje konkordata. Bakotić napominje da je u aprilu mesecu prilikom boravka u Beogradu predao Nikoli Pašiću³³ jedan elaborat sa kojim

²⁷ Živojinović, 1980, 384–407; Valente, 2020, 163–183; Valente, 2012, 71–72.

²⁸ AJ, MIP, Službeni list, 334–137–49 (1–4)–50–54–67; 334–137–80. O Bakotiću, zadarski nadbiskup mons. Pulišić piše kardinalu Gaspariju 6. decembra 1920, da je on ispoljavao vrlo snažna srbofilskih osećanja, i da je zato tokom rata pobegao u Italiju da ga austrijska vlada ne internira. Pulišić dodaje kako veruje da se tome treba mora pripisati njegova diplomatska karijera, „jer u novoj državi oreol političkog mučeništva – iako izmišljen – predstavlja glavnu zaslugu za uspon na vrh“. Valente, 2012, 95.

²⁹ AJ, MIP KJ, Personalni odsek, 334–123–192a; „Naš poslanik pri Vatikanu“, *Samouprava*, 2. 4. 1920; „Mi i Vatikan“, *Samouprava*, 20. 10. 1923; Živojinović, 1980, 384–407.

³⁰ Momčilo A. Ninčić (1876–1949) je bio profesor ekonomije i političar, član Narodne radikalne stranke. Na čelu Ministarstva inostranih poslova bio je od početka januara 1922. do početka decembra 1926. s višemesečnim prekidom tokom 1924. godine u vreme vlade Ljubomira Davidovića.

³¹ AJ, MIP KJ, Personalni odsek, 334–84–252, 335.

³² Frančesko Borgongini Duka (1884–1954), od 1907. do 1921. bio je profesor teologije, a zatim papin privatni sekretar od 1917. i od 1921–1922. sekretar Svete kongregacije za vanredne crkvene poslove. Služio je kao nuncije u Italiji od 1929. do 1953. i autor je Lateranskog sporazuma iz 1929. između Sv. Stolice i Italije. Izabran je za kardinala 1953. „Francesco Borgongini-Duca“, <https://www.britannica.com/biography/Francesco-Borgongini-Duca?overlay=true&assemblyId=8988>, poslednji pristup 25. decembra 2020.

³³ Nikola P. Pašić (1845–1926), srpski i jugoslovenski političar, dugogodišnji predsednik vlade Kraljevine Srbije i Kraljevine SHS, osnivač i vođa Narodne radikalne stranke.

se on složio i da je očekivao da mu Ministarstvo da nalog da pristupi radu u tom pravcu. Naglašava da će to biti zamašan rad i da bi u Ministarstvu trebao da postoji jedan stalan referat za vatikanske stvari i predlaže da se na to mesto postavi Ivo Andrić,³⁴ jer on poznaje vatikanski svet, njegove navike i mentalitet, pametan je i vredan.³⁵

Dileme o važenju konkordata zaključenih pre Prvog svetskog rata (za prostor Kraljevine SHS: konkordat Sv. Stolice i Austrije iz 1855. godine, konvencija iz 1881. u Bosni i Hercegovini, konkordati u Crnoj Gori i Srbiji iz 1886. i 1914), kako u Kraljevini SHS tako i u drugim državama nastalim u centralnoj i istočnoj Evropi, rešio je papa Benedikt XV, tako što je 21. novembra 1921. godine izjavio da ne smatra važećim konkordate koji su se odnosili na teritorije tih država.³⁶ Povodom toga Lujo Bakotić je smatrao da konkordati sa Kraljevinom Srbijom i Knjaževinom Crnom Gorom ne mogu prestati da važe jer su one u novu državu ušle kao celovite i nezavisne države, „izrazom svoje slobodne volje,“ ali da se Kraljevina SHS ne može pozivati na privilegije koje je Sv. Stolica dala austrijskoj carevini u pogledu „ostalih jugoslavenskih pokrajina, koje prije rata nisu imale državnu posebnost.“³⁷

3. PRIPREME ZA PREGOVORE

Polovinom 1922. počeo je rad na pripremi materijala za konkordat.³⁸ Bilo je izrađeno više nacрта i predloga za rešavanje odnosa sa Rimokatoličkom crkvom od 1920. godine, kako formulisanih od predstavnika vlasti tako i od Rimokatoličke crkve.³⁹ Ministarstvo inostranih poslova je 23. jula 1922. obavestilo Poslanstvo Kraljevine SHS pri Sv. Stolici da je ministar spoljnih

³⁴ Ivo Andrić je u Poslanstvu pri Sv. Stolici obavljao dužnost vicekonzula od 7. marta 1920. Kraljevskim ukazom od 1. oktobra 1921. postavljen je za vicekonzula u Generalnom konzulatu Kraljevine SHS u Bukureštu a iz Rima je krenuo u novembru iste godine. AJ, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Vatikanu, 372–2.

³⁵ Umesto Andrića na to mesto je postavljen rimokatolički sveštenik Ante Anić. Anić je razrešen dužnosti referenta, tj. savetnika za crkvene poslove (neukaznog činovnika) pri Poslanstvu kod Sv. Stolice (bio je na toj dužnosti od decembra 1919) 31. januara 1922. i stupio je na novu dužnost referenta za vatikanska pitanja u MIP-u a nešto kasnije, 1. septembra bio je postavljen za sekretara Užeg odbora Komisije za proučavanje pitanja o zaključenju Konkordata. AJ, MIP, Personalni dosije, Ante Anić, 334–135–458, 147–148, 159, 170, 172; Poslanstvo KJ u Vatikanu, 372–1, 2.

³⁶ Valente, 2012, 189.

³⁷ Žutić, 2008, 221.

³⁸ „Mi i Vatikan“, *Samouprava*, 25. 7. 1922; „Konkordat sa Vatikanom“, *Samouprava*, 1. 10. 1922.

³⁹ Mužić, 2003, 64.

poslova rešenjem od 21. jula 1922. imenovao komisiju za proučavanje pitanja o zaključenju konkordata koja je imala jedanaest članova među kojima su bili i biskupi A. Akšamović⁴⁰ i A. Jeglič, katolički teolozi i sveštenici dr Jozef Hohnjec,⁴¹ Stjepan Korenić⁴² i Ante Anić, kao sekretar.⁴³ Sednice užeg odbora (Ljuba Jovanović⁴⁴ kao predsednik, dr Vladimir Nikolić, gradonačelnik

⁴⁰ Antun Akšamović, bosansko-sremski ili đakovački biskup (1875–1959). Gimnaziju je završio u Vinkovcima, a bogosloviju u Đakovu. Sveštenik postaje 1899. Za biskupa je imenovan 1920. a 1923. i za apostolskog administratora severne Slavonije i Baranje (tada delovi Pečujske biskupije). Penzionisan je 1951. „Akšamović, Antun“, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=365>, poslednji pristup 16. januara 2021.

Đakovačka biskupija ostala je u leto 1916. godine upražnjena smrću biskupa Ivana Krapca a Akšamović je obavljao dužnosti vikara. Pošto konkordat Srbije nije stupio na snagu, a novi nije bio zaključen, Kurija je imala formalno pravo da Akšamovića postavi bez vladine saglasnosti. Vlada Kraljevine SHS je preko Ministarstva vera pokušala 1919. da spreči njegovo imenovanje. (AJ, Ministarstvo vera, 69–267–403; Živojinović, 1980, 384–407; Tomas, 2016, 51–52) Došlo je do spora u koji je bio umešan i nadbiskup Bauer, koji je saznao za odluku o imenovanju Akšamovića ali je o tome sa zakašnjenjem obavestio vladu. (Valente, 2012, 53–54) Poslaniku Bakotiću je naloženo da protestuje kod Sv. Stolice zbog ovog imenovanja. On obaveštava MIP 19. septembra 1919. da je imao razgovor u Sv. Stolicu i da je zbog koraka koje je već učinio pre dolaska u Vatikan, papa naredio da se obustavi slanje bule đakovačkom biskupu Akšamoviću. Bakotiću je mons. Sereti (Bonaventura Cerretti), sekretar za izvanredne crkvene poslove, rekao da dok se konačno na zaključni mir, Sv. Stolica se na to pitanje neće vraćati. (AJ, Ministarstvo vera, 69–7–12). Naimenovanje Akšamovića bilo je jedan od razloga koji su naveli predsednika vlade Stojana Protića da 1. avgusta podnese ostavku. Problem je bio rešen početkom 1920. godine, kada je u martu Bakotić saopštio Gaspariju da njegova vlada nema primedbi na kandidata mons. Akšamovića za đakovačku biskupiju. (Valente, 2020, 163–183) Akšamović je svečano ustoličen 22. juna 1920. i u ovom sporu regent Aleksandar je odigrao presudnu ulogu. Sv. Stolica je od tada pre naimenovanja ipak prethodno tražila saglasnost vlade za predložene kandidate. AJ, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Vatikanu, 1919–1920, 372–1; Novak, 1948, 153; Davidov, 1991, 209–325; Dimić, Žutić, 1992, 18–19; Tomas, 2016, 50, 63–64; Žutić, 1994, 79, 96–97, 149–150.

⁴¹ Josip Hohnjec (1873–1964), slovenački teolog, profesor, političar, pedagog. Od 1917. radio je na popularizaciji Majske deklaracije. Bio je potpredsednik Nacionalnog veća u Mariboru a 1919. kao član delegacije SLS-a, otišao je u Privremeno narodno predstavništvo u Beogradu. Na izborima za Ustavotvornu skupštinu (1920) i na izborima za Narodnu skupštinu (1923, 1925) izabran je za narodnog poslanika. Takođe je bio potpredsednik Narodne skupštine. „Hohnjec, Josip“, *Slovenski biografski leksikon*, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi236162/>, poslednji pristup 6. decembra 2020.

⁴² Stjepan Korenić (1856–1940), hrvatski crkveni pisac, za sveštenika zaređen 1881. Od 1915. zagrebački kanonik. Urednik *Katoličkoga lista* (1895–1904) i jedan od glavnih organizatora Hrvatskog katoličkog pokreta. Tomas, 2016, 51.

⁴³ Valente, 2012, 187.

⁴⁴ Ljubomir Jovanović (1865–1928) je bio istoričar, profesor Univerziteta, akademik SKA i političar. Član Narodne radikalne stranke.

Zemuna; sveštenik dr Jakov Čuka⁴⁵ i dr Mihajlo Lanović⁴⁶) držane su od 21. avgusta do 21. oktobra 1922. Prema izveštaju koji je pripremio dr M. Lanović i zaključcima Plenarne komisije insistiralo se na poštovanju pravila poklapanja državnih granica sa teritorijama duhovne jurisdikcije. Predloženo je formiranje jedinstvenog predstavništva Rimokatoličke crkve u Kraljevini SHS koje bi bilo izraženo preko Biskupske konferencije kojoj bi predsedavao najstariji nadbiskup u Kraljevini SHS.⁴⁷ Komisija je predložila i formiranje ninske biskupije i pet mitropolija, od kojih je jedna trebala da bude Beogradska sa biskupijama: Bar, Skoplje, Veliki Bečkerek, Vršac, Subotica i Novi Sad.⁴⁸

Za rad komisije bili su zainteresovani ne samo predstavnici crkve i vlade, nego i šira javnost. Bilo je pristalica i protivnika i kod katolika i kod pravoslavnih. Dok je u Beogradu antikonkordatsko gledište zastupao demokratski *Novi list*, dotle je radikalni *Novi život* odlučno bio za to da se pravni odnosi Rimokatoličke crkve ozakone konkordatom (Voja Janić,⁴⁹ Laza

⁴⁵ Jakov Čuka (Čedomil Jakša, 1868–1928), hrvatski književni kritičar. Završio je bogosloviju u Zadru 1888. Studije je nastavio u Rimu, gde je 1890. doktorirao iz oblasti crkvenog prava. Obavljao je razne sveštenečke dužnosti u Zadru i Splitu. God. 1926. imenovan je za rektora Zavoda sv. Jeronima u Rimu. „Čedomil, Jakša“, *Hrvatska enciklopedija*, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=13227>, poslednji pristup 16. januara 2021.

⁴⁶ Mihajlo Lanović (1882–1968), pravnik i profesor. Bio je načelnik odeljenja za Rimokatoličku crkvu u Ministarstvu vera u Beogradu 1919–27. i učestvovao je u izradi nacrtu zakona o međuverkim odnosima 1920. i u pripremi i vođenju neuspelih pregovora oko sklapanja konkordata između Sv. Stolice i Kraljevine SHS 1922–25. Predavao je na zagrebačkom Pravoslavnom i državoslovnom fakultetu. God. 1943. postao je član Državnoga vijeća NDH, a 1944. član novoosnovanog Pravnoga instituta. „Lanović, Mihajlo“, *Hrvatski biografski leksikon*, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11123>, poslednji pristup 16. januara 2021.

⁴⁷ AJ, Kraljevsko poslanstvo u Vatikanu, 372–20. Prema nunciju Pelegrinetiju, vlada je odmah pokazala dokle je nameravala da ide: najveće moguće mešanje u izbor crkvenih dostojanstvenika, u vidu prava imenovanja ili predstavljanja; stvaranje primata u Zagrebu sa jurisdikcijom nad čitavom zemljom; usvajanje slovenske liturgije u celoj zemlji. Valente, 2012, 187–190.

⁴⁸ AJ, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije pri Svetoj Stolici u Rimu, 1921–25, 1937, Konkordat, 372–2; Dimić, Žutić, 1992, 230. Radilo se o velikom rezimeu (46 strana) održanih rasprava sa zaključcima prihvaćenim jednoglasno ili većinom, koji je trebalo da ispita Ministarstvo spoljnih poslova, zatim Savet ministara, kako bi konačno poslužilo kao polazna osnova za pregovore sa Sv. Stolicom. Valente, 2012, 187–190.

⁴⁹ Vojislav Janić (1890–1944) sveštenik, profesor, političar, publicista. Pohađao je Bogosloviju Sv. Save od 1900. do 1909. i po završetku je rukopoložen za đakona. Završio je Teološki fakultet u Černovcima i doktorirao 1913. Bio je suplent Bogoslovije Sv. Save, paroh u selu Kneževac kod Beograda, profesor u gimnaziji i na Pravoslavnom bogoslovskom fakultetu u Beogradu. Bio je član Narodne radikalne stranke, poslanik u više mandata (1920, 1923, 1925, 1935); sekretar Ustavotvorne i Narodne skupštine 1921/2; član i vršilac dužnosti sekretara GO NRS 1921; ministar vera od 31. jula 1923.

Marković, Stevan Ćirković i dr.), jer su smatrali da od „religioznog mira u jednoj zemlji umnogome zavisi njen razvoj“.⁵⁰

Narodni poslanik Vojislav Janić se u to vreme zalaže za pitanje konkordata, podnosi interpelacije i komentariše pitanja vezana za Rimokatoličku crkvu. U članku objavljenom povodom ponovnog uspostavljanja odnosa između Francuske i Sv. Stolice, Voja Janić januara 1921. objašnjava pojam konkordata i istorijat sklapanja ugovora sa pojedinim državama. Na kraju zaključuje da se u slučaju Francuske radi o potrebi političkog karaktera, citirajući izvestioca francuske komisije Ministarstva spoljnih poslova koji je rekao da kada u državi postoji nekoliko religija, ona treba da zaključi savez sa najmnogobrojnijom, ili da sruši tu religiju, ili da se izloži opasnosti da bude uništena od nje.⁵¹ Praška *Tribuna* od 23. avgusta 1922. objavila je članak u kome pominje razgovor sa narodnim poslanikom Janićem koji je prenela *Samouprava*. Redakcija u Pragu je Janićeve izjave ocenila suviše optimističkim. Dodaje se da ako Sv. Stolica možda i neće praviti teškoće za staroslovenski jezik (glagoljica) u crkvama, ona svakako nije bila raspoložena da prepusti beogradskoj vladi uticaj na imenovanje višeg sveštenstva iz straha od „posrbljavanja“ katolika.⁵²

Junu 1923. godine sastao se Plenarni odbor za izradu nacрта konkordata. Avgusta 1923. novi ministar vera V. Janić daje izjavu za štampu u kojoj kaže da „smatra, da je po našu državu najpotrebnije rešiti baš iz razloga unutrašnje politike, pitanje Konkordata sa Vatikanom i veli da je već jedna naročita komisija pod predsedništvom g. Lj. Jovanovića, studirala ovo pitanje i pripremila ceo elaborat, koga će on u najskorijem vremenu podneti vladi na rešavanje [...] Zatim je g. Janjić istakao potrebu što ranijeg donošenja Interkonfesionalnog zakona po kome bi se uredio odnos između pristalica raznih vera između sebe, kao i odnos države prema verama.“⁵³

Ministar Janić je 10. oktobra 1923. pisao F. Borgongini Duki, državnom sekretaru Kongregacije za izvanredne crkvene poslove, da podupire

do 27. jula 1924. Bio je član delegacije koja je u maju/junu 1925. vodila pregovore o konkordatu u Rimu. Decembra 1936. bio je postavljen je za predsednika Odbora za proučavanje konkordata između Sv. Stolice i Kraljevine Jugoslavije. Polovinom 1937. postaje oštar protivnik konkordata i predsednika vlade Stojadinovića. Kao predsednik Odbora glasa protiv konkordata jula 1937. i posebno se ističe 19. jula kao jedan od predvodnika sukoba sa žandarmima tokom „krvave litije“. Radić, 2018.

⁵⁰ Novak, 1948, 167, 271; Petrović, 1997, 170.

⁵¹ Vojislav Janić, „Francuska i Vatikan“, *Novi Život*, sv. 11, 15. 1. 1921, 326–330.

⁵² „Izjave G. D.–ra V. Janića o položaju u našoj Kraljevini“, *Samouprava*, 27. 8. 1922.

⁵³ „Izjava ministra vera“, *Cicvarićev beogradski dnevnik*, 12. 8. 1923.

nastojanja poslanika Smodlake⁵⁴ u pogledu sređivanja odnosa između Rimokatoličke crkve i Kraljevine SHS. On najavljuje i svoj skori dolazak u Rim radi konkordatskog pitanja kako bi: „slabim svojim silama poradio oko toga da epohalno ovo delo, u obostranom interesu Katoličke crkve i naše Kraljevine, privedemo sretnom završetku.“⁵⁵

⁵⁴ Bakotićev naslednik na mestu poslanika pri Sv. Stolici bio je dr Josip Smodlaka (1869–1956), advokat i političar, katoličke vere, Dalmatinac. Rođen je u Imotskom. Studirao je pravo u Gracu i Beču i doktorirao u Gracu 1893. Iste 1893. osnovao je Sokolsko društvo u Splitu. Od 1895. do 1898. bio se sekretar opštine u Imotskom a od 1899. postao je advokat. Na osnivačkoj skupštini Hrvatskog političkog društva održanoj 7. maja 1900. godine izabran je za sekretara. Bio je jedno vreme član Stranke prava. Godine 1900. bio je prvi put izabran za narodnog poslanika u Dalmatinskom saboru. U avgustu 1905. osnovao je Hrvatsku demokratsku stranku u Splitu, kako sam kaže, „u duhu omladinskog pokreta Slovenskog juga, koji se širio iz Beograda i sa kojim sam stajao u najužoj vezi“. Održavao je veze sa političarima u Srbiji naročito sa Ljubom Jovanovićem, kao i sa Franom Supilom i dr. Kao kandidat HDS bio je dvaput uzastopno biran za predstavnika u bečkom parlamentu 1909. i 1911. Veliku pažnju posvetio je publicističkom radu i do 1905. je bio saradnik svih glavnih opozicionih časopisa u Dalmaciji i Hrvatskoj a te godine je osnovao u Splitu list *Sloboda* i bio glavni urednik. Izdavao je i list *Pučka sloboda* od 1907 do 1914. Smodlaka je nedugo nakon početka rata pod optužbom za veleizdaju prvo bio zatočen u Mariboru, a potom je bio interniran u Gornjoj Austriji i kasnije u Lincu. Bio je redov u austrijskoj vojsci od januara 1916. do maja 1917. Vraćen mu je poslanički imunitet u maju 1917. godine kako bi učestvovao u radu obnovljenog Carevinskog veća. Po završetku rata postao je član Privremene vlade za Dalmaciju pa je izabran za delegata Narodnog vijeća. Bio je kratko i načelnik splitske opštine krajem oktobra 1918. da bi ubrzo bio imenovan u novoosnovanu Zemaljsku vladu za Dalmaciju. Bio je opunomoćeni član na konferenciji mira u Parizu od 25. decembra 1918. do 1. maja 1920. Smodlaka se posebno zalagao za pripadnost Zadra, Rijeke i riječkog bazena Kraljevini SHS. Potom je preuzeo funkciju narodnog poslanika u Privremenom Predstavništvu u Beogradu. Smodlaka je posle izbora za Narodnu skupštinu 1923. prihvatio ponudu kralja Aleksandra Karađorđevića i predsednika vlade Nikole Pašića o ulasku u diplomatsku službu. Kraljevskim ukazom je 30. avgusta 1923. postavljen za izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra II kategorije pri Sv. Stolici. (AJ, MIP KJ, Službeni list Josip Smodlaka, 334–192–1–199) Na tom položaju ostao je do 1. septembra 1923. kada je razvrstan kao izvanredni poslanik u II grupu I kategorije. Ukazom od 9. oktobra 1924. unapređen je u I grupu I kategorije i ostao je na položaju izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra do 29. jula 1929. Od oktobra 1923. do maja 1926. godine Smodlaka je obavljao dužnost poslanika pri Sv. Stolici. AJ, MIP KJ, Službeni list Josip Smodlaka, 334–192–31–33; Perić, Sirotković, 1989, 9–30; Čipčić, 2020, 101–130; *Ratna hronika Splita 1941–1945. Splitski antifasisti–šest portreta*, <http://www.ratnakronikasplita.com/prilozi/portreti>, poslednji pristup 16. januara 2021.

⁵⁵ Žutić, 1994, 78; Petrović, 1997, 169. Što se tiče uređenja potreba Rimokatoličke crkve Janić je nameravao da obezbedi potrebne kredite u sporazumu sa dalmatinskim biskupima da se u Splitu otvori centralna bogoslovska škola. Kao ministar je branio materijalna prava Rimokatoličke crkve „Izjava G. D– ra V. Janića“, *Samouprava*, 24. 10. 1923; Žutić, 1994, 259.

Poslanik Smodlaka piše ministru Ninčiću 18. oktobra 1923. da je prethodnog dana bio primljen u svečanu audijenciju kod pape i predao mu akreditivna pisma.⁵⁶ Papa je izrazio očekivanja da se što pre sklopi konkordat. U razgovoru sa državnim sekretarom Gasparijem, koji je potom usledio, kardinal je tražio da mu Smodlaka konkretno kaže kada će početi razgovori za konkordat.⁵⁷

Krajem avgusta 1923. biskup Akšamović je pozvao sveštenika Jakova Čuku i rekao mu da vlada planira da ga pošalje u Rim na pregovore sa Sv. Stolicom. Vlada je želela da jedan član delegacije za pregovore bude biskup izabran od biskupata. Biskupska konferencija i nuncije su zaključili da nije zgodno da u pregovorima vlade sa Sv. Stolicom učestvuje biskup, već su se složili da to bude sveštenik i predložili su Jakova Čuku. Čuka je 11. septembra 1923. dobio pismo od načelnika Katoličkog odeljenja Ministarstva vera M. Lanovića, u kome ga obaveštava da će biti predložen za člana izaslanstva i da će pregovori brzo početi. Ministar vera je 6. novembra 1923. pozvao Čuku u Beograd na rad zbog spremanja službenog predloga za sklapanje konkordata. U Beogradu mu je Janić 3. decembra rekao da će obojica putovati u Rim. Sutradan, 4. decembra 1923. Čuka je bio na sednici u Ministarstvu vera kojoj su prisustvovali Janić, Lanović i bivši poslanik Lujo Bakotić. Janić je pročitao službeni predlog koji je sastavio Lanović. Taj predlog je trebalo da bude poslat svim ministrima u prepisu i odobren u vladi nakon rasprave, kao temelj za pregovore sa Sv. Stolicom. Vlada, međutim, nije raspravljala o tom predlogu, već ga je ministar Ninčić poslao saradnicima u MIP-u da stave svoje primedbe. Ninčić je potom materijal dostavio ministru vera Janiću, koji ih je dao Lanoviću na uvid. U tom predlogu predviđalo se za pojedina pitanja više rešenja ili alternativnih predloga, povodom kojih bi vlada eventualno morala da popušta. Janić je čvrsto bio pri stanovištu državnog nadzora na semenštima, dok je u pogledu bračnog prava u slučajevima mešovitih brakova, Čuka tumačio da treba ostaviti predlog da ti brakovi moraju spadati pod crkveni sud one konfesije pred čijim su sveštenikom sklopljeni. Janić je zahtevao da se ukinu biskupije u Hvaru i Kotoru, da se Zadarska biskupija uspostavi u Biogradu, a da se Đakovačka biskupija preuredi tako da se Srem pripoji Beogradskoj biskupiji. Nakon upornog protivljenja Jakova Čuke tim zahtevima, Janić je rekao da će to izneti pred vladu. Janić je posle toga postavio pitanje da li je bolje poslati u Rim na pregovore posebnu diplomatsku misiju ili pregovore poveriti Josipu Smodlaku kao poslaniku pri Sv. Stolici, koji bi radio sa stručnjacima Lanovićem, Čukom, a možda još i nekim pravoslavnim, i prvo poslati Sv. Stolici pismene predloge a zatim početi pregovore. Poslednji predlog je izneo jer mu je prethodnog dana Čuka preneo kako je mons.

⁵⁶ „Kako je primljen naš poslanik na Vatikanu“, *Samouprava*, 13. 11. 1923.

⁵⁷ AJ, MIP KJ, Službeni list Josip Smodlaka, 334-192-1-199.

Borgongini iz Rima pisao da bi bilo bolje kad bi vlada predala Sv. Stolici pismeni predlog konkordata, koji bi Sv. Stolica proučila tako da komisija ne čeka dugo u Rimu. Bakotić je izrazio mišljenje da pregovore u Rimu povede Smodlaka i da mu se pridruže neki stručnjaci. Janić je izneo da je njegovo mišljenje kako ne treba izlaziti s gotovim planom pred Sv. Stolicu, a ono što je do tada urađeno, trebalo je da posluži vladi da zna o čemu bi se sve moglo raspravljati. Predložio je i da se drugoj strani prepusti inicijativa, tako da neka pitanja vlada i ne iznosi, ukoliko ih Sv. Stolica ne postavi. Janić je izjavio da će i sam otići Rim i lično započeti razgovore.⁵⁸

Po svoj prilici ministar vera Janić je u decembru 1923. godine dostavio „Osnovu konkordata Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca sa Sv. Stolicom u Rimu prema raspravama i zaključcima Komisije“, ne samo ministru vojske i mornarice na razmatranje, već neslužbeno i Sinodu SPC.⁵⁹

Početak januara 1924. Janić je boravio u Zagrebu i razgovarao sa nadbiskupom Bauerom o crkvenim i političkim prilikama i konkordatu.⁶⁰ Nikola Pašić i M. Ninčić su istog meseca sa suprugama bili primljeni u audijenciju kod pape (28. januara) prilikom posete Rimu zbog sklapanja konvencije sa Italijom. Pratio ih je poslanik Smodlaka. Pašić i Ninčić su izrazili želju pred papom da do zaključenja konkordata dođe već u toku tekuće godine. Posetili su i kardinala Gasparija.⁶¹ Početkom aprila 1924. Smodlaka je došao u Beograd da dobije instrukcije za početak pregovora. Održana je konferencija u Ministarstvu vera na kojoj su učestvovali ministar vera Janić, dr Ivan Ribar, dr J. Smodlaka i načelnik Ministarstva vera M. Lanović. Usvojen je nacrt konkordata koji je u najvećem delu podsećao na srpski konkordat iz 1914. Uz izvesne korekcije upućen je Ministarskom savetu.⁶²

Prema izveštajima koje je nuncije Ermenegildo Pelegrineti (Ermenegildo Pellegrinetti),⁶³ u to vreme slao u Rim, Janić je ispoljavao jedinstveno

⁵⁸ Mužić, 2003, 79–81.

⁵⁹ Rakitić, 2016, 349.

⁶⁰ *Vreme*, 9. 1. 1924.

⁶¹ „G. Pašić o zaključenim sporazumima,“ *Vreme*, 30. 1. 1924; Valente, 2012, 190, 227.

⁶² „Pred početkom pregovora za konkordat“, *Vreme*, 1. 4. 1924; Žutić, 1994, 185–6.

⁶³ Državni sekretar kardinal Gaspari se 16. februara 1920. obratio jednom notom Poslanstvu pri Sv. Stolici tražeći agreman za Frančeska Kerubinija (Cherubini Francesco, 1865–1934), titularnog episkopa Nikozije i dotadašnjeg internuncija na Haitiju, kome je papa nameravao da poveri misiju nuncija u Kraljevini SHS. (AJ, Ministarstvo vera, 69–7–12) Za apostolskog nuncija u Kraljevini SHS postavljen je 2. marta 1920. a njegov saradnik je, kao revizor nuncijature, bio mons. Ettore Feliči (Ettore Felici, 1881–1951)

nerazumevanje pravne strane stvari, što je olakšavalo ili otežavalo, u zavisnosti od slučaja, rad sa njim. Pelegrineti se nadao da u pregovorima za konkordat „koji zasad spava“, Janić neće imati direktnog učesća jer bi „to bio neprekidni izvor zabune“.⁶⁴ U proleće 1924. počelo je da se govori o slanju vladine misije u Rim. Ministar vera Janić obavestio je Pelegrinetija da je dokument skoro završen i nedostajalo je samo odobrenje premijera, nakon čega bi mogao da bude upućen poslaniku Josipu Smodlaku, a zatim predstavljen Sv. Stolici kao polazna osnova za pregovore. Nuncije je zatim ponovio Janiću ono što mu je već preneo sveštenik Čuka, da je Sv. Stolica želela da se o projektu unapred razgovara u Nuncijaturi u Beogradu, tako da se postigne prethodni dogovor „bar o tačkama koje predstavljaju manje poteškoće i kojih će gotovo sigurno biti najviše“. Kad se postigne početni sporazum, pregovori bi se potom nastavili u Rimu. Ministar je prihvatio predlog i uverio ga da će imenovati komisiju koja će raditi sa nuncijem po

koji će od 1938. biti na čelu apostolske nuncijature u Beogradu. Nuncije Kerubini je stigao u Beograd 26. marta 1920. Zadaci uspostavljene apostolske nuncijature bili su, pored zvaničnih odnosa regulisanih međunarodnim pravom, prošireni i na odnose između Sv. Stolice i katoličke hijerarhije. Nuncije je 6. aprila 1920. predao u svečanoj audijenciji akreditivno pismo nasledniku prestola. Sredinom aprila Kerubini je prisustvovao sastanku biskupa u Zagrebu od 13. do 21. aprila 1920. Od njega je tom prilikom zatraženo da deluje kod vlade u Beogradu u korist interesa Crkve, što je nuncije obećao da će učiniti. (Valente, 2012, 96–105; Živojinović, 1980, 389–390) Kada je za novog papu izabran Pije XI (Achille Ratti, 1857–1939) došlo je i do promene u odnosima sa Kraljevinom SHS. On je 23. marta 1922. sazvao Kongregaciju za vanredne crkvene poslove, da se između ostalog, odluči „Kakav stav treba da zauzima Sveta Stolica prema jugoslovenskoj vladi u sadašnjim okolnostima“. Bavili su se i pitanjem nuncija i njegovog rada koji je loše ocenjen. Insistiralo se da se moraju poštovati prava Rimokatoličke crkve po cenu prekida diplomatskih odnosa. Pomenuta je papina namera da pošalje mons. E. Pelegrinetija (1876–1943), njegovog sekretara tokom boravka u Poljskoj, za nuncija u Beogradu. Na dužnosti apostolskog nuncija u Kraljevini SHS ostao je do 1937. kada ga je Pije XI proglasio za kardinala. (Valente, 2012, 165, 168, 313–324; Veraja, 2014, 39) Primivši nominaciju, Pelegrineti je, pre nego što je započeo svoju misiju u Kraljevini SHS, proveo nekoliko meseci u Rimu (od aprila do jula 1922), čekajući ceremoniju posvećenja u biskupat, agreman vlade Kraljevine SHS, ispunjavanje formalnih procedura i prijem uputstava u vezi sa njegovom budućom misijom. (AJ, MIP KJ, 334–86–259, 90) Iz uputstava koja mu je dao kardinal Gaspari, njegov prvi zadatak bio je da u odgovarajuće vreme i na adekvatan način prenese biskupima potrebu o jedinstvenom i efikasnijem delovanju katolika na građanskom i političkom polju; da radi na otvaranju pregovora za zaključenje konkordata; da preduzme hitno rešavanje pitanja koja su ostala na čekanju, a posebno teritorijalne organizacije Rimokatoličke crkve u Kraljevini SHS. Pelegrineti je stigao 5. jula. U svom prvom razgovoru sa ministrom spoljnih poslova Momčilom Ninčićem, Pelegrineti je izrazio nameru da reši sva nerešena pitanja. On je 15. oktobra primljen u svečanu audijenciju kod kralja Aleksandra Karađorđevića i predao mu akreditivna pisma. AJ, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Vatikanu, 372–2; Valente, 2020, 163–183; Valente, 2012, 73–75, 176–179, 180–185; Veraja, 2014, 42.

⁶⁴ Valente, 2012, 218.

ovom pitanju. U novembru je Janić samoinicijativno predložio da započnu pregovore u Beogradu. Ubrzo su međutim nastale komplikacije.

U toku 1924. održana su dva sastanka biskupata Kraljevine SHS u januaru i avgustu. Razmatrana su pitanja koja su po njihovom mišljenju najviše pogađala Crkvu a bila su vezana za Zavod sv. Jeronima u Rimu; vojnu obavezu sveštenika i bogoslova; poreske zakone; Starokatoličku crkvu; pitanje veronauke; i odštetu povodom agrarne reforme.⁶⁵ Na političkom planu u zemlji je nastupila kriza radikalno-demokratske koalicije i formiranje nove političke većine. Osim toga, poslanik Smodlaka je u junu 1924. u zgradu Zavoda sv. Jeronima uselio Poslanstvo.⁶⁶ Došlo je do spora oko ovog postupka poslanika sa predstavnicima Sv. Stolice, koji se produžio i iskomplikovao tokom 1925. Sv. Stolica je stavila do znanja kraljevskoj vladi da je Smodlaka *persona non grata*.⁶⁷ Ovo pitanje je međutim odloženo jer je u međuvremenu Smodlaka bio postavljen za jednog od delegata u pregovorima oko konkordata. On je 25. septembra 1924. dao izjavu *Katoličkom listu* o konkordatu u kojoj je rekao da se nada da će se ovi pregovori odvijati lako, jer su znali granice do kojih Sv. Stolica namerava da ide a takođe je bilo poznato u kojoj meri može da se

⁶⁵ Valente, 2012, 228–232.

⁶⁶ Odlaskom Poslanstva Austrougarske iz Rima italijanska vlada je zaplenila imovinu Zavoda, jer je još uvek bila pod austrougarskim pokroviteljstvom. Odredbom Ministarstva unutrašnjih poslova u Rimu od 10. marta 1919. uprava Zavoda je predata italijanskom Ministarstvu pravde. U Kraljevini SHS su smatrali da se italijanska vlada sprema da preuzme upravu Zavoda u svoje ruke. Sv. Stolica je u to vreme savetovala poslanika Bakotića da Kraljevina SHS mora „da postupi sa svom energijom“ po tom pitanju. (AJ, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Vatikanu, 372–2) Rimskim sporazumom od 27. januara 1924. italijanska vlada je priznala crkveni i nacionalni karakter Zavoda sv. Jeronima u Rimu. (Veraja, 2014, 54–56) Zavod je predat u ruke predstavnika Kraljevine SHS, opunomoćenog ministra kod Kvirinala, Vojislava Antonijevića, 1. aprila 1924. Jugoslovenska zastava i državni grb istaknuti su na pročelju Zavoda 28. aprila. Prema odluci Ministarstva inostranih poslova u Beogradu od 2. aprila 1924. poslanik Antonijević je predao 17. maja upravu zavodske imovine poslaniku dr Josipu Smodlaku, s tim da je on konačno preda predstavniku Sv. Stolice. Smodlaka je izvesno vreme otezaao sa predajom, pravdajući se da se prvo moraju rešiti neka pitanja zavodske uprave. U junu 1924. u zgradu Zavoda uselio je Poslanstvo. Kraljevska vlada se preko Smodlake obratila Sv. Stolici, tražeći da joj se prizna „pravo zaštite i kontrole“ nad Zavodom i uputila Državnom sekretarijatu predlog i zahtev za utvrđivanje sporazuma. (Veraja, 59; Valente, 2012, 232–234) Posle sastanka Kongregacije za vanredne crkvene poslove 6. novembra 1924. insistirano je da Smodlaka preda imovinu Zavoda onakvom kakva je bila u trenutku kada ju je primio. Prema rezolucijama sastanka, Sv. Stolica se čvrsto držala stava o crkvenom karakteru Zavoda i njegovoj isključivoj zavisnosti od nadležnih verskih vlasti. Potom je mons. Đovani Bjazoti (Giovanni Biasiotti) imenovan za rektora, a mons. Ivan Butković za vicerektora Zavoda, koji je trebalo da se otvori početkom školske 1924/5. a potrebna sredstva za izdržavanje pitomaca trebalo je da se obezbede kroz upravu zavodskom imovinom. (AJ, Predsedništvo Vlade FNRJ, 50–5–17; Veraja, 2014, 57)

⁶⁷ Veraja, 2014, 59, 71, 72, 285–291.

popušta.⁶⁸ Nekoliko meseci kasnije, Smodlaka piše 2. januara 1925. ministru spoljnih poslova Ninčiću, da je primljen kod pape koji je izrazio nadu da će u narednoj godini biti zaključen konkordat.⁶⁹ Međutim, u februaru se odnosi komplikuju u vezi sa izborima u Kraljevini SHS. Smodlaka javlja 3. februara da je saznao kako su papa i državni sekretar „veoma razdraženi radi događaja u Hrvatskoj“ i kako je papa poručio biskupima da se kod izbora vladaju po svojoj savesti. Odmah sutradan Smodlaka piše da je službeni organ Sv. Stolice doneo dopis iz Zagreba u kome se osuđuje ukidanje odnosno ograničenje učenja latinskog jezika u srednjim školama. Nešto kasnije poslanik javlja (17. februara) ministru Ninčiću da je rimski dnevnik *Messagero* objavio telegram iz Ljubljane sa datumom od 16. februara, a pod naslovom „Spor između Svete Stolice i Jugoslavije“ u kome se kaže da je nastao sukob zbog političke akcije katoličkog klera u Jugoslaviji protiv državnih interesa. Depešom MIP-a od 17. februara 1925. Smodlaka je pozvan da odmah krene za Beograd radi primanja definitivnih instrukcija za zaključenje konkordata.⁷⁰

Vojislav Janić 19. marta ponovo daje optimističku izjavu za list *Vreme* u kojoj je rekao: „Mnoge nesuglasice u našoj državi imaju svoj koren u nerešenom verskom problemu [...] Za rimokatoličku crkvu, kao što vam je poznato, vlada je već izradila nacrt konkordata sa Svetom Stolicom. Ovim konkordatom definitivno će se utvrditi prijateljski odnosi, koji već postoje između naše Kraljevine i Svete Stolice, urediti naša rimokatolička crkva u državi i na taj način ovo krupno državno pitanje skinuti s dnevnog reda.“⁷¹

Predsednik vlade Nikola Pašić dostavio je službeno patrijarhu srpskom „projekat konkordata“ 26. februara 1925. godine, sa molbom za eventualne primedbe. Patrijarh Dimitrije je odgovorio već sledećeg dana, uz konstataciju da iz teksta vidi da je glavni cilj Rimokatoličke crkve „da njihova propaganda razvije što veću akciju za otuđivanje našeg naroda i od vere i od svoje narodnosti. Oni žele da i u drugim krajevima naše države postignu uspehe kakve su postigli u Srpskoj Hercegovini i Bosni. Stoga sve što oni traže uporediti s onim što ima naša Crkva i ocenite mogu li se njima dati veća prava no što ih ova ima.“⁷²

⁶⁸ Valente, 2012, 232–233.

⁶⁹ AJ, Kraljevsko poslanstvo u Vatikanu, 372–5.

⁷⁰ *Isto*.

⁷¹ „Versko pitanje kod nas“, *Vreme*, 19. 3. 1925, 3.

⁷² Rakitić, 2016, 349.

4. TOK PREGOVORA

Po povratku u Rim poslanik Smodlaka je javio MIP-u 28. aprila 1925. da smatra da je dovoljno pripremio teren u Vatikanu u smislu primljenih uputstava i da nije više potrebno da se vode preliminarni pregovori za konkordat, već da mogu odmah početi formalni. Sv. Stolica je predlagala da se pregovori otvore već u maju. Stoga poslanik predlaže da se imenuju punomoćni delegati i da im se daju instrukcije. Smatrao je da bi instrukcije mogle nalagati da se delegati drže zahteva nacрта konkordata odobrenog na poslednjoj ministarskoj konferenciji (30. marta) kao minimalnih i da ne mogu učiniti nikakve dalje ustupke bez izvršnog ovlašćenja vlade. Delegatima bi se mogla ostaviti sloboda što se tiče taktike. Uz delegate predlagao je da se imenuju i eksperti: načelnik u Ministarstvu vera M. Lanović, kanonik Jakov Čuka iz Splita i sekretar Poslanstva pri Sv. Stolicu, Nikola Moskatelo.⁷³ Dodaje da bi koristan član delegacije bio i bivši ministar vera dr Tugomir Alaupović, potpredsednik Državnog saveta, pošto je bio dobro upućen u pitanja Rimokatoličke crkve u Bosni i sva pitanja koja se tiču franjevačkog reda.

⁷³ Dr Nikola Moskatelo (1885. ili 1888–1961) bio je katolički sveštenik i diplomata. Završio je gimnaziju u Splitu 1903. Zaređen je za sveštenika na Hvaru 1907. Studije teologije je započeo na Centralnom bogoslovskom zavodu u Zadru. Na Pontifikalnom Gregorijanskom univerzitetu 1911. je postao doktor teologije. Bio je prvi student Zavoda sv. Jeronima koji je doktorirao. Više godina je bio sveštenik Hvarske biskupije. Profesor kanonskog prava i istorije crkve postao je 1918. na Centralnom bogoslovskom zavodu Zadru ali su ga posle dve godine italijanske vlasti sklonile sa tog mesta. Nikola Pašić ga je pozvao u Beograd i ponudio mu da radi u Poslanstvu pri Sv. Stolicu. Prihvatio je ponudu pod uslovom da bude izjednačen u službi sa ostalim činovnicima i taj uslov je prihvaćen. Rečeno mu je da nema budžetskih mogućnosti da bude postavljen za savetnika te su ga postavili 31. decembra 1921. za sekretara I klase uz obećanje da će ga unaprediti prvom prilikom koja se ukaže. Poslanstvo je javilo 30. januara da je Moskatelo preuzeo dužnost 27. januara 1922. (AJ, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Vatikanu, 372–2) Tek što je došao na dužnost u Poslanstvo, nunciju Pelegrinetiju je prikazan kao „špijun“ o čemu je ovaj obavestio 20. jula 1922. državnog sekretara Sv. Stolice. (Veraja, 2014, 14, 234–235). M. Valente navodi takođe ovaj podatak ali dodaje da su o Moskatelu stizala i pozitivna mišljenja u Sv. Stolicu. (Valente, 2012, 185, 211) Službeno je počeo da deluje kao crkveni savetnik od 16. februara 1922. (AJ, MIP KJ, 334–176–499, 512, 517; Poslanstvo KJ u Vatikanu, 372–2; Veraja, 2014, 81) Ostao je u Poslanstvu do 1946. godine, čitavih 25 godina i njegova uloga i uticaj sa godinama su rasli. Moskatelo je od 1923. bio papin počasni kanonik, od 1932. tajni kanonik a od 1939. protonotar. Od 1942. do 1946. godine radio je kao otpravnik poslova DFJ i FNRJ pri Vatikanu. Nakon toga prešao je u Kongregaciju za istočne crkve, gde je bio savetnik. Učestvovao je u diplomatskim aktivnostima socijalističke Jugoslavije u vezi razgraničavanja s Italijom na području Istre. Napisao je sećanja pod naslovom: „Kralj zbog kojeg sam se zamjerio papi i papa zbog kojeg sam se zamjerio kralju“. Rukopis se čuva u Zavodu sv. Jeronima. Umro je u Rimu 1961. AJ, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Vatikanu, 372–2; MIP KJ, 334–176–499, 537, 541, 545; Veraja, 2014, 5, 16; Mithans, 2013, 809–824.

Dodaje da u Rim ne bi trebalo da dolazi nikakav sveštenik koji bi mogao da oda drugoj ugovarajućoj strani „tajne naših pregovaranja“.⁷⁴

Ministarstvo inostranih poslova je donelo 5. maja 1925. rešenje da se obrazuje delegacija koju će činiti dr V. Janić i dr J. Smodlaka i kao eksperti: bivši ministar vera T. Alaupović,⁷⁵ M. Lanović i N. Moskatelo.⁷⁶ Ministar Ninčić šalje telegram 6. maja poslaniku Smodlaku u kome kaže da delegacija stiže 15. maja.⁷⁷

Nuncije Pelegrineti je 6. maja izvestio kardinala Gasparija da se sastao sa ministrom spoljnih poslova Ninčićem, ministrom vera Trifunovićem, Janićem i Smodlakom. Nuncije je rekao Ninčiću, na preporuku kardinala Gasparija, da bi bilo neprimereno slati komisiju u Rim, a da prethodno nije objavljen tekst ili bar rezime vladinih predloga Sv. Stolicu, budući da je beogradskoj vladi trebalo tri godine da pripremi svoj pregled, bilo bi dobro dati drugoj strani najmanje dva ili tri meseca da ga ispita. U stvari, Janić je već izrazio Pelegrinetiju da želi da krene sa delegacijom sredinom maja što je nuncije prokomentarisao da je on „[...] u velikoj žurbi da dođe u Rim, gde želi da povede svoju ženu i vidi velike svečanosti Svete godine.“⁷⁸ Znam da i ostali članovi Delegacije žude da odu, i to je jedan od razloga zašto ne žele da imaju posla sa mnom. Odnosno, plaše se da će, jednom kada započnu razgovori u Beogradu, potrajati dugo i njihovo putovanje, dobro plaćeno i ugodno, će nestati, bar na neko vreme.“⁷⁹ U međuvremenu, u razgovoru sa Ninčićem početkom maja, Pelegrineti je protestovao protiv okružnice kojom je ministar vera pripisao sebi vrlo opsežna ovlašćenja u poslovima crkvene

⁷⁴ AJ, Kraljevsko poslanstvo u Vatikanu, 372– 5.

⁷⁵ Dr T. Alaupović je bio ministar vera u vladi S. Protića od 7. decembra 1918. do 16. avgusta 1919, ministar vera u vladi Lj. Davidovića od 16. avgusta 1919. do 18. oktobra 1919, ministar vera u vladi Lj. Davidovića od 18. oktobra 1919. do 19. februara 1920; ministar vera u vladi Petra Živkovića od 6. januara 1929. do 2. aprila 1929. kad je podneo ostavku.

⁷⁶ AJ, Kraljevsko poslanstvo u Vatikanu, Konkordat, Zapisnici jugoslovenskog delegata za konkordat, 372– 5; Žutić, 1994, 190; Petrović, 1997, 173–186.

⁷⁷ AJ, Kraljevsko poslanstvo u Vatikanu, 372–5.

⁷⁸ U Rimokatoličkoj crkvi jubilej je posebna godina opraštanja grehova. Tradicija datira iz 1300. godine. Obično se slave na svakih 25 ili 50 godina, uz izuzetne jubileje po potrebi. Uključuju hodočašće na sveto mesto, obično u grad Rim. Tokom proslave 1925. održana je audijencija za hrvatske hodočasnike, oko 3.500 ljudi i 15 biskupa, 30. maja 1925. AJ, Ministarstvo vera, 69–266–328.

⁷⁹ Nuncije je izvestio Gasparija da se Janić nada da će postati ministar, da je želeo da bude veoma širok sa Sv. Stolicom i da bi samo tražio da se crkvena provincija Beograd proširi, tako da pored Srbije i Makedonije obuhvata Banat, Bačku i Bosnu i Hercegovinu, „kako bi Beogradska nadbiskupija postala simbolom Velike Srbije“. Valente, 2012, 247–249.

uprave, tj. one iste tačke koje su trebale biti predmet rimskih pregovora. Dalje, vlada je Skupštini predstavila nacrt „međukonfesionalnog zakona,“ po kome je, po tumačenju nuncija, sloboda Crkve bila znatno ograničena.⁸⁰

Voja Janić je sa još dvojicom partijskih kolega, radikala, posetio zagrebačkog nadbiskupa dr A. Bauera 8. maja 1925. u Zagrebu. Nadbiskup im se potužio na prosvetnu politiku i naročito se žalio na jednu naredbu ministra prosvete, prema kojoj nisu bila dopuštena prosvetna društva u koja ne mogu stupiti svi državljani, „bez razlike vere i plemena“. Bauer je rekao da smatra kako će niži organi ovu naredbu tumačiti i primenjivati tako što će zabranjivati katolička društva koja stoje pod nadzorom biskupata. Bilo je nekoliko slučajeva da su školske vlasti zabranile đacima da budu članovi u prosvetnim orlovskim organizacijama. Zbog toga je zagrebački nadbiskup poslao protesni telegram kralju i Ministarskom savetu.⁸¹

Ministar vera Trifunović 12. maja obaveštava ministra inostranih poslova Momčila Ninčića i ministra na raspolaganju Janića, kao delegata za sklapanje konkordata, da ljubljanski biskup dr Antun B. Jeglič zloupotrebljava vlast u crkvi u političko-partijske svrhe i traži da se uputi protest Sv. Stolici protiv Jegličevog postupanja. U pismu Janiću, Trifunović navodi kako često stižu dostave policijskih vlasti i vojnih komandi protiv pojedinih katoličkih sveštenika zbog zloupotrebe zvaničnog položaja, a da je to bilo posebno izraženo tokom izbora u Sloveniji, gde se oficijelni katolicizam poistovećuje sa Slovenačkom pučkom strankom. Posle demarša poslanika kod Sv. Stolice i odgovora kardinala Gasparija, kojim se osuđivala partijska akcija katoličkih sveštenika, francuska i talijanska štampa pisale su o potrebi depolitizacije katolicizma u Kraljevini SHS. Međutim, Jeglič je posle toga u listu *Slovenec* dao izjavu u kojoj je tvrdio da ni sa jedne strane, pa ni od Sv. Stolice, nije pozvan ili opomenut. Trifunović dodaje kako je Jeglič ogorčeni protivnik pravoslavlja i srpstva koji ne poznaje kompromis. Traži da Janić nastoji da Jeglič bude udaljen sa svoje biskupije.⁸²

Poslanik Smodlaka je obavestio Ninčića da se delegacija za zaključenje konkordata sastala sa predstavnicima Sv. Stolice 15. maja u Rimu.⁸³ Već 20. maja Smodlaka Ministarstvu postavlja pitanje vezano za rang delegata. Ninčić je konačno šifrovanim telegramom od 29. maja javio da su Janić i Smodlaka

⁸⁰ *Isto.*

⁸¹ „Žalbe g. d- ra. Bauera“, *Vreme*, 9. 5. 1925, 1.

⁸² A SANU, Fond Viktor Novak, Ministarstvo vera, 5091, 12. 5. 1925.

⁸³ AJ, Kraljevsko poslanstvo u Vatikanu, 372–5. Smodlaka je tražio od Ninčića da se delegatima osim dnevnica većih od uobičajenih, obezbede i sredstva za korišćenje tri automobila.

ravnopravni delegati.⁸⁴ Punomoćja delegata su konačno predana državnom sekretaru Vatikanu 30. maja 1925.⁸⁵ Papa je tog dana primio u audijenciju hodočasnike iz Kraljevine SHS koje je predvodio zagrebački nadbiskup Bauer a prisustvovali su i sarajevski nadbiskup Šarić⁸⁶ i Vojislav Janić sa suprugom. Istoga dana uveče bila je organizovana večera kod poslanika Smodlake na koju su bili pozvani svi biskupi iz Kraljevine SHS i više visokih crkvenih dostojanstvenika iz Rima. Večeri su takođe prisustvovali Janić i predsednik Hrvatske pučke stranke, Stjepan Barić.⁸⁷ Nikola Moskatelo svedoči da je između Janića, Seniorata i zagrebačke kurije vladala velika intimnost i

⁸⁴ Prema telegramu MIP-a koji je stigao u Poslanstvo u Rimu 7. maja, kao prvi delegat naveden je Smodlaka, a kao drugi Janić. Međutim, prema pismu od 12. maja, koje je iz istog izvora stiglo u Poslanstvo, prvi je spomenut Janić a drugi Smodlaka. Pošto je prvo stigao telegram od 7. maja, državnom sekretaru je saopšteno da je prvi delegat Smodlaka. O istom pitanju Smodlaka ponovo piše 26. maja. Naveo je da u rešenju od 5. maja nije rečeno koji će delegat predsedavati delegacijom i kojim će redom delegati stavljati svoj potpis na konkordat, pa su se Janić i on dogovorili da Smodlaka kao poslanik predsedava i da će prvi potpisati konkordat. Janić je trebalo da vodi redovne pregovore sa zastupnikom Sv. Stolice na osnovu nacrtu koji su prethodno odobrila oba delegata. Dogovor je potpisan u Poslanstvu 23. maja 1925. Međutim, u punomoćju koje je potom stiglo Janićevo ime je bilo na prvom mestu. AJ, Kraljevsko poslanstvo u Vatikanu, 372–5; Salmič, 2015, 189–190; Veraja, 2014, 65; Radić, 2018, 287–288.

⁸⁵ AJ, Kraljevsko poslanstvo u Vatikanu, 372–5.

⁸⁶ Deo biskupija na teritoriji Kraljevine SHS bio je upražnjen početkom 20-ih godina ili su u njima bili biskupi u poodmaklim godinama. Za Sv. Stolicu je rešavanje ovih pitanja imalo veliku važnost i hitnost. Radilo se o nadbiskupijama i biskupijama u Sarajevu, Splitu, Šibeniku i na Krku, kao i o apostolskim administratorima za Bačku i Banat. Obe strane su predlagale kandidate koje su smatrale odgovarajućim za ta mesta ali je u većini slučajevima dolazilo do teškoća ili usled protivljenja vlasti Kraljevine SHS da prihvate predložene kandidate ili zbog nepristajanja Sv. Stolice da uzme u razmatranje imena koja je vlada dostavljala. Dok je sa jedne strane bilo važno da kandidati budu odani Sv. Stolici, državni organi su insistirali da oni budu lojalni Kraljevini SHS. Kao kandidati, bilo jedne bilo druge strane, figurirali su za ova mesta: Ivan Šarić, dr Nikola Moskatelo, dr Nikola Tabulov Truta, dr Ivan Katalinić, Ivan Vidas, dr Andrija Rački, Matej Milovčić, Jakov Čuka, Jeronim Mileta, Rajmund Marojević, dr Kliment Bonefačić, Lajčo Budanović i Josip Srebrnić. Pitanje sarajevske nadbiskupije ali i nekih drugih biskupija bilo je otvoreno 1920. i vlada Kraljevine SHS je posle dužeg odlaganja prihvatila imenovanja tokom 1922. i 1923. Do odlaganja je u nekim slučajevima dolazilo i usred političkih kriza u Kraljevini SHS i čistih promena vlada. AJ, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Vatikanu, 372–2; AJ, Ministarstvo vera, 69–7–12; Žutić, 1992, 73–82; Žutić, 1994, 79, 96–97, 149–150; Veraja, 2014, 227; Valente, 2012, 56–58, 122–124, 130–134, 171–174, 195–214.

⁸⁷ „Hrvatski hodočasnici u Rimu. Prijem kod pape“, *Vreme*, 4. 6. 1925, 3. Stjepan Barić (1889–1945), hrvatski političar i novinar. Predsednik Hrvatske pučke stranke od 1920. do 1928. Ušao je u vladu Antuna Korošca 1928. Posle 1929. napustio je aktivno bavljenje politikom. Matijević, 1997, 437–456.

srdačnost. „Boravak u Rimu bio je za Janića neprekidan trijumf. Tolika je bila intimnost i slaganje Seniora s Vojom Janićem da je površni posmatrač, naročito stranac, mogao uzeti Janića za člana Seniorata.“⁸⁸

Po dolasku u Rim jugoslovenska delegacija je držala više privremenih sednica (od 27. maja do 1. juna 1925).⁸⁹ Kao osnova za razgovore poslužio je nacrt zasnovan na odredbama konkordata sa Srbijom iz 1914. godine, dopunjen predlozima ministarske konferencije od 30. marta 1925. i Delegacije za konkordat. Jugoslovenski predlog konkordata imao je 22 tačke i dva dodatka, jedan o glagoljici i drugi o titularnim biskupima. Nacrt je predat državnom sekretaru 1. juna 1925.⁹⁰ U ime Sv. Stolice pregovore je vodio državni podsekretar Borgongini Duka. Poslanik Smoldlaka je izvestio ministra Ninčića 6. juna da su Janić i on učinili dve posete državnom sekretaru i njegovom pomoćniku i saopštili svoje poglede. U Vatikanu je, prema njegovom mišljenju, vladalo dobro raspoloženje za pregovore. Trebalo je da se pregovori nastave čim biskupi iz Kraljevine SHS daju svoje mišljenje.⁹¹

Janić je tokom boravka u Rimu vodio razgovore i sa nadbiskupom Bauerom, pokušavajući da ga ubedi da i biskupat primi konkordat prema vladinom nacrtu, skrećući nadbiskupu pažnju i na oštru kampanju protiv sporazuma u zemlji. Nadbiskup je obećao da će se založiti za konkordat, ali opozicija među biskupima je bila snažnija.⁹² Jugoslovenski biskupi Bauer, Akšamović i Bonefačić sastali su se 2. juna tajno u stanu kardinala Gasparija u Rimu, sa nuncijem Pelegrinetijem (on je bio u italijanskoj prestonici od 24. maja 1925. a 26. maja ga je u audijenciju primio Pije XI). Svrha sastanka je bila dogovor oko projekta budućeg konkordata.⁹³ Još jedan sastanak je održan sutradan, 3. juna.⁹⁴ Biskupi su dali svoje mišljenje da se konkordat ne potpisuje dok se ne ispune uslovi koje su postavili. Vojislav Janić je saznao o čemu su razgovarali pa se posumnjalo da mu je informacije preneo beogradski nadbiskup Rodić, ali izgleda da je informator bio Borgongini Duka.⁹⁵

Prva konferencija je održana 11. juna 1925. Prisustvovali su F. Borgongini Duka na jednoj strani i Janić i Smoldlaka na drugoj. Duka je izneo da su biskupi

⁸⁸ Veraja, 2014, 63–67.

⁸⁹ Petrović, 1997, 173–186.

⁹⁰ Avramovski, 1986, 299/1; Dimić, 1997, II/458; Petrović, 2000, 485–502.

⁹¹ AJ, Kraljevsko poslanstvo u Vatikanu, 372–5.

⁹² Novak, 1948, 276.

⁹³ AJ, Kraljevsko poslanstvo u Vatikanu, 372–5.

⁹⁴ Mithans, 2017, 128.

⁹⁵ Veraja, 2014, 247; Salmić, 2015, 205; Valente, 2012, 251–252.

Kraljevine SHS uzeli u pretres vladin nacrt konkordata i dostavili Sv. Stolici svoje mišljenje. Zamolili su da se ne potpiše konkordat dok se ne ispune sledeći uslovi: da poslanik pri Sv. Stolici preda upravu Zavoda Sv. Jeronima i da se kancelarija Poslanstva iseli iz zgrada Zavoda; da se Rimokatoličkoj crkvi povrate crkve, zavodi i školske zgrade koje pripadaju crkvenim ustanovama, a koji su „bili oteți posle sloma Austrije“; da se vrate ili plate crkvi sve zemlje koje su joj oduzete agrarnom reformom. Borgongini Duka je rekao da Sv. Stolica usvaja ove zahteve kao svoje preduslove za sklapanje konkordata. Pored toga on je kao postulate Sv. Stolice naveo i sledeće: 1. Pravo javnosti za katoličke škole. 2. Angažovanje katoličkih učitelja u onim školama u kojima ima toliko katoličkih učenika koliko je dovoljno za formiranje škole. 3. Priznavanje katoličkim crkvama bilo kog obreda vlasništva nad dobrima i institutima, čak i ako ljudi koji služe toj imovini pređu na drugu religiju. 4. Pravo na slobodno propovedanje i objavljivanje pastirskih pisama. 5. Priznanje katoličkoj crkvi prava na osnivanje verskih udruženja. 6. Priznanje prava na organizovanje autonomnih institucija koje će moći da zahtevaju doprinose vernika. 7. Osnivanje novih biskupija regulisanih u skladu sa kanonskim pravom. 8. Sklapanje posebnih ugovora za imanja stranih biskupija koje su se nalazile na teritoriji Kraljevine SHS.⁹⁶

Konferencija je nastavljena 12. juna 1925. Sastanci su držani i 13., 17.,⁹⁷ 9.,⁹⁸ 23., 26., 29. i 30. juna. Na pojedinim sastancima učestvovali su samo Duka i Janić, dok su na nekim bili prisutni i mons. Otavijani (Alfredo Ottaviani, 1870–1979)⁹⁹ i M. Lanović.¹⁰⁰ U jednom od izveštaja koje je tokom juna 1925. Janić slao u Beograd, žalio se da je bilo velikih teškoća i da su delegatima rad najviše otežali biskupi, a naročito Šarić.¹⁰¹ Pored toga: „Biskupi Slovenci (*su*) zauzeli separatistički stav prema državi kao celini, kao što sam izvestio.“¹⁰²

⁹⁶ Valente, 2012, 249–252.

⁹⁷ Na četvrtoj konferenciji za konkordat održanoj u Vatikanu 17. juna 1925. godine, predstavnici Sv. Stolice su izjavili da postoje teškoće oko združenja barske nadbiskupije sa beogradskom (naročito od strane biskupata). AJ, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije pri Svetoj Stolici u Rimu, 1925, Konkordat, Zapisnici jugoslovenskog delegata za konkordat, 372–5; Dimić, Žutić, 1992, 231; Valente, 2012, 244–251; Veraja, 2014, 243.

⁹⁸ Na petoj konferenciji za konkordat, predstavnici Sv. Stolice su predlagali da se Bar pridruži Kotoru u jednu dijecezu, a da se nadbiskupu beogradskom dodeli pravo prednosti nad svim ordinarijima Kraljevine SHS. Pristajali su i da se veći deo Srema pripoji Nadbiskupiji beogradskoj, ali tako da kotari Vinkovci i Županja ostanu biskupiji đakovačkoj. Dimić, Žutić, 1992, 235.

⁹⁹ Otavijani je od 1922. bio privatni papin sekretar i službenik Kongregacije za vanredne crkvene poslove.

¹⁰⁰ AJ, Kraljevsko poslanstvo u Vatikanu, 372–5.

¹⁰¹ Veraja, 2014, 67.

¹⁰² AJ, Kraljevsko poslanstvo u Vatikanu, 372–5.

Na sednicama delegacije Kraljevine SHS vođenim pre početka zvaničnih pregovora, ali i tokom njih, razmatrano je nekoliko važnih pitanja. Prema zapisniku od 27. maja rasprava je vođena u vezi sa članom 2. Na predlog J. Smodlake istaknuto je da nijedan deo državne teritorije neće biti podvrgnut inostranom biskupu. Sutradan, 28. maja, u vezi sa članom 10, Janić je rekao da je od predsednika vlade Pašića dobio usmeno ovlašćenje za delegaciju, da se po pitanju verske obuke u školama i imenovanja katiheta može pristati na odnosne odredbe srpskog konkordata. Stoga Janić predlaže da se usvoji u celini čl. 10 srpskog konkordata. Pošto u srpskom konkordatu nije bilo pomena o verskoj obuci u visokim školama, delegati su sporazumno zaključili da se kao druga alineja čl. 10 doda treća alineja čl. 13 poljskog konkordata (iz februara 1925) u vezi sa nastavnicima i njihovim izborom. Na sednici od 15. juna delegati su izneli mišljenje da treba da se primi predlog da biskupi neposredno opšte sa Sv. Stolicom i slobodno obelodanjuju svoja pastirska pisma, a da prethodno to ne dostavljaju vladi, jer i pravoslavne vladike uživaju isto pravo, kako je primetio Janić. Delegati sporazumno 23. juna usvajaju mišljenje da pitanje Zavoda sv. Jeronima treba skinuti sa dnevnog reda pre potpisivanja konkordata, „ali ne s našom kapitulacijom, već pošto se obezbede naša prava na Zavod“.¹⁰³ Ostalo je sporno pitanje o spajanju Barske biskupije sa Beogradskom, jer po mišljenju delegata tu nije smelo da se popusti, tim pre što protivljenje nije dolazilo od Sv. Stolice, već od biskupata i što to nije pitanje crkvene, već političke prirode. Nije se mogao primiti ni predlog učinjen na Petoj konferenciji od 19. juna da se Barska nadbiskupija združi sa Kotorskom biskupijom (jer se zbog prevelike udaljenosti ne može spojiti s Beogradom), a da se beogradskom nadbiskupu prizna prednost pred ostalim biskupima, ukoliko koji od njih ne bi postao kardinal: „Već ovaj poslednji uslov pokazuje kolika bi problematična bila ta precedencija, koja inače ima posve malo značenje. Uostalom što Vlada traži, naime da 'Primas Serbiae' stoluje u Beogradu, ne bi se na ovaj način postiglo, već bi ta titula prešla na Kotor te bi bila definitivno izgubljena za Beograd [...] Ponuđena precedencija, mora se odbiti i s razloga što bi je Hrvati osetili kao zapostavljanje zagrebačke mitropolije, koja je svakako najveća i najvažnija

¹⁰³ Prilikom pregovora o konkordatu predstavnici Kraljevine SHS su tražili da državni organi učestvuju u izboru rektora Zavoda i da daju pristanak na njegovo imenovanje, kao i da se prizna nacionalni karakter Zavoda. Sv. Stolica se pozivala na breve *Slavorum Gentem* Lava XIII iz 1901. i odbijala da prizna pravo učešća vlasti Kraljevine SHS u postavljanju starešina Zavoda i učešće Poslanstva u upravi. AJ, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Vatikanu, 1925, Konkordat, Zapisnici jugoslovenskog delegata za konkordat, 372–5; Dimić, Žutić, 231; Valente, 2012, 244–251; Veraja, 2014, 243.

u Kraljevini, pa bi se iz toga lako mogla da izvodi nova srpsko-hrvatska razmirica.“¹⁰⁴

Smodlaka javlja ministru spoljnih poslova krajem juna 1925. da se još uvek vode pregovori sa službenim predstavnicima Sv. Stolice i sa drugim crkvenim ličnostima. Izmenjene su misli o svim tačkama konkordata. Sporazumno je zaključeno da se odgovori odlože za septembar. Najavljuje povratak delegacije u Beograd početkom jula.¹⁰⁵ Prema pisanju *Vremena*, papa je primio Janića u audijenciju i 25. juna, interesujući se za tok pregovora.¹⁰⁶

Mada su članovi delegacije za zaključenje konkordata sa Sv. Stolicom tokom rada u Rimu slali redovne izveštaje i telegrame o radu, pripremili su i konačan izveštaj 2. jula 1925. ministru Ninčiću u kome navode da su pregovori trajali tokom čitavog meseca juna i da su početkom jula bili dogovorno odloženi, a ne prekinuti kako su pisale domaće i strane novine. Pregovori su morali biti odloženi za jesen jer su se kardinali spremali da idu na letnji odmor van Rima, a o predmetu je trebalo da se izjasne dve kardinalske kongregacije. O većini tačaka je postignut sporazum, a kod onih kod kojih nije, kod Sv. Stolice je postojala dobra volja da se reše. Teškoće su se javile kod pitanja kontrole vlade nad crkvenom imovinom, širenja verskih redova i predlaganja kandidata za biskupe. Delegati su smatrali za potrebno da obaveste da je njihova pozicija bila otežana držanjem biskupata iz Kraljevine SHS, koji se skoro u punom broju nalazio u Rimu i radio protiv vlade i delegacije. Janić i Smodlaka ponavljaju da su o tome mogli da se uvere i neposredno iz reči samih predstavnika Sv. Stolice. Najgore su se biskupi poneli po pitanju glagoljice. Pošto su sami u svom nacrtu konkordata izrazili želju da se u sve katoličke crkve u Kraljevini SHS uvede glagoljica, od Vatikana su tokom pregovora tražili da odbije taj zahtev delegacije. Neki biskupi su svesno, usmenim i pismenim predstavkama upravljanim Sv. Stolicu, radili na kompromitovanju države. Jedan kardinal je rekao Janiću da neki jugoslovenski biskupi nastupaju u Rimu kao neprijatelji svoje države. Neki biskupi su javno protestovali što se na Zavodu Sv. Jeronima ističe državna zastava, što se u salonu Zavoda nalazi slika kralja Aleksandra i sl. Među biskupima je najgore raspoložen bio nadbiskup Šarić, a najfanatičniji je bio ljubljanski Jeglič. „S ovakim držanjem naših biskupa neće biti nikakvo čudo ako bude osujećeno zaključenje Konkordata.“ Uz ovaj izveštaj priloženo je

¹⁰⁴ AJ, Kraljevsko poslanstvo u Vatikanu, 372–5; Dimić, Žutić, 1992, 116–117 i 129; Salmič, 2015, 192–193.

¹⁰⁵ AJ, Kraljevsko poslanstvo u Vatikanu, 372–5.

¹⁰⁶ *Vreme*, 30. 6. 1925.

sedam priloga o konferencijama u Vatikanu i deset priloga zapisnika sednica i rešenja delegacije.¹⁰⁷

5. POKUŠAJI NASTAVKA PREGOVORA

Po povratku delegacije iz Rima i dalje je postojala nada da će nakon letnjeg odmora i potrebe da deo odluka potvrdi kardinalski zbor, pregovori biti nastavljeni. Umesto toga usledilo je zahlađenje odnosa. Razloga je bilo više: držanje biskupata; sukob oko Zavoda Sv. Jeronima; nepopustljiv stav biskupa po pitanju službe na staroslovenskom jeziku; rimokatoličko nezadovoljstvo školskom politikom; strah Sv. Stolice da bi sklapanje konkordata sa Kraljevinom SHS zaoštrili odnose sa fašističkom Italijom; pokušaji državnih organa da hrvatsko pitanje reše u dogovoru sa Hrvatskom seljačkom strankom¹⁰⁸ i drugo. Paralelno u okvirima Srpske pravoslavne crkve su bili sve prisutniji glasovi protiv sklapanja konkordata. Početkom oktobra sveštenik Milan Trišić objavljuje u *Vesniku* tekst pod naslovom „Hanibal ante portas“ u kome povodom sklapanja konkordata savetuje veliki oprez, jer

¹⁰⁷ AJ, Kraljevsko poslanstvo u Vatikanu, 372–5, Delegacija za zaključenje konkordata sa Sv. Stolicom šalje Poslanstvu pri Sv. Stolicu 2. jula 1925. prepis zapisnika sednice delegacije i konferencija s predstavnikom Sv. Stolice, u potpisu Josip Smoldaka i V. Janić. Novak, 1948, 274–276; Petrović, 1997, 173–186; Salmić, 2015, 205.

Prema mišljenju šefa Obaveštajnog odseka V. Životića, iznetom u jednom izveštaju Poslanstvu u Vatikanu od 28. septembra 1926. godine, pregovori iz 1925, iako nisu doveli do cilja, pomogli su da se mnoga pitanja konkretizuju. Dodaje da su gotovo na svaku od tačaka jugoslovenskog predloga delegati Vatikana stavili primedbe. Primedbe su delom bile takve da ih je bilo moguće usvojiti delimično kao koncesije za koje će se tražiti kontrakoncesije, a delom takve da se ne mogu primiti. Životić nastavlja: „Teško je znati koji su prigovori do kojih je Vatikanu u istinu stalo, a koje je izneo samo zato da bi ih docnije povukao tobož kao koncesiju našim shvatanjima“. Pitanja oko kojih se najviše razilazilo ticala su se vladine kontrole nad crkvenom imovinom, pitanje uvođenja redova i način postavljanja biskupa. Vatikan je izneo predloge formulisane u devet tačaka. Na pomenutim konferencijama razmatrani su predlozi Vatikana i zaključeno je da u vezi sa pomenutim tačkama, u kojima se najviše razilaze mišljenja, ne može biti popuštanja. Od devet tačaka koje je predložio Vatikan, usvojeno je osam i to sa ograničenjima za koja se pretpostavljalo da će ih Vatikan teško primiti. Odbijena je kao neprihvatljiva i tačka kojom je Vatikan tražio da u osnovnim školama u kojima ima dovoljan broj katoličke dece, učitelj bude katolik. AJ, MIP KSHS, 341–6–22, Obaveštajni odsek, Vatikan, 3, 28. 9. 1926.

¹⁰⁸ Potpredsednik Hrvatske republikanske seljačke stranke Pavle Radić je u Skupštini, u ime Stjepana Radića, 27. marta 1925. dao izjavu da HRSS prihvata tadašnje državno uređenje predviđeno Ustavom i monarhiju. Dolazi do nastanka „Narodnog sporazuma“, između Radikalne stranke i HRSS-a. Juna 1925. je obrazovana nova vlada u koju ulazi Pavle Radić kao ministar agrarne reforme a potom i Stjepan Radić kao ministar prosvete.

smatra da su stanje, obrazovanje i organizacija pravoslavnog sveštenstva u zaostatku za katoličkim, a da na drugoj strani stoji *ecclesia militans*.¹⁰⁹ Jedan drugi pravoslavni sveštenik će nešto kasnije citirati Janičeve reči po kojima država dobija konkordatom „prijateljstvo s rimskim papom“ i dodaje da će to prijateljstvo doneti papski trijumf i trijumf rimskog katolicizma na teritoriji Kraljevine SHS.¹¹⁰

Janić ipak piše Borgongini Duki, ali i kardinalu Gaspariju u nekoliko navrata tokom septembra da će vlada ponuditi velike mogućnosti za zaključenje konkordata. Uveravao ih je u posvećenost Beograda rešenju pitanja Zavoda sv. Jeronima, kao i pitanjima vezanim za agrarnu reformu za koja je predviđeno da budu rešena isplatom pune vrednosti crkvene imovine. Državni sekretar je odgovorio da očekuje njegov dolazak u Rim, najavljen u štampi.¹¹¹

Dok je Janić sa jedne strane davao optimističke prognoze, istovremeno je tužio sarajevskog nadbiskupa Šarića zbog uvreda iznetih u *Katoličkom tjedniku*. Između kraja oktobra i početkom novembra 1925. godine spor Janić – Šarić remetio je dalje odnose u pogledu nastavka pregovora. Sudski spor je proširen i na sekretara Nadbiskupije u Sarajevu, mons. Karla Cankara, kako u svojstvu urednika *Katoličkog tjednika* (gde se pojavio Šarićev članak protiv Janića), tako i u vezi sa njegovim ličnim sukobom sa Janićem. Janić je želeo da Šarić napusti svoje mesto i bude opozvan u Rim. Nuncije Pelegrineti je imao utisak da je Janićev sukob sa Šarićem bio nešto što je trebalo posmatrati samo sa stanovišta lične mržnje.¹¹²

Krajem oktobra i početkom novembra 1925. održane su konferencije u MIP-u kojima je prisustvovao i poslanik Smodlaka, a na kojima je trebalo da se utvrdi glavna linija prilikom daljih pregovora.¹¹³ Na konferenciji 2. novembra 1925. godine, kojoj su prisustvovali Stjepan i Pavle Radić, dr Momčilo Ninčić, Miša Trifunović i Voja Janić, posle govora ministra prosvete Stjepana Radića, odlučeno je da se pregovori za konkordat odlože, pošto je Radić smatrao

¹⁰⁹ Milan Trišić, „Hanibal ante portas“, *Vesnik*, 1. 10. 1925.

¹¹⁰ Miloš Anđelković, „Šta je konkordat s rimskim papom, i šta nam donosi taj konkordat“, *PCEŽ*, 12. decembar 1925.

¹¹¹ Valente, 2012, 255–256.

¹¹² Valente, 2012, 258. Biskup Jeglič i nadbiskup Šarić su tužili urednika *Slovenskega naroda* zbog članka od 23. januara 1925. u kome se predstavnicima RKC u Kraljevini SHS pripisuje antidržavna delatnost. Isti časopis je 11. avgusta 1925. objavio članak u kome se pominju Janičeve optužbe da su za prekid pregovora krivi katolički biskupi. Mithans, 2017, 210.

¹¹³ „Završene su konferencije o konkordatu“, *Vreme*, 5. 11. 1925; Mithans, 2017, 130–131.

da je konkordat bio nepovoljan po Hrvate.¹¹⁴ On je napao predloženi nacrt konkordata i nazvao ga odviše klerikalnim. Rekao je da Hrvati nikada neće pristati na takav konkordat i dodao da ne dopušta da se „ovim konkordatom veže naš hrvatski narod, [...] da se on metne u verige“.¹¹⁵

Janić nije učestvovao u nastavku razgovara zbog bolesti. U međuvremenu je izgadio svoje odnose sa nuncijem koji je bio posebno ljut na njega zbog izjave date listu *Vreme*, u kojoj je navodno prvi otkrio tajni karakter pregovora po povratku iz Rima. Nuncije je bio neprijatno iznenađen da čovek sa tako delikatnim zadatkom javno govori o stvarima o kojima se još uvek raspravljalo. Posle Pelegrinetijevog oštrog protesta Janić je obećao da više ništa neće izjavljivati pre dogovora sa nuncijem.¹¹⁶ Janić je Pelegrinetiju preneo da je Radić bio apsolutno protivnik katoličkih privatnih ili konfesionalnih škola i da je to stvorilo mnoge poteškoće, pogotovo jer je masonstvo „vredno radilo na tome da uništi bilo kakve pregovore sa Rimom. Ali da bi on učinio sve što je moguće i zato što je po njegovom mišljenju, pravoslavna crkva bila gotovo leš, uglavnom zbog Rusa i Vizantije“.¹¹⁷

Voja Janić je nešto ranije u izjavi *Obzoru* od 9. avgusta 1925. povodom odlaganja pregovora rekao da mu se čini da se Vatikan ponovo vraća politici kardinala Rampole, koga je Austrija 1903. srušila pri izboru Pija X. Komentarišući ovu Janićevu izjavu, Viktor Novak je kasnije pisao kako nema sumnje da Janić nije bio dobro upoznat sa tadašnjom vatikanskom politikom kad je mogao da „podvuče ovako nemoguću misao“. Janić je u toj izjavi optužio i nadbiskupa Šarića da je i u svom listu širio najveće neistine i to samo zato da ne dođe do normalnih odnosa između države i Rimokatoličke crkve.¹¹⁸ Sarajevski nadbiskup Šarić posetio je 4. novembra ministra vera Trifunovića i predsednika vlade Pašića u cilju da se opravda od optužbi koje

¹¹⁴ „Posle isključenja iz Kluba JRZ. Izjava g. dr. Vojislava Janića. Dr. Janić o svome učešću u izradi Konkordata“, *Vreme*, 18. 7. 1937.

¹¹⁵ Novak, 1948, 234; Dimić, Žutić, 1992, 96–7; Veraja, 2014, 122.

¹¹⁶ Salmić, 2015, 230–232. Radi se o tekstu koji je *Vreme* objavilo 30. juna 1925. pod naslovom „Pregovori o konkordatu“ u kome se tvrdilo da pregovori nisu prekinuti, da će se tokom jeseni nastaviti, da je za Kraljevinu SHS od velike važnosti da ima prijateljske odnose sa Vatikanom zbog njegovog opšteg uticaja na svetsku politiku, kao i da je Rimokatoličkoj crkvi potreban konkordat da bi se tačno opredelile granice između crkvenih i svetovnih vlasti. Dodaje se i da je na konferencijama o konkordatu bilo govora o slovenskom jeziku u liturgiji. Janić se ne pominje u samom članku, niti kao izvor, ali je bilo očigledno da je jedino on mogao da prenese ovakve informacije.

¹¹⁷ Valente, 2012, 258–259.

¹¹⁸ Novak, 1948, 276.

su protiv njega iznete u javnost.¹¹⁹ Biskupi Bonefačić i Akšamović takođe su se najodlučnije ogradili i odbili da su imali bilo kakve veze sa intrigama oko biskupata.¹²⁰

Istog dana kada je nadbiskup Šarić posetio Pašića, Miloš Crnjanski piše u *Vremenu*: „U broju 28. od 18. jula 1924. nadbiskup Ivan Šarić progovorio je kroz svoju ‘Nedjelju’ protiv svoje domovine. Kampanja koju njegov list vodi u toj stvari, nazivala je rad naše države za dobitak Sv. Jeronima ‘nedostojnim poslom’, a o samom zavodu napisano je ‘hrvatski zavod Sv. Jeronim opet je ugrožen’. ‘Bez ičijeg je pitanja i bez ičije dozvole, sasvim neovlašćeno i protupravno stavljen u crkvi Sv. Jeronima državni grb S. X. S. i izvješena zastava na zavodnoj zgradi’. Paralelno sa kampanjom u listu, sarajevski nadbiskup počeo je svoj teror među ostalim biskupima, svoje odlaske u Rim, posle kojih je jedan od vatikanskih velikodostojnika, Talijan, rekao: ‘Pa šta ću vam ja, kad su tamo i vaši biskupi protiv vas.’ [...] Paralelno sa pregovorima o Sv. Jeronimu vode se i pregovori o pripremi jugoslovenskog konkordata sa Svetom Stolicom i upotrebi staroslovenskog jezika u liturgiji naše katoličke crkve. Zašto se sarajevski biskup i pod njegovim vođstvom ostali bore protiv države u pitanju zavoda Sv. Jeronima jasno je: u tom zavodu treba da se vaspitava naše katoličko sveštenstvo, u kakvom duhu to nije svejedno ni za državu, ni za naše narodno jedinstvo, ni za našu budućnost. Slovenski jezik, u katoličkoj službi veliki je hrvatski ideal za koji se hrvatsko sveštenstvo divno bori još od stoleća Grgura Ninskoga. Oko god. 1890 do 1910 kada je u okolini Splita izbio kao požar pokret za staroslovenski jezik u katoličkoj liturgiji, koliko premeštanja, gonjenja, patnje osobito kod mlađeg sveštenstva, zbog te borbe. Protiv Beča i Pešte, borilo se za slovenstvo. A kakav je značaj staroslovenskog jezika u katoličkoj liturgiji za naš narod danas svakome je razumljivo. Naš katolički biskupat, pod pritiskom oduševljenja pri Oslobođenju, koje onda sarajevski biskup još nije nazivao ‘tako zvano’, i sam je god. 1918 u novembru zamolio Sv. Stolicu da proširi upotrebu staroslovenskog jezika u katoličkoj liturgiji ‘gde god to narod želi’. U svom nacrtu konkordata ti biskupi su prihvatili, pred našom Vladom i pitanje rešavanja glagoljice u konkordatu, što ove godine, u svom nacrtu podnetom Vatikanu, odbijaju. Voćka, koju zaliva g. nadbiskup Ivan Šarić, a o tome ima podataka, sazrela je obilatim plodom. Da bi izbegli nezgodu

¹¹⁹ „Biskup Šarić kod g. Pašića“, *Vreme*, 5. 11. 1925. Mons. Šarić je boravio dva dana u Nuncijaturi. Izvestio je Pelegrinetija da je naišao na dobar prijem kod ministra vera, kod kojeg je boravio dva sata, i da se nada dobrom, budući da ga brani Srškić, radikal i ministar. U razgovoru koji je Šarić vodio sa premijerom Pašićem, ovaj nije rekao ništa konkretno, osim po pitanju glagoljice. Po njemu Pašić nije smatrao glagoljicu tako važnim pitanjem kao što su Janić i neki biskupi to prikazivali. Valente, 2012, 261.

¹²⁰ Novak, 1948, 273–276.

protivljenja svojoj otadžbini i svome narodu, oni su u Zagrebu našli i zgodnu formulu: žele da mesto slabačkog konkordata između Vatikana i naše države koji, kako sami kažu 'kako nas istorija uči može i prestati da važi' upotreba glagoljice ne bude državni ugovor nego, ne pitajući za autoritet, čast i pravo svoje domovine 'nekako dar, posebna odluka Sv. Stolice'".¹²¹

Nuncije se početkom oktobra 1925. sastao sa ministrom spoljnih poslova Ninčićem, po pitanju crkvenih dobara i konkordata. Istaknuto je da oko nastavka pregovora u Rimu nije bilo ništa sigurno. Ministar je pitao nuncija da li će Sv. Stolica prigovoriti ako dođe do imenovanje trećeg delegata, katolika. Pelegrineti je odgovorio da ne bi bilo poteškoća.¹²² Na istom sastanku Pelegrineti je obavestio Ninčića da nije moguće zaključiti konkordat bez nadoknade štete koju je vlada nanela imovini Rimokatoličke crkve. Ministar spoljnih poslova odgovorio je da nije kompetentan po tom pitanju i zatražio je od nuncija da pošalje pisanu belešku o kojoj će razgovarati sa Janićem i predsednikom Pašićem.¹²³ Kardinal Gaspari je zatražio od Pelegrinetija da u njegovo ime podnese vladi zvaničnu belešku koja sadrži spisak štete koju su pretrpela crkvena tela u Kraljevini SHS, ukazujući da ne bi bilo moguće doći do zaključka pregovora za konkordat bez nadoknade. Pelegrineti se 10. oktobra sastao sa jugoslovenskim ordinarijima generalne konferencije biskupa u Zagrebu, radi prikupljanja informacija o pitanju uzurpirane ili oduzete imovine. Zaključci su prikupljeni u protokolu. U međuvremenu su novine prenele vest da je ministar agrarne reforme Pavle Radić pripremio uredbu koja je bar delimično odgovarala željama biskupa i koja će poboljšati ekonomsku situaciju u Crkvi.¹²⁴

Pelegrineti se ponovo sastao sa Ninčićem 24. novembra 1925. Prema izjavi koju je nuncije dao *Vremenu*, sa Ninčićem je razgovarao samo o formalnim pitanjima, u vezi početka razgovora za rešenje spora oko Zavoda sv. Jeronima. Što se tiče pregovora o konkordatu, mons. Pelegrineti je

¹²¹ Miloš Crnjanski, „Zakulisni rad sarajevskog biskupa. Pitanje glagoljice i konkordata. Sa krstom u ruci protiv svoje države?“, *Vreme*, 4. 11. 1925, 4.

¹²² Pelegrineti je ovo pitanje povezao u izveštaju koji je poslao Sv. Stolicu sa razgovorom koji je imao sa Janićem, koji je nunciju rekao da vidi potrebu da sa sobom u Rim povede predstavnika Radićeve stranke, „jer bi u suprotnom radićevci, sada saveznici radikala [...] ostali nezadovoljni i pokušali bi da unište pregovore“. Pelegrineti je odgovorio da bi nakon ranije Radićeve izjave protiv Katoličke crkve ovo ostavilo loš utisak i u Jugoslaviji i u Vatikanu. Janić je odgovorio na primedbe nuncija da će povesti sa sobom, neko „veliko dupe“ iz Radićeve stranke kome će dati titulu stručnjaka i koji neće biti zvanični član delegacije, neće morati da ima posla u Vatikanu, neće biti predstavljen kardinalu i „učiniću sve po svom, kao da ga nema“. Valente, 2012, 256–7.

¹²³ Valente, 2012, 257.

¹²⁴ Valente, 2012, 262–263.

naglasio kako smatra da prvo treba rešiti spor oko Zavoda, pa onda nastaviti razgovore o konkordatu. Vatikan je, prema njegovim rečima, tražio svoja prava, ali je bio voljan da prizna „i našoj državi ono što joj pripada“.¹²⁵ Ministar prosvete Stjepan Radić je istog dana primio predstavnike biskupata i sa njima pretresao pitanje Zavoda sv. Jeronima. Posle toga Radić je o ovoj temi razgovarao sa ministrom inostranih poslova. Biskupi su pripremili i nekoliko memoranduma o raznim pitanjima vezanim za položaj Rimokatoličke crkve i spremali su se da ih predaju ministrima vera, prosvete i agrarne reforme. Početkom decembra predstavnici biskupata tražili su prijem na Dvoru, kod predsednika Ministarskog saveta N. Pašića i ministra vera Miše Trifunovića. Primio ih je samo Trifunović. Nezadovoljni odnosom vlasti, sazvali su sednicu izvršnog odbora biskupata u Mariboru.¹²⁶ Janić je 17. decembra posetio zagrebačkog nadbiskupa dr Bauera u Zagrebu kao predsednika biskupskih konferencija i sa njim razgovarao o aktuelnim crkvenim pitanjima i odnosima sa Sv. Stolicom, nastojeći da izgladi spor, ali bez daljeg pomaka.¹²⁷

Organ Slovenačke narodne stranke (Slovenska ljudska stranka) *Slovenec*, pisao je polovinom januara 1926. da nisu tačne informacije koje su preneli „protivkatolički listovi“ da je diplomatski spor sa Sv. Stolicom zbog Zavoda sv. Jeronima u stadijumu likvidacije i da je stanovište vlade pobedilo. Prema informacijama ovog lista, naziralo se rešenje pitanja koje je trebalo da bude povoljno za obe strane: „I naša vlada i Vatikan odmah u početku stavili su se na stanovište, da je svetojeronimsko pitanje pravno a ne političko. Zato je i moglo doći lako do sporazuma, naročito radi korektnog ponašanja našeg sadašnjeg otpravnika poslova kod Vatikana g. Jovanovića. Pravnu osnovu sporazuma o upravi zavoda Sv. Jeronima, čini bula *Slavorum gentem*, ali je Vatikan priznao našoj državi počasne prerogative, koje nadmašuju čak one koje je ranije uživala Austrija. Vatikan je time ponovo dokazao da u istini želi dobre i prijateljske odnose s našom državom, što je uostalom bilo jasno za svakog poznavaoца vatikanske politike prema državama u kojima žive katolici. Formalno izvršiće se sporazum preko naročitog izaslanika, koji će ovog meseca zbog te stvari putovati u Rim. Po svojoj prilici biće ova misija poverena poznatom narodnom poslaniku dr. Janjiću, za koga nekoji tvrde da će biti naš poslanik kod Vatikana. Ali na kompetentnom mestu nisu nam mogli za sada još ovu vest potvrditi. U našem Ministarstvu Inostranih dela smatraju da je sada put za nastavak pregovora o Konkordatu utrven.“¹²⁸

¹²⁵ „Naši odnosi sa Vatikanom. Papin nuncije kod g. dr. Ninčiča“, *Vreme*, 25. 11. 1925.

¹²⁶ „Sukob između vlade i katoličkog episkopata“, *Vreme*, 3. 12. 1925.

¹²⁷ *Vreme*, 18. 12. 1925, 3.

¹²⁸ *Vreme*, 15. 1. 1926.

Otppravnik poslova Poslanstva pri Sv. Stolici, Milan M. Jovanović¹²⁹ javlja 19. januara 1926. ministru Ninčiću da je po povratku u Rim posetio državnog sekretara kardinala Gasparija i državnog podsekretara Borgonginija Duku i uveravao ih o iskrenom raspoloženju kraljevske vlade da se što pre okonča spor oko Zavoda sv. Jeronima i drugih pitanja i da se „odmah pristupi pregovorima za konkordat“. Radi toga je najavio skori dolazak u Rim dr V. Janića, kao vladinog delegata za pregovore. U određivanju Janića kao delegata, rekao je, treba naročito da vide „tu iskrenu želju za sporazum, jer se Kraljevska Vlada danas u tom pogledu nalazi u dosta delikatnom položaju“. Objašnjavajući dalje u čemu je delikatnost položaja, Jovanović piše da je rekao kako se u javnosti Kraljevine, posle incidenta sa Zavodom i držanja nekih biskupa, počelo postavljati pitanje da li je uopšte potreban konkordat u tom momentu; kao i da nepomirljivo držanje nekih biskupa, Korošceve i Pučke stranke u pogledu „novostvorenog stanja po ratu i državne politike“ vladi ne garantuje da predstavnici katoličkog dela naroda „žele iskreno konkordat“, već više da u njemu traže neku vrstu garancije kako bi i dalje mogli „nesmetano nastaviti svoj ni malo dopušten rad u pogledu državnog jedinstva i državnog interesa“. Jovanović dodaje i da je rekao kako su ostale verske konfesije počele da protestuju protiv konkordata, polazeći od toga da će Rimokatolička crkva njime dobiti privilegije. Dalje je govorio o držanju nekih biskupa (Šarić, Jeglič i Bauerov sekretar Slamić), iznoseći mišljenje

¹²⁹ Smodlaka je boravio u Beogradu tokom jeseni 1925. i 4. novembra je krenuo za Rim. („Završene su konferencije o konkordatu“, *Vreme*, 5. 11. 1925, 1; Valente, 2012, 259) Posle toga je još u par navrata odlazio u Kraljevinu SHS po pozivu ili zbog bolovanja i vraćao se a umesto njega je Milan M. Jovanović bio ovlašćen da u ime vlade razgovara sa Sv. Stolicom. (Veraja, 2014, 285–291) Po Smodlakinom odlasku iz Rima početkom maja 1926. Jovanović je vršio dužnost poslanika do dolaska Jevrema Simića. Milan M. Jovanović (1884–1934) je bio pravnik i diplomata. Studije je završio u Parizu 1906. Služio je u vojsci 1912, 1914–1915. Stupio je u diplomatski službu 1915. (Prag i Rim). Za savetnika Poslanstva pri Sv. Stolici postavljen je 1925. Potom je od 1927. bio načelnik Političkog odeljenja MIP-a. Bio je na službi u Minhenu 1928, Atini 1929. i Ankari 1931. Stavljene je na raspolaganje 1933. i penzionisan 1934. Bio je mlađi brat prvaka Saveza zemljoradnika Jovana M. Jovanovića Pižona. (AJ, MIP KJ, 334–192–62; Mičić, 2018, 159; Pavlović, 2020, 173) Kada je u januaru 1926. otppravnik poslova pri Sv. Stolici Milan Jovanović službeno boravio u Beogradu, zamenjivao ga je sekretar Poslanstva Nikola Moskatelo. (AJ, MIP KJ, Službeni list Josip Smodlaka, 334–192–72) Smodlaku je nasledio Jevrem Simić (1876 –1936), pravnik i diplomata. Na formalnom nivou, zamena je konačno sprovedena septembra 1926. Simić se školovao u Šapcu, Beogradu i Beču. Primljen je u državnu službu decembra 1903. i prve godine diplomatske karijere proveo je u srpskim konzulatima u Skoplju, Bitolju, Solunu, Draču, a zatim u poslanstvima u Rimu, Parizu, Carigradu i Petrogradu. U toku Prvog svetskog rata premešten je u Vašington gde je krajem 1918. bio privremeni otppravnik poslova. Docije je službovao u Carigradu, Varšavi (gde je kao poslanik Kraljevine SHS imao priliku da lično upozna mons. Ahile Ratija, u to vreme nuncija u Poljskoj, koji je izabran za papu Pija XI, 1922) i Vatikanu gde je na dužnosti i umro. Petrović, Krejić, 2007, 190.

da bi prilikom sklapanja konkordata i za Sv. Stolicu bio najpogodniji momenat da smeni nekoga od njih, „jer je vrlo teško da će ljudi starog austrijskog mentaliteta, koji nikako ne mogu da se pomire sa nestankom bivše A-Ugarske i novim stanjem stvari, moći pružiti dovoljno garantija da će iskreno želeći dobre i iskrene odnose između naše kraljevine i Sv. Stolice i biti u stanju da uvedu nov konkordat u život.“ On takođe obaveštava Ninčića da je Državni sekretarijat pripremio promemoriju u vezi sa konkordatom i uputio je kardinalima iz Kongregacije za vanredne crkvene poslove, tražeći da odgovore kako bi Sv. Stolica mogla izaći u susret Kraljevini SHS.¹³⁰

Jedan od vodećih jezuitskih časopisa u Rimu *Civiltà Catholica* pisao je početkom 1926. kritički o položaju Rimokatoličke crkve u Kraljevini SHS, naglašavajući da je nadbiskup sarajevski Šarić danima na udaru liberalne štampe i da se protiv njega vodi „sramna klevetnička kampanja“ iza koje stoji Voja Janić. Nekoliko meseci kasnije, 17. avgusta 1926. u Okružnom sudu u Sarajevu održan je pretres protiv Karla Cankara, urednika *Katoličkog tjednika*, po tužbi Voje Janića zbog klevete preko štampe. Prema optužbi Janić je bio uvređen jer ga je Cankar nazvao najistaknutijim protivnikom Rimokatoličke crkve. Pored toga, podnosilac tužbe je smatrao da je Cankar pisanjem o zloupotrebama ministarskog položaja izneo klevetu. Cankar je u jednom napisu 1925. godine, pišući o verskim prilikama, napao Janića, nazvavši ga „ugnjetačem vere i označivši ga kao otvorenog protivnika ovdašnjeg biskupa g. dr. Šarića“. U toku suđenja pročitani su i iskaz A. Korošca na tajnoj raspravi jer se u njemu pominjalo kraljevo ime. Pročitani su i akt nadbiskupa Šarića koji je uputio ministru unutrašnjih poslova u kome navodi da je odgovoran za pravac obustavljenog lista *Nedelja* i da će to saopštiti Sv. Stolici i stranoj javnosti, ako zabrana ovog lista ostane na snazi, da se vidi kakvu slobodu uživaju jugoslovenski katolici.¹³¹

Iako je vlada Kraljevine SHS nameravala da nastavi pregovore za konkordat, a zamenik ministra spoljnih poslova naložio predstavniku pri Sv. Stolici da ispita Državni sekretarijat o mogućnostima da pregovori započnu tokom leta 1926.,¹³² ispostavilo se da je ovo poglavlje za neko vreme bilo završeno.

¹³⁰ AJ, Ministarstvo vera, 69-7-10-15. *Vreme* je nedelju dana ranije najavilo odlazak Janića u Rim i nastavak pregovora. „Kako stoje naši odnosi sa Vatikanom. Pred obnovom pregovora o Konkordatu?, *Vreme*, 12. 1. 1926.

¹³¹ „Da li je g. Voja Janjić ugnjetač vere?“, *Vreme*, 14. 8. 1926; „G. dr. Voja Janić i katolicizam“, *Vreme*, 19. 8. 1926.

¹³² Valente, 2012, 270.

6. ZAKLJUČAK

Glavni razlog neuspjeha konkordatskih pregovora 1925. godine leži u činjenici da su pregovarači bile dve neravnopravne strane. Jedna od njih bila je Sveta Stolica, sa bogatim iskustvom, doslednošću i kompetentnom institucionalnom organizacijom. Na drugoj strani nalazila se država u nastanku, sa brojnim problemima, sa nedovoljno izgrađenim institucijama bez kontinuiteta i sa profesionalnim aparatom u nastajanju. I jedna i druga strana su nastojale da brane svoje interese koji su od početka bili suprotstavljeni i suočeni sa dubokim međusobnim nerazumevanjem i neprijateljstvom. Posle neuspešnih pokušaja da spreči nastanak nove države i da utiče na politički oblik njenog ujedinjenja, kao i pružanja podrške italijanskim pretenzijama na Jadranu, Sv. Stolica ju je ipak među poslednjima priznala i uspostavila diplomatske odnose. Početni ne preterano uspešni koraci u pogledu odnosa sa Kraljevinom SHS, pripisani greškama nuncija koji se nije najbolje snašao na svojoj poziciji, ali i opozicijom u episkopatu Kraljevine, upravo zbog podrške koja je pružana Italiji, biće ispravljeni dolaskom novog pape. Pije XI šalje u Kraljevinu SHS svog čoveka od poverenja koji aktivno radi na preuzimanju kontrole na Rimokatoličkom crkvom u zemlji i nad radom biskupskih konferencija. On pomno prati ne samo versku politiku u zemlji, već i opšte političke prilike, trudeći se da postigne jedinstvo među katolicima, čije nepostojanje duboko brine Kuriju. Za upražnjene biskupske stolice pažljivo se biraju novi ljudi, odani Sv. Stolici i na tome se istrajava i pored početnog protivljenja vlasti u Kraljevini SHS. Odluke će se donositi na osnovu izveštaja dobijenih od relevantnih strana i nakon odgovarajućeg razmatranja Kurije. Čak i ako se Kraljevstvu SHS pruži bilo kakva pomoć u vezi sa nekim temama, kao što je u početku bio slučaj sa Zavodom Svetog Jeronima, to je išlo samo do tačke koja je bila prikladna za zaštitu interesa Svete Stolice.

Sa druge strane, Kraljevina SHS nastoji da autonomno i prema svojim prioritetima i interesima vodi crkvenu politiku ali i da razvija odnose sa Sv. Stolicom, ali u tome je ometaju česte političke krize, hronične nestabilnosti vlada i izborne kampanje ali i sporost birokratije i nedovoljno poznavanje načina funkcionisanja Kurije. Pored toga prisutna je i izvesna nezainteresovanost Kraljevine SHS za Svetu Stolicu u pogledu međunarodnih odnosa. Predstavnici Kraljevine SHS u pripremama za pregovore o konkordatu kao glavni motiv ističu potrebu uspostavljanja verskog mira u zemlji. Insistiraju na poštovanju pravila poklapanja državnih granica sa teritorijama duhovne jurisdikcije, ali i nerealno pokušavaju da formiraju jedinstveno predstavništvo Rimokatoličke crkve koje bi bilo izraženo preko Biskupske konferencije kojoj bi predsedavao najstariji nadbiskup u Kraljevini SHS (slično položaju patrijarha u Srpskoj pravoslavnoj crkvi) i predlažu formiranje pet mitropolija, od kojih je jedna trebala da bude Beogradska

sa nekoliko biskupija. U međuvremenu raste nezadovoljstvo katoličke hijerarhije vladinim verskim zakonodavstvom. Pitanja koja su po njihovom mišljenju najviše pogađala Crkvu bila su vezana za nadležnost i kontrolu nad za Zavodom sv. Jeronima u Rimu; vojnu obavezu sveštenika i bogoslova; poreske zakone; Starokatoličku crkvu; pitanje veronauke i školsku politiku uopšte; isplatu odštete povodom agrarne reforme; povratak crkava, zavoda i školskih zgrada koje su pripadale crkvenim ustanovama, a koji su „bili oteți posle sloma Austrije“ i dr. To nezadovoljstvo kulminiraće na iznenađenje članova delegacije prilikom pregovora u Rimu, kada su biskupi iz Kraljevine SHS tražili od Sv. Stolice da se konkordat ne potpisuje dok se ne ispune uslovi koje su oni postavili. Čak su od Sv. Stolice zahtevali da se odbije predlog delegacije Kraljevine SHS da se u katoličke crkve uvede glagoljica iako su prethodno to sami tražili. Pored zahteva biskupa i Sv. Stolice je imala svoje preduslove za sklapanje konkordata a primedbe na predlog iz Kraljevine stavljene su na gotovo sve podnete tačke i bile su takve da ih je bilo moguće usvojiti samo delimično. Najviše razilaženja bilo je oko vladine kontrole nad crkvenom imovinom, uvođenja verskih redova i način postavljanja biskupa. Pregovori su sporazumno odloženi sa izraženom nadom da će ubrzo biti nastavljeni ali umesto toga usledio je prekid. Pored negativnog odnosa biskupata prema pitanjima tretiranim u pregovorima, nastavka sukoba oko Zavoda Sv. Jeronima, kao i sukoba nekih članova delegacije sa pojedinim biskupima, prekidu je doprinelo i protivljenje ministra prosvete Stjepana Radića (predsednika Hrvatske seljačke stranke) koji je smatrao da je konkordat bio nepovoljan po Hrvate. Iako pregovori iz 1925. nisu doveli do cilja, pomogli su da se mnoga pitanja konkretizuju i razjasne pozicije obe strane, ali su nagoveštavali i teškoće koje će nastati u budućnosti.

LITERATURA

Arhivski izvori:

- [1] Arhiv Jugoslavije: Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Vatikanu, 372; Ministarstvo vera, 69; Poslanstvo u Londonu, 341; Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije, 334.
- [2] Arhiv SANU: Fond Viktor Novak
- [3] Arhiv Srbije: Ministarstvo inostranih dela: Poslanstvo Kraljevine Srbije u Vatikanu.

Objavljeni arhivski izvori:

- [1] Avramovski, Živko. 1986. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*. I–II. Beograd–Zagreb: Arhiv Jugoslavije, Globus.
- [2] Veraja, Fabijan. 2014. *Nikola Moscatello savjetnik jugoslavenskog poslanstva pri Svetoj Stolici. „Uspomene“ u svjetlu dokumenata. Doprinos povijesti katolicizma u Jugoslaviji (1922–1946). „Uspomene“ popratio bilješkama Stipe Kljajić*. Rim: Papinski hrvatski zavod svetog Jeronima; Split: Crkva u svijetu.
- [3] Krizman, Bogdan, Hrabak, Bogumil. 1960. *Zapisnici sa sednica Delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920*. Beograd: Kultura.
- [4] Pavlović, Kosta St. 2020. *Dnevnik 1930–1932*, pr. Srđan Micić, Nataša Milićević. Beograd: Istorijski arhiv Beograda: Institut za noviju istoriju Srbije.

Monografije i članci:

- [1] Čipčić, Marijan. 2020. Ante Trumbić i Josip Smolaka – prijatelji i politički rivali. 101–130. *Ante Trumbić: Biografski fragmenti i nasljeđe. Zbornik radova sa znanstvenog skupa „Dr. Ante Trumbić (1864–1938.) – osam desetljeća od smrti“ održanog 15. studenoga 2018. godine u muzeju grada Splita*, pr. M. Čipčić. Split: Muzej grada Splita; Društvo prijatelja kulturne baštine Split.
- [2] Dimić, Ljubodrag, & Žutić, Nikola. 1992. *Rimokatolički klerikalizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar.
- [3] Matijević, Margareta. 2019. *„Između partizana i pristojnosti“ – Život i doba Svetozara Rittiga (1873.–1961.)*. Zagreb: Slavonski Brod: Plejada; Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
- [4] Matijević, Zlatko. 3/1997. Katolici i politika: Spor između stranačkoga Hrvatskog katoličkog pokreta i izvan stranačke Katoličke akcije (1912–1929. godine). *Časopis za suvremenu povijest* 29: 437–456.
- [5] Matijević, Zlatko. 1/1986. Katolička crkva u Hrvatskoj i stvaranje Jugoslavenske države 1918–1921. godine. *Povijesni prilozi* 5: 28–34.
- [6] Mithans, Gašper. 4/2013. Vloga tajnega pogajalca pri sklepanju jugoslovenskega konkordata, *Acta Histriae* 21: 809–824.

- [7] Mithans, Gašper. 2017. *Jugoslavanski konordat. Pacem in discordia ali jugoslavanski „kulturkampf“*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- [8] Mrkonjić, Tomislav. 2010. Izvještaji Pierrea Bastiena o „rimskom glagoljskom bogoslužju“ iz 1919. i 1926. godine. *Slovo* 60: 539–574.
- [9] Mužić, Ivan. 2003. *Katolička crkva i Stepinac i Pavelić*. Split: Marjan tisak.
- [10] Novak, Viktor. 1948. *Magnum Crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske.
- [11] Perić, Ivo, Sirotković, Hodimir. 1989. Politička djelatnost i politički lik Josipa Smodlake. 9–30. *Izabrani spisi Josipa Smodlake*, pr. I. Perić, H. Sirotković. Split: Književni krug.
- [12] Petrović, Mirko. 2000. Projekat konkordata Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Svete Stolice 1925. i uporedni konkordatski režimi. U *Dijalog povjesničara – istoričara* (2, 485–502). Zagreb: Friedrich Naumann Stiftung.
- [13] Salmić, Igor. 2015. *Al di là di ogni pregiudizio: Le trattative per il concordato tra la Santa Sede e il regno dei Serbi Croati e Sloveni/Jugoslavia e la mancata ratifica (1922–1938)*. Gregorian Biblical BookShop.
- [14] Tomas, Domagoj. 2016. *Apostolska administratura za Sjevernu Slavoniju i Baranju u kontekstu crkvenodržavnih odnosa* (Doktorska disertacija). Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji. <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:162895>, posljednji pristup 4. decembra 2020.
- [15] Valente, Massimiliano. 2020. Pietro Gasparri e il Regno dei Serbi, Croati e Sloveni nella prima fase dei rapporti diplomatici tra il Vaticano e Belgrado. In L. Pettinaroli, M. Valente, (Ed.), *Il cardinale Pietro Gasparri, segretario di Stato (1914–1930)* (Coll. „Online-Schriften des DHI Rom. Neue Reihe – Pubblicazioni online del DHI Roma. Nuova serie“ 4, 163–183). Heidelberg: Heidelberg University Publishing.
- [16] Valente, Massimiliano. 2016. I rapporti tra Santa Sede e Serbia nella Prima Guerra mondiale. In „*Inutile strage*“. *I cattolici e la Santa Sede nella Prima Guerra mondiale. Raccolta di Studi in occasione del Centenario dello scoppio della Prima guerra mondiale (1914–2014)*, (Collana „Atti e Documenti“ 44, 493–513). Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano.
- [17] Valente, Massimiliano. 2012. *Diplomazia Pontificia e Regno dei Serbi, Croati e Sloveni (1918–1929)*. Split: Filozofski fakultet, Odsjek za povijest.

- [18] Živojinović, Dragoljub R. 4/1967. Tajni referendum u okupiranoj Dalmaciji 1919. i njegov politički značaj. *Zadarska revija* 16: 288–297.
- [19] Živojinović, Dragoljub R. 1978. *Vatikan i Prvi svetski rat*. Beograd—Cetinje: Narodna knjiga, Obod.
- [20] Živojinović, Dragoljub R. 1980. *Vatikan, Srbija i stvaranje jugoslovenske države 1914–1920*. Beograd: Nolit.
- [21] Žutić, Nikola. 1–2/1992. Rimokatoličke dijeceze u Kraljevini Jugoslaviji – crkveno međudržavno razgraničenje i obrazovanje novih dijeceza. *Istorija 20. veka* 10: 73–82.
- [22] Žutić, Nikola. 1994. *Kraljevina Jugoslavija i Vatikan*. Beograd: Arhiv Jugoslavije.
- [23] Davidov, Dinko. 1991. Đakovački biskup Anton Akšamović i Srbi. U *Zbornik o Srbima u Hrvatskoj* (2, 209–325). Beograd: Odbor za istoriju Srba u Hrvatskoj SANU.
- [24] Dimić, Ljubodrag. 1997. *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*. (1–3). Beograd: Nolit.
- [25] Živojinović, Dragoljub R. 2–3/1966. Splitski biskup dr Juraj Carić i borba protiv italijanske politike u Dalmaciji 1918–1919. godine. *Istorijski glasnik* 145–168.
- [26] Živojinović, Dragoljub R. 2012. *Vatikan u balkanskom vrtlogu*. Beograd: Albatros plus.
- [27] Mičić, Srđan. 2018. *Od birokratije do diplomatije. Istorija jugoslovenske diplomatske službe 1918–1939*. Beograd: INIS.
- [28] Petrović, Dragoš, Krejić, Predrag. 1–2/2007. Srpski i jugoslovenski diplomatski predstavnici u Sjedinjenim Američkim Državama 1917–1945. *Arhiv. Časopis Arhiva Srbije i Crne Gore* 189–195.
- [29] Petrović, Mirko. 1997. *Konkordatsko pitanje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd: Intermex.
- [30] Radić, Radmila. 2018. *Vojislav Janić (1890–1944) sveštenik i političar*. Beograd: INIS.
- [31] Rakitić, Dušan S. 2016. *Konkordat Kraljevine Srbije i projekti Konkordata Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije – Pravnoistorijski aspekti odnosa crkve i države* (Doktorska disertacija, Pravni fakultet, Univerzitet u Beogradu). Beograd.

Leksikoni, rečnici, internet:

- [1] „Akšamović, Antun“, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=365>, poslednji pristup 16. januara 2021.
- [2] „Bauer, Antun“, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=6326>, poslednji pristup 28. decembra 2020.
- [3] „Benedikt XV“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=6875>, poslednji pristup 25. decembra 2020.
- [4] „Borgongini-Duca, Francesco“, <https://www.britannica.com/biography/Francesco-Borgongini-Duca?overlay=true&assemblyId=8988>, poslednji pristup 25. decembra 2020.
- [5] „Carić, Juraj“, *Hrvatski biografski leksikon*, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3389>, poslednji pristup 25. decembra 2020.
- [6] „Čedomil, Jakša“, *Hrvatska enciklopedija*, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=13227>, poslednji pristup 16. januara 2021.
- [7] „Pietro Gasparri“, <https://www.britannica.com/biography/Pietro-Gasparri>, poslednji pristup 28. decembra 2020.
- [8] „Hohnjec, Josip“, *Slovenski biografski leksikon*, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi236162/>, poslednji pristup 6. decembra 2020.
- [9] „Jeglič, Anton Bonaventura“, <https://proleksis.lzmk.hr/28955/>, poslednji pristup 16. januara 2021.
- [10] „Lanović, Mihajlo“, *Hrvatski biografski leksikon*, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11123>, poslednji pristup 16. januara 2021.
- [11] „Pius XII“, <https://www.britannica.com/biography/Pius-XII>, poslednji pristup 27. decembra 2020.
- [12] *Ratna hronika Splita 1941–1945. Splitski antifašisti-šest portreta*, <http://www.ratnakronikasplita.com/prilozi/portreti>, poslednji pristup 27. decembra 2020.
- [13] „Lujó Bakotić“. 2004. *Srpski biografski rečnik (SBR)*, 1, Novi Sad: Matica srpska, 378–379.

Radmila RADIĆ, PhD

Principal Research Fellow, The Institute for Recent History of Serbia,
Serbia

CONCORDAT NEGOTIATIONS BETWEEN THE KINGDOM OF THE SERBS, CROATS AND SLOVENES AND THE HOLY SEE IN 1925.

Summary

The Kingdom of SCS and the Holy See established diplomatic relations in March 1920. The Holy See accepted the new country with hostility and hesitation. The nuncio monitored not only the state's religious policy but also the political atmosphere. He wanted to achieve unity among Roman Catholics in the civil and political spheres. The authorities of the Kingdom of SCS emphasized the need to maintain religious unity as the primary motivation in preparation for the concordat negotiations. Meanwhile, the Roman Catholic Church hierarchy dissatisfied with the state's religious legislation asked the Holy See not to sign a concordat until their conditions were met. Much of the controversy during the talks concerned government ownership of church land, the establishment of religious orders, and the appointment of bishops. The negotiations were postponed with the intention of being continued. The 1925 talks did not achieve the goal but helped to define certain issues.

Key words: *Kingdom of SCS. – Holy See. – Concordat. – Diplomatic relations. – Roman Catholic Church.*

Article history:
Received: 31. 1. 2021.
Accepted: 3. 3. 2021.

UDK 347.471.031:622(497.11)“06/14”

CERIF: H 300, S 100

DOI: 10.51204/Anali_PFBU_21104A

Dr Andreja KATANČEVIĆ*

LEMŠAT SRPSKOG SREDNJOVEKOVNOG PRAVA

Tema ovog rada je institut ugovora o lemšatu u srpskom srednjovekovnom pravu. Posebna pažnja je posvećena odgovoru na pitanja kako je izgledao taj institut u Srbiji, koliki je obim transplantacije iz saskog prava u toj materiji, odnosno u kojoj meri su srpske norme originalne, te ko su lenhavari, koji se javljaju kao stranka u posebnoj vrsti lemšata.

Rezultati pokazuju da je srpski lemšat bio ugovor o ustupanju dela u rudarskom ortakluku, a da su lenhavari bili vrsta kvalifikovanih rudara koji su takav ugovor zaključivali pod posebnim uslovima. Takođe se može zaključiti da je rudarsko pravo u toj oblasti u srednjovekovnoj Srbiji izgradilo brojna autohtona rešenja.

Primenjeni metodi su jezičko, sistemsko i istorijsko tumačenje Zakonika o rudnicima despota Stefana, kao i uporedni metod, primenjen na taj pravni spomenik, i vremenski bliske kodifikacije saskog rudarskog prava.

Ključne reči: *Lemšat. – Lehenschaft. – Lenhavar. – Rudarski ortakluk. – Rudarsko pravo.*

* Vanredni profesor, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija, katancevic@ius.bg.ac.rs.

1. UVOD

U srpskoj pravnoj istoriji se često sreću primeri recepcije normi i instituta iz drugih pravnih sistema. Znatno su malobrojniji slučajevi preuzimanja iz srpskog u strano pravo. Sasvim su retki transplant u oba smera, odnosno prvo u srpski pravni sistem, a zatim iz njega u neki strani. Srednjovekovno rudarsko pravo je nesumnjivo jedan od takvih.

Srpsko srednjovekovno rudarstvo se vezuje za dolazak Sasa sredinom XIII veka, za vlade kralja Stefana Uroša I (1243–1276). Oni su doneli ne samo tehnologiju otkopavanja rude i topljenja metala već i norme rudarskog prava, koje su verovatno bile nepisane. U izvorima nema pomena povelja koje su izdate Sasima prilikom njihovog doseljavanja u Srbiju. Ne postoje ni izvori saskog rudarskog prava van Srbije za koje se pouzdano može tvrditi da su stariji od te seobe. O tome kako su izgledali saski rudarski instituti može se zaključiti iz uporedne analize kodifikacija iz XIII i XIV veka:¹

- povelje kralja Bele IV Arpadovića (1235–1270) Banskog Šćavnici (nem. *Schemnitz*, *Schebnitz*; mađ. *Selmecbánya*; slov. *Banská Štiavnica*, današnja Slovačka Republika);
- povelje Vaclava I Pšemislovića (1230–1253) Jihlavi (nem. *Iglau*; češ. *Jihlava*, današnja Češka Republika) iz sredine XIII veka;
- povelje Vaclava II Pšemislovića (1278–1305) Kutnoj Hori (nem. *Kuttenberg*; češ. *Kutná Hora*, današnja Češka Republika), iz oko 1300. godine, poznatoj kao *Jus regale montanorum*;
- rudarskog prava Frajberga (nem. *Freiberg*, današnja Savezna Republika Nemačka), koje je sačuvano u prepisima iz 1307. (Starije frajberško rudarsko pravo) i 1346. godine (Mlađe frajberško rudarsko pravo).

Prema raspoloživim podacima, rudarski običaji su u Srbiji kodifikovani vek i po posle saske seobe, za vreme vladavine despota Stefana Lazarevića (1389–1427). To je učinjeno za potrebe Novog Brda, najvažnijeg rudarskog mesta srednjovekovne Srbije. Novobrdsko rudarsko pravo (o vremenu donošenja Katančević 2016, 221–234), poznato i kao Zakonik o rudnicima despota Stefana, sačuvano je u dva otkrivena prepisa, ćirilicom iz XVI (Radojčić 1962) i latiničnom iz XVII veka (Ćirković 2005).

¹ Kuriozitet je da su one donete pre epidemije kuge u XIV veku. S druge strane, srpska kodifikacija rudarskog prava nastala je nekoliko decenije posle epidemije. Nema dovoljno izvora da bi mogao da se odredi obim uticaja kuge na srpsko rudarstvo, ali je moralo biti nekakvo, makar i posrednog uticaja.

Posle pada Srbije otomanski sultani su se trudili da se nastavi proizvodnja u njenim rudnicima. Sa tim ciljem su u drugoj polovini XV i prvoj polovini XVI veka doneli niz propisa o rudarstvu (Spaho 1913; Beldiceanu 1964, 243–254, 257–268, 316–323, 354–363; Rizaj 1968, 199–256). U njima je očigledan veliki uticaj srpskog prava jer ne samo da se upotrebljavaju srpski i prethodno posrbljeni nemački termini, već su i mnoge pravne norme samo prevodi odredaba novobrdskog prava. Otomanska legislativa je svedočanstvo impresivnog puta koji su za oko tri veka prošle saske rudarske norme i terminologija od Saksonije do centralnog Balkana, kroz nekoliko pravnih sistema. Ta višestruka recepcija nije uvek bila puko prepisivanje. Neki pravni instituti su tako pretrpeli znatnu transformaciju. Na primer, urbarari su u Češkoj bili zakupci regalnih prihoda (što su u Srbiji bili carinici), u Srbiji organi sa posebnim nadležnostima, a u Otomanskom carstvu geometri (Katančević 2020a).

Jedan od važnih instituta u srpskom rudarskom pravu bio je i lemšat. O njegovom značaju govori učestalost normi kojima se uređuje. Od pedeset tri člana ćirilicnog prepisa koji se odnose na rudarsko pravo, u njih pet se pominje lemšat, a u latiničnom šest od četrdeset pet.² U kutenbergškom pravu, koje prati institucionu sistematiku i najobimnije je od pomenutih spomenika, lemšati (lat. *concessiones*, češ. *lénšafly*) regulišu se na početku treće knjige, „...*quarum cura inter ceteras regni nostri sollicitudines pluribus noctibus nos reddit insompnes*“³ jer, kako se kaže, zbog njih dolazi do mnogih sporova (III, I, pr; Jireček 1867, 346). Njima je posvećeno prvih pet glava te knjige, a sledi im kupoprodaja.

Izučavanja tog instituta čine izazovnim i njegove definicije koje su se do sad javljale u literaturi na srpskom jeziku. Tako ga je Fehim Spaho, prilikom objavljivanja teksta i prevoda turskih zakona 1913. godine, definisao kao „dio rudnika koji bi gewerkovi (varkovi) izdavali drugim, da ga izrađuju, a da njima daju jedan dio prihoda“ (1913, 175). Skarić kaže da je to „posao oko kopanja rude, koga jednome varku radi drugi najmljeni čovjek za nagradu, koja iznosi jedan dio iskopane rude, kako se pogode“ (1939, 99). Radojčić (1962, 77–78) u svom izdanju ćirilicnog prepisa, dosta oprezno, termin ne definiše već prvo govori o njegovoj srednjevisokonemačkoj etimologiji, te citira delove nemačkih rečnika: „*lêhenschaft; lehn; lêhenschaftler, lêhner stm.*

² Osim u odredbama Zakonika o rudnicima koje su citirane u ovom radu, lemšat se pominje i u članu 25 i 39 ćirilicnog i glavi 20 i 35 latiničnog prepisa. Tu se uređuje sticanje svojine nad opremom zatečenom u rudniku i institut zastupanja. Te odredbe neće biti razmatrane jer njihovo tumačenje nije od značaja za odgovaranje na pitanja postavljena u radu.

³ Prevod: „o kojima staranje, između ostalog iz našeg kraljevstva, nama mnogim noćima uzrokuje besane brige“.

*plur. concessores, verleiher einer l ehenschaft“ (Lexer 1940, 124); „Lehenschaft f. 3) im bergbau bezeichnet lehenschaft dasjenige vertragsverhältnis, wonach ein bergwerksbesitzer sein bergwerk oder einen theil desselben auf eine gewisse zeit und gegen einen vereinbarten antheil am gewinne zum abbau  uberl aszt; ferner die genossenschaft der ein bergwerk in dieser weise übernehmenden bergarbeiter; das bergwerk oder der feldestheil, die so zum abbau überlassen sind; ein bergwerkseigenthum (bergwerk, stollen) überhaupt; endlich die genossenschaft der bei einem bergwerk als eigenlehner beteiligten personen“ (Grimm, Grimm 1885, 542 prema Veith 1871, 323). Radoj cic dalje navodi i odredbu III, 1, 2 *Juris regalis montanorum*: „*Jure autem montanorum concessio (lehenschaft) est de persona pro quota parte lucri concesse rei translatio aliam in personam*“ (Zycha 1900, 168). Kako se vidi, ni u Fajtovom ni u rečniku braće Grim, kao ni u kutenberškom pravu nema pomena o zakupu u kontekstu lemšata. Begović (1971, 33–36) i Biljana Marković (1985, 16, 46, 47) ipak smatraju da je lemšat jednostavno zakup. Sima  irkovi  u izdanju latiničnog prepisa novobrdskog prava kaže da je to „prepuštanje delova od strane gvarka drugom radniku ili radnicima pod određenim uslovima“, izbegavaju i da upotrebi re  zakup ( irkovi  2005, 33). Ta objašnjenja su donekle protivre na, a nalaze se u radovima koji su u celini posvećeni ili pojedinim prepisima normativnih tekstova ili srpskom rudarskom pravu uopšte. Posebnih studija o lemšatu nema. To opravdava nastanak ovakvog članka. Zbog zadatog formata u njegovom fokusu će biti samo srpsko pravo, a ne i njegova kasnija recepcija u Otomanskom carstvu.*

2. LEMŠAT SA ORTACIMA

Kako je rudarstvo bila unosna ali i rizična delatnost velikih troškova,⁴ bilo je uobičajeno da otkopavanje vrši ortakluk. Tako su se rizik i troškovi delili na više ortaka, koji su nazivani gvarci. Prva odredba novobrdskog prava koja se odnosi na lemšat je ona kojom se uređuje taj ugovor među ortacima (gvarcima) u rudarskom ortakluku. Kako se tekstovi  irilni nog i latiničnog prepisa donekle razlikuju, oni će biti navedeni uporedo. To će olakšati njihov pregled i tumačenje.

⁴ Naročito su veliki mogli biti početni troškovi. Kopanje je moglo da traje godinama pre nego što bi bila pronađena ruda ( irkovi  2002, 79).

16. Закон ѡ лемшатехъ:~

Ако гваркь гваркою поусти дѣловѣ оу лемшати за рокъ да се несоу волни потворити до рока ако би се и много рoudѣ нашло или нимало али кѣда запише и поусти дѣловѣ оу лемшати да запише оу оурбарарскы тетрагъ и белегъ царинички, да се єднѣ дроугому не потвори:~⁵ (Radojčić 1962, 41)

Glava 10.

A za lēmšat: ako gvark gvarku pusti dēlove u lēmšat za roka, da sē nesu volni potvoriti do roka ako se bi mnogo rude našlo ili malo, ili kad pusti dēlove u lēmšat da zapiše urbararsky tetrag.

Glava 11.

Ako li pusti gvark gvarku dēlove u zapis s' bez niedne plate, liho za paunan'e i što mu da Bog, za toy trebē kniga megju nimi i svēdočba da sē zapiše vrbarara i belēg car'nsky da se edin drugomu ne potvori.⁶ (Ćirković 2005, 22)

Kao što se može videti, lemšat je tu ugovor kojim se ustupa ortrački deo. Zaključivao se na određeno vreme. Nije se mogao raskinuti zbog promenjenih okolnosti.⁷ Naime, za vreme trajanja lemšata u rudniku je mogla da bude pronađena ruda, promenjena količina rude koja se otkopavala ili potpuno iscrpljena na tom mestu. Ništa od toga ne bi moglo da utiče na obaveze ugovornih strana. Donekle sličnu odredbu sadrži povelja Bele IV Arpadovića (12; *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* 1862, 224). Međutim, dok u srpskom pravu nema izuzetaka od tog pravila, dotle se on predviđa u nastavku teksta pomenutog ugarskog pravnog spomenika, ali i u kutenberškom pravu (III, III; Jireček 1867, 354)

Ugovor je mogao biti zaključen između ortaka tako da se onom ko daje u lemšat naknada plaća ili ne. Ukoliko bi davalac u lemšat svoj deo privremeno ustupio ortaku bez naknade, to ipak ne bi uvek bilo dobročino iz nekoliko razloga. Prvo, lukrativnost nije spojiva sa ortaklukom. Drugo, ustupanje

⁵ Prevod: „16. Zakon o lemšatima: Ako gvark gvarku pusti delove u lemšat za rok, da se ne mogu potvoriti do roka, ako bi se mnogo rude našlo ili nimalo, ali kada zapiše i pusti delove u lemšat, da zapiše u urbararski tetrag i beleg carinički – da se jedan drugome ne potvori“ (Marković 1985, 16, 17).

⁶ Prevod: „Glava 10. A o lemšatu. Ako gvark gvarku pusti delove u lemšat do određenog roka, da im nije dozvoljeno da raskinu dogovor pre isteka roka, ako bi se mnogo rude našlo ili malo. Kad pusti delove u lemšat da se zapiše u urbararevu knjigu. Glava 11. Ako bi pustio gvark gvarku delove, da se zapiše, bez ikakvog plaćanja, samo za paunanje i što mu Bog da, za to treba knjiga među njima i svedočenje urbarara i beleg carinski, da se jedan drugom ne izneveri“ (Ćirković 2005, 43).

⁷ Begović (1971, 35) kaže da je takav raskid bio moguć „u slučaju nepremostivih teškoća“ te „ako zbog tih okolnosti preti opasnost po život i zdravlje rudara“. Međutim, on ne navodi izvor u kome to piše.

udela ne znači samo ustupanje dobiti već i troškova. Ne treba zaboraviti da je u praksi moglo da se dogodi da troškovi godinama budu visoki, a da dobiti nema.⁸ Takvo ustupanje ortačkog dela, sa naknadom ili bez naknade, ne može se jednostavno izjednačiti sa zakupom, čiji je bitan element zakupnina, a gde zakupodavac odgovara za osobine predmeta zakupa.

Prema jezičkom i sistemskom tumačenju u kontekstu odredbe o lemšatu sa lenhavarom (vidi niže), izgleda da za privremeno ustupanje dela jednom ortaku nije bila potrebna saglasnost ostalih. S druge strane, bio je neophodan upis u posebnu evidenciju, koju su vodili urbarari i koja ja imala ulogu sličnu današnjim javnim ispravama te nosila pretpostavku tačnosti (Katančević 2020a, 271–274). Međutim, u cariničku evidenciju (Katančević 2020b, 266–267) upisivalo se samo ustupanje ortačkog dela bez naknade. Ćirković smatra da se tu trajno ustupa deo i „primalac postaje vlasnik delova“ (2005, 57). On ne navodi argumente za takvo tumačenje, koje značajno odstupa i od jezičkog i od sistemskog. Pre će biti da je upis u cariničku evidenciju bio obavezan zbog toga što davalac u lemšat u tom slučaju ne bi učestvovao u prihodima (verovatno delu iskopane rude) te ne bi bio obveznik plaćanja urbora, odnosno regalnog prihoda od rude, čije je ubiranje vladar prepuštao cariniku (Katančević 2020b, 258–261). Dakle, trebalo je unapred utvrditi da tada obavezu da plaća urbor ima samo primalac, ali ne i davalac u lemšat.

Sličan propis postoji i u šemničkom pravu: 15 *Von lehnscheffttnn Nyemant man (mag) eines anndern tail vorleihnn⁹ wider seinen willenn. Ist oder, das mon vorleihnn wil, in einer Czech oder in einem Stolln, so sol der Perckmaister den Gewerckenn zwsammen auf den perg gepietn auf einen gewissn tag; vnd das dann also verliehnn wirt, vnd vorschribn, das hat kraft¹⁰* (Codex diplomaticus Arpadianus continuatus 1862, 225). Tako stilizovanu odredbu sadrži i frajberško pravo (A 15, B 30; *Urkundenbuch der Stadt Freiburg in Sachsen* 1886, 282, 296), ali ono na tom mestu ne upotrebljava reč lemšat (*lehenschaft, lehnschefftt*). Prema kutenberškom pravu bilo je dovoljno prisustvo samo jednog gvarka i jednog svedoka (III, I, 18; Jireček 1867, 352)

⁸ Kutenberško pravo objašnjava razloge zbog kojih neko daje u lemšat: „*quod difficile sit eis totum excolere suis sumptibus et expensis*“ (III, I, 1; Jireček 1867, 347, 348). Prevod: „jer bi njima bilo teško da kopaju ceo (rudnik) podnoseći sami troškove i izdatke“.

⁹ Interesantno je da se u tom izvoru za „dati u lemšat“ koristi glagol *verleihn*, odnosno *verleihen*, koji se u savremenom nemačkom upotrebljava u značenju „dati na poslugu“, odnosno „dati na besplatno korišćenje“.

¹⁰ Prevod: „O lemšatima. Niko ne može deo drugog da ustupi na korišćenje protiv njegove volje. Ukoliko se želi ustupiti na korišćenje (deo) u jednom rudniku ili štolni, starešina treba da gvarke okupi određenog dana u rudniku i da tada bude ustupljen na korišćenje i zaspisan. To ima pravnu snagu.“

U tim pravnim spomenicima može se pročitati da je i tamo bila predviđena obaveza upisivanja ugovora o lemšatu u određenu evidenciju i da on nije mogao da se preduzme bez te odgovarajuće forme. Ta sličnost ukazuje na zajedničko poreklo srpskog, saksonskog i ugarskog lemšata. Međutim, srpsko pravo ne nalazi za potrebno da propiše da „niko ne može deo drugog da ustupi na korišćenje protiv njegove volje“. Izgleda da je takva norma u Novom Brdu bila nepotrebna jer se iz teksta Zakonika vidi da gvark može da daje samo svoje delove u lemšat. Dalje, dok ugarsko i saksonsko pravo propisuju da se deo daje na korišćenje tako što starešina i ortaci dođu određenog dana u rudnik, u srpskom pravu izgleda nije bilo potrebno da se ugovor zaključuje u samom rudniku.

Specifičnost srpskog prava je i u tome što se ortaku mogao ustupati deo u lemšat bez pitanja ostalih ortaka, a lenhavaru samo uz saglasnost svih. U ugarskom i saksonskom pravu za davanje u lemšat bila je potrebna saglasnost većine ortaka (*Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* 1862, 225; *Urkundenbuch der Stadt Freiburg in Sachsen* 1886, 282, 296), bez obzira na to kome se daje. Kutenberško pravo sadrži znatno razvijeniji institut lemšata i poznaje njegove različite vrste, koje ne odgovaraju uvek onima iz srpskog prava (tamo ih ima pet, a u srpskom pravu dve). U partikularnim koncesijama, kada se u lemšat daje samo deo rudnika, u Kutenbergu je postojala obaveza da se o prestanku ortakluka obaveste ostali ortaci kako bi mogli da traže naknadu eventualne štete. Ne traži se i njihova saglasnost pre zaključenja tog ugovora (III, IV; Jireček 1867, 354).

Iz svega rečenog čini se da je neprecizna Spahova definicija prema kojoj gvarci daju u lemšat drugima „dio rudnika... da ga izrađuju, a da njima daju jedan dio prihoda“, jer primalac u lemšat ne mora imati takvu obavezu. Nije uvek reč ni o ugovoru prema kome se „drugi najmljeni čovjek za nagradu“ obavezuje da radi u tuđem rudniku, kako piše Skarić. Teško bi se moglo reći i da je to ugovor o zakupu, kako ga nazivaju Begović i Marković, jer je ustupanje moguće i bez „zakupnine“. Na kraju, u ovom tipu lemšata nema „prepuštanje delova od strane gvarka drugom radniku ili radnicima“, kako drži Ćirković, jer se deo prepušta ortaku. Po svojoj prilici, to je bio poseban ugovor kojim se privremeno prepuštao ortacki deo drugome.

3. LEMŠAT SA LENHAVAROM

Kao i za pojam lemšata, u literaturi na srpskom postoje različita određenja termina *lenhavar*. Tako Spaho kaže da je to „onaj, komu gewerkovi daju lehensshaft („lemšat“)“ (1913, 181). Za Skarića je on „čovjek, koji od varka uzima u lemšat njegov dio rudnog polja“ (1939, 99). Radojčić (1962, 78) još jednom ne daje svoju definiciju već citira delove rečnika braće Grim i *Iuris regalis montanorum*, u kojima se ne pominje zakupac: „*ein häuer, welcher von einer gewerkschaft deren grube oder einen theil des grubenfeldes auf eine bestimmte zeit und gegen einen vereinbarten antheil am gewinn*

zum bau überlassen erhalten hat. auch ein häuer, welcher als lohn einen bestimmten theil der von ihm gewonnenen erze erhält“ (Grimm, Grimm VI 1885, 540 prema Veith 1871, 268); „Sunt postea coloni principales, qui vulgariter gewerken dicuntur, et secundarii et tercii et deinceps, qui vulgariter lehenhewer dicuntur“ (I, I, 3; Zycha 1900, 44). Begović lenhavara smatra zakupcem (1971, 33). Za Biljanu Marković, to je „zakupac koji je organizovao rudarsku eksploataciju“ (1985, 16), a za Simu Ćirkovića radnici „koji prime delove pod uslovima predviđenim za lemšat. Za vreme dok traje pogodba oni imaju prava i obaveze gvarka“ (2005, 33).

U Zakoniku o rudnicima despota Stefana postoje dve odredbe u latiničnom i tri u ćiriličnom prepisu u kojima se pominju lenhavari:

19.

а безъ оупроса гвар^счкога да не вол^нь гвар^скъ дръжати лем^сшати с лен^схавари· ере ако би га до послѣ изнашли гварци· крїюкїи дѣловѣ с лѣнхавари· лем^сшати да мою плате встали гварци що е спен^сжа· а да мѠ оузмоу шноуи користъ за свех:~¹¹

(Radojčić 1962, 43, 44)

31. У записоу рѠпноу:~

РѠпоу кою соу павнали и записали гварци· из доходка ленхаваромъ· да јестъ вьсь жам^скощъ ленхавар^скы· тьк^мо да гледаю гварци выше реченни доход^скъ· за тои да имь дадѠ книгѠ гварци до рока шны рѠпоу да не вставе· нехо що годеръ хи срете да работаю· и роудѠ да си ищоу, како и сваки гварци ере сѠ шни гварци до рѠка:~

32. У припѠщеню законъ·

Аколи би шны кога припоустили шт гвар^скъ· или инога кога чловѣка да ихъ помага· а да павнаю ш нимъ· слободно е свакомоу дрѠговати ш нимъ· ни шт кога речъ да не имаю· аколи би шны записници рѠпѠ издали· или прономїю оучинили· да се шѠсече низ шаибноу на три, сежни:~¹³

(Radojčić 1962, 45, 46)

Glava 14.

A bez uprosa svēh gvark da ne vol'n edin gvark dr'xati lemšat s lēmhavari. Erē ako bi ga posle našli ēre e krijuki ima dēo, da mu plate ostali gvarci što e spenxa, a da mu uzmu onuy korist za svēh.¹²

(Ćirković 2005, 22)

Glava 28.

Rupu koju bi zapisali gvarci iz dohotka len'hvarom da e vas xamkošt lēnhavarsky, kromě da glědaju gvarci urečenij dohod'k. Za toj da im dadu knigu ot svoje ruke, svědočbom potlě da nesu volni potvoriti gvarci do roka, ni oni rupu ostaviti, što gode hi srete, nego da rabotaju i da rudu i štu do roka kako svaki gvark ere su oni do roka gvarci. I ako bi hotěli koga pripustiti ot gvark ili inogo čl(o)v(e)ka da ih pomaga ili da pauna š nimi, slobodno mu svakomu drugovati š nimi, ni ot koga reči da ne ima.

Ako li bi oni zapisnici rupu izdali ili pronovliju ućinili, da se obsēce niz šaibnu.¹⁴

(Ćirković 2005, 25)

Prvo se propisuje da nijedan ortak (gvark) ne može da ustupi deo lenhavaru bez pitanja, odnosno saglasnosti ostalih gvaraka. Ukoliko bi se to ipak dogodilo i lenhavar tajno od drugih ortaka kopao rudu te na taj način ostvario korist, onda bi ortaci imali pravo da tu korist međusobno podele. Oni bi tada imali obavezu i da snose troškove koje je lenhavar podneo. S druge strane, prema opštim pravilima, kod lemšata sa lenhavarima, oni su dužni da snose trošak kopanja, a gvarci učestvuju samo u deobi dobiti. Bilo je neophodno takav ugovor sačiniti u pisanoj formi. Kao i u slučaju lemšata sa gvarkom, ni lemšat sa lenhavarom nije bilo moguće raskinuti, što je verovatno bila posledica nepredvidljivosti kopanja rude. Zakonik o rudnicima definiše lenhavara kao „gvarka/ortaka do određenog roka“. Uzimajući u obzir takvo objašnjenje, potrebnu saglasnost svih gvaraka da bi lenhavar to postao i deobu koristi između svih gvaraka, čini se da tu nije ustupan ortački deo (kako tvrde Spaho i Ćirković) već je pre davan ceo rudnik u lemšat na određeni rok, odnosno do privremenog proširenja ortakluka i na lenhavara.

Lenhavari su bili slobodni da bilo kome dopuste da „im pomaže“ i da radi sa njima u rudniku, bilo da je ortak ili treće lice. Frajberško pravo, na primer, predviđa da onaj ko uzme deo rudnika u lemšat može u njega poslati kopače, te da mu se to ne može zabraniti (B 31, *Urkundenbuch der Stadt Freiburg in Sachsen* 1886, 297). Međutim, tamo je primalac u lemšat bilo ko, a u novobrdskom pravu je to u tom slučaju lenhavar.

¹¹ Prevod: „19. A bez pitanja gvaračkoga da ne može gvark držati lemšat s lenhavarima, jer ako bi ga posle uhvatili gvarci krijući delove s lenhavarima, lemšat da mu plate što je spenža, a da mu uzmu onu korist za sve“ (Marković 1985, 16).

¹² Prevod: „Glava 14. A bez pitanja svih gvaraka da ne može jedan gvark imati lemšat s lenhavarima. A ako bi ga kasnije našli da je krijući imao deo, da mu plate ostali gvarci što je potrošio, a da mu dobit uzmu za sve“ (Ćirković 2005, 43).

¹³ Prevod: „31. O zapisu rupnom: Za rupu koju su paunali i zapisali gvarci za dohodak lenhavarima, da bude sav žamkošt lenhavarski, samo da gledaju gvarci više rečeni dohodak, za to da im daju knjigu gvarci; do roka oni rupu da ne ostave, nego što god im se dogodi, da rade i rudu da traže, kao i svaki gvarci, jer su oni gvarci do roka. 32. O pripuštanju zakon: Ako li bi oni koga pripustili ili od gvaraka ili drugoga koga čoveka da im pomaže, a da paunaju s njim, slobodno je svakome drugovati s njim, ni od koga reč da nemaju; ako li bi oni zapisnici rupu izdali ili pronomiju učinili, da se odseku niz šajbnu na tri sežnja“ (Marković 1985, 18).

¹⁴ Prevod: „Rupu koju bi zapisali gvarci lenhavarima da učestvuju u dohotku, da je sav žamkošt lenhovarski, gvarci samo da gledaju ugovoreni dohodak. O tome da im dadu ispravu od svoje ruke kao svedodžbu da posle gvarci ne mogu pogaziti pre roka, niti onu rupu ostaviti, nego što god da ih zadese, da rabotaju i rudu istu do roka kao svaki gvark. Jer oni i jesu gvarci dok ne istekne rok. I ako bi hteli pripustiti sebi nekog od gvaraka ili drugog čoveka da im pomaže i pauna s njima, svakom je slobodno da bude u družini s njima i niko im ne može prigovoriti. Ako li bi oni koji su zapisali rupu izdali ili kako bezakonje učinili da se obseče niz šajbnu“ (Ćirković 2005, 46).

„Zapisnici“ koji bi „izdali“ rudnik ili učinili „pronomiju“ (bezakonje) bili bi kažnjavani smrtnom kaznom, koja bi se izvršavala u rudniku. Pod zapisnicima se tu mogu podrazumevati ili davaoci u lemšat ili lenhavari, te se iz tih pravila ne može zaključiti na koga se odnose. Međutim, ukoliko se primeni sistemsko tumačenje u kontekstu člana 25 ćirilskog i glave 20 latiničnog prepisa (vidi niže), jasno je da su „zapisnici“ lenhavari (Ćirković 2005, 64). To čini donekle određenijom radnju delikta, koji bi mogli da učine kopači u rudniku, a kažnjavao se smrtnom kaznom. Po svoj prilici, to se odnosilo na nekakav tip krađe (možda pronevere ili utaje) iskopane rude, odnosno o deliktima koji su opisani u kutenberškom pravu (III, I, 6; Jireček 1867, 348).

Iz rečenog sledi da lenhavari nisu zakupci, kako tvrde Begović i Marković, jer lemšat nije zakup. Oni uzimaju delove od ortaka u lemšat, kako smatra Spaho, ali nisu svi koji to čine lenhavari jer se lemšat može dati i gvarcima, koji ne moraju biti rudari. Lenhavari jesu radnici, kako ih je definisao Ćirković, ali oni su pre svega rudari, čiji naziv dolazi od nemačke reči *der Häuer* (rudar). Da problem njihovog definisanja bude složeniji, srpski srednjovekovni naziv za rudara je rupnik (*roupnik* ili jednostavno *robotnik*) i nije izveden iz te nemačke reči. Dakle, lenhavari su bili posebna vrsta rudara.

Fajt u svom rečniku kaže da je *Häuer* „*ein Bergarbeiter, welcher die Arbeiten auf dem Gestein verrichtet*“ (Veith 1871, 267), odnosno „radnik u rudniku, koji izvodi radove na steni“. *Lehenhäuer* je termin koji se sreće i u drugim zakonskim spomenicima nastalim iz saskih rudarskih običaja. U šemničkom pravu *lehnheier* je onaj koji radi u „*ertstickte und ertrwnkene zechen*“ (II, 6, 7; *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* 1862, 224).¹⁵ Kutenberško pravo kaže da su *lénhavéři*, odnosno *laneonarii* „*sectores multa inutilia montana assiduo suo labore ac modicis expensis faciunt fructuosa*“¹⁶ (III, I, 10; Jireček 350).¹⁷ Prema svemu sudeći, srpski lenhavari su bili rudari posebne vrste. Verovatno su to bili stručnjaci koji su mogli da uklanjaju prepreke koje se nađu na putu otkopavanju rude (npr. stene veće čvrstoće), ali njihovo angažovanje nije bilo uvek neophodno. U prilog tome govori nemogućnost da raskinu ugovor zbog promenjenih okolnosti već su bili dužni da rade „що годеръ hi srete“ i izričita zabrana da prisvoje (za sebe ili gvarka koji ih je angažovao tajno od ostalih) deo iskopane rude do koje ne bi mogli da dođu

¹⁵ Slično u jihlavskom pravu (IV, 2–3; Jireček 1867, 117).

¹⁶ Prevod: „sekači (koji) svojim neprestanim radom, uz male troškove, mnoge beskorisne rudnike čine plodonosnim“.

¹⁷ Frajberško pravo pominje slučaj kada jedan rudar pozove drugog čoveka da kopa zajedno s njim, ali ugovor i odnos između njih ne naziva lemšatom (14, *Urkundenbuch der Stadt Freiburg in Sachsen* 1886, 271).

ostali rudari. Kada bi nastala potreba za stručnim radom lenhavarara, oni bi bili angažovani, sami snosili troškove kopanja, ali učestvovali u deobi dobiti, kao ortaci, pošto su bili ortaci do proteka roka.

4. ZAKLJUČAK

Srednjovekovno rudarsko pravo je jedan od retkih primera dvosmerne transplantacije u srpskoj pravnoj istoriji. Ono je iz saskih običaja recipirano u Srbiju, a zatim iz nje u pravni sistem Otomanskog carstva. Mnogi od instituta koji su prešli takav put u srpskom pravu doživeli su značajan razvoj i transformaciju. Jedan od najvažnijih je lemšat. Taj ugovor je predstavljao privremeno ustupanje ortračkog dela u rudniku. Postojale su dve vrste: ustupanje dela jednog ortaka drugom i prijem lenhovara u ortakluk. U drugom slučaju se radilo o specijalizovanom rudaru, za čijim radom se povremeno javljala potreba. On sam snosi troškove svog rada, ali učestvuje u dobiti kao ortak.

Iako je i naziv ugovora i osnovne obaveze ugovornih strana preuzet iz saskog rudarskog prava, lemšat Zakonika o rudnicima pokazuje znatne specifičnosti. Prvo, u srpskom pravu nema brojnih normi koje se javljaju u drugim kodifikacijama saskog rudarskog prava iz XIII i XIV veka. Drugo, postoje značajne razlike srpske u odnosu na ostale kodifikacije (potpuna zabrana raskida zbog promenjenih okolnosti, mogućnost da se ortaku ustupi deo u lemšat bez pitanja ostalih ortaka, a lenhavaru samo uz saglasnost svih itd.). Te osobenosti ukazuju na činjenicu da je lemšat u srpskoj sredini pretrpeo znatne izmene u odnosu na saske običaje iz kojih je nastao.

LITERATURA

- [1] Begović, Mehmed. 1971. Rudarska baština u Srbiji u XV i XVI veku. *Glas SANU* 280: 1–66.
- [2] Beldiceanu, Nicoară. 1964. *Les actes des premiers sultans consevés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque nationale à Paris*. Vol. 2. *Règlements miniers 1390–1512*. Paris: Mouton et Co.
- [3] *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*. 1862. Pest: Eggenberger Ferdinánd Akademiai.
- [4] Ćirković, Sima. 2002. Preduzetništvo i rudarsko pravo. *Staro srpsko rudarstvo*. Beograd: Vukova zadužbina – Novi Sad: Prometej.

- [5] Ćirković, Sima. *Latinički prepis Rudarskog zakonika despota Stefana Lazarevića: uvod, tekst, prevod i komentari*. Beograd 2005.
- [6] Ermisch, Hubert. 1886. *Urkundenbuch der Stadt Freiberg in Sachsen*. Vol. 2. *Bergbau, Bergrecht, Münze*. Leipzig: Giesecke & Devrient.
- [7] Grimm, Jacob, Wilhelm Grimm. 1885. *Deutsches Wörterbuch*. Vol. 6. Leipzig: Hirzel Verlag.
- [8] Jireček, Hermenegild. 1867. *Codex juris bohemicus*. Vol. I. Prag: I. L. Kober.
- [9] Katančević, Andreja. 2016. Datiranje Zakonika o rudnicima despota Stefana i sadržina njegovog ćirilnog prepisa. *Srpska politička misao* 1: 221–237.
- [10] Katančević, Andreja. 2020a. Institut urbarara u srednjovekovnoj Srbiji. *Baština* 51: 263–279.
- [11] Katančević, Andreja. 2020b. Zakup carina u srednjovekovnoj Srbiji. 253–268. *Νομοφύλαξ*. Zbornik radova u čast Srđana Šarkića, ur. Tamara Ilić, Marko Božić. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, JP „Službeni glasnik“.
- [12] Lexer, Matthias. 1940. *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*. Stuttgart: Hirzel Verlag.
- [13] Marković, Biljana. 1985. *Zakon o rudnicima despota Stefana Lazarevića: prevod i pravnoistorijska studija*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- [14] Radojčić, Nikola. 1962. *Zakon o rudnicima despota Stefana Lazarevića*. Beograd: Naučno delo.
- [15] Rizaj, Skender. 1968. *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva od XV do XVII veka*. Priština: Zajednica naučnih ustanova Kosova i Metohije.
- [16] Skarić, Vladislav. 1939. *Staro rudarsko pravo i tehnika u Srbiji i Bosni*. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- [17] Spaho, Fehim. 1913. Turski rudarski zakoni. *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 25: 1–194.
- [18] Veith, Heinrich. 1871. *Deutsches Bergwörterbuch mit Belegen*. Vol. 1.2. Breslau: Verlag von Wilh. Gottl. Korn.
- [19] Zycha, Adolf. 1900. *Das böhmische bergrecht des mittelalters auf grundlage des bergrechts von Iglau*. Vol. II. *Die Geschichte des Iglauer Bergrechts und die böhmische Bergwerksverfassung*. Berlin: Verlag von Franz Vahlen.

Andreja KATANČEVIĆ, PhD

Associate Professor, University of Belgrade Faculty of Law, Serbia

LEMŠAT OF SERBIAN MEDIEVAL LAW

Summary

The topic of this article is the contract of *lemšat* (*Lehenschaft*) in Serbian medieval mining law. The author discusses the details of this legal and social institution in medieval Serbia by answering the following two questions: What was the scale of transplantation of Saxon law, i.e., how original were the Serbian rules? Who were the *lenhavars* – the contractors in a special type of *lemšat*?

The results of the investigation show that Serbian *lemšat* was a contract of the temporary lease of a share in a mining partnership and that the *lenhavars* were qualified miners, whose employment was occasionally necessary. The results also show that Serbian medieval mining law contained numerous original legal solutions.

The applied methods are linguistic, systemic and historical interpretation of the Mining Code of Despot Stefan, as well as the comparative method.

Key words: *Lemšat. – Lehenschaft. – Lehenhäuer. – Mining partnership. – Serbian medieval mining law.*

Article history:
Received: 29. 1. 2021.
Accepted: 3. 3. 2021.

Dr Boris BEGOVIĆ*

***EKONOMSKE POSLEDICE ŠPANSKE GROZNICE
(1918–1920): SKICA ZA EKONOMSKU ISTORIOGRAFIJU
JEDNE PANDEMIJE*****

Cilj rada je da istraži ekonomske posledice pandemije španske groznice i da dobijene nalaze sistematizuje tako da oni mogu da se iskoriste za spoznaju ekonomskih posledica pandemije COVID-19. Na kratak rok posmatrano, pokazalo se da je španska groznica jednokratno snažno oborila nivo privredne aktivnosti značajnim umanjenjem ponude radne snage, uz dodatno dejstvo umanjenja agregatne tražnje. Oporavak od tog pada bio je brz, zasnovan na tranzitornom privrednom rastu. Na dugi rok posmatrano, španska groznica je oborila nivo raspoloživog ljudskog kapitala, i to i direktno, prekomernim mortalitetom onih koji poseduju ljudski kapital a čine radno sposobno stanovništvo, i indirektno, uticajem na intergeneracijsko prenošenje nižeg nivoa ljudskog kapitala, kao i pogoršanjem zdravlja majki tokom graviditeta – potvrdila se hipoteza o fetusnom poreklu pada nivoa ljudskog kapitala. Obaranje nivoa raspoloživog ljudskog kapitala ima nepovoljne posledice po privredni rast, koje postaju sve izraženije sa tehnološkim napretkom koji zahteva sve viši nivo tog kapitala.

Ključne reči: *Pandemija. – Španska groznica. – COVID-19. – Privredni rast. – Ljudski kapital.*

* Redovni profesor, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija, *begovic@ius.bg.ac.rs*.

** Srdačno zahvaljujem Nikoli Iliću, Goranu Jankoviću, Mariji Karanikić Mirić, Gordani Matković, Branku Milanoviću, Ani Odorović, Marku Paunoviću, Danici Popović, Dejanu Popoviću, Zoranu Radovanoviću, Branku Raduloviću i Bojanu Ristiću na korisnim komentarima i sugestijama. Naravno, snosim isključivu odgovornost za eventualne preostale greške i za vrednosne sudove iznete u ovom radu.

1. UVOD

Činjenica da je ovaj rad pripremljen u toku pandemije COVID-19 i da je u štampu predat u trenutku kada se još uvek ne nazire njen kraj nudi jasnu sliku motivacije za njegovo pisanje. Budući da se sadašnja pandemija po mnogim svojim parametrima može uporediti sa pandemijom španske groznice (1918–1920), a imajući u vidu da su te dve pandemije slične po mnogim svojim karakteristikama, pisanje ovog rada zasnovano je na nadi da će ekonomska istoriografija pružiti makar neke dodatne uvide relevantne za sagledavanje ekonomskih posledica pandemije COVID-19. Ne samo da bi to uvećalo naše znanje o ekonomskim posledicama pandemija nego bi neki od tih nalaza možda mogli da posluže za formulisanje ekonomskih politika kojima bi se te posledice ublažile, odnosno kojima bi se privredni život brže vratio u pretpandemijsko stanje i stvorili uslovi za održiv privredni rast u budućnosti.

Cilj rada je da se sagledaju ekonomske posledice pandemije španske groznice i dobijeni nalazi sistematizuje na način kojim bi oni eventualno mogli da se iskoriste za spoznaju ekonomskih posledica pandemije COVID-19. Takav cilj rada uslovio je i njegovu strukturu. Prvo se razmatraju opšte odlike španske groznice, pre svega one koje se odnose na mortalitet do koga je dovela. Potom se istražuju posledice te pandemije po nivo privredne aktivnosti, to jest po nivo nacionalnog dohotka (kao tadašnje mere nivoa te aktivnosti), što znači njene kratkoročne ekonomske posledice. Sledi sagledavanje posledica španske groznice po privredni rast, to jest njenih dugoročnih ekonomskih posledica. Potom se pretresaju sličnost i razlike između dve pandemije – španske groznice i COVID-19 – kako bi se ustanovilo u kojoj meri zaključci ekonomske istoriografije o španskoj groznici mogu da posluže da se bliže pronikne u ekonomske posledice današnje pandemije. Slede zaključak i smernice za dalja istraživanja.

Budući da se u ovom radu koristi termin pandemija, a on se upotrebljava i u brojnim drugim radovima u kojima se iz različitih uglova sagledavaju COVID-19 i njegove ne samo ekonomske posledice, na samom početku razmatranja treba definisati pojam pandemije. U ovom radu se prihvata definicija iz epidemiološke literature (Morens, Folkers, Fauci 2009, 1019–1020) koja se zasniva na osam potrebnih uslova koje određena bolest treba simultano da ispuni kako bi se smatrala pandemijskom: (1) široka geografska obuhvaćenost, (2) prenošenje bolesti sa jedne lokacije na drugu, (3) visoka stopa javljanja i eksplozivnost (*high attack rates and explosiveness*), (4) minimalni imunitet stanovništva, (5) novina bolesti (*novelty*), (6) zaraznost, (7) prenosivost (sa čoveka na čoveka) i (8) ozbiljnost (težina)

bolesti. Očigledno je da i španska groznica i COVID-19 potpuno zadovoljavaju sve potrebne uslove da budu označene kao pandemije.

2. OPIS ŠPANSKE GROZNICE

Pandemija španske groznice bila je izazvana novoiskrslim sojem virusa influence (gripa) koji je označen simbolom *H1N1*. Bolest je prevashodno pogađala disajne puteve i pluća zaraženog.¹ Virus se od jednog do drugog pojedinca mahom prenosio kapljicama prilikom kivanja, kašljanja i glasnog govora zaraženog (Radovanović, Kon 2019, 14–17).

Identifikovana su ukupno četiri talasa španske groznice (Taubenberger, Morens 2006, 16–17; Beach, Clay, Saavedra 2020, 8). Prvi se pojavio u proleće (mart) 1918. godine, drugi i po mnogo čemu najsnažniji i najpogubniji talas zabeležen je počev od septembra zaključno sa novembrom 1918. godine. Treći talas, nešto slabiji od drugog, zabeležen je u proleće 1919. godine, dok je u samo nekim zemljama zabeležen i četvrti talas, početkom 1920. godine.² Ne postoji, međutim, saglasnost o tome gde je zabeležen nulti pacijent, odnosno u kojoj zemlji je pandemija izbila: u SAD, preciznije u američkoj saveznoj državi Kanzas (Barry 2004),³ Francuskoj (Oxford *et al.* 2002) ili u Kini (Shortridge 1999).⁴

Ne postoji pouzdana statistika ukupnog broja zaraženih, odnosno obolelih, što je sasvim razumljivo imajući u vidu stanje zdravstvenih statistika u većem delu sveta u to doba i teškoće da se uspešno registruju slučajevi obolevanja u

¹ U srpskom jeziku je uobičajenije da se ta pandemija naziva španskom groznicom nego španskim gripom. Stoga se prvi naziv te pandemije, odnosno bolesti, nezavisno od toga što je reč o gripu, odnosno influenci, dosledno upotrebljava u ovom radu.

² Budući da je četvrti talas po svojoj rasprostranjenosti (po broju zemalja u kojima su zabeleženi slučajevi), po ukupnom broju slučajeva i po broju preminulih daleko slabiji od prva tri, ponekad se u epidemiološkoj literaturi (Johnson, Mueller 2002, 105) govori isključivo o tri talasa španske groznice.

³ Najdetajnije je opisana, sa najviše relevantnih podataka, hipoteza o kanzaškom poreklu španske groznice. I kada je pandemija izbila, i gde (mesto određeno na nivou okruga), i kako se dalje prenosila, pre svega preko vojnih logora koji su pripremali vojne obveznike za odlazak u rat u Evropu (Barry 2004, 166–175).

⁴ Pridev „španska“ ova groznica, odnosno njena pandemija, dobila je ne zbog toga što je nastala u Španiji, o tome nema nesuglasica, nego zbog toga što su za vreme trajanja Prvog svetskog rata, a rat je bio u punom jeku tokom prvog talasa pandemije, radi zaštite morala trupa na frontu, cenzurom medija vlade zaraćenih zemalja onemogućile javnosti da sazna za izbijanje pandemije. Španija je bila neutralna, u njoj nije bilo cenzure medija, prve vesti o pandemiji stigle su iz Španije, pa je pridevom „španska“ označeno takvo medijsko izveštavanje (Athukorala, Athukorala 2020, 3).

mnogim zemljama. U epidemiološkoj literaturi se procenjuje (Taubenberger, Morens 2006, 15) da je ukupno bilo obolelo oko 500 miliona ljudi, što je činilo oko 27% tadašnjeg svetskog stanovništva.⁵

U literaturi postoje velika neslaganja o broju preminulih od posledica španske groznice. Procene se najčešće kreću između 20 i 50 miliona ljudi, mada pojedini autori (Johnson, Mueller 2002, 107–108), procenjujući da je u pitanju 50 miliona ljudi, dopuštaju mogućnost da je čak i takva procena znatno pristrasna nadole (detaljno navodeći uverljive razloge za takvu pristrasnost) i da treba dopustiti mogućnost da broj žrtava pandemije iznosi 100 miliona ljudi. Najnovija procena te vrste (Barro, Ursua, Weng 2020), rađena na osnovu podataka za 48 zemalja, čime je obuhvaćeno 92% svetskog stanovništva tog vremena, upućuje na to da je broj preminulih od španske groznice bio 40 miliona ljudi.

Pri razmatranju pouzdanosti tih procena otvara se ključno metodološko pitanje: kako se određuje broj preminulih od španske groznice? Jedna mogućnost je precizno vođenje dijagnoze preminulih i uzroka njihove smrti, odnosno evidencija svih preminulih od španske groznice, od influence, čime bi se napravila jasna razlika između tog broja i broja onih čiji je uzrok smrti tokom pandemije bio nešto drugo. Čak i ukoliko bi takve statistike bile pouzdane, a svakako nisu, naročito za siromašne zemlje i (tadašnje) kolonije, u kojima služba vitalne i medicinske statistike u to vreme nije bila razvijena, takav pristup u obzir uzima isključivo neposredne žrtve španske groznice. Međutim, pandemija posredno uzrokuje smrt mnogih drugih, onih koji nisu umrli od osnovne bolesti, odnosno koji nisu bili zaraženi virusom influence, najviše onih čija (neka druga) bolest nije mogla do dobije odgovarajući medicinski tretman zbog preopterećenosti bolničkih i ambulantskih kapaciteta, odnosno zbog, uopšteno posmatrano, vanredne situacije izazvane pandemijom, ne samo u pogledu korišćenja kapaciteta zdravstvene zaštite. Time se iz statistike umrlih izostavljaju svi oni koji su posredne žrtve pandemije.

Da bi se došlo do ukupne brojke umrlih čiju je smrt neposredno ili posredno izazivala pandemija španske groznice, do prekomerne smrtnosti, to jest prekomernog mortaliteta (*excess mortality*) usled pandemije, ukupan zabeleženi broj umrlih (koji je lakše i pouzdanije utvrditi nego broj umrlih od osnovne bolesti) treba umanjiti za onaj hipotetički broj umrlih do koga

⁵ Sve da je i tačna procena da je tokom pandemije od influence obolelo 500 miliona ljudi, nije tačna ocena da je obolela trećina svetskog stanovništva (Taubenberger, Morens 2006, 15), to jest da je stopa morbiditeta (odnos broja obolelih i broja stanovnika) te pandemije bila 33%, imajuću u vidu najpouzdaniju procenu tadašnjeg ukupnog broja stanovnika u svetu od 1.863 miliona za 1920. godinu (Maddison 2003).

bi došlo da nije bilo pandemije (*counterfactual*). Postavlja se, međutim, pitanje kako se dolazi do tog hipotetičkog broja. Najjednostavniji način je da se ustanovi broj umrlih u godinama neposredno pre i posle pandemije. Otuda se (Murray *et al.* 2006) koriste prosečne vrednosti broja umrlih za tri godine pre početka pandemije (zaključno sa 1917. godinom) i tri godine posle početka pandemije (počev od 1921. godine). Metodološki problemi tog pristupa leže u sagledavanju „uobičajenog“ mortaliteta – mortaliteta u godinama i pre i posle pandemije.

Reč je, pre svega, o tome da mortalitet u godinama pre pandemije pod uticajem Prvog svetskog rata nikako nije bio uobičajen, što dovodi do pristrasnosti hipotetičkog broja mrtvih nagore, pa time i do potcenjenosti prekomernog mortaliteta od pandemije. Ta potcenjenost se odnosi na zaraćene zemlje, dok je nije bilo u neutralnim zemljama, što dovodi do nekonzistentnih rezultata prekomernog mortaliteta između zemalja, to jest ti rezultati se ne mogu porediti po zemljama. Isključenje mortaliteta muškaraca u periodu od 1915. zaključno sa 1917. godinom, s obzirom na to da su gubitke u borbi činili gotovo isključivo muškarci, može da se koristi kao metod za rešavanje tog metodološkog problema.⁶ No, to rešenje stvara novi problem, budući da je Prvi svetski rat, usled pogoršanih uslova življenja u pozadini, na primer u Nemačkoj usled britanske pomorske blokade ili u Rusiji zbog loše vođene zemlje, uvećalo mortalitet civila – onih koji nisu bili na frontu, dakle i mortalitet žena, koji ulazi u obračun „uobičajenog“ mortaliteta u godinama pre pandemije. Dakle, postoje i indirektne žrtve Prvog svetskog rata među civilnim stanovništvom, koje se takvim pristupom zanemaruju, što dovodi do pristrasnosti hipotetičkog broj mrtvih nagore, pa time i do potcenjenosti prekomernog mortaliteta od pandemije, a ta potcenjenost se razlikuje od zemlje do zemlje – pogoršanje uslova življenja nije bilo istovetno u svim zemljama. Što su bili nepovoljniji životni uslovi civila u nekoj zemlji, veća je potcenjenost prekomernog mortaliteta u njoj.

Što se mortaliteta posle pandemije tiče, treba voditi računa o tome da su, i periodu od 1921. zaključno sa 1924. godinom, posleratni životni uslovi u mnogim, ali ne u svim zemljama bili veoma otežani. Pogotovo su bili teški u zemljama centralne i istočne Evrope, zahvaćenim dubokim političkim previranjima, pobunama, pokušajima revolucija (Gerwarth 2020), kao i građanskim i međudržavnim ratovima novoformiranih država (Gerwarth 2016), što je odlagalo ekonomski oporavak i produbljivalo siromaštvo u tim zemljama, a to je uvećalo mortalitet njihovog stanovništva. Takvi životni

⁶ Zanimljivo je da autori koji su u svojoj kalkulaciji upotrebili taj pristup (Murray *et al.* 2006) njega primenjuju samo za tri zemlje: Veliku Britaniju (koju autori nazivaju Engleskom), Francusku i Finsku (*sic*), dok ga ne primenjuju u slučaju ostalih zaraćenih zemalja, poput Nemačke ili zemalja koje su nastale raspadom Austrougarske monarhije. Autori nisu ponudili nikakvo objašnjenje takve metodološke nedoslednosti.

uslovi dovode do pristrasnosti hipotetičkog broja mrtvih nagore, pa time i do potcenjenosti prekomernog mortaliteta od pandemije, i to samo u određenom broju posmatranih zemalja – u drugima, u kojima su posleratni životni uslovi bili normalni, takve pristrasnosti nije bilo, što pojačava već uočeni problem neuporedivosti podataka o prekomernom mortalitetu između zemalja. Nadalje, u demografiji je uočena regularnost da pandemije dovode do prirodne selekcije, da bolest preživljavaju samo najsnažniji, pa se stoga može očekivati da posle pandemije opadne mortalitet (Livi-Bacci 2001, 49), odnosno da hipotetički broj mrtvih bude pristrastan nadole. Ta metodološka opasnost, međutim, usled specifične starosne strukture žrtava španske groznice, o čemu će kasnije u radu biti reči, relativno je mala u slučaju ove pandemije.

Bez obzira na to koji su sve metodološki problemi uočeni, podatak o mortalitetu koji se dobija kao prekomerni mortalitet, kao onaj mortalitet koji se ne bi dogodio da pandemija nije izbila, superioran je sa metodološkog stanovišta.⁷ Na osnovu tog broja i ukupnog broja stanovnika može se doći do stope prekomernog mortaliteta pandemije španske groznice – broj umrlih u odnosu na broj stanovnika. Najobuhvatnije istraživanje (uključuje 48 zemalja) pokazuje znatne razlike u stopi prekomernog mortaliteta između zemalja (Barro, Ursua, Weng 2020, 21).⁸ Od veoma niskog (0,22% u Urugvaju i 0,28% u Australiji), pa sve do veoma visokog (5,22% u Indiji i 5,78% u Keniji).⁹ Na globalnom nivou, stopa prekomernog mortaliteta uz najnoviju procenu o 40 miliona mrtvih kao posledici pandemije (Barro,

⁷ Štaviše, upravo je taj podatak relevantan sa stanovišta razmatranja ekonomskih posledica pandemije. Na primer, koliko je pandemija umanjila ponudu radne snage, imajući u vidu kolika bi ta ponuda bila da nije došlo do pandemije, ili za koliko je pandemija umanjila agregatnu tražnju.

⁸ Autori su primenili pristup prekomernog mortaliteta (Murray *et al.* 2006), ali samo u zemljama u kojima nije bilo pouzdanih podataka o direktnom mortalitetu od španske groznice. Nažalost, nisu pružili više podataka o tome koliki je broj zemalja u kojima je korišćen jedan, a koliki u kojima je korišćen drugi pristup, nisu odgovorili na pitanje zbog čega su kombinovali dva pristupa, niti su objasnili zbog čega nisu dosledno upotreбили sa stanovišta ekonomskih posledica superioran pristup prekomernog mortaliteta. Umesto toga, čitaoca pokušavaju da umire tvrdnjom, bez ikakvih priloženih podataka, odnosno kvantitativnih pokazatelja, poput koeficijenta korelacije, da „obe vrste pokazatelja pokazuju blisku povezanost“ (Barro, Ursua, Weng 2020, 21).

⁹ Stope za Indiju i Keniju ne odnose se na današnje zemlje tih imena, nego na Britansku Istočnu Indiju i Britansku Istočnu Afriku. Stopa prekomernog mortaliteta za Španiju, zemlju po kojoj je ta bolest neopravdano dobila ime, bila je prilično niska – svega 1,36%, daleko niže od globalnog proseka.

Ursua, Weng 2020, 21), iznosila je 2,1%.¹⁰ Dakle, 2,1% ljudi koji su činili tadašnju svetsku populaciju umrlo je (direktno ili indirektno) usled pandemije španske groznice.¹¹

Budući da se stope prekomernog mortaliteta znatno razlikuju između zemalja, to jest imajući u vidu da je varijansa te stope izuzetno velika (isto kao i druge mere disperzije skupa), opravdano je postaviti pitanje uzroka tako velike varijanse. Pokazalo se (na uzorku od 42 zemlje) da koeficijent korelacije između stope prekomernog mortaliteta usled pandemije španske groznice i (logaritma) nacionalnog dohotka *per capita* iz 1913. godine iznosi – 0,43 (Barro, Ursua, Weng 2020, 7). To znači da postoji određena, ne velika negativna korelacija – povezanost između niže stope prekomernog mortaliteta i višeg nivoa privredne razvijenosti. Takva regularnost može se, prema mišljenju pomenutih autora, objasniti time da su razvijenije, bogatije zemlje raspolagale boljom zdravstvenom službom za borbu protiv pandemije i da je viši kvalitet zdravstvenih usluga oborio stopu mortaliteta obolelih, pa je time i umanjio stopu prekomernog mortaliteta, a možda su i odgovarajuće sanitarne mere, primerene bogatijim zemljama, umanjile stopu obolevanja stanovništva.¹² Time je posredno potvrđen rezultat jednostavnog regresionog modela (Murray *et al.* 2006, 2214) ocenjenog na nešto manjem uzorku od 27 zemalja, koji je potvrdio statistički značajnu (na nivou rizika od najviše 1%) vezu sa negativnim predznakom između stope prekomernog mortaliteta i nivoa nacionalnog dohotka *per capita*, uz koeficijent determinacije od 0,47.¹³

¹⁰ Aritmetički posmatrano, uzimajući u obzir procenu od 40 miliona mrtvih i procenu od 500 miliona obolelih, proizlazi da je stopa mortaliteta obolelih bila čak 8% – umro je svaki osmi oboleli. Međutim, ta stopa nije izračunata na metodološki korektan način, budući da brojka od 40 miliona obuhvata i one koji nisu umrli (direktno) od influence, to jest od španske groznice, već njome uopšte nisu ni bili zaraženi. Drugim rečima, stopa mortaliteta obolelih svakako je niža od 8%. Za koliko, zavisi od toga koliko je učešće umrlih od posrednih posledica pandemije. Što je veći taj broj, niža je stopa mortaliteta obolelih.

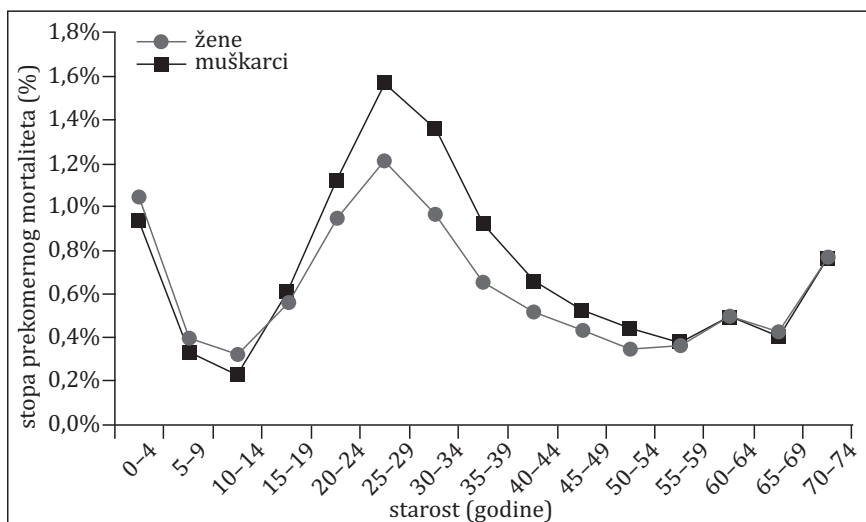
¹¹ Posredna ilustracija veličine zabeleženog demografskog gubitka usled pandemije u periodu 1918–1920. može se dobiti ukoliko se ta stopa prekomernog mortaliteta primeni na današnju svetsku populaciju – broj mrtvih bi globalno bio oko 165 miliona. Stopa prekomernog mortaliteta u pandemiji COVID-19 na globalnom nivou, izračunata na osnovu broju umrlih od bolesti, bez broja indirektnih žrtava, zasad, zaključno sa 31. januarom 2021. godine, iznosi 0,028% – daleko ispod 2,1% koliko je zabeleženo u slučaju španske groznice. <https://coronavirus.jhu.edu/map.html>, poslednji pristup 31. januara 2021.

¹² Autori s pravom napominju da viši nivo razvijenosti zemlje podrazumeva više poslovnih interakcija i viši nivo mobilnosti stanovništva, što uvećava verovatnoću obolevanja, pa se stoga može posmatrati kao efekat privredne razvijenosti sa suprotnim smerom dejstva (Barro, Ursua, Weng 2020, 9).

¹³ Jednostavni regresioni model koji je korišćen sadržao je još jednu objašnjavajuću promenljivu – udaljenost zemlje od polutara, kao posredni pokazatelj njenog geo-

Specifičnost španske groznice u odnosu na influencu izazvanu drugim sojevima istog virusa leži u raspodeli stope prekomernog mortaliteta po starosnoj dobi žrtava. Najviše stope prekomernog mortaliteta pri „uobičajenoj“ influenci beleže se u slučaju najmlađih (do četiri godine starosti) i u slučaju najstarijih (preko 70 godina starosti). Grafičko prikazivanje te regularnosti daje uobičajenu *U* krivu – visoke vrednosti posmatrane promenljive nalaze se na krajevima horizontalne ose, koja predstavlja starosne grupe poredane u rastućem nizu od koordinatnog početka udesno. Međutim, u pandemiji španske groznice najviša stopa prekomernog mortaliteta zabeležena je u slučaju mladih odraslih stanovnika – najviša je bila u starosnoj dobi od 25 do 29 godina. Budući da je i dalje bila relativno visoka stopa prekomernog mortaliteta najmlađih i najstarijih, kriva stope prekomernog mortaliteta španske groznice dobila je specifičan *W* oblik (slika 1).

Slika 1.
Stopa prekomernog mortaliteta u pandemiji 1918–1920.
po starosnim grupama

Izvor: Murray *et al.* (2006, 2213). Grafikon je nacrtan na osnovu podataka iz 13 zemalja koje su raspolagale informacijama o starosnoj strukturi preminulih.

grafskog položaja. Ocena parametra uz tu promenljivu, međutim, nije bila statistički značajna. Autori tog modela nisu se upuštali u objašnjavanje nijedne uzročno-posledične veze, već su samo dobijene rezultate koristili za svoj model predviđanja stope prekomernog mortaliteta u potencijalnoj pandemiji influence u prvoj deceniji XXI veka.

Dakle, iako su najmlađi i dalje bili veoma ugroženi, najugroženiji su bili oni između 25 i 29 godina. Štaviše, u slučaju španske groznice zabeležena je izuzetno visoka stopa prekomernog mortaliteta¹⁴ starosne grupe između 20 i 40 godina, one starosne grupe koju u slučaju „uobičajene“ influence po pravilu karakteriše najniža stopa prekomernog mortaliteta, što daje *U* krivu.¹⁵ Taj nalaz je izuzetno važan za sagledavanje posledica pandemije po ponudu radne snage, budući da oni koji čine tu starosnu grupu, ne samo da spadaju u radno sposobno stanovništvo, nego predstavljaju, ili su bar u to vreme predstavljali, najproduktivniji deo stanovništva.¹⁶ Na sve to, stopa prekomernog mortaliteta muškaraca bila je u toj starosnoj grupi značajno viša u odnosu na žene, što još više pojačava posledice po ponudu radne snage, budući da je stopa aktivnosti muškaraca u to vreme u gotovo svim zemljama bila znatno viša od stope aktivnosti žena.

Budući da su opisane osnovne odlike španske groznice, to jest njene pandemije 1918–1920. godine, istraživačka pažnja može se posvetiti ekonomskim posledicama te pandemije. Pažnja će prvo biti posvećena promeni nivoa proizvodnje, odnosno, iz drugog ugla posmatrano, promeni nivoa dohotka. Dakle, isključivo kratkoročnim ekonomskim posledicama pandemije.

¹⁴ Uzroci te pojave, odnosno raspodele mortaliteta po godinama starosti i njegovog odstupanja u odnosu na uobičajenu raspodelu, objašnjeni su prekomernom imunološkom reakcijom organizma na primarnu virusnu upalu pluća, koja je potpuno onesposobila taj organ, a najsnažnija imunološka reakcija bila je upravo najzdravijih i najsnažnijih – onih između 20 i 40 godina starosti (Barry 2004, 246–252). Pregled savremene epidemiološke literature (Taubenberger, Kash, Morens 2019, 10) pokazuje da je to objašnjenje prihvaćeno u matici medicinske nauke. Bitno je ukazati na činjenicu da je stopa obolevanja (broj slučajeva na 1.000 stanovnika) te starosne grupe bila na prosečnom nivou, da je, na primer, bila znatno niža nego u slučaju starosne grupe između pet i 15 godina, ali da je ta mlađa starosna grupa zabeležila daleko nižu stopu prekomernog mortaliteta (Taubenberger, Morens 2006, 20). Takođe, relativno niska stopa prekomernog mortaliteta starijih ljudi objašnjava se imunitetom stečenim u epidemijama influence u XIX veku (Taubenberger, Morens 2006, 19).

¹⁵ Korišćenjem podataka o stopi prekomernog mortaliteta od uobičajene influence 1928. i 1929. godine u SAD, za istu raspodelu starosnih grupa, dobija se gotovo savršena *U* kriva (Taubenberger, Morens 2006, 20).

¹⁶ Budući da je u to vreme, zbog tehnologije koja je tada korišćena, značaj ljudskog kapitala bio daleko manji nego danas, a akumulacija tog kapitala zahteva vreme, treba dopustiti mogućnost da u današnje doba produktivnost ljudi posle njihove 40. godine u mnogim delatnostima starenjem ne opada nego raste. U demografskom smislu, imajući u vidu starosni obrazac rađanja žena, to je i danas najproduktivnija starosna grupa.

3. POSLEDICE PANDEMIJE PO NIVO DOHOTKA

Pre nego što se pristupi razmatranju posledica pandemije po nivo dohotka, treba ukazati na uzročno-posledične veze kojima pandemija poput španske groznice utiče na nivo dohotka, odnosno na kratkoročne stope privrednog rasta. Prvo se razmatraju posledice na strani ponude na tržištu proizvodnih faktora.

Prva posledica pandemije je umanjenje ponude radne snage. Već je ukazano na to da je stopa prekomernog mortaliteta u toj pandemiji bila izuzetno visoka za starosnu grupu od 20 do 40 godina, najznačajniju starosnu grupu radno sposobnog stanovništva, što znači da je umanjena ponuda radne snage. Međutim, tom umanjenju dodatno su doprineli i Prvi svetski rat i gubici u ljudstvu do kojih je rat doveo, koji su upravo bili koncentrisani na muškarce u toj starosnoj grupi. Time je samo pojačan efekat umanjenja ponude radne snage, koji na kratak rok, uz datu tehnologiju i bez prilagođavanja poslodavca, budući da je granični proizvod rada veći od nule, sam za sebe neminovno izaziva umanjenje obima proizvodnje. Pri tome, umanjenje ponude radne snage može da ima i multiplikativni efekat, ukoliko je u pitanju smrt preduzetnika koji vodi radnju ili mikropreduzeće. Tada se gubi proizvodnja celokupnog preduzeća, što znači da je umanjenje obima proizvodnje više nego proporcionalno umanjenju ponude radne snage.¹⁷

Druga posledica pandemije po nivo nacionalnog dohotka povezana je sa prvom. Budući da je opala količina raspoložive radne snage, to jest njena ponuda na tržištu, a količina angažovanog kapitala se nije promenila, porastao je nivo tehničke opremljenosti rada (K/L). Usled toga je porasla produktivnost radne snage, odnosno porasli su granični proizvod rada i njegova vrednost, pa je time porasla i nadnica koju je poslodavac spreman da plati – rezervaciona nadnica poslodavca. Empirijsko je pitanje da li je inicijalno, pre bilo kakvog prilagođavanja poslodavca (proizvođača), uočeni porast produktivnosti rada dovoljan da kompenzuje pad obima proizvodnje zbog manjeg angažovanja radne snage. Međutim, uvećana vrednost graničnog proizvoda rada povećava tražnju za radnom snagom, i to u uslovima kada je se već dogodio pomenuti i razjašnjeni pad njene ponude. Dakle, u takvim uslovima treba očekivati da se poveća ravnotežna nadnica. Poslodavac se prilagođava toj promeni na dva načina. Jedan od njih je supstitucija rada kapitalom (efekat supstitucije), što dovodi do daljeg uvećanja tehničke opremljenosti rada, sa neizvesnim posledicama po obim proizvodnje, uz značajnu verovatnoću da

¹⁷ Upravo porast stečaja/bankrotstava preduzeća u periodu posle Prvog svetskog rata i pandemije u SAD (Brainerd, Siegler 2003, 27–28) svedoči o tom multiplikativnom efektu.

će, usled opadajućeg graničnog proizvoda (prinosa) kapitala, doći do pada tog obima.¹⁸ Drugi način je povezan sa efektom proizvodnje, pri kome porast cene radne snage neminovno utiče na pad obima proizvodnje. Snaga efekta proizvodnje zavisi od granične stope tehničke supstitucije proizvodnih faktora – manja mogućnost supstitucije jednog proizvodnog faktora drugim izaziva snažniji efekat proizvodnje. Shodno tome, velika je verovatnoća da će povećanje nadnica izazvano povećanjem tehničke opremljenosti rada usled pada ponude radne snage dovesti do pada obima proizvodnje.

Dakle, uočenim uzročno-posledičnim vezama, španska groznica je uzrokovala pad ukupnog obima proizvodnje, usled pada ponude radne snage i uvećanja njene cene – nadnica.¹⁹ Isti mehanizmi deluju i u svim drugim uporedivim pandemijama. Povrh toga, španska groznica je dovela i do pada agregatne tražnje, i to različitim mehanizmima. Naravno da gubitak određenog broja ljudi (potrošača) izaziva pad tražnje, ali daleko značajniji mehanizam uzročno-posledične veze kojom se objašnjava pad tražnje jeste promena ponašanja ljudi kao potrošača, i to dva njegova vida. Jedan je promena ponašanja ljudi usled uvođenja nemedikamentoznih preventivnih mera, poput obaveznog nošenja maski, držanja fizičke distance između pojedinaca, zabrana kretanja (policijski čas) i okupljanja, kao i mere izolacije. Sve te mere utiču na tražnju za određenom vrstom usluga, pre svega tražnju za ličnim uslugama, putničkim saobraćajem, uslugama obrazovanja i ugostiteljstva, kao i turizma, u onoj meri u kojoj je ta delatnost bila razvijena početkom HH veka, u vreme pandemije španske groznice. Dakle, sve te preventivne mere utiču na umanjene agregatne tražnje, mada ne utiču na

¹⁸ Ukoliko uvećanje ukupne faktorske produktivnosti do koje dolazi sa takvom izmenom tehničke opremljenosti rada potpuno kompenzuje pad proizvodnje usled umanjenog angažovanja radne snage, neće se promeniti obim proizvodnje. Ukoliko je kompenzacija nepotpuna, nivo proizvodnje će se umanjiti. Naravno, poslodavac donosi svoje odluke sa ciljem maksimizacije profita, pri čemu je indiferentan prema obimu proizvodnje kao takvom.

¹⁹ Empirijski je potvrđeno, u slučaju prerađivačke industrije u SAD, da su one savezne države i gradovi koji su zabeležili više stope prekomernog mortaliteta usled pandemije zabeležili i povećanje nadnica. Povećanje stope mortaliteta od 10% usled pandemije (u regresionim modelima je kontrolisan uvećani mortalitet izazvan ratom) uticalo je na povećanje nadnica od 2–3% (Garrett, 2009). Dobijeni rezultat je u skladu sa nalazom da je zabeleženo drastično uvećanje nadnica u Engleskoj posle „crne smrti“ – pandemije kuge u XIV veku, koje se u ekonomskoj istoriografiji procenjuje na oko 100% (Clark 2007). Sveobuhvatna empirijska studija ekonomskih posledica pandemija počev od XIV veka (Jorda, Singh, Taylor, 2020) pokazala je da povećanje nadnica predstavlja jednu od neizbežnih posledica pandemija.

tražnju za proizvodima drugih privrednih delatnosti, poput poljoprivrede i industrije.²⁰

Druga vrsta promene ponašanja ljudi kao potrošača jeste povećanje njihove sklonosti ka štednji (granične i prosečne), što znači da se uvećava deo raspoloživog dohotka koji se ne troši, čime se dodatno umanjuje agregatna tražnja.²¹ Motivi za štednju u uslovima pandemije povezani su sa povećanom verovatnoćom nepredvidljivih troškova (na primer, troškova lečenja) i sa uvećanom opasnošću od gubitka budućih prihoda (gubitak posla usled recesije ili smrt glave porodice koja ostvaruje prihode), tako da ta vrste štednje spada u sasvim racionalnu štednju iz predostrožnosti, što potvrđuju podaci o porastu štednje domaćinstava u SAD u vreme pandemije COVID-19 (Jorda, Singh, Taylor 2020, 4). Shodno tome, treba dopustiti mogućnost da je porast štednje tokom pandemije španske groznice (za taj period ne postoje podaci o štednji, pa time ni o njenoj promeni tokom pandemije)²² dodatno umanjio agregatnu tražnju, tako da je zabeleženi pad obima proizvodnje u određenoj meri umanjeње tog obima ispod njegovog potencijalnog nivoa, to jest može se pretpostaviti da nivo proizvodnje nije onoliki koliki bi bio da su bili potpuno uposleni svih raspoloživi proizvodni faktori.

Analitički posmatrano, ne mogu se *ex post* razdvojiti efekti pandemije na obim proizvodnje, pa time ni na nivo nacionalnog dohotka, na one koji su izazvani opadanjem ponude (obaranje potencijalnog obima proizvodnje, odnosno potencijalnog nivoa nacionalnog dohotka) ili na one prouzrokovani umanjeњem tražnje (obaranje ispod potencijalnog obima proizvodnje,

²⁰ Iako umanjeње tražnje opisano u ovom pasusu, pre svega njeno sektorsko umanjeње izazvano nemedikamentoznim preventivnim merama, pojačava recesiju, to jest pad obima proizvodnje, ono ima blagotvorne efekte na sprečavanje širenja pandemije i na taj način umanjuje demografske gubitke (Eichenbaum, Rebelo, Trabandt 2020). Očigledno je da svaka odluka o obavezujućim preventivnim merama, poput zabrane okupljanja ili izolacije, ima efekte sa suprotnim smerom dejstva, pa stoga postoje oportunitetni troškovi određene politike preventivnih mera. Strože preventivne mere, na primer, umanjuju stopu mortaliteta, ali pojačavaju recesiju, to jest kratkoročno snažnije obaraju nivo nacionalnog dohotka.

²¹ Takva promena ponašanja potrošača najviše utiče na umanjeње tražnje za trajnim potrošnim dobrima, kako nekretninama (stanovanje), tako i onim industrijskim proizvodima koji spadaju u takva potrošna dobra.

²² Načelno posmatrano, povećanje štednje bi moglo, čak i trebalo da dovede do povećanja ponude kapitala, pa time i do pada kamatne stope, odnosno obaranja stope prinosa od plasmana kapitala u vlasničke hartije od vrednosti. Iako je zabeležen pad stope prinosa, to jest cene akcija tokom pandemije španske groznice (Angel, Fohlin, Weidenmier 2021), vrlo je verovatno da je uvećana neizvesnost u pogledu budućnosti uslovlila taj pad, a ne povećanje ponude kapitala. Tim pre što se u slučaju štednje iz predostrožnosti ušteđevina obično čuva (drži) u najlikvidnijem mogućem obliku, a izbegavaju se njeni plasmani koji joj umanjuju likvidnost.

odnosno ispod potencijalnog nivoa nacionalnog dohotka). To se može učiniti samo modelski *ex ante*, kada se na osnovu pretpostavljenih parametara projektuju promene obima proizvodnje ukoliko se očekuje uporediva (po prirodi bolesti) pandemija (Jonung, Roeger 2006, 8–9).

Najobuhvatniji pokušaj ocene promene nivoa nacionalnog dohotka usled pandemije (za uzorak od 42 zemlje) zasniva se na jednostavnom regresionom modelu panela podataka (Barro, Ursua, Weng 2020). Zavisna promenljiva je godišnja stopa rasta nacionalnog dohotka *per capita* u periodu između 1900. i 1929. godine. Izborom tog vremenskog obuhvata iz analize je, sasvim opravdano, izostavljan period Velike depresije (1929–1933). Regresioni model sadrži samo dve objašnjavajuće promenljive, uz promenljive koje predstavljaju fiksne efekte zemlje i fiksne efekte godine, što je uobičajeno u modelima panela podataka. Prva objašnjavajuća promenljiva je stopa prekomernog mortaliteta usled pandemije, koja je, naravno, nula za sve posmatrane godine osim za godine pandemije, a druga je stopa mortaliteta koji je posledica Prvog svetskog rata, pri čemu se u obzir uzimaju isključivo vojni gubici u borbi. Uključivanje ove druge promenljive, načelno posmatrano, sasvim je opravdano, budući da je bilo potrebno kontrolisati gubitak stanovništva koji nije posledica pandemije. Metodološki problem, međutim, nastaje zbog već ranije pomenutog uvećanog mortaliteta civilnog stanovništva tokom rata koji nije povezan sa pandemijom, a koji nije uključen u ovu regresiju. Samim tim, javlja se greška specifikacije modela usled izostavljanja relevantne objašnjavajuće promenljive. Ukoliko se pretpostavi da postoji pozitivna korelacija između mortaliteta usled pandemije i mortaliteta civila koji nije posledica pandemije, onda, uz takvu (pogrešnu) specifikaciju regresionog modela, dolazi do pristrasnosti nagore ocene parametra uz ključnu objašnjavajuću promenljivu – stopu prekomernog mortaliteta. Dakle, javlja se opasnost precenjenosti njenog uticaja na promenu nivoa nacionalnog dohotka.²³

²³ Zanimljivo je, kada se već razmatra neodgovarajuća specifikacija regresionog modela usled izostavljanja relevantne objašnjavajuće promenljive, da u model nije uključen početni nivo razvijenosti zemlje meren nacionalnim dohotkom *per capita*, kao veličina kojom treba da se kontroliše proces konvergencije, to jest regularnosti da siromašne zemlje beleže više stope privrednog rasta od bogatih – brži rast nacionalnog dohotka. To naročito čudi zbog toga što je jedan od autora modela rodonačelnik empirijskih modela privrednog rasta sa ovom objašnjavajućom promenljivom kao neizostavnim delom regresionog modela (Barro 1991). Autori samo šturo konstatuju da uključivanje ove promenljive u model nije značajno promenilo rezultate (Barro, Ursua, Weng 2020, 11). To je sasvim neočekivano, imajući u vidu mnoge savremene empirijske nalaze koji potvrđuju postojanje konvergencije, to jest postojanje statistički značajne ocene parametra uz ovu objašnjavajuću promenljivu.

Rezultati su pokazali da su uz obe pomenute objašnjavajuće promenljive zabeležene statistički značajne (na nivou rizika od najviše 1%) negativne ocene parametra, što znači da su i pandemija i rat izazvali negativnu stopu rasta, pa time i pad nivoa nacionalnog dohotka *per capita*.²⁴ Dobijeni ekonometrijski rezultati navode na zaključak da je pandemija u tipičnoj zemlji sa stanovišta stope prekomernog mortaliteta uzrokovala pad nacionalnog dohotka *per capita* od 6,2% (Barro, Ursua, Weng 2020, 11). Naravno, u zemljama sa višom stopom prekomernog mortaliteta bio je izraženiji pad nacionalnog dohotka *per capita* tokom pandemije. Efekat rata je bio snažniji – on je u, sa stanovišta gubitaka regrutovanog ljudstva, u tipičnoj zemlji doveo do pada nacionalnog dohotka *per capita* od 8,4%. Zanimljivi su rezultati modifikovanog regresionog modela u kome su obe objašnjavajuće promenljive korišćene sa docnjom: u prvom slučaju, prve četiri godine posle završetka pandemije, u drugom slučaju, druge četiri godine posle njenog kraja (Barro, Ursua, Weng 2020, 25). Pokazalo se da u oba slučaja ocene parametara uz stopu prekomernog mortaliteta nisu statistički značajne, što znači da pandemija nije imala odloženo dejstvo na nivo dohotka *per capita*. Celokupnu štetu po nivo nacionalnog dohotka *per capita* ona je načinila tokom njenog trajanja, dok je sa prestankom pandemije započeo privredni oporavak.²⁵

Da je pandemija uticala na umanjeње nivoa dohotka *per capita*, posredno pokazuju i nalazi empirijskog istraživanja koje je potpuno usredsređeno na SAD (Brainerd, Siegler 2003), a strategija empirijskog istraživanja u njemu zasnovana je na činjenici o značajnom varijabilitetu stope prekomernog mortaliteta tokom pandemije između američkih saveznih država. S jedne strane, savezne države poput Pensilvanije (1,12%), Merilenda (1,04%)

²⁴ Budući da je ovaj indikator razlomak čiji imenilac čini broj stanovnika, sledi da pad broja stanovnika (vrednost imenioca) nije bio dovoljan da kompenzuje pad mase nacionalnog dohotka (vrednost brojioca). Imajući u vidu da je, u pogledu starosne dobi, najviša stopa mortaliteta bila ne samo radno sposobnog stanovništva nego i onih koji su bili u najproduktivnijoj starosnoj dobi, takav ishod je sasvim očekivan.

²⁵ Nasuprot tome, korišćenje stope mortaliteta u ratu kao objašnjavajuće promenljive sa docnjom doveo je do negativnog rezultata pri docnji od četiri godine, pa onda pozitivnog pri docnji od osam godina. To je posledica činjenice da su ratom razorena privredna postrojenja, to jest umanjen je fond kapitala u mnogim privrednim delatnostima. Dakle, dolazi do obaranja ponude oba proizvodna faktora. Potrebno je vreme da se fizički kapital obnovi, pa se stoga efekti investicija u obnovu ili izgradnju novih postrojenja javljaju tek sa određenom docnjom. Ovim se pokazuju potpuno različiti mehanizmi kojima pandemije i ratovi utiču na nivo nacionalnog dohotka. Štaviše, empirijski se pokazalo da ratovi, po pravilu, izazivaju veće uništavanje kapitala nego ljudskih života (ljudskih resursa, modernim rečnikom iskazano), tehnička opremljenost rada opada, pa stoga opada i produktivnost rada (Jorda, Singh, Taylor 2020, 13).

i Kolorada (1,02%) beležile su relativno visoke stope prekomernog mortaliteta, dok su, s druge, savezne države kao što su Oregon (0,52%) i Minesota (0,56%) beležile relativno niske stope iste vrste.²⁶ Uočeni varijabilitet omogućava regresionu analizu uticaja pandemije na promenu nivoa nacionalnog dohotka unutar SAD, na nivou saveznih država koje čine tu zemlju – model uporednih podataka. Metodološki problem su činili podaci o nivou nacionalnog dohotka po saveznim državama, koji su bili dostupni samo za dva posmatranja (za 1919–1921. i za 1930. godinu). Zbog toga je kratkoročni ekonomski efekat pandemije meren posrednim pokazateljem pada nivoa nacionalnog dohotka, a to je broj preduzeća koja su otišla u stečaj/bankrotstvo, koji je korišćen kao zavisna promenljiva u regresionom modelu, dok su kao objašnjavajuće promenljive korišćene stope prekomernog mortaliteta za celokupno stanovništvo i za starosnu grupu od 20 do 40 godina (Brainerd, Siegler 2003, 27–28). Pokazalo se da je ocena parametra uz ovu drugu objašnjavajuću promenljivu statistički značajna (na nivou rizika od najviše 1%) i to sa očekivanim predznakom – povećanje stope prekomernog mortaliteta utiče na povećanje broja preduzeća koja su prestala da posluju, na osnovu čega se može zaključiti da zaoštavanje pandemije izaziva veći pad nacionalnog dohotka na nivou saveznih država.²⁷

No, dobijene empirijske rezultate za tri posmatrane godine (1919, 1920. i 1921) treba posmatrati u svetlu recesije koja je, nezavisno od pandemije, zadesila SAD u tom periodu. Ta recesija je izazvana krajem rata, umanjnjem vojnih javnih nabavki kao dela agregatne tražnje i naglim podizanjem osnovne kamatne stope (eskontne stope), kao odgovorom centralne banke SAD na sve

²⁶ Veliki broj radova posvećen je objašnjavanju razlika u stopi prekomernog mortaliteta između gradova i saveznih država SAD, ukazujući na činioce poput siromaštva (mernog stepenom nepismenosti, koncentracijom imigranata ili stepenom vlasništva nad rezidencijalnim nekretninama), blizine vojnih baza, kao i mera lokalnih vlasti u domenu javnog zdravlja, poput zabrane okupljanja, zatvaranja škola, policijskog časa i karantina. Jedno od najzanimljivijih istraživanja te vrste (Clay, Lewis, Severnini 2018) pokazuje da je jedan od činilaca te razlike, na nivou gradova, zagađenost vazduha, budući da su gradovi koji su više koristili ugalj kao energetske izvor zabeležili više stope prekomernog mortaliteta. Ne sporeći te nalaze, ipak treba ukazati na veoma složenu i isprepletanu vezu mortaliteta i zagađenja vazduha, što se pokazalo na istraživanju te veze u slučaju Londona (Hanlon 2018).

²⁷ Izvesno je da bi bilo metodološki korektno da je u toj regresiji korišćen i podatak o ljudskim gubicima u Prvom svetskom ratu, budući da je moguće da postoji pozitivna korelacija između stope mortaliteta od pandemije i stope mortaliteta usled ratnih dejstava. Ukoliko je to slučaj, onda je sasvim moguće da je povećan broj preduzeća koja su prestala sa radom u stvari posledica smrti vlasnika na Zapadnom frontu. Nažalost, ta objašnjavajuća promenljiva nije uključena u model – još jedna greška u specifikaciji regresionog modela.

jaču inflaciju.²⁸ Ukoliko je recesijom izazvano umanjenje agregatne tražnje bilo ravnomerno raspoređeno po svim američkim savezним državama, onda je navedeni rezultat, metodološki posmatrano, van sumnje u tom pogledu. Ukoliko je, međutim, umanjenje agregatne tražnje usled, na primer, neravnomernosti vojnih javnih nabavki, bilo koncentrisano na one savezne države koje su zabeležile visoke stope prekomernog mortaliteta, onda je sasvim moguće da je pad nacionalnog dohotka u njima u posmatranom periodu bio bar u određenoj meri posledica recesije, a ne pandemije.²⁹

Problem sa nedostajućim podacima delimično je prevaziđen time što su prikupljeni podaci za 1914, 1919. i 1921. godinu za industrijsku proizvodnju i zaposlenost za 30 američkih saveznih država (Correia, Luck, Verner 2020). Pokazalo se da je pandemija uticala na umanjenje obima industrijske proizvodnje za 18% u savezним državama u kojima je zabeležena prosečna stopa prekomernog mortaliteta. Međutim, bitnije je da je ocena parametra uz stopu prekomernog mortaliteta usled pandemije uvek, bez obzira na specifikaciju modela, statistički značajna, uz negativan predznak, što govori o tome da je uvećanje prekomernog mortaliteta dovodilo do dubljeg pada obima industrijske proizvodnje. No, taj rezultat treba prihvatiti uz znatnu rezervu. Prvo, nedostaju podaci po godinama između 1914. i 1919. godine, kada se javlja znatna promena obima industrijske proizvodnje zbog Prvog svetskog rata, naročito u onim američkim savezним državama u kojima su bile koncentrisane industrijske grane koje su snabdevale savezničke zemlje, pa kasnije i američke oružane snage. Drugo, na pad obima industrijske proizvodnje uticala je i već pomenuta recesija, uz mogućnost da je ona imala neravnomerno dejstvo između američkih saveznih država. Treće, regresionim modelima koji su korišćeni verovatno se može staviti zamerka neodgovarajuće specifikacije usled izostavljanja relevantnih objašnjavajućih promenljivih, onih koje utiču na obim industrijske proizvodnje, pa je sasvim moguće da su ocene regresionih parametra pristrasne. Konačno, postavlja se pitanje u kojoj meri je industrijska proizvodnja pouzdan posredni pokazatelj nacionalnog dohotka na nivou saveznih država, imajući u vidu njihovu izraženu heterogenost u pogledu privredne strukture. Dok je u to vreme u nekima od njih industrija bila dominantna privredna delatnost, u drugim savezним državama najznačajnija privredna grana bila je poljoprivreda, pa

²⁸ Detaljan opis recesije u SAD 1918–1919. godine (Velde 2020) upućuje na to da je ona bila izuzetno kratka i umerena u odnosu na prethodne, a naročito u odnosu na predstojeću, koja je postala Velika depresija (1929–1933). Ekonomska istoriografija (Tooze 2014) tu recesiju stavlja u kontekst kraja Prvog svetskog rata i preorijentacije američke privrede na mirnodopsku proizvodnju.

²⁹ U tom slučaju, u pitanju bi bila u razliku u razlici između nivoa proizvodnje, odnosno dohotka, nastala usled recesije, koja nije obuhvaćena regresionim modelom.

je stoga dinamika industrijske proizvodnje za njih bila manje značajna za formiranje nacionalnog dohotka.

Bez obzira na uočene metodološke probleme, navedeni empirijski radovi jasno su i nedvosmisleno pokazali da je pandemija uticala na značajno umanjenje nivoa nacionalnog dohotka i da je uvećanjem stope prekomernog mortaliteta pad nivoa nacionalnog dohotka postajao sve veći. Imajući taj zaključak u vidu, sada razmatranje treba preusmeriti na ispitivanje posledica pandemije po privredni rast – na njene dugoročne ekonomske posledice.

4. POSLEDICE PANDEMIJE PO PRIVREDNI RAST

Pri razmatranju posledica pandemije po privredni rast treba razlikovati kratkoročne posledice od dugoročnih. Kratkoročne posledice neminovno su posledice po tranzitornu stopu privrednog rasta, to jest po onaj privredni rast kojim se privreda približava stabilnom stanju. U stabilnom stanju, to jest stanju dinamičke ravnoteže, stopa privrednog rasta zavisi isključivo od tempa tehnološkog napretka, koji je egzogeno određen u neoklasičnom modelu privrednog rasta (Solow 1956), dok modeli endogenog privrednog rasta taj tempo endogenizuju (Romer 1990; Grossman, Helpman 1991; Aghion, Hewitt 1992). Stoga se pri stabilnom stanju postavlja pitanje kako pandemija utiče na tempo tehnološkog napretka.³⁰

Jednostavan ekonometrijski model zasnovan na neoklasičnom, dvofaktorskom modelu privrednog rasta na nivou američkih saveznih država pokazao je da je pandemija izazvala povećanje stope privrednog rasta – stope rasta nacionalnog dohotka u desetogodišnjem periodu posle njenog okončanja. One američke savezne države koje su zabeležile više stope prekomernog mortaliteta beležile su i više stope privrednog rasta u posmatranom periodu (Brainerd, Siegler 2003). Regresioni model uporednih podataka sadržao je početni nivo razvijenosti, meren nacionalnim dohotkom *per capita*, kako bi se kontrolisala konvergencija, a ocene parametra uz stopu prekomernog mortaliteta uvek su, nezavisno od specifikacije modela, statistički značajne (na nivou rizika od najviše 1%) sa pozitivnim predznakom.³¹ Udaljavanje

³⁰ Svi modeli u teoriji privrednog rasta predstavljaju modele potencijalnog rasta, dakle onog privrednog rasta koji bi se dogodio pri punom angažovanju svih raspoloživih proizvodnih faktora. Drugim rečima, varijacije agregatne tražnje, koje dovode do nepotpunog angažovanja proizvodnih faktora, to jest do neuposlenih kapaciteta i nezaposlene radne snage, nisu relevantne za ovo razmatranje.

³¹ Ekonometrijska robustnost modela ispitivana je izmenom njegove specifikacije, pri čemu se pojavljuje najviše osam objašnjavajućih promenljivih. U svim slučajevima

zavisne promenljive u budućnost i formulisanje modela kojim se kao zavisna promenljiva pojavljuje prosečna godišnja stopa rasta nacionalnog dohotka *per capita* u šestoj, sedmoj, osmoj, devetoj i desetoj deceniji XX veka pokazala je, na osnovu rezultata tog modela, da pandemija nije imala dugoročne efekte po privredni rast – ocene odgovarajućeg parametra nisu statistički značajno različite od nule.

Dobijeni rezultat autori objašnjavaju upravo kao tranzitorni privredni rast koji je nastao usled umanjena ponude radne snage i posledičnog početnog uvećanja tehničke opremljenosti rada (K/L). Ukoliko se pretpostavi da je rast privrede SAD pre izbijanja pandemije bio na putanji stabilnog stanja, što znači da je bila uspostavljena dinamička ravnotežna tehnička opremljenost rada, onda ga je pandemija (uz dodatno dejstvo Prvog svetskog rata) izvela iz te ravnoteže i dovela do porasta tehničke opremljenosti rada. To je uslovalo povećanje produktivnosti rada, ukupne faktorske produktivnosti, investicija u kapital i, stoga, viši nivo ravnotežne tehničke opremljenosti rada, a to prilagođavanje je uzrokovalo tranzitorni privredni rast, iskazan rastom nacionalnog dohotka *per capita*.³² Kada su, usled opadajućih graničnih prinosa kapitala, iščezli (pozitivni) efekti pandemije na tranzitorni privredni rast, uspostavilo se novo stabilno stanje, sa egzogeno (tempom tehnološkog napretka) određenom stopom privrednog rasta. Van kategorijalnog aparata neoklasičnog modela privrednog rasta, autori laičkim rečnikom konstatuju da je privredni rast koji je na taj način zabeležen jednostavno bio oporavak privrede posle pada obima proizvodnje usled povećane stope prekomernog mortaliteta tokom pandemije. Stoga je i privredni oporavak bio snažniji tamo gde je pad bio veći. Nezavisno od načina interpretacije tog empirijskog nalaza, jasno je da je pandemija, nakon neposrednog umanjena nivoa nacionalnog dohotka za vreme njenog trajanja, posle svog završetka uslovala ubrzanje privrednog rasta, i to u skladu sa osnovnim nalazima standardnog dvofaktorskog neoklasičnog modela privrednog rasta.

Taj model je unapređen uvođenjem trećeg proizvodnog faktora – ljudskog kapitala (Mankiw, Romer, Weil 1992). Tim modelom, koji bolje opisuje stvarnost, pod znak pitanja se dovodi jednoznačan teorijski zaključak prethodnog modela rasta da umanjene raspoložive radne snage (stanovništva) utiče na porast stope privrednog rasta usled povećane

je očuvana pomenuta visoka statistička značajnost ocene parametra uz prekomernu stopu mortaliteta, uz njegov očekivani predznak (Brainerd, Siegler 2003, 41–44).

³² Analogno tome, produženje životnog veka izaziva, *ceteris paribus*, usled povećanja ponude radne snage, opadanja tehničke opremljenosti rada, pa time i pad produktivnosti rada, a to uslovljava pad nacionalnog dohotka *per capita*, što je potvrđeno i u empirijskim istraživanjima (Acemoglu, Johnson 2007).

tehničke opremljenosti rada, pa stoga i rasta njegove produktivnosti. Naime, povećani mortalitet ne umanjuje samo ponudu radne snage nego i fond, to jest ponudu ljudskog kapitala – umanjenje angažovanja tog kapitala *ceteris paribus* uzrokuje pad obima proizvodnje, a manji prirast angažovanja ljudskog kapitala, prema nalazima pomenutog trofaktorskog modela privrednog rasta, obara stopu rasta. Prema tome, povećani mortalitet usled pandemije ima protivrečne efekte na privredni rast, a koji će od dva navedena efekta biti snažniji, empirijski je pitanje – ne postoji jednoznačan teorijski odgovor na njega.³³

Nesporno je, međutim, da su posledice pandemije po fond ljudskog kapitala nepovoljne, pa su time nepovoljne i po privredni rast, dugoročan po svom karakteru. Ne samo da je izgubljen ljudski kapital onih koji su umrli tokom pandemije već se taj gubitak neminovno prenosi intergeneracijski. Pokazalo se da postoji regularnost u tome da deca roditelja sa visokim ljudskim kapitalom i sama imaju visok ili još viši ljudski kapital, budući da odluke roditelja o obrazovanju i vaspitanju dece zavise od njihovog ljudskog kapitala (Doepke, Zilibotti 2019). Visok ljudski kapital se, po pravilu, uspešno reprodukuje. Gubitak jednog ili oba roditelja usled pandemije drastično narušava izgradnju ljudskog kapitala dece, tako da se teorijski može očekivati da generacije koje su se formirale tokom pandemije imaju *ceteris paribus* niži nivo ljudskog kapitala.³⁴ Teorijski posmatrano, ta uzročno-posledična sekvenca se može ponoviti, pa se na taj način nepovoljni efekti pandemije na nivo ljudskog kapitala mogu intergeneracijski prenositi decenijama u budućnost, što znači i na budućni privredni rast. Međutim, pošto se smrt roditelja usled pandemije odigrala u različitoj starosnoj dobi dece, ne može se jasno i nedvosmisleno identifikovati kohorta stanovništva na čiji je ljudski kapital na taj način delovala pandemija. Zbog pomenutog metodološkog problema, taj teorijski nesporan efekat pandemije na ljudski kapital nije meren, to jest nisu se pojavila odgovarajuća empirijska istraživanja kojima bi se potvrdila navedena teorijska hipoteza i ustanovila snaga tog efekta.

³³ Značaj ljudskog kapitala za privredni rast povećan je sa novijom tehnologijom, onom koja se zasniva na informacionim tehnologijama uvedenim u potrebu u poslednjim decenijama XX i prvim decenijama XXI veka. Visok nivo ljudskog kapitala ključni je preduslov da se upotrebom novih tehnologija ostvari uveća nivo proizvodnje i, time, ostvari privredni rast. Značaj ljudskog kapitala za privredni rast, čak i u tehnološki najrazvijenijim zemljama, u prvoj polovini XX veka ipak je bio ograničen, budući da je tada u privrednim delatnostima dominirala tehnologija uvedena tokom druge industrijske revolucije, koja nije zahtevala visok nivo ljudskog kapitala.

³⁴ Ovaj nalaz je i formalno (modelski) potvrđen, pri čemu i relativno niske stope prekomernog mortaliteta mogu da, ukoliko pandemija traje dovoljno dugo, znatno umanje ukupan fond ljudskog kapitala, sa nepovoljnim efektima na privredni rast (Bell, Gersbach 2013).

Drugi mehanizam delovanja pandemije na ljudski kapital, pa time dugoročno i na privredni rast, privukao je, međutim, znatnu akademsku pažnju – kako teorijsku, tako i empirijsku. Objašnjenje tog mehanizma zasniva se na hipotezi o fetusnom poreklu (*fetal origins hypothesis*). Reč je o sledećem: životni uslovi majke tokom graviditeta utiču na predispozicije deteta za formiranje njegovog ljudskog kapitala, kako u pogledu zdravlja, tako i u pogledu obrazovanja.³⁵ Ukoliko se tokom graviditeta dogodi bilo kakav poremećaj, glad ili bolest majke, na primer, to utiče na nepovoljan razvoj ploda, na ugroženo zdravlje novorođenčeta, odnosno na oslabljeno zdravlje i smanjenje kognitivne sposobnosti mladog i odraslog čoveka. Shodno tome, poremećaj tokom graviditeta izaziva umanjeno (prirasta) ljudskog kapitala u budućnosti, pa time i usporavanje privrednog rasta.

Hipoteza o fetusnom poreklu primenjena na pandemiju španske groznice nudi sledeće objašnjenje: združene negativne posledice bolesti majke tokom trudnoće, a pre svega oslabljeno snabdevanje ploda kiseonikom, koje je naročito značajno u slučaju primarne ili sekundarne upale pluća, dovode do narušavanja zdravlja ploda, čime se, već objašnjenim mehanizmom, umanjuje ljudski kapital onih koje su rodile majke koje su bile trudne tokom pandemije. Mogu se identifikovati dve komponente tog umanjenog ljudskog kapitala. Jedna je samo zdravlje, budući da se slabije zdravlje novorođenčeta prenosi na slabije zdravlje odraslog čoveka, što sa stanovišta ekonomskih ishoda utiče na manju efektivnu ponudu radne snage, to jest manji broj časova radnog angažovanja, i na manju produktivnost tako angažovane radne snage, odnosno sporiji rast njene produktivnosti pri povećanju tehničke opremljenosti rada (Costa 2015, 550–554). Drugu komponentu ljudskog kapitala – obrazovanje – čini školovanje, odnosno sticanje znanja potrebnih za uvećanje produktivnosti rada. Pokazalo se (Bleakley, Costa, Lleras-Muney 2014) da zdraviji učenici, odnosno studenti, ne samo da redovno pohađaju nastavu nego i pokazuju veću produktivnost u učenju, to jest više nauče za vreme provedeno na nastavi, u školi ili na fakultetu, kao i da su motivisaniji da više vremena provode učeći, u školi ili na fakultetu.

³⁵ Sveobuhvatan pregled radova koji se bave hipotezom o fetusnom poreklu (Almond, Currie 2011) ukazuje na brojne uzročno-posledične veze koje su u osnovi ove hipoteze. Glad majke umanjuje prihranjivanje ploda, što je ispitivano u slučajevima gladi u Holandiji (1944–1945), tokom opsade Lenjingrada (1941–1944) i u Finskoj (1866–1868). U slučaju infekcije, nepovoljne posledice po razvoj ploda proizlaze iz preusmeravanja energije majčinog tela na borbu protiv infekcije, oslabljenu ishranu, i negativne posledice upale i imunološke odbrane tela od te upale (Crimmins, Finch 2006). U slučaju španske groznice, navedeni negativni efekti infekcije bili su pojačani činjenicom da je znatan broj bolesnika oboleo i od (primerne ili sekundarne) upale pluća, zbog koje je smanjeno snabdevanje tela majke kiseonikom, pa samim tim i snabdevanje ploda kiseonikom (Almond 2006, 681).

Na taj način, zdravlje utiče i na školovanje, odnosno na izgradnju druge komponente ljudskog kapitala – obrazovanja. Osim ta dva mehanizma, treba dodati i to da pomenuto oslabljeno snabdevanja ploda kiseonikom može uticati na umanjenje osnove novorođenčeta za sticanje ljudskog kapitala – prirodne obdarenosti u kognitivnim sposobnostima, u osnovi inteligenciju kao osnovu za produktivnost u učenju.

Međutim, potreban uslov za uspostavljanje tog uzročno-posledičnog lanca jeste umeren mortalitet odojčadi. Ukoliko eksterni šok, na primer pandemija ili glad, izazove veoma visoku stopu mortaliteta odojčadi, tada dolazi do prirodne selekcije – samo najjači opstaju – prežive samo oni koji imaju predispozicije za sticanje velikog ljudskog kapitala (Rasmunssen 2001). Upravo su bile takve gladi u Finskoj (1866–68) i pri opsadi Lenjingrada (1941–1944).³⁶ Nasuprot tome, stopa prekomernog mortaliteta odojčadi od španske groznice bila je niska (oko 1% u zemljama koje su pratile mortalitet po životnoj dobi; slika 1), što je omogućilo uspostavljanje pomenutog uzročno-posledičnog lanca i obaranje nivoa ljudskog kapitala kohorte rođene neposredno posle pandemije.³⁷

Najznačajnije empirijsko istraživanje te vrste sprovedeno je u SAD, zemlji u kojoj je najviša stopa zaražavanja influencom zabeležena u slučaju žena u fertilnom (reproduktivnom) periodu, a procenjuje se da je trećina tih žena obolela (Almond 2006, 673). Osnovno istraživačko pitanje bilo je da li postoji značajna razlika u ljudskom kapitalu kohorte koja je rođena nakon trudnoće njihovih majki za vreme pandemije (kohorta 1919. godine) i kohorti pre i posle pandemije. Za to su korišćeni rezultati popisa 1960, 1970. i 1980. godine, odnosno te kohorte su praćene u ta tri popisa, pri čemu je rastao broj obuhvaćenih pojedinaca, budući da je vremenom poboljšano prikupljanje podataka – u popisu 1980. godine prikupljeni su odgovarajući podaci za oko jedan milion pojedinaca. Pokazalo se da je verovatnoća da ljudi koji pripadaju kohorti rođenih 1919. godine, pandemijskoj kohorti,

³⁶ Stopa mortaliteta odojčadi tokom gladi u Finskoj iznosila je čak 40% (Kannisto, Christensen, Vaupel 1997). Glad u Finskoj izazivana je izuzetno lošim prinosima, usled nepovoljnih vremenskih uslova, a osnovnu ishranu su činila dva zasada: krompir i korenasto povrće. Loši vremenski uslovi i niski prinosi počeli su sa žetvom 1862. godine, da bi loše žetve kulminirale 1866. godine. Finske vlasti, budući da je Finska imala monetarnu i fiskalnu suverenost unutar Ruske carevine, nisu dobro reagovala na loše prinose, što je uticalo na rasprostranjenost gladi zaključno sa 1868. godinom. Upravo zbog visoke stope mortaliteta odojčadi, njihova izražena prirodna selekcija učinila je da se očekivano trajanje života onih koji su rođeni u tom periodu nije razlikovalo od ostalih, koji nisu bili fetusi u doba gladi.

³⁷ U tom pogledu, niske stope mortaliteta odojčadi, glad u Holandiji (1944–1945), za razliku od ostale dve posmatrane epizode, gotovo je istovetna pandemijskoj španske groznice.

maturiraju (završe srednju školu) manja za 15%, da su im plate u proseku manje za 5–9%, da im je socijalno-ekonomski status znatno niži i da je verovatnoća da spadaju u siromašne veća za 15%. Zabeležena je i veća stopa njihove radne nesposobnosti – za 20% je viša u 61. godini života (Almond 2006, 673–675). Slični rezultati su zabeleženi prilikom poređenja zdravlja posmatranih kohorti – kohorta rođenih 1919. godine je u svim specifičnim slučajevima (opšte zdravstveno stanje, problemi sa kretanjem, sluhom, govorom, podizanjem tereta, dijabetes, šlog itd.) beležila, uz kontrolu godina života, statistički značajno (na nivou rizika od najviše 5%) slabije rezultate od kohorte rođenih neposredno pre i neposredno posle njih (Almond, Mazumder 2005, 260).³⁸ Dakle, očigledno je da je pandemija za vreme trudnoće umanjila budući ljudski kapital, ne samo u pogledu obrazovanja, nego i u pogledu zdravlja kohorte koja je rođena neposredno posle pandemije.

Da li su navedeni rezultati, bar u slučaju pandemije španske groznice u SAD, potvrdili hipotezu o fetusnom poreklu? Nije sporno da je kohorta rođenih 1919. godine pokazala slabije rezultate u pogledu ljudskog kapitala, ali postavlja se pitanje da li je to možda posledica dejstva nekog drugog činioca, a ne pandemije španske groznice na način opisan u pomenutoj hipotezi. U literaturi se pojavilo i alternativno objašnjenje – da je to posledica pozitivne selekcije vojnih obveznika u pogledu ljudskog kapitala (zdravlja i obrazovanja) prilikom mobilizacije u SAD za Prvi svetski rat (Brown, Duncan 2018). Pošto su najbolji potencijalni očevi 1918. godine bili u Evropi, kohorta rođena 1919. godine nije uporediva sa ostalima, tvrde autori, budući da su roditelji onih koji pripadaju toj kohorti po pravilu bili nižeg socijalno-ekonomskog statusa, pa time i ljudskog kapitala, a o nasleđivanju ljudskog kapitala, barem u pogledu obrazovanja i vaspitanja dece, već je bilo reči. Međutim, unošenje dodatnih podataka, odnosno dodatnih promenljivih u analizu, pri čemu je ekonometrijski kontrolisano dejstvo socijalno-ekonomskog statusa porodice, odnosno roditelja, nije izmenilo dobijene rezultate u prilog hipotezi o fetusnom poreklu već ih je samo ojačalo (Beach, Ferrie, Saavedra 2018).³⁹

³⁸ Za to istraživanje je korišćena baza podataka dobijena anketom o dohotku i korišćenju usluga zdravstvene i socijalne zaštite, a uzorak je činilo 25.169 pojedinaca rođenih u SAD između 1915. i 1923. godine (Almond, Mazumder 2005, 259).

³⁹ Zanimljivo je da se autori oba navedena rada usredsređuju isključivo na ljudski kapital u domenu obrazovanja, a potpuno zanemaruju ljudski kapital u domenu zdravlja. Sasvim je razborito očekivati da je regrutnu komisiju američkih oružanih snaga daleko više interesovala ta komponenta ljudskog kapitala, tako da je alternativna hipoteza uverljivija sa stanovišta rezultata dobijenih u pogledu zdravstvenog stanja kohorte iz 1919. godine.

Hipoteza o fetusnom poreklu testirana je i u Brazilu i pokazalo se da oni koji su rođeni neposredno posle pandemije španske groznice, to jest oni čije su majke tokom trudnoće bile izložene bolesti, poseduju niži nivo ljudskog kapitala od onih rođenih neposredno pre ili neposredno posle pandemije, to jest onih čije majke tokom trudnoće nisu bile izložene bolesti. Niži zabeleženi nivo ljudskog kapitala ogledao se u manjoj verovatnoći da oni koji pripadaju toj kohorti završe fakultet, da budu zaposleni (formalno ili na bilo koji drugi način), manjoj verovatnoći da budu pismeni i manjem prosečnom broju godina školovanja (Nelson 2010). Taj empirijski rezultat dobijen je na velikom uzorku, koji je obuhvatio 379.930 pojedinaca iz naselja koja su činila polovinu brazilskog stanovništva i u kojima je stvarano 72% nacionalnog dohotka. Dodatno istraživanje na manjem uzorku pokazalo je da su u proseku oni rođeni u periodu neposredno posle pandemije imali i niže plate.⁴⁰

Opravdano je pretpostaviti da se na dugi rok gubi uočeni efekat umanjenog ljudskog kapitala, kojim se usporava privredni rast, budući da kohorta koja je rođena neposredno posle pandemije napušta radno sposobno, odnosno aktivno stanovništvo u poslednjim decenijama XX veka i na njeno mesto dolazi kohorta uvećanog ljudskog kapitala. Međutim, ne treba isključiti određene multiplikativne efekte, već objašnjenim mehanizmom da ljudski kapital dece zavisi od ljudskog kapitala roditelja. Metodološki problemi, međutim, ne dopuštaju da se hipoteza o multiplikaciji empirijski testira. Izvesno je, međutim, da je u slučaju dve zemlje empirijski verifikovana hipoteza o fetusnom poreklu i da je pandemija španske groznice imala dugoročne nepovoljne efekte na ljudski kapital, pa time i na privredni rast.

No, kada privreda uđe u stabilno stanje, u stanje dinamičke ravnoteže, tada stopa privrednog rasta zavisi isključivo od tempa tehnološkog napretka. A taj tempo zavisi od iznosa ulaganja u istraživanje i razvoj u onim zemljama koje se nalaze na granici dostupne tehnologije.⁴¹ Stoga se postavlja pitanje da li je pandemija španske groznice ostavila posledice po ta ulaganja. Teorija

⁴⁰ Budući da podaci o platama nisu bili dostupni za sve koji su činili osnovni uzorak, istraživanje o dejstvu na plate sprovedeno je na uzorku od 41.315 pojedinaca (Nelson 2010, 1183).

⁴¹ Reč je, dakle, o privrednom rastu zemlje koja se nalazi na granici dostupne tehnologije, što se jasno stavlja do znanja u modelu kojim se formalizuje uticaj istraživanja i razvoja na privredni rast, to jest „uvećanja znanja“, kako je formulisano u samom modelu (Jones 2002). Ukoliko je zemlja udaljena od granice dostupne tehnologije, tempo tehnološkog napretka njene privrede zavisi, pre svega, od transfera tehnologije iz tehnološki naprednijih zemalja, dakle od difuzije tehnološkog napretka. Te nijanse nisu relevantne za sagledavanje efekata pandemije, budući da se pretpostavlja da pandemija ne utiče na brzinu transfera tehnologije, čime se razmatra isključivo pitanje uticaja pandemije na istraživanje i razvoj.

egzogenog privrednog rasta pokazala je da iznos ulaganja u istraživanje i razvoj zavisi od očekivanog prinosa koji će se tim ulaganjima prisvojiti. Shodno tome, pitanje je od kojih to činilaca zavisi očekivani prinos ulaganja u istraživanje u razvoj. Jedan od njih je veličina tržišta na koje će se plasirati novi proizvod, koji je rezultat istraživanja i razvoja (Grossman, Helpman 2001, 99–101; Weil 2009, 215), a veličina tog tržišta uslovljena je brojnim faktorima: veličinom stanovništva, raspoloživim dohotkom, sklonosti domaćinstava ka potrošnji, stepenom ekonomske integrisanosti zemalja itd. Jasno je da, *ceteris paribus*, pandemija, umanjujući broj stanovnika, smanjuje i tržište na kome će se realizovati novi proizvod, pa stoga slabi podsticaje za ulaganja u istraživanje i razvoj, čime usporava privredni rast u stabilnom stanju. Pri tome treba uzeti u obzir da umanjenje broja stanovnika ne obuhvata samo one koje su umrli usled pandemije, bez obzira na to da li je njihova smrt bila neposredna ili posredna posledica influence, već i one koji nisu rođeni zbog odluka (potencijalnih) roditelja tokom pandemije.⁴²

Ukoliko bi se koristila globalna stopa prekomernog mortaliteta, prema najnovijim procenama (Barro, Ursua, Weng 2020, 21), to bi značilo da se ukupni broj stanovnika u svetu umanjio za 2,1%. Da li to znači da se u istoj srazmeri umanjilo i tržište, to jest da li su u tom procentu oslabili podsticaji za istraživanje i razvoj? Odgovor je odrečan iz nekoliko razloga. Prvo, stepen integrisanosti svetske privrede u tom istorijskom trenutku bio je prilično nizak, naročito imajući u vidu da je Prvi svetski rat u velikoj meri poništio dostignuća tzv. prve globalizacije, a većina zemalja je u posleratnom periodu pribegla protekcionizmu. Shodno tome, za najveći broj proizvoda u pitanju je bilo nacionalno, a ne svetsko tržište. A stope prekomernog mortaliteta znatno su se razlikovale između zemalja. Drugo, umanjenje veličine tržišta bilo bi proporcionalno smanjenju broja stanovnika jedino u slučaju potpuno ravnomerne (jednake) raspodele dohotka (Džini koeficijent koji je jednak nuli). Svaka, pa i najmanja nejednakost raspodele dohotka narušava tu proporcionalnost, isto kao i različite granične sklonosti štednji. Shodno svemu tome, ne može se pouzdano zaključiti kolike su razmere posledica pandemije praćene značajnim mortalitetom na stopu privrednog rasta u stabilnom stanju, ali je izvesno da su one nepovoljne.

Dodatnu moguću posledicu pandemije po privredni rast treba potražiti u njenom uticaju na efektivne (*de facto*) institucije. Teorijski se pokazalo da

⁴² Nakon pada nataliteta uslovljenog odgađanjem odluke o začeću deteta, uobičajenog u vanrednim okolnostima, poput rata ili pandemije, obično se javlja povećan natalitet posle prestanka tih vanrednih okolnosti – fenomen poznat kao „baby boom“. Empirijsko pitanje je da li će povećanje stope nataliteta posle pandemije biti dovoljno veliko da kompenzuje njen pad tokom vanrednih okolnosti.

odgovarajuće institucije predstavljaju osnovni preduslov privrednog rasta (Acemoglu, Johnson, Robinson 2005). No, na analitičkom planu, razliku treba praviti između nominalnih (*de jure*) i efektivnih (*de facto*) institucija (Begović 2011, 26–31), a ove druge zavise, između ostalog, i od poverenja ljudi u njih, odnosno prihvatanja institucija kao delotvornih ograničenja ljudskom ponašanju. Iako ne postoje empirijska istraživanja o tome kako je pandemija španske groznice uticala na poverenje ljudi u institucije, skorašnje empirijsko istraživanje (Askoy, Eichengreen, Saka 2020) pokazalo je da je u (različitim) epidemijama značajno palo poverenje u političke institucije starosne grupe ispitanika između 18 i 25 godina. Ne samo da je pad tog poverenja statistički značajan, nego je reč o mladima, čije nepoverenje u institucije može, upravo zbog toga što su mladi, da opstane još dugo vremena.⁴³ Stoga se može pretpostaviti da je španska groznica umanjila poverenje stanovništva u političke institucije tog vremena i da je na taj način mogla efektivno da oslabi institucionalni okvir u kojem su se stvarali podsticaji za odluke pojedinaca koje utiču na privredni rast.⁴⁴ Ipak, tu hipotezu treba razmatrati u svetlu nalaza da na privredni rast odlučujuće utiču ekonomske, a ne političke institucije. Nadalje, ukoliko su *de jure* ekonomske institucije nepovoljne po privredni rast, ukoliko stvaraju neodgovarajuće podsticaje, onda je njihovo slabljenje poželjno, pa umanjeње poverenja u institucije ne treba da zabrinjava. Shodno tome, sama spekulacija da je pandemija španske

⁴³ Istraživanje je sprovedeno na podacima za 750.000 ispitanika u 140 zemalja sveta sa jedinstvenim anketnim upitnicima u periodu od 2006. do 2018. godine (Askoy, Eichengreen, Saka 2020, 3). Pitanja o poverenju u političke institucije odnosila su se na poverenje u izborni proces, poverenje u centralne vlasti i poverenje u političke čelnike. Striktno posmatrano, jedino je poverenje u izborni proces pitanje poverenja u političke institucije.

⁴⁴ Političke posledice španske groznice u Nemačkoj bile su predmet empirijskog rada čiji nalazi upućuju na to da su one lokalne zajednice koje su imali višu stopu prekomernog mortaliteta tokom pandemije zabeležile niže nivoe javne potrošnje *per capita* u narednom periodu i da su u tim zajednicama preferencija birača bile više okrenute ekstremno desnim političkim opcijama (Blicke 2020). Prvi problem tog istraživanja leži u tome što uopšte nisu obrazložene navodne uzročno-posledične veze. Prva: zbog čega su lokalne zajednice više pogođene pandemijom imale nižu javnu potrošnju *per capita*? To nije učinjeno ni sa drugom: zbog čega bi lokalne zajednice koje su beležile nižu javnu potrošnju *per capita* trebalo da budu sklonije ekstremno desnim političkim opcijama? Drugi problem leži u tome što u empirijskom istraživanju, to jest u regresionim modelima, nije kontrolisan uticaj brojnih promenljivih koje mogu delovati na političke preferencije biračkog tela, što upućuje na grešku specifikacije regresionog modela usled izostavljanja relevantnih objašnjavajućih promenljivih. Rezultate tog istraživanja stoga ipak treba zanemariti – ono ne predstavlja ozbiljan istoriografski doprinos.

groznice oslabila *de facto* političke institucije ne znači neminovno da je to imalo nepovoljne posledice po privredni rast.⁴⁵

Budući da su razmotreni osnovni nalazi o posledicama pandemije španske groznice po nivo nacionalnog dohotka i po privredni rast, treba razmotriti osnovne sličnosti i razlike između pandemija španske groznice i COVID-19, doduše samo one koje su relevantne za ekonomske ishode, kako bi se spoznala relevantnost dobijenih nalaza za pandemiju COVID-19, koja je početkom 2021. godine još uvek bila u toku.

5. RELEVANTNOST NALAZA EKONOMSKE ISTORIOGRAFIJE ZA PANDEMIJU COVID-19

Prva velika razlika između dve pandemije leži u starosnoj strukturi preminulih. Dok je pandemiju španske groznice karakterisala *W* kriva stope prekomernog mortaliteta, do sada dostupni podaci o stopi prekomernog mortaliteta, preciznije rečeno o stopi mortaliteta od COVID-19 po starosnim grupama, pokazuju da su najugroženiji najstariji, odnosno da sa povećanjem godina starosti drastično raste ne samo stopa mortaliteta nego čak i ukupan broj preminulih.⁴⁶ Taj nalaz je veoma bitan sa stanovišta ponude radne snage, budući da se najveći mortalitet u sadašnjoj pandemiji beleži u kategoriji onih koji ne spadaju u radno sposobno stanovništvo, dok je stopa prekomernog mortaliteta u starosnim grupama koje spadaju u radno sposobno stanovništvo zanemarljivo niska. To znači da pandemija COVID-19 ne bi trebalo, bar ne što se stope prekomernog mortaliteta tiče, da ima bilo kakav značajan uticaj na ponudu radne snage.⁴⁷

⁴⁵ Razborito je pretpostaviti da je slabljenje poverenja u političke institucije 1918. godine u zapadnom svetu bilo odlučujuće uslovljeno nekim drugim činiocima: pre svega svetskim ratom koji je trajao godinama sa velikim ljudskim gubicima i usponom levice, otelotvorenom u Oktobarskoj revoluciji i boljševičkom preuzimanju vlasti u Rusiji. To je početak ideološke borbe kapitalizma i komunizma (Sharp 2018, 129–135) i slabljenje poverenja u političke institucije kapitalizma bilo uslovljeno napredovanjem komunističke ideologije. Pandemija španske groznice je u svemu tome vrlo verovatno imala sekundarnu ulogu.

⁴⁶ Primera radi, u SAD, zaključno sa 31. januarom 2021. godine, ukupan apsolutni broj preminulih koji su imali 85 i više godina 44 puta je veći od broja preminulih u starosnoj grupi od 25 do 34 godine, a stopa prekomernog mortaliteta onih koji su imali više od 85 godina (1,32%) bila je 308 (*sic*) puta viša. https://www.cdc.gov/nchs/nvss/vsrr/covid_weekly/index.htm, poslednji pristup 31. januara 2021.

⁴⁷ Takva raspodela mortaliteta po starosnim grupama imaće neizbežne fiskalne efekte, budući da će se umanjiti odlivi na osnovu prinadležnosti starih lica (penzije i tome slično) i rashodi za njihovu zdravstvenu zaštitu. Shodno tome, može se očekivati umanjeње javnih rashoda *ceteris paribus*.

Ostaje neizvesno, međutim, budući da su nepoznati dugoročni efekti COVID-19 na zdravlje ljudi koji su preležali tu bolest, kakve će biti posledice bolesti po njihov ljudski kapital u zdravstvenom smislu, to jest u kojoj meri, na koji način i koliko dugo će biti umanjena njihova radna sposobnost. U tom smislu, postoji opasnost da postojeća pandemija izazove efektivno umanjene raspoložive radne snage, ali se još uvek ne raspolaže informacijama na osnovu kojih bi se mogle saznati razmere te opasnosti po privredni rast. Još je veća nepoznanica da li će, u skladu sa hipotezom o fetusnom poretku, COVID-19 imati posledice po ljudski kapital kohorte rođene tokom i posle pandemije. Ta pitanja imaju veoma veliki značaj, ne samo zbog toga što je ljudski kapital u ovom trenutku izuzetno važan proizvodni faktor, nego zbog toga što je nesporno da će, daljim tehnološkim napretkom, njegov značaj samo rasti, a pokazalo se da su posledice po ljudski kapital dugotrajne.

Druga velika razlika između ove dve pandemije postoji u strukturi svetske privrede i načinu kako je ona uređena. Današnju svetsku privredu karakteriše, naročito u bogatim zemljama, dominacija sektora usluga, a nacionalne privrede su snažno povezane na globalnom nivou, uz postojanje čvrsto uspostavljenih međunarodnih proizvodnih lanaca, u kojima je otelotvorena međunarodna podela rada, koju prati ekstremna specijalizacija na liniji komparativnih prednosti na nivou korporacija. Tokovi (robe, proizvodnih faktora i informacija) unutar međunarodnih proizvodnih lanaca toliko su snažni da se u literaturi zagovara da se upravo ti tokovi posmatraju kao mogući pravci širenja zaraze u pandemiji (Murrey 2020, 116–117). Pandemija COVID-19 je u svojoj početnoj fazi poremetila mnoge od tih tokova i pokazala ranjivost postojećeg obrasca organizacije privrednih aktivnosti u tom pogledu, ali su se međunarodne korporacije brzo prilagodile, između ostalog, zbog efikasne razmene informacija u realnom vremenu. Nadalje, tehnologija koja se primenjuje u vodećim privrednim delatnostima današnjice zahteva visok nivo ljudskog kapitala, što nije bio slučaj pre jednog veka, što ih čini osetljivim na moguće posledice današnje pandemije po fond ljudskog kapitala u budućnosti, naročito imajući u vidu dugotrajnost tih posledica.

Budući da je veliki deo današnjih privrednih aktivnosti u domenu usluga i da se one u značajnoj meri odnose na razonodu ljudi, nemedikamentozne preventivne mere znatno su umanjile tražnju za tim uslugama, poput ugostiteljstva, turizma, putničkog saobraćaja i određenog broja ličnih usluga, onih koje se neposredno pružaju. Pad nivoa privredne aktivnosti u tim oblastima, dakle, prevashodno je posledica pada tražnje, a ne pada ponude,⁴⁸

⁴⁸ Ukoliko je u određenim situacijama došlo do pada ponude, to je bila posledica državnih politika, to jest administrativnih mera kojima se ograničavao ili zabranjivao rad određenih kapaciteta, poput vremenskih ograničenja ili zabrane rada ugostiteljskih

što znači da će se, odmah po prestanku pandemije i po ukidanju preventivnih mera, tražnja najverovatnije, možda uz manju docnju, vratiti na nivo istovetan ili blizak pretpandemijskom i da će oporavak tih delatnosti biti brz i možda potpun – opisivaće ga, najverovatnije, tzv. *V* kriva. U tom smislu, ne bi trebalo da bude veće razlike između dve pandemije u tom pogledu.⁴⁹

U drugim sektorima usluga, međutim, postojanje razvijenih i pouzdanih informacionih tehnologija omogućilo je rad na daljinu, odnosno konzumiranje tih usluga na daljinu: obrazovanje je tipičan primer te vrste. Šire posmatrano, pandemija COVID-19 predstavlja svojevrsan prirodni eksperiment uvođenja i širenja rada na daljinu u mnogim uslužnim delatnostima. Budući da su se u tom eksperimentu informacione tehnologije koje to omogućavaju veoma dobro pokazale, a da su se u određenoj meri i unapredile, svakako će se mnoge forme rada na daljinu i poslovne komunikacije te vrste zadržati i kada pandemija prestane, nezavisno od mere u kojoj će se zadržati kultura držanja fizičke distance između ljudi. To će neminovno imati za posledicu povećanje ekonomske efikasnosti, budući da će se umanjiti putovanje do radnog mesta i nazad – čak se postavlja pitanje opstanka radnog mesta u fizičkom smislu u mnogim delatnostima – umanjeće se poslovna putovanja i druge poslovne aktivnosti koje stvaraju relativno visoke troškove.⁵⁰ Treba dopustiti mogućnost da je pandemija COVID-19 samo ubrzala i pojačala te tendencije u obavljanju različitih uslužnih delatnosti i u načinu življenja.

Može se očekivati da će opisane promene još više uvećati nejednakost kvaliteta radnih mesta (Sandbu 2020, 6). S jedne strane, zaposleni sa visokim nivoom ljudskog kapitala, između ostalog onim koji je povezan sa odgovarajućim ovladavanjem informacionim tehnologijama, radiće na daljinu, u relativno povoljnim uslovima i uz, ne samo visoke, nego sve više nadnice.⁵¹ S druge strane, oni sa niskim nivoom ljudskog kapitala neće uživati

objekata ili tržnih centara. Budući da je u takvim slučajevima reč o pravnim, a ne ekonomskim uzrocima pada ponude, ona će se na prethodni nivo vratiti odmah po prestanku pandemije, odnosno po ukidanju administrativnih mera.

⁴⁹ Sličnost između dve pandemije postoji i u naglom porastu stope štednje iz predostrožnosti, odnosno rastu prosečne stope štednje domaćinstava. Na kraju pandemije COVID-19 treba očekivati znatan porast agregatne tražnje, odnosno potrošnje, kada se stvore podsticaji za dodatnu potrošnju, a raspoloživi dohodak bude uvećan.

⁵⁰ Upravo zbog toga se u literaturi pojavljuje zahtev da se puna pažnja posveti istraživanju budućnosti rada na daljinu i potencijalima koje takav način rada pokazuje u transformaciji savremenih privreda (Murrey 2020, 115).

⁵¹ Rast nadnica u nekim od tih poslova u bogatim zemljama može da bude ograničen, čak i predupređen jačanjem međunarodne konkurencije u radu na daljinu, to jest uključivanjem ponude radne snage iz zemalja čija tržišta tog proizvodnog faktora karakterišu relativno niske nadnice.

pogodnosti rada na daljinu, već će i dalje raditi u nepovoljnim uslovima neposrednog pružanja različitih ličnih usluga, onih koje ne mogu da se pruže na daljinu, i uz niske nadnice, budući da su izuzetno male mogućnosti za uvećanje produktivnosti pružanja tih usluga. U takvim uslovima, nivo obrazovanja, za koji se već pokazalo da postaje vododelnica (radna snaga sa završenim fakultetom ili bez njega) između kvalitetnih i nekvalitetnih poslova, odnosno radnih mesta (Case, Deaton 2020), kao i između dobro i loše plaćenih poslova (visokih i niskih nadnica), postaje još važniji nego što je to dosad bio. Drugim rečima, može se očekivati da će razlike u nivou obrazovanja samo uvećati nejednakost raspodele dohotka.

Primena nemedikamentoznih preventivnih mera protiv pandemije povezana je sa političkom ekonomijom, koja je u današnje vreme pod snažnim dejstvima medija i društvenih mreža (Avrey *et al.* 2020). U tom smislu, uz već pomenuti gubitak poverenja u vlasti i populističko nepoverenje u političku i privrednu elitu (establišment), u većini zemalja razvijaju se delotvorni otpori prema nemedikamentoznim preventivnim merama, poput nepoštovanja zabrane kretanja i okupljanja, odbijanja nošenja maski i protivljenja fizičkom distanciranju, kao i otpori prema vakcinisanju, pa to onda neminovno postaju preferencije biračkog tela, koje stvaraju pritisak javnog mnjenja, a koji politički čelnici, oni koji donese odluke, uzimaju u obzir. Zbog toga se i dešava da preventivne mere koje se preduzimaju nisu optimalne sa stanovišta epidemiološke zaštite, što je već imalo svoje posledice po tok pandemije, naročito stopu reprodukcije virusa.⁵² Najobuhvatnija svedočenja o pandemiji španske groznice (Barry 2004; Breitnauer 2019) ne sadrže informacije da je takvih ponašanja bilo u vreme te pandemije – sasvim očekivano za doba bez elektronskih medija i društvenih mreža, mada su i preventivne nemedikamentozne mere u to doba ipak bile nešto blaže.

Treća bitna razlika jeste velika i brza alokacija resursa u istraživanje i razvoj vakcine protiv virusa koji izaziva COVID-19 i, prema svemu sudeći, dobro organizovanje tog posla. U tom pogledu se mogu, početkom 2021. godine, očekivati dobri rezultati, što podrazumeva da će se tokom te godine masovnom vakcinacijom u mnogim zemljama verovatno stvoriti kolektivni imunitet, tzv. imunitet krda. No, treba dopustiti mogućnost da će postojati i efekti preliivanja tih istraživanja i da će se kao nenameravna posledica razviti novi lekovi i vakcine protiv nekih drugih bolesti, što će imati blagotvorne

⁵² Pokazalo se čak da postoji ideološka pristrasnost u odnosu na preventivne mere. Tako je zabeleženo (Barrios, Hochberg 2020) da su republikanci (konzervativci) u SAD u značajno većoj meri protiv obaveznog nošenja maski u odnosu na demokrate (liberale).

efekte na zdravlje ljudi (nezavisno od osnovne bolesti), pa time i na ljudski kapital, što znači i na privrednu aktivnost i njen rast.⁵³

Četvrta bitna razlika leži u tome što sve današnje države odlikuje daleko viši relativni nivo javne potrošnje (u odnosu na, nekad, nacionalni dohodak ili, danas, bruto domaći proizvod) nego što je to bio slučaj pre jednog veka. To današnjim vladama omogućava da u vreme pandemije vode aktivnu fiskalnu politiku, stvaranjem fiskalnog deficita, kojom se ublažava pandemijom izazvana recesija, onaj deo izazvan padom agregatne ili sektorske tražnje, ili se bar ublažavaju njene posledice.⁵⁴ Fiskalni deficit se produbljuje uvećanjem javnih rashoda za zdravstvo, kako za zbrinjavanje obolelih, tako i za prevenciju širenja bolesti. Naravno, fiskalni deficit neminovno vodi zaduživanju, pa se stoga otvara pitanje uvećanog suverenog (državnog) duga koji se može očekivati posle pandemije i mogućnosti njegovog finansiranja. Trenutno stanje na svetskom tržištu zajmovnog kapitala, pre svega veoma niske kamatne stope, međutim, upućuje na to da troškovi servisiranja tog duga ne moraju nužno da budu visoki, bar ne u bliskoj budućnosti.

No, postojanje velike države u današnje doba (mereno veličinom javne potrošnje), u odnosu na vreme od pre jednog veka, ukazuje i na još jednu moguću razliku između dve pandemije. Od relativno male države negdašnjeg vremena malo ko je očekivao bilo šta. Danas su očekivanja stanovnika, odnosno biračkog tela od države velika, naročito u pogledu pružanja javnog dobra. U tom smislu, treba razmotriti da li će pandemija COVID-19 promeniti preferencije biračkog tela i to tako da će ono više vrednovati javno zdravlje i prevenciju epidemija i pandemija, to jest javno dobro epidemiološke zaštite i zaštite od prirodnih nedaća. Shodno tome, možda se u budućnosti mogu očekivati izmene u strukturi javne potrošnje, pa čak i uvećanje oporezivanja, kako bi se dodatni resursi usmerili u pružanje ove vrste javnog dobra za koji je iskazana uvećana tražnja.

⁵³ Već su zabeleženi takvi efekti preliivanja, budući da su rezultati istraživanja i razvoja vakcine protiv COVID-19, već iskorišćeni za napredak u tretmanu nepovezane bolesti – multiple skleroze. <https://mstrust.org.uk/news/researchers-develop-mrna-vaccine-treat-ms-condition-mice>, poslednji pristup 31. januara 2021.

⁵⁴ Na doktrinarnom nivou, budžetski deficit i aktivna fiskalna politika kojom se kompenzuje nedovoljna agregatna tražnja bili su nezamislivi za gotovo sve one koji su donosili odluke o ekonomskim politikama u vreme pandemije španske groznice. Tek je Velika depresija, desetak godina kasnije, dovela do takve vrste državne intervencije.

6. ZAKLJUČAK I SMERNICE ZA DALJA ISTRAŽIVANJA

Razmatranje je pokazalo da je postojalo snažno jednokratno dejstvo pandemije španske groznice na nivo privredne aktivnosti – pandemija je značajno oborila taj nivo. Osnovni mehanizam koji je tada bio na delu jeste obaranje ponude proizvoda usled umanjenje ponude radne snage zbog visoke stope prekomernog mortaliteta radno sposobnog stanovništva – ljudi u najboljim godinama života. Dodatni mehanizam obaranja nivoa privredne aktivnosti bio je pad agregatne i sektorske tražnje. Oporavak privrede od tog šoka bio je relativno brz. Jednostavno, pokazalo se da je onaj deo recesije koji je izazvan padom agregatne tražnje relativno lako i brzo prevaziđen povećanjem nivoa potrošnje posle pandemije. Prilagođavanje proizvodnje nedostatku radne snage, to jest supstitucije rada kapitalom trajalo je nešto duže, ali je dovelo do uvećanja fonda kapitala uz povećan nivo tehničke opremljenost rada, što je uslovilo i porast obima proizvodnje i produktivnosti rada.

Izvesne su i posledice pandemije španske groznice po privredni rast, to jest njene dugoročne ekonomske posledice. One se pre svega odnose na njene efekte na ljudski kapital i njegovo formiranje. Pokazalo se da je u slučaju dve zemlje (SAD i Brazila) hipoteza o fetusnom poreklu empirijski verifikovana, što znači da je ustanovljeno snažno dejstvo pandemije španske groznice na umanjenje fonda ljudskog kapitala na taj način. No, iako su teorijski identifikovani i drugi mehanizmi kojima je ta pandemija uticala ili barem mogla da utiče na formiranje ljudskog kapitala, nedostaju empirijska istraživanja o snazi tog uticaja. Sve bogatije baze podataka, uz činjenicu da efekti umanjenja ljudskog kapitala zalaze duboko u XX vek, predstavljaju solidnu osnovu za očekivanje novih empirijskih istraživanja usmerenih na merenje snage dejstva pandemije španske groznice na ljudski kapital.

Raspoložive i buduće rezultate empirijskih istraživanja o posledicama pandemije po fond ljudskog kapitala treba staviti u kontekst privrednog rasta. Drugim rečima, u dekompoziciju stope privrednog rasta (*growth accounting*) tokom XX veka treba uključiti značaj ljudskog kapitala i to onaj kakav bi bio da se nije dogodila pandemija španske groznice (*counterfactual*) i onaj kakav je zabeležen. Na taj način bi se, na nivou pojedinačne zemlje, mogle kvantitativno proceniti dugoročne posledice pandemije španske groznice po privredni rast putem umanjenja fonda ljudskog kapitala.

Razmatranje razlika između pandemija španske groznice i COVID-19 ukazuje i na nekoliko oblasti kojima treba posvetiti istraživačku pažnju jednog dana kada ova pandemija postane prošlost. Prvo, to je pitanje fiskalne konsolidacije posle pandemije, to jest načina na koji su se države izborile sa fiskalnim deficitom i suverenim dugom. To pitanje prati i ono o dugoročnim

promenama u nivoima i strukturi javne potrošnje koje mogu da izazovu očekivane promene u preferencijama birača u pogledu pružanja javnog dobra. Drugo, to su pojave novog državnog intervencionizma, i makroekonomskog i u oblasti javnog zdravlja, pri čemu se otvaraju pitanja njihove delotvornosti i političke ekonomije koja je dovela do njihove primene, to jest do izbora određenih mera, odnosno do odbacivanja alternativnih mera te intervencije. Treće, to su eventualne izmene u obrascu finansiranja zdravstvene zaštite, naročito vidova zdravstvenog osiguranja, koje bi mogle da uslede posle ove pandemije. Četvrto, to je pitanje da li su i u kojoj meri prilagođavanja privrede u uslovima pandemije, pre svega širenje rada na daljinu, uticala na povećanje ekonomske nejednakosti i da li su i kako države reagovala na to povećanje. Navedeni spisak nikako nije sveobuhvatan, već samo predstavlja skicu mogućih tema budućih istraživanja. Pandemija COVID-19 i njene posledice, očigledno, predstavljaće značajnu temu za ekonomsku historiografiju. Neki od nalaza istraživanja ekonomskih posledica španske groznice predstavljaće relevantnu osnovu za ta buduća istraživanja.

LITERATURA

- [1] Acemoglu, Daron, Simon Johnson. 6/2007. Disease and Development: The Effect of Life Expectancy on Economic Growth. *Journal of Political Economy* 115: 925–985.
- [2] Acemoglu, Daron, Simon Johnson, James A. Robinson. 2005. Institutions as a Fundamental Cause of Long-Run Growth. 1231–1294. *Handbook of Economic Growth*, Vol. 1A, eds. Phillippe Aghion, Steven N. Durlauf. Amsterdam: North Holland.
- [3] Aghion, Phillippe, Peter Hewitt. 2/1992. A Model of Growth Through Creative Destruction. *Econometrica* 60: 323–351.
- [4] Aghion, Phillippe, Peter Hewitt. 2009. *The Economics of Growth*. Cambridge, Mass. & London: MIT Press.
- [5] Almond, Douglas. 4/2006. Is the 1918 Influenza Pandemic Over? Long-Term Effects of in Utero Influenza Exposure in the Post-1940 U.S. Population. *Journal of Political Economy* 114: 672–712.
- [6] Almond, Douglas, Janet Currie. 3/2011. Killing Me Softly: The Fetal Origins Hypothesis. *Journal of Economic Perspectives* 25: 153–172.
- [7] Almond, Douglas, Bhashkar Mazumder. 2/2005. The 1918 Influenza Pandemic and Subsequent Health Outcomes: An Analysis of SIPP Data. *American Economic Review (Papers and Proceedings)* 95: 258–262.

- [8] Angel, Marco, Caroline Fohlin, Marc D. Weidenmier. 2021. Do Global Pandemics Matter for Stock Prices? Lessons from the 1918 Spanish Flu, NBER Working Paper 28356. National Bureau of Economic Research, Cambridge, Mass.
- [9] Askoy, Cevent G., Barry Eichengreen, Orkun Saka. 2020. The Political Scar of Epidemics. NBER Working Paper 27401. National Bureau of Economic Research, Cambridge, Mass.
- [10] Athukorala, Prema-chandra, Chaturica Athukorala. 2020. The Great Influenza Pandemic of 1918–20: An Interpretative Survey in the Time of COVID-19. WIDER Working Paper 2020/124. United Nations University World Institute for Development Economics Research, Helsinki.
- [11] Avery, Christopher, William Bossert, Adam Clark, Glenn Ellison, Sara Fisher Ellison. 4/2020. An Economist's Guide to Epidemiology Models of Infectious Disease. *Journal of Economic Perspectives* 34: 79–104.
- [12] Barrios, John M., Yael V. Hochberg. 2020. Risk Perception through the Lens of Politics in the Time of the COVID-19 Pandemic. Working Paper 2020–32. Becker Friedman Institute for Economics, University of Chicago, Chicago.
- [13] Barro, Robert, J. 2/1991. Economic Growth in a Cross Section of Countries, *Quarterly Journal of Economics* 106: 407–443
- [14] Barro, Robert J., Jose F. Ursua, Joanna Weng. 2020. The Coronavirus and the Great Influenza Pandemic: Lessons from the „Spanish Flue“ for Coronavirus's Potential Effects on Mortality and Economic Activity. NBER Working Paper 26866. National Bureau of Economic Research, Cambridge, Mass.
- [15] Barry, John M. 2004. *The Great Influenza: The Story of the Deadliest Pandemic in History*. London: Penguin [2020].
- [16] Beach, Brian, Karen Clay, Martin H. Saavedra. 2018. Fetal Shock or Selection? The 1918 Influenza Pandemic and Human Capital Development. NBER Working Paper 24725. National Bureau of Economic Research, Cambridge, Mass.
- [17] Beach, Brian, Karen Clay, Martin H. Saavedra. 2020. The 1918 Influenza Pandemic and Its Lessons for COVID-19. NBER Working Paper 27763. National Bureau of Economic Research, Cambridge, Mass.
- [18] Begović, Boris. 2011. *Institucionalni aspekti privrednog rasta*. Beograd: Službeni glasnik i Centar za liberalno-demokratske studije.
- [19] Bell, Clive, Jans Gersbach. 10/2013. Growth and Enduring Epidemic Diseases. *Journal of Economic Dynamics and Control*. 37: 2083–2103.

- [20] Bleakley, Hoyt. Dora L. Costa, Adriana Lleras-Muney. 2014. Health, Education, and Income in the United States, 1820–2000. 121–160. *Human Capital in History: The American Record*. eds. Leah Platt Boustan, Carola Frydman, Robert A. Margo. Chicago: Chicago University Press.
- [21] Blicke, Kristian. 2020. Pandemics Change Cities: Municipal Spending and Voter Extremism in Germany, 1918–1933. FRBNY Staff Report 921, New York: Federal Reserve Bank of New York.
- [22] Brainerd, Elizabeth, Mark V. Siegler. 2003. The Economic Effects of the 1918 Influenza Epidemic. Unpublished manuscript. <https://ssrn.com/abstract=394606>, poslednji pristup 31. januara 2021.
- [23] Breitnaurer, Jamie. 2019. *The Spanish Flue and Its Influence on History: Stories from the 1918–1920 Global Flue Pandemic*. Philadelphia: Pen and Sword History.
- [24] Brown Ryan, Duncan Thomas. 2018. On the Long Term Effects of the 1918 U.S. Influenza Pandemic. Unpublished manuscript. http://ibread.org/bread/system/files/bread_wpapers/569.pdf, poslednji pristup 31. januara 2021.
- [25] Case Anne, Angus Deaton. 2020. *Deaths of Despair and the Future of Capitalism*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- [26] Clark, Gregory. 1/2007. The Long March of History: Farm Wages, Population, and Economic Growth, England 1209–1869. *Economic History Review* 60: 97–135.
- [27] Clay, Karen, Joshua Lewis, Edson Severnini. 4/2018. Pollution, Infectious Disease, and Mortality: Evidence from the 1918 Spanish Influenza Pandemic. *Journal of Economic History* 78: 1179–1209.
- [28] Correia, Sergio, Stephen Luck, Emil Verner. 2020. Pandemics Depress the Economy, Public Health Interventions Do Not: Evidence from the 1918 Flu. Unpublished manuscript. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3561560, poslednji pristup 31. januara 2021.
- [29] Costa, Dora L. 3/2015. Health and the Economy in the United States from 1750 to the Present. *Journal of Economic Literature* 53: 503–570.
- [30] Crimmins, Eileen M., Caleb E. Finch. 2/2006. Infection, Inflammation, Height, and Longevity. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States* 103: 498–503.
- [31] Doepke, Matthias, Fabrizio Zilibotti. 2019. *Love, Money & Parenting: How Economics Explains the Way We Raise Our Kids*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.

- [32] Eichenbaum, Martin S., Sergio Rebelo, Mathias Trabant. 2020. The Macroeconomics of Epidemics, NBER Working Paper 26882. National Bureau of Economic Research, Cambridge, Mass.
- [33] Garret, Thomas A. 4/2009. War and Pestilence as Labor Market Shocks: U.S. Manufacturing Wage Growth 1914–1919. *Economic Inquiry* 47: 711–725.
- [34] Gerwarth, Robert. 2016. *The Vanquished: Why the First World War Failed to End, 1917–1923*. London: Allan Lane.
- [35] Gerwarth, Robert. 2020. *November 1918: The German Revolution*. Oxford: Oxford University Press.
- [36] Grossman, Gene M., Elhanan Helpman. 1991. *Innovation and Growth in the Global Economy*. Cambridge, Mass. & London: MIT Press.
- [37] Hanlon, Walker, W. 2018. London Fog: A Century of Pollution and Mortality, 1866–1965. NBER Working Paper 24488. National Bureau of Economic Research, Cambridge, Mass.
- [38] Johnson, Niall P.A.S., Juergen Mueller. 1/2002. Updating the Accounts: Global Mortality of the 1919–1920 „Spanish“ Influenza Pandemic. *Bulletin of the History of Medicine* 76: 105–115.
- [39] Jones, Charles I. 2/2002. Sources of U.S. Economic Growth in a World of Ideas. *American Economic Review* 92: 220–239.
- [40] Jonung, Lars, Werner Roeger. 2006. The Macroeconomic Effects of a Pandemic in Europe: A Model-Based Assessment. Economic Paper No. 251. European Commission. Directorate-General for Economic and Financial Affairs, Brussels.
- [41] Jorda, Oscar, Sanjay R. Singh, Alan M. Taylor. 2020. Longer-Run Economic Consequences of Pandemics. NBER Working Paper 26934. National Bureau of Economic Research, Cambridge, Mass.
- [42] Kannisto, Vianio, Kaare Christensen, James W. Vaupel. 11/1997. No Increased Mortality in Later Life for Cohorts Born During Famine. *American Journal of Epidemiology* 145: 987–994.
- [43] Livi-Bacci, Massimo. 2001. Demographic Shocks: The View from History. 43–66. *Seismic Shifts: The Economic Impact of Demographic Change*. eds. Jane Sneddon Little and Robert K. Triest, Boston: Federal Reserve Bank of Boston, Conference Series 46.
- [44] Maddison, Angus. 2003. *The World Economy: Historical Statistics*. Paris: OECD Development Centre.

- [45] Mankiw, Gregory, N., David Romer, David Weil. 2/1992. A Contribution to the Empirics of Economic Growth. *Quarterly Journal of Economics* 107: 407–437.
- [46] Morens, David M., Gregory K. Folkers, Anthony S. Fauci. 7/2009. What Is a Pandemic? *Journal of Infectious Disease* 200: 1018–1021.
- [47] Murrey, Christopher J.L., Alan D Lopez, Brian Chin, Dennis Feehan, Kenneth H. Hill. 2006. Estimation of Potential Global Influenza Mortality on the Basis of Vital Registry Data from the 1918–1920 Pandemic: A Quantitative Analysis. *Lancet* 368: 2211–2218.
- [48] Murrey, Eleanor J. 4/2020. Epidemiology’s Time of Need: COVID-19 Calls for Epidemic-Related Economics. *Journal of Economic Perspectives* 34: 105–120.
- [49] Nelson, Richard E. 10/2010. Testing the Fetal Origins Hypothesis in a Developing Country: Evidence from the 1918 Influenza Pandemic. *Health Economics* 19: 1181–1192.
- [50] Oxford, John S., Armine M. Sefton, Richard Jackson, William Innes, Robert S. Daniels, Niall P.A.S. Johnson. 2/2002. World War I May Have Allowed the Emergence of „Spanish“ Influenza. *Lancet Infectious Diseases* 2: 111–114.
- [51] Radovanović, Zoran, Predrag Kon. 2019. *Grip: prošireno izdanje sa posebnim osvrtom na pandemiju 2009*. Smederevo: Heliks.
- [52] Rasmunssen, Kathleen M. 2001. The ‘Fetal Origin’ Hypothesis: Challenges and Opportunity for Maternal and Child Nutrition. *Annual Review of Nutrition* 21: 73–95
- [53] Romer, Paul M. 5/1990. Endogenous Technological Change. *Journal of Political Economy* 98: S71-S102
- [54] Sandbu, Martin. 4/2020. The Post-Pandemic Brave New World. *Finance & Development* 57: 5–9.
- [55] Sharp, Alan. 2018. *Versailles 1919: A Centennial Perspective*. London: Haus Publishing Ltd.
- [56] Shortridge, Kennedy F. 2/1999. The „Spanish“ Flue: Pearls from Swine? *Nature Medicine* 5: 384–385.
- [57] Solow, Robert M. 1/1956. A Contribution to the Theory of Economic Growth. *Quarterly Journal of Economics* 70: 65–94.
- [58] Taubenberger, Jeffery K., David M. Morens. 1/2006. 1918 Influenza: The Mother of All Pandemics. *Emerging Infectious Diseases* 12: 15–22.

- [59] Taubenberger, Jeffery K., John C. Kash, David M. Morens. 11/2019. The 1918 Influenza Pandemic: 100 Years of Questions Answered and Unanswered. *Science Translational Medicine* 11: 1–15.
- [60] Tooze. Adam. 2014. *The Deluge: The Great War, America and the Remaking of the Global Order*. London: Allan Lane.
- [61] Velde. Françoise R. 2020. What Happened to the US Economy During the 1918 Influenza Pandemic? A View Through High-Frequency Data. Working Paper No. 2020–11. Federal Reserve Bank of Chicago, Chicago.
- [62] Weil, David N. 2009. *Economic Growth*, Second Edition. Boston: Pearson & Addison-Wesley.

Boris BEGOVIĆ, PhD

Professor, University of Belgrade Faculty of Law, Serbia

ECONOMIC OUTCOMES OF THE SPANISH FLU (1918–1920): A SKETCH OF THE ECONOMIC HISTORIOGRAPHY OF A PANDEMIC

Summary

The aim of the paper is to explore the economic outcomes of the Spanish flu pandemic and to systemise the insights in such a way that they can be used for shedding light on the economic outcomes of COVID-19 pandemic. It was demonstrated that in the short run the impact of the Spanish flu was a significant one-off drop of the output due to the significant decrease in labour supply augmented by the decrease in aggregate demand. In the long run the Spanish flu decreased the level of available human capital in two ways: directly due to the excess mortality, and indirectly due to the intergenerational transfer of lower human capital and the health of mothers during pregnancy. The decrease in human capital generated adverse consequences on economic growth and these consequences increase with technological progress, which demands a higher level of human capital.

Key words: *Pandemic. – Spanish flu. – COVID-19. – Economic growth. – Human capital.*

Article history:

Received: 24. 1. 2021.

Accepted: 3. 3. 2021.

UDK 347.447:347.45

CERIF: S 130

DOI: 10.51204/Anali_PFBU_21106A

Dr Karmen LUTMAN, LL.M. (HU Berlin)*

ZAHTEV ZA POVRAČAJ ULAGANJA ZBOG PRESTANKA UGOVORA O KUPOPRODAJI, NAJMU I GRAĐENJU

Pravila o povračaju ulaganja i troškova nastalih u korist drugih mogu se naći u raznim granama slovenačkog prava, u okviru prava neosnovanog obogaćenja, posloводства bez naloga, ugovornog i imovinskog prava. Iako se bave sličnim situacijama, pravila se međusobno razlikuju. Neka više štite interes poverioca da povrati što veći deo uloženi sredstava, dok druga nastoje da zaštite dužnika od prinudnog finansiranja tuđih ekonomskih odluka. Ovaj rad razmatra neka otvorena pitanja u vezi sa povraćajem ulaganja nakon prestanka ugovora o kupoprodaji, najmu i građenju, koja se pojavljuju u slovenačkoj sudskoj praksi te ih analizira u svetlu rešenja koja su se ustalila u uporednom pravu.

Ključne reči: *Neosnovano obogaćenje. – Kondikcija. – Verzija. – Povračaj ulaganja. – Princip obogaćenja. – Povećanje vrednosti nepokretnosti.*

* Docentkinja za građansko i privredno pravo, Pravni fakultet Univerziteta u Ljubljani, Slovenija, karmen.lutman@pf.uni-lj.si.

1. UVOD

Lice koje ima obligaciono, stvarno pravo na nepokretnost ili očekuje da će u budućnosti postati njen vlasnik, često ulaže u nju, dodaje joj svoju korist. U praksi se često ulaže u raznim oblicima životnih zajednica i ugovornih odnosa. Ako pravni naslov na osnovu kojeg investitor ima pravo na korišćenje nepokretnosti prestane i ona se vrati u državinu (prethodnom) vlasniku, postavlja se pitanje da li i pod kojim uslovima investitor ima pravo na povraćaj izvršenih ulaganja. Stoga ne iznenađuje to što su sporovi povodom povraćaja ulaganja u slovenačkoj sudskoj praksi tako česti.

Zahtev za naknadu troškova i ulaganja zadire u autonomiju vlasnika da slobodno odluči da li će i kako ulagati u svoju imovinu. Ako ulaganja nisu izvršena zajedno sa njim ili on nije pristao na njih, takav zahtev ga primorava da finansira tuđa ulaganja. Ako mu naložimo naknadu izdataka koje je izvršilo neko drugo lice, nalažemo mu da plati nešto za šta se možda ne bi sam odlučio ili bi, da jeste, to izvršio na drugi način ili čak s nižim troškovima. Ako su izdaci bili objektivno korisni, to ne znači da su i za njega bili korisni. Čak i ako je izdatak koristan za vlasnika imovine, on se zbog skromnih prihoda možda i ne bi odlučio za njega. Kada su izdaci veliki, obaveza restitucije može ga čak primorati da proda imovinu ako nema dovoljno likvidnih sredstava da ih otplati.

Svako ulaganje u tuđu imovinu je u određenoj meri „nametnuto“, čak i ako je vlasnik za to znao i složio se sa time, jer možda nije računao da će kasnije biti obavezan da nadoknadi troškove takvog ulaganja. Pravila restitucije moraju težiti postizanju prave ravnoteže između interesa investitora da mu se u najvećoj mogućoj meri nadoknade izdaci i interesa vlasnika da slobodno odlučuje o ulaganju u sopstvenu imovinu. Preporučljivo je da pravila o restituciji budu dovoljno fleksibilna da omoguće sudu da uzme u obzir okolnosti konkretnog slučaja, posebno savesnost ili nesavesnost jedne i druge strane, saglasnost vlasnika na ulaganje te prirodu izdataka.

Oblast naknade troškova i ulaganja izvršenih u korist drugih u slovenačkom pravu nije jedinstveno regulisana. Odredbe nalazimo u pravu neosnovanog obogaćenja, poslovodstvu bez naloga te u ugovornom i stvarnom pravu. Rad se bavi nekim nerešenim pitanjima u vezi sa povraćajem ulaganja u slovenačkom pravnom poretku, fokusirajući se na povraćaj ulaganja zbog prestanka ugovora o kupoprodaji, najmu i građenju.

2. ZAHTEVI ZA POVRAČAJ ULAGANJA KAO REZULTAT PRESTANKA UGOVORA O KUPOPRODAJI

Ako je ugovor o kupovini nepokretnosti nevažeći ili raskinut sa dejstvom *ex tunc*, svaka od strana je dužna da drugoj vrati ono što je primila po tom ugovoru. Na povračaj ugovornih ispunjenja i ostalih koristi primenjuju se odredbe člana 87 (ništavi ugovori), člana 96 (rušljivi ugovori) ili člana 111 Obligacionog zakonika¹ (raskinuti ugovori), dopunjene pravilima o neosnovanom obogaćenju iz članova 190–198 OZ. Pravilima o restituciji nastoji se uspostaviti stanje koje je postojalo pre zaključenja ugovora (*restitutio in integrum*). To znači da svaka od strana, osim predmeta ispunjenja, drugoj strani mora da vrati i koristi od primljenog ispunjenja, a istovremeno ima pravo na naknadu troškova nastalih sa primljenom stvari. Ako je kupac u međuvremenu imao troškove u vezi sa nepokretnošću ili je ulagao u nepokretnost, postavlja se pitanje pod kojim uslovima i u kojoj meri ima pravo na njihovu naknadu.

Priroda ulaganja i troškova može biti veoma različita. Kupac je u međuvremenu mogao da plati razne dažbine ili usluge koje su bile potrebne za održavanje nepokretnosti ili za njeno poboljšanje. Kupac takođe često ulaže svoj rad i materijal u nepokretnost i tako se brine o njenom očuvanju ili poboljšanju. Ako se povračaj ne može izvršiti u naturi, dosuđuje se novčana restitucija. Međutim, postavlja se pitanje u kojoj meri kupac ima pravo na povračaj izvršenih ulaganja.

2.1. Naknada troškova u pravu neosnovanog obogaćenja i stvarnom pravu

Odredbe OZ o posledicama ništavih, poništenih i raskinutih ugovora (čl. 87, 96 i 111 OZ) ne sadrže pravila o povračaju ulaganja ili troškova. Kako te odredbe i inače ne sadrže potpun skup pravila o povračaju, one se dopunjuju pravilima o neosnovanom obogaćenju (Cigoj 1984–1986, 365, 380 i 427). Iako bi se obaveza naknade troškova i ulaganja mogla izvesti iz opšteg pravila člana 190 OZ, prema kojem je onaj ko se bez pravno priznatog osnova obogatio na račun drugog lica dužan vratiti što je stekao ili nadoknaditi vrednost postignutih koristi, pravilo o naknadi troškova konkretizovano je u odredbi člana 194 OZ. Obaveza naknade troškova počiva na ideji da bi se u suprotnom poverilac, nakon što mu je stvar vraćena, neosnovano obogatio na račun uštede troškova koje je

¹ Obligacioni zakonik – OZ, *Službeni list Republike Slovenije* 97/07 i dalje.

umesto njega učinio sticalac kada je stvar bila kod njega. Obaveza restitucije je ograničena jer sticalac ima pravo samo na naknadu nužnih i korisnih troškova, ali ako je bio nesavestan, naknada za korisne troškove mu pripada samo do iznosa koji predstavlja uvećanje vrednosti u trenutku vraćanja (čl. 194 OZ).² Nužni ili potrebni troškovi su oni koji su neophodni za samo održanje stvari, a korisni troškovi doprinose održavanju ili povećanju vrednosti predmeta obogaćenja i korisni su za osiromašeno lice (Cigoj 1984–1986, 839).

U teoriji se može pronaći stav da je zahtev za naknadu troškova bliži poslovodstvu bez naloga i da ima kompenzacionu funkciju jer ne zavisi od vrednosti stečene koristi.³ Međutim, postoje i drugačiji stavovi, prema kojima zahtev za naknadu troškova prema visini nije neograničen, a druga strana je primaocu dužna nadoknaditi vrednost troškova, odnosno štete u visini obogaćenja u trenutku vraćanja stvari (Schulin u Honsell *et al.* 2011, 499), što je bliže konceptu neosnovanog obogaćenja gde pripada i odredba člana 194 OZ. Naime, kupac je ulagao kako bi ostvario korist za sebe, a ne za drugog, što je karakteristika prava neosnovanog obogaćenja i odvaja ga od poslovodstva bez naloga.

U odredbi se ne pominju luksuzni troškovi ili troškovi radi zadovoljstva ili ulepšavanja stvari, na osnovu čega bi se moglo zaključiti da je obaveza njihove naknade izuzeta od te odredbe. Ako se takva ulaganja ne mogu odvojiti od nepokretnosti (*ius tollendi*), kupac bi mogao potražiti njihovu vrednost samo na osnovu opšteg pravila člana 190 OZ ako bi dokazao da prodavac od njih ima koristi (u smislu „postignutih koristi“ iz prvog stava člana 190).

Odredbe o naknadi troškova regulisane su i Stvarnopravnim zakonikom.⁴ Reč je o pravilima koja se primenjuju u odnosu između vlasnika i posednika u slučaju da vlasnik podnese zahtev za povraćaj (čl. 95 i 96 SPZ). Sadržajno se ne razlikuju mnogo od pravila o neosnovanom obogaćenju, pa se u sudskoj praksi postavilo pitanje koji skup pravila primeniti u slučaju prestanka ugovora.

Sudska praksa ne rešava konkurenciju između pravila o restituciji iz OZ i SPZ na jedinstven način. Viši sud u Ljubljani, na primer, u odluci I CP 383/2016 od 3. avgusta 2016. godine u slučaju u kojem je tužiteljka tražila

² Iz reči „samo“ možemo zaključiti da je zakonodavac mislio samo na slučajeve kada je viša vrednost stvari manja od troškova utrošenih na nju.

³ Tako mišljenja nekih stranih autora rezimira Cigoj (1984–1986, 838).

⁴ Stvarnopravni zakonik – SPZ, *Službeni list Republike Slovenije* 87/02, 91/13 i 23/20.

povraćaj ulaganja koje je izvršila na kupljenoj nepokretnosti, a ugovor o prodaji naknadno je poništen, zauzeo je stav da je reč o neosnovanom obogaćenju, koji je rezultat efekta stvarnog prava, zbog čega je primenio pravila čl. 95 i 96 SPZ. Primena tih pravila, naime, kao kasnijih i specijalnijih, isključila je primenu člana 194 OZ o naknadi troškova.⁵

Tako je viši sud vratio predmet prvostepenom sudu da ponovo ispita da li su troškovi koje je tužiteljka imala prilikom obnove hodnika i kuhinje bili nužni, korisni ili luksuzni u smislu čl. 95 i 96 SPZ.⁶ Nešto slično proizlazi iz odluke Višeg suda u Ljubljani I CP 1631/2017 od 10. januara 2018. godine, u kojoj je sud o zahtevu za plaćanje korisničke naknade na osnovu poništenog ugovora odlučivao prema odredbama čl. 95 i 96 SPZ, koje kao kasnije i specijalnije isključuju pravila o neosnovanom obogaćenju iz OZ. Takav stav je zauzeo i Vrhovni sud u presudi II Ips 117/2017 od 18. oktobra 2018. godine, koji je presudio da se za obavezu plaćanja naknade za korišćenje nepokretnosti u slučaju raskida ugovora primenjuju pravila SPZ, u ovom slučaju konkretno drugi stav člana 95 SPZ, prema kojem dobronamerni posednik nije dužan platiti korisničku naknadu.⁷

Drugačije je Vrhovni sud presudio u predmetu II Ips 1261/2008 od 1. juna 2009. godine: u slučaju zahteva za povraćaj ulaganja u nepokretnost zbog raskinutog kupoprodajnog ugovora odlučeno je da se primenjuju pravila o troškovima iz Zakona o obligacionim odnosima,⁸ a ne stvarnopravne reparacije prema (tada važećem) Zakonu o osnovnim svojinskopравnim odnosima.⁹ Potvrdio je stav nižih sudova da tuženi imaju pravo da nakon raskida ugovora podnesu zahtev za reparaciju na osnovu odredaba ZOO jer je opšte pravilo o posledicama raskinutog ugovora sadržano u čl. 132 ZOO (čl. 111 OZ), a u ostalom dolaze u obzir opšta pravila o kondikcijama zbog izgubljenog pravnog osnova, uključujući troškove čl. 215 ZOO (čl. 194 OZ).¹⁰ Pritom je objasnio da je razlog zbog kojeg su tuženi zahtevali naknadu

⁵ Slično tome i Viši sud u Ljubljani I Cp 1631/2017, presuda od 10. januara 2018. godine (nevažeći kupoprodajni ugovor – sud je smatrao da je, u pogledu obaveze plaćanja korisničke naknade, SPZ *lex specialis*).

⁶ Videti presudu i rešenje Višeg suda u Ljubljani I Cp 383/2016 od 3. avgusta 2016. godine, tač. 14.

⁷ Tač. 14 obrazloženja navedene presude. Takav stav u vezi sa obavezom plaćanja korisničke naknade u slučaju verzionog zahteva jednog suvlasnika protiv drugog takođe sledi iz odluke Vrhovnog suda Republike Slovenije II Ips 90/2017 od 4. oktobra 2018. godine, tač. 7.

⁸ Zakon o obligacionim odnosima – ZOO, *Službeni list SFRJ* 29/78 i dalje.

⁹ Zakon o osnovnim svojinskopравnim odnosima – ZOSO, *Službeni list SFRJ* 6/80 i dalje.

¹⁰ Tač. 7 obrazloženja navedene presude.

troškova nastalih u vezi sa nepokretnostima bilo nepostojanje pravnog osnova, a stvarnopravne reparacije potiču iz zahteva vlasnika za vraćanje stvari.¹¹

Sigurno se možemo složiti sa stavom da je uređenje vraćanja prema SPZ specijalnije jer se tiče odnosa neosnovanog obogaćenja između vlasnika i posednika. Međutim, to se ne može tumačiti preširoko već bi se u vindikacionoj situaciji trebalo primeniti samo za vlasničko-posedničke odnose, dok se na potraživanja, zasnovana na prestanku ugovora ili opštim zahtevima iz neosnovanog obogaćenja, za koje nema potrebe da se dokazuje pravo svojine, primenjuju pravila restitucije za prestanak ugovora, dopunjena pravilima neosnovanog obogaćenja. U slučaju prestanka ugovora, odredbe čl. 87, 96 i 111 u vezi sa čl. 190–198 OZ imaju prednost nad stvarnopravnim reparacijama.

U prilog tom rešenju govori i argument da se u slučajevima prestanka ugovora čini prikladnijim rešenje da se za povraćaj ispunjenja i ostalih koristi uvek primene jedinstvena pravila, bez obzira na to da li je predmet ispunjenja ugovora stvar, nepokretnost, novčani iznos ili usluga. To znači da se na zahtev za naknadu troškova u slučaju nevažećeg, poništenog ili raskinutog ugovora uvek primenjuje pravilo čl. 194 OZ, a ne pravila stvarnopravnih reparacija u SPZ. Uporedni trendovi takođe ukazuju na pravac primene posebnih pravila za vraćanje u slučaju nevažećih ugovora gde su isključena pravila vlasničko-posedničkog odnosa.¹²

2.2. Tržišna vrednost ulaganja je veća od uložениh sredstava

Sa stanovišta obima restitucije zanimljiva je situacija kada tržišna vrednost ulaganja premašuje vrednost troškova potrošenih na njih. U sistemima *common law*, koji poslednjih decenija posvećuju veliku pažnju pravu neosnovanog obogaćenja, a njihove rasprave i zaključci mogu pomoći i nama na Kontinentu, u vezi sa tom dilemom često se pominje malezijski slučaj¹³ *Dream Property vs Atlas Housing*,¹⁴ gde se postavlja pitanje obima povraćaja ulaganja u nepokretnost zbog prestanka ugovora o kupoprodaji. U tom slučaju kupac je započeo izgradnju tržnog centra pre nego što je platio punu

¹¹ *Ibid.*

¹² To važi u predlogu reforme novog uređenja švajcarskog obligacionog prava OR 2020 (videti Huguenin, Hilty, Purtschert 2013, Vorbemerkungen zu Art. 79–84, Rdn. 59 i dalje; Meier 2017, 27).

¹³ Malezija, kao nekadašnja britanska kolonija i članica Komonvelta, jedna je od zemalja sa pravnim sistemom *common law*.

¹⁴ *Dream Property v. Atlas Housing* [2015] 2 A.M.R. 601 (Savezni sud Malezije).

otkupnu cenu za zemljište koje je bilo predmet kupoprodajnog ugovora. Nakon plaćanja punog iznosa kupoprodajne cene, prodavac je pokrenuo spor pred sudom, tvrdeći da je ugovor bio raskinut jer je kupoprodajna cena plaćena sa zakašnjenjem, a rok je bio značajna komponenta ugovora. Za vreme trajanja spora, kupac, kome se žurilo sa gradnjom jer se približavala Nova godina i s tim povezana potrošnja, završio je izgradnju centra. Nakon dugogodišnjeg spora sud je presudio da je kupoprodajni ugovor bio raskinut zbog kašnjenja kupca u plaćanju preostale kupoprodajne cene, pa je svaka strana dužna da drugoj vrati ono što je po tom ugovoru primila. Između ostalog, u sporu se postavilo pitanje koji iznos od uložениh sredstava kupac ima pravo da zahteva od prodavca: iznos troškova nastalih u izgradnji tržnog centra (124 miliona RM) ili iznos tržišne vrednosti tržnog centra (387 miliona RM). Budući da je u međuvremenu tržni centar postao jedan od najposećenijih u gradu, njegova tržišna vrednost premašila je trostruku cenu njegove izgradnje, a u poređenju sa vrednošću zemljišta u trenutku prodaje (33,5 miliona RM), tržišna vrednost centra bila je deset puta veća.

Dok su niži sudovi naložili prodavcu da kupcu nadoknadi troškove izgradnje tržnog centra (124 miliona RM), Savezni sud Malezije, koji je u sporu odlučivao u poslednjoj instanci, presudio je da kupac ima pravo na tržišnu vrednost tržnog centra na dan donošenja presude, umanjeno za tržišnu vrednost zemljišta na taj isti dan.¹⁵ Pritom se oslanjao na institut neosnovanog obogaćenja. Istaknuto je da je prodavac nesumnjivo bio obogaćen tržišnom vrednošću tržnog centra jer čak i ako korist nije bila primljena u novcu, prodavac (koji se čak profesionalno bavio prodajom nepokretnosti) mogao bi je ubrzo nakon donošenja presude prodati trećem licu i na taj način realizovati korist u toj vrednosti.¹⁶ Reč je o tzv. testu „ostvarivanja koristi“ (eng. *realisable benefits*) (See 2017, 3; više o testu videti u Goff, Jones 2011, tač. 4–14 i dalje), koji se koristi ako naturalna restitucija nije moguća, a primljenu korist treba vrednovati novcem. Prema tom testu, ako se korist može lako unovčiti za novac, a takvo se postupanje takođe može opravdano očekivati od poverioca,¹⁷ tržišna vrednost je prihvatljiv kriterijum za procenu vrednosti postignutih koristi. U takvom slučaju dužnik teško može da prigovara da korist koju je konkretno stekao za njega nema nikakvu vrednost ili je ona manja od tržišne (tzv. „prigovor subjektivne manje

¹⁵ Tač. 136 i 160 obrazloženja presude.

¹⁶ Tač. 122 obrazloženja presude.

¹⁷ Ako bi prodaja predmeta ili nepokretnosti predstavljala nesrazmeran teret za poverioca, od njega to ne možemo očekivati – na primer, ako bi morao da proda unikatni predmet za koji je posebno vezan ili nepokretnost koja je njegov dom (Goff, Jones 2011, tač. 4–17).

vrednosti“) jer bi takvo rešenje moglo podržati nedozvoljene mahinacije nakon donošenja presude.

U drugim slučajevima, u kojima se korist ne može (lako) ostvariti, odnosno od konkretnog primaoca ne bi bilo opravdano/razumno očekivati da će je ostvariti (prodajom, najmom ili na koji drugi način), dužnik se protiv zahteva za povraćaj ulaganja može pozivati na činjenicu da primljena korist za njega ima manju vrednost od tržišne. Reč je o tzv. konceptu subjektivne procene koristi, koji je poznat mnogim pravnim porecima i obično je povezan sa zahtevom za naknadu „nametnutih koristi“. U engleskom pravu prigovor subjektivne manje vrednosti nije moguć ako su ulaganja toliko „očigledno korisna da ih nijedna razumna osoba ne bi odbila“ (Birks 1985, 116).

U slovenačkoj sudskoj praksi ne postoji slučaj sličan slučaju *Dream Property*, u kojem bi tržišna vrednost ulaganja premašila vrednost uloženi sredstava. Po pravilu je obrnuto – tržišna vrednost je niža od troškova ulaganja. O razlozima možemo samo nagađati, ali primetno je da su predmet sporova uglavnom (manja) ulaganja u postojeće nepokretnosti (renoviranje kupatila, zamena krova itd.), usled čega tržišna vrednost ulaganja, ukoliko se ona uopšte može utvrditi, ne premašuje vrednost njihovih troškova. Ipak je Vrhovni sud u jednoj od svojih odluka *obiter dictum* zapisao da je zahtev za restituciju prema visini ograničen vrednošću ulaganja i da podnosilac zahteva ima pravo samo na naknadu troškova ulaganja, čak i ako se vrednost nepokretnosti zbog tih troškova povećala za više nego što su iznosile investicije.¹⁸

Kao što je prikazano, slovenačko uređenje naknade ulaganja pri zahtevima usled prestanka ugovora fokusirano je na naknadu troškova koje je sticalac imao u vezi sa stvari kada je bila kod njega,¹⁹ što je, prema našem mišljenju, odgovarajuće. Bez obzira na pristup koji je usmeren na troškove, verujem da naš pravni poredak takođe omogućava fleksibilnije rešavanje situacija kada tržišna vrednost izvršenih ulaganja premašuje iznos investicionih troškova, a za vlasnika je očigledno korisna i ostvarljiva. Pravni osnov predstavlja generalna klauzula čl. 190 OZ, usmerena ka iscrpljivanju (svih) koristi koje je obogaćeno lice neosnovano steklo na račun osiromašenog lica. To je takođe svrha prava neosnovanog obogaćenja. Ako je prodavcu vraćena poboljšana nepokretnost, za koju bi morao da plati samo troškove ulaganja, dok bi tržišna vrednost ulaganja bila veća, a ta vrednost bi zaista mogla da se unovči, sigurno se možemo složiti da bi na kraju bio obogaćen za tržišnu vrednost.

¹⁸ Tako, na primer, Vrhovni sud Republike Slovenije u rešenju II Ips 64/2015 od 27. avgusta 2015. godine, tač. 11.

¹⁹ Tako čl. 87, 96 i 111 u vezi sa čl. 194OZ.

To obogaćenje ne bi bilo opravdano da je poteklo iz sfere investitora i ne bi postojao pravni osnov da ga prodavac zadrži. Na razliku između tržišne vrednosti ulaganja i njihovih troškova možemo gledati kao na profit. Ako je on nastao uglavnom ili isključivo zbog rada ili sredstava investitora ili je rezultat njegovih dobrih poslovnih odluka, nema razloga da ga zadrži druga strana.²⁰ Naime, u tom slučaju ona bi se neosnovano obogatila na račun investitora. Stoga se može zaključiti da u takvom slučaju investitor ima pravo na povraćaj tržišne vrednosti ulaganja. Situacija je drugačija ako povećana tržišna vrednost ulaganja potiče od same nepokretnosti (na primer, zbog njene lokacije itd.). U tom slučaju nema razloga da investitor ima pravo da zahteva više od troškova ulaganja. Na primer, u predmetu *Cobbe vs Yeoman's Row Management Ltd*²¹ tužilac nije imao pravo na iznos više vrednosti nepokretnosti zbog dobijene građevinske dozvole već samo na iznos troškova koji su nastali prilikom dobijanja dozvole jer je tužilac samo ostvario potencijal koji proizilazi iz nepokretnosti (See 2017, 2). Da je tržišna vrednost ulaganja, koja bi premašila troškove ulaganja, posledica različitih faktora, sud bi mogao da podeli iznos između obe strane u odgovarajućem odnosu.

3. UGOVOR O NAJMU I POVRAĆAJ ULAGANJA

Tokom trajanja najamnog odnosa najmoprimac često ima troškove sa zakupljenom nepokretnošću, odnosno ulaže u nju. Razlika u odnosu na kupoprodajni ugovor je u tome što je (za razliku od savesnog kupca) najmoprimac svestan da ulaže u tuđu stvar, ali računa da će i sam (na određeno vreme) imati koristi od tih ulaganja. On, na primer, okreči zidove, renovira kupatilo, ugradi nova vrata ili prozore, zameni centralno grejanje, obnovi uljani pod, postavi klima-uređaj i slično. Može se dogoditi da najamni odnos prevremeno prestane ili da izvršena ulaganja imaju duži životni vek od trajanja najma. Stoga se postavlja pitanje u kojoj meri najmoprimac ima pravo na povraćaj uloženi sredstava nakon prestanka najamnog odnosa.

3.1. Opšta regulacija ugovora o najmu u Obligacionom zakoniku

Osnovno pravilo pravne regulacije ugovora o najmu jeste da je najmoprimac dužan da vrati stvar u stanje u kome je bila kad mu je predata u najam.²²

²⁰ Za više videti Lutman 2020, 173.

²¹ *Cobbe v. Yeoman's Row Management Ltd* [2008] (House of Lords, UK), tač. 55.

²² Čl. 604 (4) OZ. Takođe videti Juhart u Juhart, Plavšak 2004, 692.

Ako je u međuvremenu ulagao u nepokretnost, prema petom stavu čl. 604 OZ, najmoprimac može odneti dodatke ako se mogu odvojiti bez oštećenja stvari (*ius tollendi*), ali ih najmodavac može zadržati ako mu nadoknadi njihovu vrednost u vreme vraćanja. S tim u vezi, postavlja se pitanje šta je sa povraćajem ulaganja ako su trajno povezana sa nepokretnošću i ne mogu se odvojiti od nje ili bi to bilo moguće samo sa nesrazmernim troškovima.

U pravu neosnovanog obogaćenja smatra se da se niko ne može neosnovano obogatiti na tuđi račun, do čega može doći ako se poboljšana nepokretnost vrati vlasniku u posed nakon isteka najma. To govori u prilog rešenju da je najmodavac dužan da najmoprimcu nadoknadi vrednost postignutih koristi u novcu po opštem pravilu neosnovanog obogaćenja. S druge strane, najmoprimac koji zna da stvar mora vratiti u nepromenjenom stanju, ulaže na sopstveni rizik i njegovo postupanje se može smatrati kao odricanje od zahteva za povraćaj ulaganja.

Prema teoriji, pri povraćaju ulaganja nakon prestanka najamnog odnosa treba slediti opšta pravila o neosnovanom obogaćenju, istovremeno uzimajući u obzir da najmoprimac ne može sam da menja zakupljenu stvar i stoga treba smatrati da su ulaganja izvršena na rizik najmoprimca (Cigoj 1984–1986, 1715; Juhart u Juhart, Plavšak 2004, 693). Stoga se predlaže da se u proceni koristi primenjuje subjektivni kriterijum, tj. vrednost poboljšanja za najmodavca (Cigoj 1984–1986, 1715; Juhart u Juhart, Plavšak 2004, 693).

Budući da je u većini slučajeva najmoprimac ulagao kako bi imao koristi za sebe, a ne za vlasnika, odgovarajuća je primena pravila o neosnovanom obogaćenju jer nisu ispunjeni uslovi za naknadu troškova prema pravilima o poslovodstvu bez naloga. Kao polazište bi bilo uputno uzeti u obzir okolnost da li je vlasnik pristao na ulaganja. Ako se najmodavac ne složi sa ulaganjima i kasnije ih ne odobri, bilo bi suprotno načelu savesnosti i poštenja da se najmoprimcu priznaje zahtev za restituciju. Prema zakonskoj regulativi, prema kojoj najmoprimac mora stvar vratiti u prvobitnom stanju, lice koje nije imalo saglasnost vlasnika ulagalo je na sopstveni rizik, a zahtevi iz neosnovanog obogaćenja su u tom slučaju isključeni. Činjenica da najmoprimac ne može da zahteva povraćaj ulaganja sa kojima se vlasnik nije složio takođe važi, na primer, u italijanskom pravu (čl. 1592 *Codice civile*) (Schlechtriem 2001, 20, tač. 34).

I u drugim slučajevima pravila neosnovanog obogaćenja ne bi trebalo da primoraju vlasnika da finansira ulaganja drugog. Svako ulaganje u tuđu imovinu je u određenoj meri „nametnuto“, čak i ako je vlasnik za to znao i složio se sa time, jer možda nije računao da će kasnije biti obavezan da nadoknadi troškove takvog ulaganja (ako je, na primer, najamni odnos

prevremeno raskinut). Možda bi sam ulagao drugačije ili po nižim troškovima. Nametnuto obogaćenje karakteriše činjenica da obaveza restitucije postoji samo ako je izdatak takođe koristan za obogaćeno lice (subjektivna vrednost obogaćenja) (Loewenheim 2007, 121). Stoga bi takvo rešenje trebalo prihvatiti u slučaju da je najmoprimac ulagao u nepokretnost u dogovoru sa najmodavcem. Dakle, korist se procenjuje subjektivno, pri čemu prigovor subjektivne manje vrednosti nije moguć ako je ulaganje očigledno korisno za vlasnika (po pravilu, kada je korist objektivno merljiva). Tako, na primer, vlasnik ne može da prigovara da mu investicije ne vrede ako je njihova posledica veća zakupnina ili nabavna cena (Loewenheim 2007, 121; takođe videti Pietz, Oprée, Die Abwicklung des beendeten Mietverhältnisses, u Lindner-Figura *et al.* 2017, tač. 256; Eisenschmidt, BGB § 536a Schadens- und Aufwendungsersatzanspruch des Mieters wegen eines Mangels, u Schmidt-Futterer 2019, tač. 168) ili ako se to može opravdano očekivati.

Kako investitor obično zna samo koliko je uložio u nepokretnost, ali ne i koja je vrednost investicije za vlasnika, prema pravilima o teretu dokazivanja prikladnije polazište je objektivni kriterijum, a vlasnik može da prigovara da investicija za njega vredi manje. Tako će najmoprimac udovoljiti zahtevima tereta tvrdnji i dokazivanja ako zatraži naknadu neamortizovane vrednosti investicije na dan kada je nepokretnost vraćena vlasniku, a vlasnik će se moći pozivati na prigovor subjektivne manje vrednosti.

3.2. Povračaj ulaganja najmoprimca prema Zakonu o stanovanju

Zakon o stanovanju²³ poznaje posebnu uredbu koja se odnosi na naknadu troškova. Prema ovom zakonu, najmoprimac stana ima pravo da zahteva naknadu troškova održavanja stana i zajedničkih delova za sve vreme trajanja najma, a po iseljenju ima pravo na naknadu neamortizovanog dela korisnih i nužnih ulaganja u stan, koja je izvršio u dogovoru sa vlasnikom, ako sa njim nije drugačije ugovoreno (čl. 98 i treća alineja čl. 100 ZS-1). Možemo zaključiti da je kriterijum obogaćenja ovde postavljen objektivno: neamortizovana vrednost korisnih i nužnih ulaganja. Sličnu odredbu o zakupu poljoprivrednog zemljišta poznaje Zakon o poljoprivrednom zemljištu,²⁴ koji u čl. 38 donosi pravo zakupca na povrat neamortizovane vrednosti zasađenih trajnih zasada i izgrađenih objekata i uređaja po prestanku ugovora o zakupu, ako je vlasnik odobrio ulaganje.

²³ Zakon o stanovanju – ZS-1, *Službeni list Republike Slovenije* 69/03 i dalje.

²⁴ Zakon o poljoprivrednom zemljištu – ZPZ, *Službeni list Republike Slovenije* 71/11 i dalje.

Iz sudske prakse proizilazi da je zahtev za povraćaj ulaganja po ZS-1 isključen ako se vlasnik nije složio sa ulaganjima.²⁵ Isto rešenje izričito donosi i ZPZ: ako zakupac zasadi trajne zasade bez odobrenja zakupca, nema pravo na povrat neamortizovane vrednosti zasada prestankom ugovora o zakupu (čl. 36 ZPZ). Takav zaključak potkrepljuje i regulativa prema ZS-1. Nesavestan najmoprimac, tj. onaj ko je investirao bez saglasnosti vlasnika, naime, ima pravo samo na nužne troškove zbog hitnih popravki (druga alineja čl. 100 OZ) i ne može se pozivati na opštu regulativu neosnovanog obogaćenja. Takođe, ako vlasnik ne vrši dužnost održavanja stana i stoga više nije moguća njegova normalna upotreba, najmoprimac nema pravo da sam obavlja radove održavanja i zahteva naknadu troškova od vlasnika već se prvo mora obratiti stambenoj inspekciji, koja će vlasniku narediti te mere, a ako to ne uspe, te radove može izvesti on sam o trošku vlasnika (čl. 93 ZS-1). U ostalim slučajevima nesavestan najmoprimac nema pravo na povraćaj ulaganja jer bi u suprotnom pravilo iz čl. 98 ZS-1, koje zahteva saglasnost vlasnika, bilo potpuno potkopano.

3.3. Ulaganja najmoprimsca u poslovni prostor

Najam poslovnog prostora regulisan je Zakonom o poslovnim zgradama i prostorijama²⁶ koji, međutim, ne poznaje posebna pravila o povraćaju ulaganja. Na ta pitanja se primenjuje opšta regulacija ugovora o najmu u OZ, dopunjena odredbama o neosnovanom obogaćenju. Prema ZPZP takođe važi da je najmoprimac po prestanku najamnog odnosa dužan predati najmodavcu poslovnu zgradu ili prostoriju u stanju u kome ju je primio (čl. 22 ZPZP). Ako se ulaganja ne mogu odvojiti od nepokretnosti, za njihov povraćaj, kao što je objašnjeno, primenjuju se odredbe prava neosnovanog obogaćenja (kada je najmoprimac ulagao u nameri da sebi pribavi korist) odnosno posloводства bez naloga (kada je ulagao u nameri da pribavi korist najmodavcu, što je u praksi retko).²⁷

U slučaju II Ips 45/2013 od 2. aprila 2015. godine Vrhovni sud Republike Slovenije razmatrao je pitanje povraćaja ulaganja najmoprimsca u poslovni prostor. Najmoprimac je u dogovoru sa vlasnikom investirao u nameri da pripremi poslovni prostor, a najamni odnos je sporazumno raskinut nakon

²⁵ Presuda Višeg suda u Ljubljani I Cp 391/2019 od 10. aprila 2019.

²⁶ Zakon o poslovnim zgradama i prostorijama – ZPZP, *Službeni list Socijalističke Republike Slovenije* 18/74 i dalje.

²⁷ Vidi odluku Ustavnog suda Republike Slovenije o ukidanju Zakona o dopunama Zakona o poslovnim zgradama i prostorijama i o ukidanju člana 18 Zakona o poslovnim zgradama i prostorijama, *Službeni list Republike Slovenije* 102–5108/2002, tač. 22; presuda i rešenje Vrhovnog suda Republike Slovenije II Ips 45/2013 od 2. aprila 2015. godine, tač. 12.

nekoliko godina. Presuda potvrđuje stav da se za zahtev za povraćaj ulaganja zbog nepostojanja specijalnijeg pravnog osnova primenjuju zakonske odredbe o neosnovanom obogaćenju. Vrhovni sud se oslanjao na generalnu klauzulu člana 190 OZ i zaključio da najmoprimac ima pravo na povraćaj neiskorišćene (neamortizovane) vrednosti ulaganja na dan kada je državina nepokretnosti ponovo pripala vlasniku.²⁸ Naime, za toliko je vlasnik bio obogaćen ulaganjima.

Možemo zaključiti da se sud nije oslonio na koncept subjektivne procene koristi, kao što prema opštoj regulaciji ugovora o najmu predlaže teorija (Cigoj 1984–1986, 1715; Juhart u Juhart, Plavšak 2004, 693). Međutim, u konkretnom slučaju, vlasnica nije tvrdila da su izvršena ulaganja bila besmislena ili da su imala manju vrednost. Dakle, polazište je objektivna procena koristi, dok se okolnost da ulaganja za konkretnog vlasnika vrede manje uzima u obzir na prigovor (prigovor subjektivne manje vrednosti).²⁹

4. UGOVOR O GRAĐENJU, ULAGANJA I ZAHTEVI ZA RESTITUCIJU

Za razliku od ugovora o kupoprodaji i najmu, u ugovoru o građenju ulaganja u tuđu nepokretnost predmet su ugovorne obaveze. Kako je predmet ispunjenja obaveze po pravilu nerazdvojno spojen sa nepokretnošću naručioca, a vraćanje u naturi u slučaju prestanka ugovora nije moguće, i ovde se postavlja pitanje procene koristi koje podležu zahtevu za restituciju.

Ugovor može prestati retroaktivno, *ex tunc* ili za ubuduće, *ex nunc*. Iako ništavost i rušljivost uvek imaju retroaktivno dejstvo, posledice raskida ugovora zbog povrede zavise od toga da li je u ugovoru reč o jednokratnom ispunjenju obaveza ili ispunjenju koje traje duže. U ugovorima u kojima su obaveze trenutne i ispunjavaju se jednom, raskid ugovora ima retroaktivno dejstvo, dok u slučaju trajnijih ugovornih odnosa raskid ima dejstvo za ubuduće, osim ako predmet ugovora predstavlja završnu celinu i zbog povrede ceo predmet izgubi značenje za poverioca – u tom slučaju raskid ima retroaktivno dejstvo (Možina 2011, 66).

Prema teoriji, ugovor o građenju po pravilu ima prirodu jednokratnog ispunjenja obaveze (Plavšak u Juhart, Plavšak 2004, 910; Gaier u Münchener

²⁸ Vidi tač. 13 obrazloženja presude.

²⁹ Tako, na primer, problem nametnutog obogaćenja rešava nemačko pravo, i to pravilom o prestanku obogaćenja u trećem stavu § 818 BGB, prema kojem tuženi može da prigovori da izvršena ulaganja za njega imaju konkretno nižu vrednost (Looschelders 2014, 400, tač. 1113).

Kommentar zum BGB, § 314, Rdn. 9; BGH VII ZR 181/00 od 9. januara 2003, BGHZ 153, 279). Raskidom zbog povrede zahtevi za ispunjenje se gase, a ugovorni odnos se transformiše u odnos vraćanja i odštete. Pravila vraćanja regulisana su čl. 111 OZ i dopunjena pravilima o neosnovanom obogaćenju u čl. 190–198 OZ. Ugovorne strane su dužne da jedna drugoj vrate ono što su primile po ugovoru, a restitucija je usmerena u uspostavljanje stanja koje je postojalo pre zaključenja ugovora. Osim zahteva za restituciju, strana lojalna ugovoru protiv nepoštenog saugovarača takođe može podneti zahtev za naknadu štete, ako su ispunjeni preduslovi za odštetnu odgovornost.

Ako je naručilac na osnovu ugovora nešto već platio, to može zahtevati nazad, a sam je dužan da (po)vрати izvršene radove. Kako vraćanje u naturi uglavnom nije moguće jer je rezultat radova postao sastavni deo naručiočeve nepokretnosti, vrednost postignute koristi mora se proceniti u novcu. S tim u vezi, nude se dva moguća kriterijuma: objektivni (tržišna vrednost) i subjektivni (ugovorna cena). Razlika je često samo prividna jer ugovorom dogovorena cena predstavlja takođe i cenu usluge na tržištu. Bitna razlika u odnosu na ugovor o kupoprodaji i najmu je u tome što su se strane u trenutku zaključenja ugovora dogovorile o ceni radova. Kako su o tome postigle saglasnost, u principu ne postoje prepreke za korišćenje drugog kriterijuma za procenu obavljenih radova, osim ako radovi odstupaju od dogovorenog ili ako je cena razlog nevaljanosti ugovora.³⁰ Svrha je da se, čak i u slučaju da se ugovorni odnos promeni u odnos vraćanja, sledi vrednosni odnos između uzajamnih ispunjenja, sa kojim su se strane složile prilikom zaključenja ugovora. Ako ne postoje opravdani razlozi za raskid takvog ugovora, i u fazi restitucije treba u što većoj meri uzeti u obzir volju strana. Kriterijumu ugovorne cene ide u prilog i činjenica da ne bi bilo primereno da u slučaju da je objektivna (tržišna) vrednost radova veća od ugovorene cene izvođač zbog restitucije bude u boljem položaju nego što bi bio da je ugovor punovažno ispunjen. Ugovorna cena isto tako predstavlja polazište za procenu novčane naknade u slučaju raskida ugovora o građenju prema nemačkom pravu (Oberhauser, Unwirksamkeit und vorzeitige Beendigung von Bau- und Planerverträgen, u Messerschmidt, Voit, 2018, Rdn. 47; Schulze 2019, § 346, Rdn. 15), a takođe se pominje u okviru zahteva za restituciju zbog prestanka ugovora u nacrtu reforme švajcarskog opšteg

³⁰ Drugačije Viši sud u Ljubljani u presudi I Cp 1217/2018 od 5. decembra 2018. godine, u kojoj su razmatrane posledice raskinutog ugovora o građenju jer izvođač radova nije završio građevinske radove u roku, a rok je bio značajna komponenta ugovora. Sud je smatrao da pošto raskidom ugovora prestaju da važe ugovorne odredbe, uključujući odredbu o ugovornoj ceni, tužiteljka u kondicionom zahtevu u vezi sa vrednošću izvršenih radova nije vezana za ugovornu cenu (tač. 8 i 9 obrazloženja presude).

dela obligacionog prava OR 2020 (Huguenin, Hilty, Purtschert, Art. 82, u Huguenin, Hilty 2013, 268 i 269).

Odstupanje od kriterijuma ugovorne cene je moguće ako izvršeni radovi imaju nedostatke. U tom slučaju se kondicioni zahtev izvođača umanjuje za odgovarajući iznos, a vrednost radova se procenjuje ili prema njihovoj objektivnoj (tržišnoj) vrednosti ili prema razlici između vrednosti izvršenog rada bez nedostatka u vreme zaključenja ugovora i vrednosti koju bi imao u to vreme izvršeni rad sa nedostatkom, kao što inače važi za sniženje naknade zbog nedostataka prema članu 640 OZ.³¹ Budući da je pravni osnov zahteva izvođača neosnovano obogaćenje, sudska praksa zauzima stav da prigovor naručioca za sniženje naknade zbog nedostataka na radovima ne podleže ograničenjima u vezi sa pravovremenom kritikom nedostataka iz odgovornosti za nedostatke u OZ (čl. 633–640 u vezi sa čl. 660 OZ).³²

Ugovor o građenju često karakteriše duže trajanje, radovi se izvode postepeno sprovođenjem pojedinih faza, a plaćanje se ne vrši tek nakon završetka radova već sukcesivno, potvrđivanjem privremenih situacija i sukcesivnim uplatama za pojedine faze izgradnje. To je razlog zbog kojeg sudovi ugovor o građenju često smatraju ugovorom sa obavezama koje duže traju, a raskidu zbog povrede pripisuju dejstvo *ex nunc*.³³ Iz nekih sudskih odluka proizilazi da je u tom slučaju reč o delimičnom raskidu, raskidu od neispunjenog dela ugovora.³⁴ Uprkos tome, iz odluke Vrhovnog suda III Ips 56/2014 od 29. marta 2016. godine proizilazi restriktivan pristup u pogledu dužnosti naručioca da priznaje delimično ispunjenje i odustane samo od neispunjenog dela sa dejstvom *ex nunc*. U slučaju nenovčanih obaveza, poverilac nije dužan da prizna delimično ispunjenje, osim ako priroda obaveze drukčije ne nalaže (prvi stav čl. 285 OZ). Naime, primenjuje se pretpostavka da poverilac nema interes za delimično ispunjenje, a svoj interes može da ostvari samo uz potpuno ispunjenje (Plavšak u Juhart, Plavšak 2003, 330). U slučaju ugovora o građenju, po pravilu, naručilac nema interes za delimično ispunjenje, a mogućnost procene vrednosti izvršenog delimičnog ispunjenja

³¹ U kontekstu nemačkog zakona, smisleno slično Oberhauser, Unwirksamkeit und vorzeitige Beendigung von Bau- und Planerverträgen, u Messerschmidt, Voit 2018, tač. 47.

³² Rešenje Višeg suda u Ljubljani I Cp 689/2017 od 7. juna 2016. godine, tač. 8. Slično tome Viši sud u Ljubljani u presudi i rešenju II Cp 2441/2015 od 5. novembra 2015. godine, tač. 14, gde je inače došlo do raskida ugovora o građenju sa dejstvom za ubuduće, *ex nunc*.

³³ Tako, na primer, presuda Višeg suda u Ljubljani I Cp 222/2019 od 17. jula 2019. godine.

³⁴ Videti, na primer, rešenje i presudu Višeg suda u Ljubljani II Cp 2441/2015 od 5. novembra 2015. i presudu I Cp 222/2019 od 17. jula 2019. godine.

ne oduzima mu pravo da odustane od celokupnog ugovora (Von Rintelen, Grundfragen der Verpflichtung des Werkunternehmers u Messerschmidt, Voit 2018, Rdn. 128). Tako je Vrhovni sud u navedenoj odluci naglasio da u slučaju izostanka ugovornog dogovora o predaji i preuzimanju radova po delovima naručilac nije dužan priznati delimično ispunjenje, ali ako dobrovoljno odluči da priznaje delimično ispunjenje, može odustati samo od neispunjenog dela ugovora, tj. sa dejstvom za ubuduće.³⁵ Sud je takođe zapisao da dogovor o delimičnom plaćanju pojedinih faza izvršenih radova nije dovoljan da bi se zaključilo da su predaja i preuzimanje radova iz ugovora o građenju ugovoreni po delovima, ali da okolnosti konkretnog slučaja pokazuju da je naručilac dobrovoljno priznao delimično ispunjenje zbog sopstvenog interesa,³⁶ pa raskid ugovora o građenju ima *ex nunc* dejstvo.³⁷

U slučaju raskida ugovora sa dejstvom *ex nunc*, vrednost do tada izvršenih radova u skladu sa ugovorom utvrđuje se prema procentu ugovorne cene koji sledi procenat izvršenih radova po ugovoru.³⁸ Ako izvršeni radovi imaju nedostatke, plaćanje će se shodno tome sniziti, a teret tvrdnji i dokazivanja nedostataka snosi naručilac.³⁹

Možemo zaključiti da za procenu vrednosti izvršenih ulaganja nije naročito važno da li je došlo do raskida ugovora sa retroaktivnim dejstvom ili dejstvom za ubuduće jer je u oba slučaja (polazni) kriterijum ugovorna cena. Ako izvršeni radovi imaju nedostatke, novčana naknada se shodno tome snižava. Međutim, u slučaju raskida celokupnog ugovora, taj kriterijum može zameniti objektivna (tržišna) vrednost radova ako je razlog nevaljanosti ugovora neravnoteža između predmeta ugovora i ugovorene cene.

³⁵ Tač. 16 i 17 obrazloženja.

³⁶ Smatra se da poverilac često ima interes da prizna delimično ispunjenje u slučaju kašnjenja u ispunjavanju obaveza jer će završetak izgradnje objekta moći da poveri trećem licu. Slično tome, VSL u presudi I Cp 222/2019 od 17. jula 2019. godine: „da izvršeni radovi za naručioca očigledno imaju smisla i značaja, jer je novi izvođač mogao da nastavi sa radovima na objektu“ (tač. 9 obrazloženja). U svojoj odluci I Cp 689/2017 od 7. juna 2017. godine Viši sud u Ljubljani je smatrao da je raskid ugovora o građenju zbog povrede imao retroaktivno dejstvo (raskid celokupnog ugovora o građenju) jer naručiteljka nije bila zadovoljna radom izvođača i nije ga potvrdila, iz čega sledi da nije priznala delimično ispunjenje.

³⁷ Tač. 17 obrazloženja presude.

³⁸ Presuda i rešenje Višeg suda u Ljubljani II Cp 2441/2015 od 5. novembra 2015. godine, tač. 8; Presuda Višeg suda u Ljubljani I Cp 222/2019, tač. 9.

³⁹ Presuda Višeg suda u Ljubljani I Cp 222/2019, tač. 9; presuda Višeg suda u Mariboru I Cp 1029/2016 od 15. novembra 2016. godine. U vezi sa metodama utvrđivanja manje vrednosti nepokretnosti, videti Velkaverh 2020.

5. ZAKLJUČAK

Procena neosnovano postignutih koristi u novcu kada vraćanje u naturi nije moguće smatra se jednim od najtežih pitanja restitucionog prava. Ono se često otvara upravo pri povraćaju ulaganja u tuđu nepokretnost, kada vraćanje u naturi uglavnom nije moguće. Trošak za drugog ili ulaganje u tuđu imovinu povezano je sa konceptom nametnutog obogaćenja – obogaćenja koje nastaje nezavisno od volje osiromašenog, obično zbog postupanja osiromašenog lica. Za zahteve za restituciju iz naslova nametnutog obogaćenja karakteristično je da je kriterijum obogaćenja subjektivna korist, tj. korist koju ulaganje ima za obogaćeno lice.

Zahtev za povraćaj ulaganja često se javlja i kada ugovorni odnos prestaje. Na primer, ako je kupac uložio u nepokretnost koja je bila predmet kupoprodajnog ugovora, a koji se kasnije poništava, pravila restitucije uvažavaju odredbe o ništavim, poništenim ili raskinutim ugovorima, koje dopunjuju pravila neosnovanog obogaćenja. Na naknadu troškova, koje je u međuvremenu kupac imao sa nepokretnošću, primenjuju se pravila o troškovima iz člana 194 OZ. Ako tržišna vrednost ulaganja premašuje vrednost troškova ulaganja, ukupna vrednost može biti kriterijum restitucije pod uslovom da je posledica investitorovog rada ili njegovih sposobnosti (i nastala je na njegov račun) i ako kupac zaista može imati koristi od ove tržišne vrednosti (npr. ako je razumno očekivati da će nepokretnost prodati, iznajmiti itd.).

Po prestanku ugovora o najmu, najmoprimac je dužan da nepokretnost vrati u stanje u kome je bila kad mu je predata u najam. Zbog toga se smatra da je najmoprimac, koji nije imao saglasnost vlasnika za ulaganja, postupio na sopstveni rizik i nema pravo na zahtev za povraćaj ulaganja. Prema sudskoj praksi, to izričito važi za najmoprimca prema ZS-1. U drugim slučajevima, kada najmoprimac ulaže uz saglasnost vlasnika, primljena korist procenjuje se subjektivno, što znači da vlasnik može prigovoriti da ulaganje za njega ima manju korist od objektivne, što je obično neamortizovana vrednost ulaganja.

Ugovor o građenju razlikuje se od ugovora o kupoprodaji i najmu po tome što ulaganja u tuđu nepokretnost podležu obavezi ispunjenja. Ako ugovor prestaje retroaktivno, polazište za utvrđivanje vrednosti izvršenih radova uglavnom će biti ugovorna cena, a iznos restitucije će se shodno tome sniziti ako radovi imaju nedostatke.

LITERATURA

- [1] Birks, Peter. 1985. *An Introduction to the Law of Unjust Enrichment*. Oxford: Clarendon Press Oxford.
- [2] Cigoj, Stojan. 1984–1986. *Komentar obligacijskih razmerij*. Knjige I–IV. Ljubljana: Časopisni zavod Uradni list SR Slovenije.
- [3] Combot, Melodie. 2019. Unjustified Enrichment and Civil Liability. 353–375. *French Civil Liability in Comparative Perspective*, ed. J. S. Borghetti, S. Whittaker. Oxford – London – New York – New Delhi – Sydney: Hart.
- [4] Goff, Robert, Gareth Jones. 2011. *The law of unjust enrichment*. 8. ed. London: Sweet & Maxwell.
- [5] Hartmann, Stephan. 2005. *Die Rückabwicklung von Schuldverträgen*. Zürich – Basel – Ženeva: Schulthess.
- [6] Honsell, Heinrich, Nedim Peter Vogt, Wolfgang Wiegand (ed.). 2011. *Basler Kommentar, Obligationenrecht I, Art. 1–529 OR*. 5. izdaja. Helbing Lichtenhahn: Basel.
- [7] Huguenin, Claire, Reto M. Hilty (ed.). 2013. *Schweizer Obligationenrecht 2020, Entwurf für einen neuen allgemeinen Teil*. Zürich: Schulthess.
- [8] Juhart, Miha, Matjaž Tratnik, Renato Vrenčur. 2018. *Stvarnopravni zakonik s komentarjem*. Ljubljana: Uradni list RS.
- [9] Juhart, Miha, Nina Plavšak (ed.). 2003. *Obligacijski zakonik s komentarjem*. 2. knjiga. Ljubljana: GV Založba.
- [10] Juhart, Miha, Nina Plavšak (ed.). 2004. *Obligacijski zakonik s komentarjem*. 3. knjiga. Ljubljana: GV Založba.
- [11] Krüger, Wolfgang, Emmerich Volker, Thomas Finkenauer (ed.). 2019. *Münchener Kommentar zum BGB, Bd. 3*. 8. izdaja. München: C.H. Beck.
- [12] Lindner-Figura Jan, Frank Oprea, Frank Stellmann (ed.). 2017. *Geschäftsraummieta*. 4. izdaja. München: C.H. Beck.
- [13] Loewenheim, Ulrich. 2007. *Bereicherungsrecht*. 3. izdaja. München: C. H. Beck.
- [14] Looschelders, Dirk. 2014. *Schuldrecht, Besonderer Teil*. München: Verlag Franz Vahlen.
- [15] Lutman, Karmen. 2019. Povrnitev vlaganj v tujo nepremičnino. *Pravni letopis*: 177–198.

- [16] Lutman, Karmen. 2020. *Nepravličena obogatitev*. Ljubljana: GV Založba.
- [17] Meier, Sonja. 1/2017. Unwinding Failed Contracts: New European Developments. *Edinburgh Law Review* 21: 1–29.
- [18] Messerschmidt, Burkhard, Wolfgang Voit *et al.* (ed.). 2018. *Privates Baurecht*. 3. izdaja. München: C.H. Beck.
- [19] Možina, Damjan. 2011. Razdor, odpoved in odstop od pogodbe. *Pravni letopis*: 57–73.
- [20] Možina, Damjan. 2017. Vsebina in obseg obogatitvenega zahtevka. 143–167. *Razsežnosti zasebnega prava, Liber amicorum Ada Polajnar Pavčnik*, ed. D. Možina. Ljubljana: Pravna fakulteta.
- [21] Schlechtriem, Peter. 2000. *Restitution und Bereicherungsausgleich in Europa, Band 1*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- [22] Schlechtriem, Peter. 2001. *Restitution und Bereicherungsausgleich in Europa, Band 2*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- [23] Schmidt-Futterer, Wolfgang *et al.* (ed.). 2019. *Mietrecht*. 14. izdaja. München: C.H. Beck.
- [24] Schulze, Reinhard *et al.* (ed.). 2019. *Bürgerliches Gesetzbuch. Handkommentar*. 10. izdaja. Baden-Baden: Nomos.
- [25] See, Alvin. 2017. Restitution for the Mistaken Improver of Land. *The Conveyancer & Property Lawyer*: 60–69.
- [26] Velkaverh, Aleš. 2020. Jamčevanje za napake: Kdaj pride v poštev manjvrednost objekta in kako se določi? <https://www.uradni-list.si/e-bilten/novica/jamcevanje-za-napake-kdaj-pride-v-postev-manjvrednost-objekta-in-kako-se-doloci>.

Karmen LUTMAN, PhD, LL.M (HU Berlin)

Assistant Professor, University of Ljubljana Faculty of Law, Slovenia

**RESTITUTION FOR IMPROVEMENTS ON LAND
OF ANOTHER AFTER TERMINATION OF SALES,
LEASE OR CONSTRUCTION CONTRACT**

Summary

Rules on restitution for improvements made to someone else's property can be found in various branches of Slovenian private law, such as the law of unjustified enrichment, negotiorum gestio, contract law and property law. Even though to some extent these rules deal with very similar situations, they differ in various aspects. While some of them are more favourable to the creditors in getting as much of their investment back as possible, others are more inclined toward protecting the debtor against forced financing of another's economic decisions. This paper discusses some open dilemmas concerning restitution of improvements made to someone else's property in Slovenian contract law. More precisely, it deals with restitutionary consequences of failed sales, lease and construction contracts and approaches this topic from a comparative perspective.

Key words: *Unjustified enrichment. – Performance-based enrichment claim. – Non-performance-based enrichment claim. – Reimbursement of costs. – Enrichment principle. – Increase in property value.*

Article history:
Received: 11. 1. 2021.
Accepted: 3. 3. 2021.

UDK 336.717.061(497.11); 347.455

CERIF: S 144, S 180

DOI: 10.51204/Anali_PFBU_21107A

Dr Mirjana RADOVIĆ, LL.M. (Humboldt) *

PUNOVAŽNOST VALUTNE KLAUZULE NAKON STUPANJA NA SNAGU ZAKONA O KONVERZIJU

U radu se razmatra punovažnost valutne klauzule u svetlu primene Zakona o konverziji stambenih kredita indeksiranih u švajcarskim francima. Prvi deo je posvećen pojmu i karakteristikama valutne klauzule, kako bi se utvrdio uticaj njene ništavosti na punovažnost ugovora o kreditu. Autor ističe nedoslednost u rešavanju tog pitanja u sudskoj praksi i predlaže argumente u prilog stavu o delimičnoj ništavosti ugovora. U drugom delu je dat prikaz shvatanja o punovažnosti valutne klauzule kojom se kredit indeksira u švajcarskim francima. Potom je izložen način na koji Zakonom o konverziji pokušava da se reši problem „švajcaraca“. Tim zakonom nije uređeno pitanje ništavosti valutne klauzule ni ugovora o kreditu indeksiranom u švajcarskim francima. Iz analize pravne prirode ugovora o konverziji proizlazi da konverzija nije moguća ako je izvorni ugovor o kreditu ništav zbog nepunovažnosti valutne klauzule. Stoga, i nakon donošenja Zakona o konverziji, pitanje ništavosti valutne klauzule ostaje sporno i aktuelno.

Ključne reči: *Valutna klauzula. – Ugovor o kreditu. – Kredit indeksiran u švajcarskim francima. – Zakon o konverziji stambenih kredita. – Švajcarski franak.*

* Vanredni profesor, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija, mirjanam@ius.bg.ac.rs.

1. UVOD

Kreditni sa ugovorenom valutnom klauzulom široko su rasprostranjeni u srpskoj bankarskoj praksi. Na osnovu valutne klauzule, visina obaveze banke da stavi dinarska novčana sredstva na raspolaganje i visina obaveze korisnika da vrati kredit u dinarima vezuju se za određenu stranu valutu. Prema kursu ugovorene strane valute, važećem na dan plaćanja, obračunava se dinarski iznos kredita koji je banka dužna da pusti u tečaj, a korisnik da vrati o dospelosti. Iako indeksiranje kredita u stranoj valuti izlaže ugovorne strane specifičnim rizicima, krediti sa valutnom klauzulom u Srbiji doskora nisu doživljavani kao naročito rizični poslovi. Naprotiv, usled narušenog poverenja u dinar kao domaću valutu, nakon enormne inflacije devedesetih godina prošlog veka, smatralo se da valutna klauzula upravo doprinosi sigurnosti ugovornih strana i očuvanju jednake vrednosti njihovih uzajamnih davanja.¹

Veživanjem glavnih ugovornih obaveza za određenu „stabilnu“ stranu valutu, saugovarači su po pravilu imali cilj da očuvaju vrednost novca u dugom periodu otplate kredita. Jedna od stranih valuta koja je, barem među ekonomskim laicima, smatrana sigurnim i stabilnim merilom vrednosti novca, bio je švajcarski franak. Međutim, značajan skok kursa švajcarskog franka koji je izazvao probleme u otplati brojnim korisnicima kredita indeksiranih u toj stranoj valuti, razotkrio je dugogodišnju zabludu o sigurnosti valutne klauzule.² Istovremeno, ispostavilo se da je pitanje rizičnosti valutne klauzule samo vrh ledenog brega, iza koga se kriju fundamentalni problemi u uređenju, shvatanju i primeni osnovnih pravnih instituta, poput ništavosti, konverzije, promenjenih okolnosti, izmene ugovora i drugih.

Teškoće u pronalaženju pravilnog pravnog rešenja problema „švajcaraca“ naizgled su okončane donošenjem Zakona o konverziji stambenih kredita indeksiranih u švajcarskim francima 2019. godine (*Službeni glasnik RS* 31/2019). Tim zakonom su banke obavezane da svojim korisnicima stambenih kredita indeksiranih u švajcarskim francima za preostali deo otplate, pod propisanim uslovima, ponude „konverziju“ u kredite indeksirane u evrima. Ipak, odredbe Zakona o konverziji su ostale nedorečene po pitanju punovažnosti ugovaranja valutne klauzule u švajcarskim francima. Kada se tome doda činjenica da u srpskoj pravnoj nauci, ali i sudskoj praksi, i dalje

¹ O zabludi o svrsi valutne klauzule vid. Begović 2016, 29; Begović, Ilić 2017, 27 i 36; Šoškić 2020, 70 i 71.

² Nagli porast kursa švajcarskog franka dogodio se nakon što je centralna banka Švajcarske prestala da interveniše na deviznom tržištu kako bi očuvala stabilan kurs u odnosu na evro. Više videti Živković 2019, 459.

postoji dilema o tome da li je i kada ugovaranje valutne klauzule ništavo i kako to utiče na punovažnost celokupnog ugovora o kreditu, jasno je da to pitanje nije izgubilo aktuelnost. Cilj predstojeće analize se sastoji u tome da se utvrdi u kojoj meri osporavanje punovažnosti valutne klauzule u izvornim ugovorima o stambenim kreditima indeksiranim u švajcarskim francima nakon konverzije još uvek može da se ističe u sporu između banke i korisnika kredita. Drugim rečima, postavlja se pitanje da li je Zakonom o konverziji mogla da bude omogućena „legalizacija“ onih ugovora o kreditu u kojima je valutna klauzula u švajcarskim francima nepunovažno ugovorena i koje su posledice suštinske nerešenosti tog pitanja.

2. POJAM I KARAKTERISTIKE VALUTNE KLAUZULE

Pod valutnom klauzulom se podrazumeva ugovorna odredba kojom je visina novčane obaveze određiva kao dinarska protivvrednost određenog iznosa strane valute na dan plaćanja.³ U srpskom zakonodavstvu valutna klauzula je izričito definisana Zakonom o deviznom poslovanju. Prema tom pravilu, valutna klauzula predstavlja „ugovaranje obaveze u devizama (valuta obaveze) u Republici s tim što se plaćanje i naplaćivanje po tim ugovorima vrši u dinarima (valuta isplate)“.⁴ Iako Zakon o obligacionim odnosima ne poznaje termin „valutna klauzula“, on sadrži važnu odredbu u skladu sa kojom se ispunjenje novčane obaveze koja glasi na plaćanje u nekoj stranoj valuti „može zahtevati u domaćem novcu prema kursu koji važi u trenutku ispunjenja obaveze“.⁵ Iz izloženih pravila proizlaze osnovne karakteristike valutne klauzule.

Prvo, o valutnoj klauzuli može biti reči samo kada dužnik novčane obaveze poveriocu mora da isplati dinarsku protivvrednost određenog iznosa strane valute. Otuda, ako dužnik poveriocu treba efektivno da isplati određeni iznos strane valute, nije reč o valutnoj klauzuli već o novčanoj obavezi čiji je predmet plaćanje u stranoj valuti.⁶

³ Uporediti Slijepčević 2016, 356; Akrap, Rodin 2015, 1000.

⁴ Zakon o deviznom poslovanju – ZDP, *Službeni glasnik RS* 62/2006, 31/2011, 119/2012, 139/2014 i 30/2018, čl. 2 st. 1 tač. 24.

⁵ Zakon o obligacionim odnosima – ZOO, *Službeni list SFRJ* 29/78, 39/85, 45/89 i 57/89, *Službeni list SRJ* 31/93, *Službeni list SCG* 1/2003 i *Službeni glasnik RS* 18/2020, čl. 395.

⁶ Kada se ugovori efektivno plaćanje određenog iznosa strane valute, takva obaveza može da bude ništava zbog suprotnosti propisima o deviznom poslovanju, kao obaveza sa nedopuštenim predmetom. Videti ZOO, čl. 47; ZDP, čl. 34.

Drugo, novčana obaveza u vezi sa kojom je ugovorena valutna klauzula ima za predmet plaćanje u dinarima.⁷ U pitanju je, dakle, dinarska novčana obaveza. Takav zaključak nesporno proizlazi iz analize predmeta obaveze. Doduše, citirana odredba Zakona o deviznom poslovanju na prvi pogled može da navede na pogrešan zaključak da je predmet novčane obaveze sa valutnom klauzulom plaćanje u stranoj valuti, kao valuti obaveze. To, međutim, ne bi bilo ispravno, budući da u slučaju valutne klauzule dužnik jedino ima obavezu da plati, a poverilac jedino ima pravo da zahteva plaćanje odgovarajućeg dinarskog iznosa koji se utvrđuje primenom valutne klauzule. S obzirom na to da se predmet obaveze sastoji u davanju odgovarajućeg iznosa dinara poveriocu, te da poverilac od dužnika jedino može da zahteva dinarsko plaćanje, a ne plaćanje u stranoj valuti, nesporno je da novčana obaveza sa valutnom klauzulom predstavlja dinarsku obavezu.⁸

Treće, novčana obaveza u vezi sa kojom je ugovorena valutna klauzula nije određena već samo određiva.⁹ U trenutku ugovaranja, ni dužnik ni poverilac ne znaju koliki će iznos dinara morati da bude plaćen. Upravo valutna klauzula sadrži podatke pomoću kojih se može odrediti tačan dinarski iznos plaćanja koje je predmet obaveze dužnika.¹⁰ Prema tome, visina novčane obaveze se određuje primenom valutne klauzule koja sadrži elemente neophodne za njen obračun – iznos strane valute i kurs te valute u odnosu na dinar koji bude važio na dan plaćanja.

Četvrto, valutna klauzula na osnovu koje će se odrediti visina novčane obaveze može da bude ugovorena na dva načina: izričito ili prećutno. Izričito ugovaranje postoji u situaciji kada ugovorne strane u samom ugovoru o kreditu istaknu da se duguje dinarska protivvrednost određenog iznosa strane valute po kursu važećem na dan plaćanja. Nasuprot tome, prećutno ugovaranje valutne klauzule postoji u situaciji kada je ugovorom predviđeno plaćanje određenog iznosa strane valute, pri čemu efektivno plaćanje u stranoj valuti u datom slučaju nije dozvoljeno iz ugla propisa o deviznom poslovanju. Kako bi se izbegla sankcija ništavosti zbog nedopuštenosti predmeta obaveze, zakonom je uvedena pretpostavka da su strane saglasne da se njihovo ugovaranje plaćanja u stranoj valuti tretira kao ugovaranje

⁷ Upporediti Martinović 2017, 456.

⁸ Videti Odgovori na pitanja privrednih sudova koji su utvrđeni na sednici Odeljenja za privredne sporove Privrednog apelacionog suda održanoj 3. novembra 2015, 4. novembra 2015. i 26. novembra 2015. godine i na sednici Odeljenja za privredne prestupe i upravno-računske sporove održanoj 30. 11. 2015. godine, *Bilten Privrednog apelacionog suda* 4/2015, 73, <https://pa.sud.rs/tekst/394/bilteni-sudske-prakse.php>, poslednji pristup 1. decembra 2020.

⁹ Tako i Marković Bajalović 2020, 102.

¹⁰ ZOO, čl. 50.

plaćanja protivvrednosti ugovorenog iznosa strane valute u dinarima, kao zakonskom sredstvu plaćanja u Srbiji.¹¹ Iz svega toga se zaključuje da valutna klauzula može da postoji samo u dinarskim kreditima, u kojima je obaveza banke da stavi kredit na raspolaganje i obaveza korisnika da vrati kredit određiva na osnovu ugovorenog iznosa strane valute i kursa te valute u odnosu na dinar, koji se zvanično objavljuje i važi u momentu plaćanja.

3. PRAVNI ZNAČAJ VALUTNE KLAUZULE ZA PUNOVAŽNOST UGOVORA O KREDITU

Postavlja se pitanje koji je pravni značaj valutne klauzule kao elementa ugovora o kreditu.¹² U tom smislu je iz ugla srpskog prava naročito važno utvrditi da li valutna klauzula predstavlja bitan element, bez koga konkretan ugovor o kreditu ne bi mogao da postoji. U prethodnoj analizi je pokazano da valutna klauzula predstavlja sastavni deo glavnih ugovornih obaveza banke i korisnika kredita jer sadrži elemente na osnovu kojih se utvrđuje predmet njihovih odredivih novčanih obaveza. Imajući to u vidu, valutnu klauzulu treba kvalifikovati kao jedan od bitnih elemenata ugovora, na kome počiva definisanje glavnih ugovornih obaveza banke i korisnika.¹³ Kada bi se iz konkretnog ugovora o kreditu indeksiranom u stranoj valuti potpuno „uklonila“ valutna klauzula, ne bi bilo moguće utvrditi visinu obaveze banke da korisniku stavi dinarski iznos kredita na raspolaganje, niti visinu obaveze korisnika da banci u dinarima vrati kredit. Prema tome, ugovor o dinarskom kreditu indeksiranom u stranoj valuti bi bez valutne klauzule imao neodrediv predmet obaveza banke i korisnika, što, prema opštim pravilima ugovornog prava, vodi njegovoj potpunoj ništavosti.¹⁴

Suprotno izloženoj analizi, postoji shvatanje da se ugovori o kreditu sa nepunovažnom valutnom klauzulom tretiraju kao delimično ništavi.¹⁵

¹¹ ZOO, čl. 395; ZDP, čl. 34, st. 8.

¹² O izloženom pitanju je ozbiljno diskutovano u Evropskoj uniji, s obzirom na to da Direktiva 93/13/EEZ iz testa nepoštenosti isključuje elemente koji definišu glavni predmet ugovora o potrošačkom kreditu (engl. *main subject matter of the contract*). Videti Mišćenić, Petrić 2020, 140 i dalje. Konačnu odluku o tome da li je valutna klauzula bitan element ugovora donosi sud u konkretnoj državi članici. Videti Mišćenić 2018, 136.

¹³ O različitoj kvalifikaciji valutne klauzule kao bitnog elementa ugovora u hrvatskoj sudskoj praksi videti Mišćenić 2016, 204; Mišćenić, Petrić 2020, 146.

¹⁴ ZOO, čl. 47.

¹⁵ Uporediti Pravno shvatanje usvojeno na sednici Građanskog odeljenja Vrhovnog kasacionog suda održanoj 2. aprila 2019. godine, 6; Martinović 2017, 60.

Takav zaključak je moguć samo ako se razdvoji pitanje punovažnosti valutne klauzule u obavezi banke da stavi kredit na raspolaganje od pitanja punovažnosti valutne klauzule u obavezi korisnika da vrati kredit. Kada bi prvo navedena valutna klauzula bila punovažna, ugovor o kreditu bi zaista mogao da opstane bez nepunovažne valutne klauzule kojom se obaveza korisnika da vrati kredit u dinarima utvrđuje kao protivvrednost određenog iznosa strane valute prema kursu na dan plaćanja. Naime, Zakonom o obligacionim odnosima je propisano da, u nedostatku drugačijeg ugovaranja, korisnik kredita ima obavezu da banci vrati „dobijeni iznos novca“.¹⁶ Odatle proizlazi da je za „opstanak“ ugovora o kreditu dovoljno da bude punovažna valutna klauzula na osnovu koje se određuje obaveza davanja kredita, budući da nepunovažnost valutne klauzule za izračunavanje obaveze vraćanja kredita može da se nadomesti pomenutim zakonskim pravilom. Korisnik kredita bi u tom slučaju bio dužan da banci vrati onaj iznos novca koji je od nje primio. Reč je o dinarskom iznosu koji mu je banka stavila na raspolaganje.¹⁷

Prema opštem ugovornom pravu, delimična ništavost ugovora je moguća ako ništava ugovorna odredba „nije bila ni uslov ugovora ni odlučujuća pobuda zbog koje je ugovor zaključen“.¹⁸ U ugovoru o kreditu indeksiranom u stranoj valuti, valutna klauzula koja služi za utvrđivanje visine obaveze vraćanja kredita predstavlja bitan element, bez koga banka sa korisnikom svakako ne bi zaključila ugovor te sadržine. Međutim, pošto se ništavost takve valutne klauzule utvrđuje da bi ugovor o kreditu bio oslobođen date odredbe i da bi važio bez nje, u skladu sa opštim pravilima ugovornog prava, delimična ništavost će biti moguća iako je valutna klauzula bila uslov ili odlučujuća pobuda ugovora.¹⁹

Izložena analiza koja omogućava delimičnu ništavost ugovora o kreditu je implicitno prihvaćena u srpskoj sudskoj praksi. Vrhovni kasacioni sud u svom Pravnom shvatanju upravo ističe „ništavost odredbe ugovora... o indeksaciji plasiranih dinarskih iznosa kredita primenom kursa švajcarskog franka“.²⁰ Dakle, nije ništava valutna klauzula na osnovu koje je banka stavila korisniku kredita dinarski iznos na raspolaganje već isključivo valutna klauzula na osnovu koje se određuje visina obaveze vraćanja kredita.

¹⁶ ZOO, čl. 1065.

¹⁷ Mogućnost pretvaranja indeksacije kredita u stranoj valuti u domaću valutu postoji i u pojedinim državama članicama Evropske unije. Videti Mišćenić 2018, 135 fn. 47.

¹⁸ ZOO, čl. 105, st. 1.

¹⁹ ZOO, čl. 105 st. 2.

²⁰ Pravno shvatanje VKS, 6.

Međutim, iz stava o delimičnoj ništavosti ugovora, Vrhovni kasacioni sud izvodi drugačiji zaključak od onog koji bi bio u skladu sa opštim pravilima ugovornog prava. Umesto da ugovor o kreditu nastavi da proizvodi dejstva oslobođen ništave valutne klauzule u skladu sa pravilima o delimičnoj ništavosti, Vrhovni kasacioni sud se okreće analognoj primeni pravila o konverziji ništavog ugovora.²¹ U tom pogledu je stav o pravnom značaju valutne klauzule za punovažnost ugovora o kreditu kontradiktoran. S jedne strane se ističe delimična ništavost ugovora, dok se s druge strane, istovremeno, primenjuju pravila o konverziji kao da je ugovor o kreditu u celini ništav zbog nepunovažnosti valutne klauzule.²²

4. PUNOVAŽNOST VALUTNE KLAUZULE KAO SPORNO PITANJE U SRPSKOJ PRAVNOJ TEORIJI I PRAKSI

Punovažnost valutne klauzule se pojavila kao upitna u situaciji drastičnog, neuobičajenog porasta kursa švajcarskog franka u odnosu na dinar. Kao posledica toga, korisnici kredita su bili u obavezi da banci vrate višestruko veći iznos dinara u odnosu na onaj koji su od nje primili (Slijepčević 2016, 360). Na takvu očiglednu nepravdu trebalo je dati pravni odgovor. Međutim, propisi koji su bili na snazi u vreme ugovaranja spornih kredita indeksiranih u švajcarskim francima podstakli su različita tumačenja sa bitno različitim posledicama. Prema jednom shvatanju, valutna klauzula je punovažna (Marić 2019, 273; Subić 2016, 127), zbog čega rešenje problema ne treba tražiti u ništavosti već u raskidu ugovora zbog promenjenih okolnosti. Argumenti u prilog punovažnosti valutne klauzule sastoje se u tome da je valutna klauzula inače dozvoljena u srpskom pravu te da su ugovorne strane slobodno izrazile volju i zaista imale zajedničku nameru da zaključe ugovor o kreditu takve sadržine. Naknadna promena okolnosti koja bitno otežava ispunjenje obaveza korisniku kredita upućuje na primenu instituta *rebus sic stantibus*, ali se punovažnost ugovora zbog toga ne može dovoditi u pitanje.

Prema drugom shvatanju, valutna klauzula je ništava u celini ili u delu koji se odnosi na obavezu korisnika da vrati kredit. Osnov za utvrđenu ništavost valutne klauzule sudovi su pronalazili u raznim pravnim pravilima. Čini se da u tom pogledu preovlađuje pozivanje na načelo jednake vrednosti uzajamnih davanja, koje je u slučaju prekomernog rasta kursa švajcaraca narušeno, iz čega se izvodi zaključak da indeksacija kredita u švajcarskim francima ne treba da uživa sudsku zaštitu. Pojedini pravници nastalu drastičnu nejednakost

²¹ Pravno shvatanje VKS, 6; ZOO, čl. 106.

²² Upporediti Živković 2019, 478 i 479.

vrednosti uzajamnih prestacija banke i korisnika kredita tumače kao prestanak kauze odredbe o valutnoj klauzuli, što, prema njihovom mišljenju, izaziva njenu ništavost (Martinović 2017, 459 i 460). Osim toga, ističe se načelo savesnosti i poštenja (Slijepčević 2016, 362), koje bi bilo povređeno ako bi se banci dozvolilo da primenom valutne klauzule u konkretnom slučaju ostvari ekstraprofit na teret korisnika kredita. Važan argument u prilog nepunovažnosti valutne klauzule zasniva se i na povredi dužnosti banke, kao profesionalca, da korisnika pre zaključenja ugovora adekvatno informiše i upozori na rizik značajne depresijacije dinara u odnosu na švajcarski franak. S obzirom na to da korisnik kredita zaključenjem takvog ugovora nije bio svestan rizika kojima se izlaže, on nije mogao da preduzme odgovarajuće korake kako bi se zaštitio u slučaju da se oni ostvare. Naposljetku, zaključuje se da u takvim okolnostima korisnik kredita nije pristao da snosi sav rizik porasta kursa švajcarskog franka bez ograničenja već samo uobičajeni rizik promene kursa strane valute.

Na liniji izložene argumentacije, Vrhovni kasacioni sud je 2019. godine usvojio Pravno shvatanje u skladu sa kojim se vezivanje obaveze vraćanja kredita za kurs švajcarskog franka tretira kao nepunovažno, osim ako iz okolnosti konkretnog slučaja ne proizlazi zajednička namera ugovornih strana da korisnik na sebe preuzme sav rizik porasta kursa nakon zaključenja ugovora. Prema shvatanju Vrhovnog kasacionog suda, okolnosti koje ukazuju na zajedničku nameru da se valutni rizik potpuno prevali na korisnika kredita postoje ako je banka sredstva datog kredita pribavila tako što se i sama zadužila u švajcarskim francima, zbog čega je korisniku pisanim putem jasno predočila da on ugovorom preuzima sav rizik promene kursa, uz objašnjenje ekonomsko-finansijskih posledica takvog ugovaranja.²³ Očigledno je da u praksi banke po pravilu neće moći da dokažu da postoje opisane izuzetne okolnosti.²⁴ Otuda bi se, prema preovlađujućem stavu sudske prakse, valutna klauzula kod kredita indeksiranih u švajcarskim francima redovno smatrala nepunovažnom.²⁵

²³ U takvom slučaju se valutnom klauzulom banka štiti od valutnog rizika kojem je izložena, kako ne bi došlo do obezvređivanja njenog plasmata u odnosu na izvor. Videti Begović 2016, 26 i 27.

²⁴ Tako i Živković 2019, 465.

²⁵ Smatra se da će privredni sudovi gotovo bez izuzetka primenjivati Pravno shvatanje Vrhovnog kasacionog suda. Videti Marić 2019, 276.

5. REŠAVANJE PROBLEMA „ŠVAJCARACA“ PUTEM ZAKONA O KONVERZIJU

Neposredno nakon Pravnog shvatanja Vrhovnog kasacionog suda o nepunovažnosti valutne klauzule kojom se obaveza vraćanja kredita indeksira u švajcarskim francima, donet je Zakon o konverziji stambenih kredita indeksiranih u švajcarskim francima (u daljem tekstu: Zakon o konverziji ili Zakon). Zakon je usvojen 25. aprila 2019, a stupio je na snagu 7. maja 2019. godine. Njegov domen primene ne pokriva celokupnu problematiku „švajcaraca“, budući da se tiče isključivo stambenih kredita koji još uvek nisu potpuno otplaćeni, a čiji je korisnik fizičko lice (čl. 3).

Prema Zakonu o konverziji, banka je dužna da korisniku kredita pod propisanim uslovima ponudi pretvaranje preostalog duga u dug indeksiran u evrima, pri čemu se iznos duga u tom slučaju umanjuje za 38% (čl. 4, st. 1 i 3). Iz toga proizlazi da se zakonodavac usmerio ka tome da reši problem preostale zaduženosti korisnika kredita u odnosu na banku na dan stupanja na snagu Zakona o konverziji. Nasuprot tome, Zakon ne nudi konkretno rešenje za period do njegovog stupanja na snagu, u kome je korisnik kredita možda preplatio kredit na osnovu primene nepunovažne valutne klauzule.

U Zakonu o konverziji se pitanje punovažnosti valutne klauzule u švajcarskim francima ni ne pominje, kao ni uticaj njene nepunovažnosti na izvorno zaključen ugovor o kreditu. Naprotiv, iz Obrazloženja zakona proizlazi namera zakonodavca da uredi konverziju samo onih ugovora o kreditu u kojima je valutna klauzula bila dozvoljena i ugovorena u skladu sa propisima.²⁶ Uz to, bez obzira na nepravilnu upotrebu izraza „konverzija“ u Zakonu, smatra se da je ona uopšte moguća samo u ugovorima o kreditu koji su izvorno punovažno zaključeni.²⁷

Očigledno je da se Zakon o konverziji ne bavi pitanjima: punovažnosti valutne klauzule u izvornim ugovorima o kreditu indeksiranom u švajcarskim francima, uticaja ništavosti te klauzule na ništavost ugovora o kreditu, kao ni pitanjem uticaja potpune ili delimične ništavosti izvornog ugovora o kreditu na naknadno zaključen ugovor o konverziji. Usled toga, sva pomenuta pitanja u materijalnopravnom smislu ostaju otvorena i nakon njegovog stupanja na snagu. Izloženi zaključak važi bez obzira na to da li je korisnik

²⁶ Predlog Zakona o konverziji stambenih kredita indeksiranih u švajcarskim francima, 16. april 2019, http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/cir/pdf/predlozi_zakona/2019/1496-19.pdf, poslednji pristup 1. decembra 2020, 8.

²⁷ Karanikić Mirić 2020, 121. Suprotno mišljenje, prema kome je namera zakonodavca bila da omogući konverziju ništavih ugovora o kreditu, zastupa Marković Bajalović 2020, 107.

sa bankom u konkretnom slučaju zaključio ugovor o konverziji. Međutim, Zakon o konverziji sadrži određena procesnopravna pravila koja bi mogla da budu relevantna iz ugla utvrđivanja ništavosti i valutne klauzule i izvornog ugovora o kreditu.

U tom pogledu je propisano da se svi pokrenuti parnični postupci „čiji je predmet spora u vezi sa valutnom klauzulom“ prekidaju danom stupanja na snagu Zakona o konverziji (čl. 5, st. 1). Parnice u vezi sa valutnom klauzulom bi obuhvatale sve vrste sporova u kojima punovažnost valutne klauzule mora da se utvrdi kao prethodno ili glavno pitanje, kako bi se ispitala osnovanost tužbenog zahteva. Tu spadaju, primera radi, sporovi za utvrđenje ništavosti ugovora o kreditu, sporovi radi naknade iz neosnovanog obogaćenja, sporovi za raskid ugovora o kreditu zbog promenjenih okolnosti, sporovi radi naplate potraživanja banke iz ugovora o kreditu i sl. Osim prekida parnica, Zakonom o konverziji je predviđeno i odlaganje izvršenja u postupku prinudnog izvršenja ili u postupku vansudskog namirenja u vezi sa naplatom preostalih potraživanja iz ugovora o kreditu. Odlaganje izvršenja je logična posledica činjenice da ugovorom o konverziji upravo treba da se razreši problem preostalog duga korisnika kredita prema banci. Iz tog razloga je propisano da se izvršni postupak nastavlja u slučaju da korisnik i banka ne zaključe ugovor o konverziji. U suprotnom, po zaključenju ugovora o konverziji izvršni postupak se obustavlja.

Važno je napomenuti da isto pravilo ne postoji za prekinut parnični postupak. Otuda se čini da, prema Zakonu o konverziji, sud ne bi morao da obustavi parnični postupak nakon zaključenja ugovora o konverziji već bi, naprotiv, trebalo da ga nastavi, imajući u vidu novopostignuti sporazum o preostalom dugu po ugovoru o kreditu. Logika izloženog rešenja leži u tome što korisnik kredita i pored ugovora o konverziji ima interes da sa bankom razreši pitanje plaćenih rata kredita na osnovu primene valutne klauzule čija je punovažnost sporna, a nije i ne može biti „legalizovana“ konverzijom preostalog duga. Jedino u slučaju da je predmet spora u parnici između banke i korisnika kredita bio isključivo preostali dug na koji se ugovor o konverziji odnosi, može da se argumentuje u prilog obustavi postupka nakon zaključenja tog ugovora.

Zaključuje se da punovažnost valutne klauzule ostaje otvoreno pitanje nezavisno od ugovaranja konverzije preostalog duga korisnika kredita prema banci. Stoga to pitanje može da se raspravi u parnici pred nadležnim sudom i nakon stupanja na snagu Zakona o konverziji. Parnice koje su do tog momenta već pokrenute prekidaju se dok ne istekne zakonom propisani rok za zaključenje ugovora o konverziji. Razlog prekida postupka ogleđa se u tome što ugovor o konverziji, koji se zaključi između banke i korisnika, zavisno od predmeta spora može da bude relevantan za nastavak postupka

(npr. u slučaju povlačenja tužbe zbog postignutog sporazuma o konverziji) ili za odlučivanje o osnovanosti tužbenog zahteva (npr. zbog delimičnog otpuštanja duga koji je dogovoren u ugovoru o konverziji). Otuda, od momenta kada postane izvesno da li će ugovor o konverziji biti zaključen i sa kojom sadržinom, treba smatrati da prestaje razlog za prekid parničnog postupka (ZPP, čl. 225, st. 3).

6. UTICAJ PRAVNE PRIRODE „KONVERZIJE“ PREOSTALOG DUGA NA PITANJE PUNOVAŽNOSTI

Zakonom o konverziji ne određuje se pravna priroda „konverzije“ preostalog duga korisnika kredita. U tom smislu se jedino ističe da ugovor o konverziji nema pravnu prirodu prenova (novacije) iz opšteg obligacionog prava (čl. 8, st. 1). Smatra se da takvo pravilo omogućava opstanak sredstava obezbeđenja predviđenih izvornim ugovorom o kreditu. Zahvaljujući tome, nije potrebno ponovno ugovaranje sredstava obezbeđenja „konvertovanog“ potraživanja banke prema korisniku kredita, čime se snižavaju ukupni troškovi konverzije (čl. 10). Istovremeno, pojedini autori smatraju da se isključenjem novacije kao pravne prirode ugovora o konverziji izbegava uticaj eventualne ništavosti izvornog ugovora o kreditu na potonji ugovor o konverziji (Marković Bajalović 2020, 107). Ipak, takvo shvatanje nema uporište u Zakonu o konverziji, u kojem se ni na jednom mestu ne uređuje problem eventualne ništavosti izvornog ugovora o kreditu. Kada se tome doda činjenica da se pravila tog zakona primenjuju isključivo na punovažne ugovore o kreditu, odnosno ugovore u kojima je valutna klauzula punovažno ugovorena, zaključuje se da „otklon“ prema novaciji verovatno nije bio motivisan problemom ništavosti.

Pravna priroda ugovora o konverziji ne može da se shvati ni kao konverzija ugovora iz opšteg ugovornog prava (ZOO, čl. 106). Naime, institut konverzije se primenjuje u slučaju ništavog ugovora (ovde, ništavog izvornog ugovora o kreditu), koji ispunjava uslove za punovažnost nekog drugog ugovora. Nasuprot tome, ugovor o konverziji je moguće zaključiti samo pod pretpostavkom da je izvorni ugovor o kreditu punovažan, a ne ništav. U stvari, čini se da je zakonodavac termin „konverzija“ upotrebio u smislu konvertovanja, odnosno zamene jedne valute za drugu (*currency conversion*). I zaista, glavni aspekt ugovora o konverziji ogleda se u svojevrsnoj zameni švajcarskog franka, kao izvorno ugovorene strane valute, za evro, kao novu stranu valutu koja se primenjuje na ostatak duga korisnika kredita. Otuda se u pravnoj teoriji smatra da ugovor o konverziji ima prirodu vansudske sporazumne izmene postojećeg ugovora o kreditu (Karanikić Mirić 2020,

127). Međutim, izmena ugovora proizvodi željena dejstva samo ako je izvorni ugovor o kreditu punovažan.

Najzad, ugovor o konverziji bi po svojoj pravnoj prirodi mogao da se tretira kao ugovor o poravnanju (ZOO, čl. 1089) koje je za banku prinudno a za korisnika dobrovoljno. Imajući u vidu da je u vreme stupanja na snagu Zakona o konverziji sudbina kredita indeksiranih u švajcarskim francima bila neizvesna, zbog neujednačenosti sudske prakse o punovažnosti valutne klauzule i njenog značaja za punovažnost celokupnog ugovora o kreditu, zaključenjem ugovora o konverziji ugovorne strane otklanjaju nesigurnost i spor povodom uzajamnih prava i obaveza. Takvim poravnanjem banka, s jedne strane, korisniku otpušta deo preostalog duga, dok korisnik odustaje od zahteva za „dinarizacijom“ iznosa tog duga pozivanjem na nepunovažnost izvorno ugovorene valutne klauzule. Pa ipak, čak i kada bi se ugovor o konverziji kvalifikovao kao ugovor o poravnanju, on ne bi mogao da „legalizuje“ ništav izvorni ugovor o kreditu. U skladu sa opštim pravilima ugovornog prava, poravnanje o ništavom pravnom poslu je ništavo, iako su ugovarači znali za to i pokušali poravnanjem da otklone uzrok ništavosti (ZOO, čl. 1096, st. 2). Prema tome, bez obzira na to kako se shvati pravna priroda ugovora o konverziji, zaključak je uvek isti – ugovorom o konverziji ne može da se prevaziđe nepunovažnost izvornog ugovora o kreditu, zbog čega to pitanje i dalje ostaje aktuelno.

7. ZAKLJUČAK

Pitanje punovažnosti valutne klauzule u kreditima indeksiranim u švajcarskim francima još uvek je otvoreno u srpskoj pravnoj nauci i praksi. Doduše, novi Zakon o konverziji stambenih kredita indeksiranih u švajcarskim francima predstavlja pokušaj da se razreše postojeći sporovi u vezi sa valutnom klauzulom. Ipak, njegove odredbe su ostale nedorečene po pitanju punovažnosti ugovaranja valutne klauzule. Imajući u vidu Obrazloženje zakona, kao i moguću pravnu prirodu konverzije koju uređuje, jasno je da Zakon o konverziji počiva na pretpostavci da su valutna klauzula i celokupan izvorni ugovor o kreditu punovažni. Stoga, izvan njegovog domena primene ostaju i dalje sporni slučajevi u kojima bi se korisnici pozivali na ništavost valutne klauzule i posledičnu ništavost ugovora o kreditu, a potencijalno i ugovora o konverziji. S obzirom na iskustva susednih zemalja koje su izložene tužbama u investicionoj arbitraži zbog neadekvatnog odgovora na pitanje valutne klauzule u kreditima indeksiranim u švajcarskim francima, čini se da upravo utvrđenje ništavosti može da posluži kao argument protiv bilo kakvog oštećenja banaka takvom zakonodavnom intervencijom.

LITERATURA

- [1] Akrap, Ivan, Mirella Rodin. 2/2015. Ograničenja u primjeni valutne klauzule načelima moralnog sadržaja. *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 36: 997–1024.
- [2] Begović, Boris, Nikola Ilić. 2/2017. Poreklo zablude o svrsi valutne klauzule. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*: 26–42.
- [3] Begović, Boris. 10–12/2016. Valutna klauzula: svrha, dileme i mogući ishodi. *Pravo i privreda*: 24–53.
- [4] Živković, Miloš. 4–6/2019. Kratka pravna analiza pravnog shvaćanja VKS o punovažnosti valutne klauzule kod ugovora o kreditu u švajcarskim francima i konverziji. *Pravo i privreda*: 458–490.
- [5] Karanikić Mirić, Marija. 1/2020. Interventno zakonodavstvo na primeru Zakona o konverziji stambenih kredita indeksiranih u švajcarskim francima. *Pravo i privreda*: 114–136.
- [6] Marić, Snežana. 3/2019. Ugovor o kreditu u aktuelnoj praksi privrednih sudova. *Bilten Vrhovnog kasacionog suda*: 271–287.
- [7] Marković Bajalović, Dijana. 1/2020. Još jednom o kreditima indeksiranim u švajcarskim francima. *Pravo i privreda*: 64–113.
- [8] Martinović, Dragica. 11/2017. Mogućnosti prestanka obaveze koju je preuzeo dužnik zaključenjem ugovora o kreditu indeksiranom u švajcarskim francima. *Pravni život*: 455–467.
- [9] Mišćenić, Emilia, Silvija Petrić. 2020. *Nepoštenost valutne klauzule u CHF i HRK/CHF kreditima*. Zagreb: Narodne novine.
- [10] Mišćenić, Emilia. 2016. Croatian Case „FRANAK“: Effective or „Defective“ Protection of Consumer Rights?. *Harmonius – Journal of Legal and Social Studies in South East Europe*: 184–209.
- [11] Mišćenić, Emilia. 3/2018. Uniform Interpretation of Article 4(2) of UCT Directive in the Context of Consumer Credit Agreements: Is it possible? *Revue du droit de l'Union européenne*: 127–159.
- [12] Slijepčević, Dragiša B. 4/2016. Primena valutne klauzule i promenljive kamatne stope u ugovoru o kreditu. *Bilten cudske prakse privrednih sudova*. <https://pa.sud.rs/tekst/394/bilteni-sudske-prakse.php>, poslednji pristup 1. decembra 2020.
- [13] Subić, Vesna. 3/2016. Bankarski ugovor o dinarskom kreditu sa valutnom klauzulom – punovažnost i raskid – prikaz sudske prakse. *Bilten Vrhovnog kasacionog suda*: 125–136.

[14] Šoškić, Dejan. 1/2020. Valutna klauzula: ekonomsko-finansijske posledice. *Revija Kopaoničke škole prirodnog prava*: 69–81.

Mirjana RADOVIĆ, PhD, Mag. iur., LL.M. (Humboldt)

Associate Professor, University of Belgrade Faculty of Law, Serbia

LEGALITY OF THE CURRENCY CLAUSE AFTER ENTRY INTO FORCE OF THE LAW ON CONVERSION

Summary

This paper deals with legality of the currency clause in light of the Law on Conversion of Housing Loans Indexed in Swiss Francs. The first part analyses characteristics of the currency clause, in order to explain effects of its possible illegality on validity of the loan agreement. The author emphasizes inconsistency in the way Serbian courts approach this issue and suggests arguments for treating the loan agreement as being only partially invalid. The second part presents different opinions regarding legality of the Swiss francs currency clause, which is generally treated as an invalid contract term in judicial practice. Thereafter, solutions to the problem of Swiss francs in the Law are examined. It is concluded that conversion is not possible if the original loan agreement was invalid due to an illegal currency clause. Consequently, illegality of the currency clause remains open after entry into force of the said Law.

Key words: *Currency clause. – Loan agreement. – Credit indexed in Swiss francs. – Law on Conversion of Housing Loans. – Swiss franc.*

Article history:
Received: 5. 1. 2021.
Accepted: 3. 3. 2021.

UDK 347.68(497.11)

CERIF: S 130

DOI: 10.51204/Anali_PFBU_21108A

Dr Miloš VUKOTIĆ*

PRAVNE POSLEDICE SMRTI DAVAOCA IZDRŽAVANJA

Zakon o nasleđivanju propisuje da prava i obaveze davaoca izdržavanja mogu da naslede samo njegovi potomci i supružnik. Ukoliko druga lica naslede davaoca ili potomci i supružnik odbiju da preuzmu izdržavanje, ugovor se raskida po samom zakonu. Pravo na naknadu za primljeno izdržavanje predviđeno je samo za slučaj da potomci i supružnik odbiju da preuzmu izdržavanje iz opravdanih razloga. Ovaj rad je posvećen analizi i kritici tog rešenja. Autor pokazuje da je ograničenje nasledivosti suviše usko i kruto, da je pitanje naknade neadekvatno uređeno i da su interesi primaoca izdržavanja ugroženi jer njemu nije ostavljena mogućnost da utiče na sudbinu ugovora. Autor predlaže rešenje prema kojem bi nasledivost pozicije davaoca izdržavanja bila neograničena, uz pravo svake strane da odbije da nastavi s ugovorom. Opravdanost razloga za raskid ugovora uzimala bi se u obzir prilikom odlučivanja o naknadi za primljeno izdržavanje.

Ključne reči: *Ugovor o doživotnom izdržavanju. – Nasledivost. – Raskid ugovora. – Nasleđivanje. – Neosnovano obogaćenje.*

* Docent, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija, vukotic@ius.bg.ac.rs.

1. UVOD

Ugovor o doživotnom izdržavanju pruža pravni okvir za doživotno zbrinjavanje određenog lica ili više određenih lica u zamenu za određenu naknadu. Davalac izdržavanja se obavezuje da izdržava primaoca izdržavanja sve dok je primalac izdržavanja u životu, a primalac izdržavanja¹ se obavezuje da prenese određenu imovinsku korist na davaoca izdržavanja. Ulogu primaoca izdržavanja preuzimaju stariji ljudi koji žele da se obezbede do kraja života, a ulogu davaoca izdržavanja mlađi ljudi koji žele da steknu imovinu koja bi mogla da im obezbedi budućnost. Imajući u vidu takvu podelu uloga i interese stranaka, jasno je da se ugovor o doživotnom izdržavanju zaključuje sa očekivanjem da će davalac izdržavanja nadživeti primaoca izdržavanja. Smrt primaoca izdržavanja je logičan kraj takvog ugovornog odnosa. Međutim, pošto je budućnost nepredvidljiva, može se desiti da davalac ipak umre pre primaoca. U tom slučaju sudbina ugovora o doživotnom izdržavanju postaje neizvesna pa pravo mora da odgovori na nekoliko važnih pitanja. Mogu li prava i obaveze davaoca izdržavanja da pređu na njegove naslednike i pod kojim uslovima? Imaju li naslednici davaoca obavezu da nastave da pružaju izdržavanje? Može li primalac odbiti da ga izdržavaju davaočevi naslednici? Ako ugovor prestaje smrću davaoca, da li je primalac dužan da naslednicima davaoca isplati naknadu za primljeno izdržavanje? Odgovor na ta pitanja značajno komplikuje shvatanje da je ugovor o doživotnom izdržavanju po svojoj prirodi ličan ugovor – ugovor *intuitu personae*.

Pravo primaoca izdržavanja uvek je vezano za njegovu ličnost jer to logično proizlazi iz osnovnog cilja ugovora, ali takva veza ne postoji kada su u pitanju prava i obaveze davaoca izdržavanja jer se lako može zamisliti ne samo da davalac prenese svoje pravo sticanja na neko treće lice već i da poslove izdržavanja prepusti trećem licu. Obaveza izdržavanja nije po svojoj prirodi vezana za određenu ličnost ili lične sposobnosti dužnika. Takva veza može da nastane jedino voljom ugovarača. Ugovori o doživotnom izdržavanju često se zasnivaju na bliskom ličnom odnosu između ugovornika. Primalac ima opravdani interes da izdržavanje, a naročito ličnu negu i pomoć, dobija od lica s kojim se nalazi u prijateljskom odnosu. Međutim, treba postaviti pitanje da li je taj interes toliko značajan da može da isključi nasledivost prava i obaveza davaoca izdržavanja, a naročito ako se uzme u obzir nekoliko stvari: 1) u praksi se retko dešava

¹ Pošto se doživotno izdržavanje može ugovoriti u korist trećeg, primalac izdržavanja ne mora da bude dužnik obaveze isplate naknade, ali je to u praksi najčešći slučaj.

da primalac izdržavanja, suprotno očekivanjima ugovornika i redovnom toku stvari, nadživi davaoca izdržavanja (to je izuzetna okolnost); 2) pravni odnosi između primaoca izdržavanja i naslednika davaoca izdržavanja mnogo su jednostavniji ako nastave ugovor o doživotnom izdržavanju; 3) nastavljanje ugovora s naslednicima davaoca izdržavanja omogućava da se ostvare interesi obeju strana – naslednici zadržavaju pravo na naknadu, primalac izdržavanja ostaje obezbeđen; 4) u građanskom pravu važi načelo da su imovinska prava i imovinske obaveze obuhvaćene naslednopravnom sukcesijom.

Građansko pravo polazi od načela neograničene nasledivosti imovinskih prava i obaveza. Ograničenje ili isključenje nasledivosti, koje podrazumeva ograničenje ili isključenje svojinskih prava, predstavlja izuzetak koji mora da se zasniva na jasnim i važnim razlozima. U tom smislu, može se postaviti pitanje da li ustavno zagarantovano pravo svojine i nasleđivanja² treba ograničiti samo zbog toga što primalac želi da dobija izdržavanje od lica koje dobro poznaje i koje mu je blisko. Nije li primalac dužan, u interesu pravne sigurnosti i svojinskih prava (pravo na sticanje nepokretnosti koja je obećanja u naknadu za doživotno izdržavanje), da prihvati da ga izdržavaju naslednici davaoca izdržavanja ako je to izdržavanje, objektivno posmatrano, istog kvaliteta kao ono koje je dobijao od preminulog davaoca izdržavanja? Treba imati u vidu i da primalac izdržavanja nije zaveštalac niti poklonodavac, on ne raspoláže besplatno svojom imovinom za slučaj smrti već je daje u naknadu za jedno vredno i značajno potraživanje.

Ugovor o doživotnom izdržavanju nije ugovor o nasleđivanju i ne sadrži besplatno raspolaganje u korist davaoca izdržavanja. Ugovor o doživotnom izdržavanju je teretni ugovor kojim primalac izdržavanja stiče pravo na doživotno izdržavanje u zamenu za određenu imovinsku korist. Naknadu za izdržavanje po pravilu čini pravo svojine na nekoj nepokretnosti koje davalac izdržavanja stiče odmah po zaključenju ugovora o doživotnom izdržavanju ili tek u času smrti primaoca izdržavanja. Zakonom o nasleđivanju regulisana je samo ova druga varijanta ugovora – da je sticanje prava odgođeno do časa smrti primaoca izdržavanja.³ U tom slučaju, davalac izdržavanja u času zaključenja ugovora stiče pravo sticanja, tj. pravno zaštićeno očekivanje da će pod određenim uslovima steći pravo koje mu je obećano kao naknada za izdržavanje. Pravo sticanja može da se upiše u katastar nepokretnosti.⁴ Kao protivtežu odloženom sticanju i dodatnu sigurnost za davaoca izdržavanja

² Ustav Republike Srbije, čl. 58 i 59.

³ Zakonsko uređenje ugovora o doživotnom izdržavanju nalazi se u Zakonu o nasleđivanju (ZON), u čl. 194–205.

⁴ ZON, čl. 199.

zakonodavac je predvideo translativno dejstvo ugovora⁵ – davalac izdržavanja stiče pravo koje mu je obećano ugovorom po sili zakona u času smrti primaoca izdržavanja. Ugovor proizvodi dejstvo raspolaganja, samo što je to dejstvo odloženo rokom koji je određen smrću primaoca izdržavanja (Gavella 1990, 374). Ukoliko je reč o nepokretnostima, što je najčešći slučaj, davalac će steći pravo svojine na osnovu ugovora po sili zakona tako da će upis u katastar nepokretnosti imati samo deklarativno dejstvo (Gavella 1990, 374, fn. 874; Đurđević 2015, 260). Ukoliko je ugovorom predviđeno da davalac izdržavanja odmah stekne pravo koje predstavlja naknadu za izdržavanje, onda je za sticanje prava svojine na nepokretnosti potreban upis u katastar nepokretnosti prema opštim pravilima stvarnog prava. Pošto je u ovom slučaju pozicija primaoca izdržavanja, načelno posmatrano, lošija, pravo na doživotno izdržavanje može da se upiše u katastar nepokretnosti kao realni teret na ustupljenoj nepokretnosti.

Obe varijante ugovora o doživotnom izdržavanju počivaju na ideji pravične razmene vrednosti. Jedna strana se obavezuje na izdržavanje, a druga na prenos imovine. Iako je ugovor aleatoran za davaoca izdržavanja jer on ne može da zna koliko će dugo biti dužan da pruža izdržavanje, u času zaključenja ugovora ne postoji namera darovanja (*animus donandi*). Za korist koju dobija na osnovu ugovora, svaka strana je dužna da plati naknadu. Zbog toga treba umeriti pravni značaj ličnosti ugovornika i sačuvati ugovor odnosno pravnu sigurnost sve dok je moguće ostvariti svrhu ugovora. U svakom slučaju, ne treba polaziti od pretpostavke da prava i obaveze davaoca izdržavanja ne mogu da se odvoje od njegove ličnosti. Takva pretpostavka ne može da se zasnje na prirodi tih prava i obaveza. Treba poći od pretpostavke da prava i obaveze davaoca izdržavanja prelaze na njegove naslednike, uz mogućnost ugovornika da nasledivosti isključe. U kontekstu ugovornog prava sloboda ugovaranja ima prednost nad načelom nasledivosti imovinskih prava i obaveza. Pošto svojom voljom stvaraju prava i obaveze, ugovornici su vlasni da odrede i granice tih prava i obaveza, pa tako mogu i da ih isključe iz naslednopravne sukcesije.

2. ISTORIJA UGOVORA O DOŽIVOTNOM IZDRŽAVANJU

Pre izlaganja o suštini problema nasledivosti, valja se osvrnuti na istoriju ugovora o doživotnom izdržavanju koja pokazuje koliko dugo taj ugovor postoji u istoriji srpskog prava i koliko je dilema postojalo u vezi sa njegovom suštinom i pravnim režimom. Pravila koja danas nalazimo u Zakonu o

⁵ ZON, čl. 194, st. 1.

nasleđivanju rezultat su dugotrajnog pravnog uobličavanja praktičnih potreba koje su nalazile izraz u različitim varijantama ugovora o doživotnom izdržavanju. Zato nije čudno što je taj ugovor čudan. On se po mnogo čemu razlikuje od većine imenovanih ugovora u srpskom pravu.

Ugovor o doživotnom izdržavanju jedan je od najstarijih ugovora u našem pravu i na našim prostorima. Pravila o doživotnom izdržavanju na osnovu ugovora bila su veoma razvijena još u srednjem veku. Pripadnici srpske vlastele često su manastirima prenosili vrednu imovinu u zamenu za doživotno izdržavanje. Obaveza izdržavanja bila je određena pojmom bratstvenog dela, adelfata ili komata, koji je obuhvatao sve ono što je sledovalo pripadniku manastirske bratije – smeštaj, ishranu, odeću i obuću, sahranu i pomen. Lice koje je kupovalo bratstveni deo i time sticalo pravo na izdržavanje nije moralo da se zamonaši, što pokazuje da je to bila tipična imovinskopravna razmena, ugovor obligacionog prava. Osim tipičnog izdržavanja u manastiru, detaljnim ugovorima o doživotnom izdržavanju bili su predviđeni i drugi oblici izdržavanja, plaćanja u novcu, ali i posebna pravila za slučaj da obaveza izdržavanja ostane neispunjena. Ugovor o doživotnom izdržavanju u raznim oblicima često se zaključivao i nakon propasti srednjovekovne srpske države. Po pravilu je primalac izdržavanja svoje imanje prenosio manastiru ili nekom pojedincu u zamenu za doživotno izdržavanje.⁶

Savezni Zakon o nasleđivanju iz 1955. godine prvi je propis kojim je uređen ugovor o doživotnom izdržavanju na prostoru bivše Jugoslavije. Pre usvajanja tog zakona, ugovor o doživotnom izdržavanju zaključivao se pod raznim imenima i u raznim oblicima. Na prostoru važenja austrijskog Građanskog zakonika bio je dozvoljen samo ugovor o doživotnom izdržavanju na osnovu kojeg se imovina koja čini naknadu za izdržavanje odmah prenosila na davaoca izdržavanja, a ugovori u kojima je prenos imovine bio odložen smatrani su zabranjenim ugovorima o nasleđivanju (Subotić-Konstantinović 1968, 30). Na području važenja Srpskog građanskog zakonika češće se zaključivao ugovor kojim je sticanje naknade odloženo do smrti primaoca izdržavanja, ali je u praksi postojao spor o tome da li je takav ugovor dopušten jer nije bilo jednoglasnog stava o tome da li zakonik dozvoljava sve ugovore o nasleđivanju ili samo ugovore o nasleđivanju zaključene između supružnika (Subotić-Konstantinović 1968, 30–31). Tek nakon Drugog svetskog rata u praksi viših sudova učvrstilo se shvatanje da ugovor o doživotnom izdržavanju nije ugovor o nasleđivanju već poseban teretni ugovor obligacionog prava (Subotić-Konstantinović 1968, 31–32).

⁶ Sve prema: Subotić-Konstantinović 1968, 8–17.

Zato definicija tog ugovora u Zakonu o nasleđivanju iz 1955. godine sadrži jednu neuobičajenu pouku:

„Ugovor kojim se jedan ugovornik obavezuje da izdržava doživotno drugog ugovornika, ili neko treće lice, a u kome drugi ugovornik izjavljuje da mu ostavlja svu svoju imovinu ili jedan njen deo u nasleđe nije ugovor o nasleđivanju, nego ugovor o otuđenju uz naknadu svih nepokretnih stvari koje pripadaju primaocu izdržavanja u vreme zaključenja ugovora ili određenog dela tih stvari, čija je predaja davaocu izdržavanja odložena do smrti primaoca izdržavanja (ugovor o doživotnom izdržavanju).“⁷

Iako je to ugovor obligacionog prava, ugovor o doživotnom izdržavanju uređen je u Zakonu o nasleđivanju iz 1955. godine zbog praktične potrebe da se reše dileme o njegovoj punovažnosti i pravnim dejstvima. Zakonodavac je jednostavno iskoristio donošenje Zakona o nasleđivanju da uredi jedno pitanje koje ne spada u materiju naslednog prava, ali se nalazi blizu nje. Zakonsko uređenje ugovora o doživotnom izdržavanju ostalo je nepromenjeno sve do usvajanja Zakona o nasleđivanju iz 1995. godine, kada su unete novine u pogledu razloga ništavosti ugovora i kada je raskid zbog nepodnošljivosti odnosa proširen na sve ugovore o doživotnom izdržavanju. Pravila o nasledivosti prava i obaveza davaoca izdržavanja ostala su nepromenjena do danas.

3. KO MOŽE DA NASLEDI POZICIJU DAVAOCA IZDRŽAVANJA?

Nekoliko odredaba Zakona o nasleđivanju posvećeno je pitanju nasledivosti prava i obaveza davaoca izdržavanja.⁸ Te odredbe nastoje da postignu ravnotežu između interesa primaoca izdržavanja da ga izdržava lice koje mu je blisko i interesa naslednika davaoca izdržavanja da nastave izdržavanje kako bi stekli ugovorenu naknadu. Naime, zakonodavac je dozvolio nasledivost prava i obaveza davaoca izdržavanja, ali samo ako se u ulozu njegovih naslednika nalaze njegovi potomci i supružnik. U teoriji se ističe da je zakonodavac pošao od pretpostavke da se bliskost između primaoca i davaoca izdržavanja proteže i na najbliže članove njihovih porodica i da potomci i supružnik davaoca često i sami učestvuju u staranju o primaocu (Antić, Balinovac 1996, 538). Iako ta pretpostavka nije bez značaja, tre-

⁷ Zakon o nasleđivanju, *Službeni list SFRJ* 42/1965 – prečišćen tekst, čl. 122, st. 1.

⁸ Zakon o nasleđivanju, čl. 204 i 205.

ba imati u vidu i da je zakonodavac spremniji da zaštiti naslednike ukoliko su oni bliži srodnici odnosno članovi porodice ostavioca. Načelo porodičnog nasleđivanja ne znači samo da je krug zakonskih naslednika određen porodičnim odnosima nego i da bliži članovi porodice imaju jaču naslednopravnu zaštitu od daljih članova (Đurđević 2015, 33–34). Glavni primer za to je ustanova nužnog dela. Verovatno je zaštita najbližih članova porodice davaoca bila odlučujući razlog da se nasledivost njegove pozicije u ugovoru ograniči na njegove potomke i supružnika. Interes primaoca izdržavanja da izabere lice koje će se starati o njemu očigledno je stavljen u drugi plan jer primalac nema pravo da odbije da ga izdržavaju potomci i supružnik davaoca izdržavanja. U prilog tom rešenju može se navesti da obaveza doživotnog izdržavanja opterećuje ne samo davaoca izdržavanja nego i najbliže članove njegove porodice. Čak i ako ne učestvuju neposredno u staranju o primaocu izdržavanja, potomci i supružnik osećaju težinu obaveze izdržavanja jer će zbog te obaveze davalac izdržavanja imati manje vremena da im posveti, a naravno, i manje novčanih sredstava da potroši na njih. Zato je zakonodavac, polazeći od ličnog karaktera ugovora o doživotnom izdržavanju (nenasledivost pozicije davaoca izdržavanja), ipak predvideo mogućnost da ugovor preuzmu potomci i supružnik kao najbliži članovi porodice davaoca izdržavanja, koji, posredno ili neposredno, osećaju teret njegove obaveze.

Vezivanje nasledivosti pozicije davaoca izdržavanja za činjenicu srodstva odnosno braka nije dovoljno fleksibilno rešenje da bi se zaista postigla ravnoteža interesa između primaoca i davaočevih naslednika. Njime nije adekvatno zaštićena ni jedna ni druga strana. Zakonodavac je napravio neopravdano strogo razlikovanje između davaočevih naslednika na osnovu činjenice koja ne mora da bude značajna za odnos izdržavanja. Primalac izdržavanja neće imati više poverenja u naslednike davaoca izdržavanja samo zbog toga što se radi o njegovim potomcima ili supružniku (Svorcan 1987, 352). Uostalom, postojanje određenog srodničkog ili bračnog odnosa između dvoje lica nije nikakva garancija da su ta lica zaista bliska. Ukoliko je zakonodavac određenu kategoriju naslednika hteo da izdvoji kao naročito pogodne da preuzmu ugovor o doživotnom izdržavanju, mogao je da izdvoji naslednike koji su živeli u zajednici s primaocem izdržavanja jer se u tom slučaju opravdano može pretpostaviti da između njih postoje dobri lični odnosi (Svorcan 1987, 352–353). S druge strane, ako je zakonodavac hteo da zaštiti najbliže članove porodice davaoca izdržavanja, mogao je da izdvoji lica koja su živela u zajednici sa davaocem. Može se desiti, na primer, da davalac živi sa svojim roditeljima, bratom ili sestrom, vanbračnim partnerom. Ukoliko ta lica osećaju teret obaveze izdržavanja, a možda i pomažu u pružanju izdržavanja, zašto ne bi imala mogućnost da naslede poziciju davaoca izdržavanja? S druge strane, dešava se i da davalac izdržavanja

nije blizak sa svojim potomcima i supružnikom ili da oni iz nekog drugog razloga nisu osećali težinu obaveze izdržavanja (npr. potomci su odrasli i žive samostalne živote sa svojim porodicama). Pravilo koje bi dozvoljavalo da se takve činjenice uzmu u obzir imalo bi mnogo veće šanse da ostvari pravičnu ravnotežu interesa u praksi, iako bi takvo pravilo zahtevalo veće angažovanje suda.

Pravilima o nasledivosti pozicije davaoca izdržavanja asimetrično se reguliše značaj ličnosti ugovornika iako u pravnoj teoriji dominira viđenje da je ugovor o doživotnom izdržavanju po svojoj prirodi ugovor *intuitu personae* i da su za svaku stranu bitne lične osobine druge strane. Kako bi zaštitio interese potomaka i supružnika davaoca izdržavanja, zakonodavac je predvideo da konačna odluka o nastavljanju izdržavanja počiva kod njih. Primalac izdržavanja nema pravo da odbije da nastavi ugovor. Lični karakter ugovora izražen je samo na strani potomaka i supružnika davaoca izdržavanja time što im je priznato pravo da odbiju da preuzmu ugovor, bez obzira na razlog zbog kojeg ne žele da pružaju izdržavanje. Razlog za odbijanje ima težinu samo u pitanju naknade za primljeno izdržavanje. Pravo davaočevih naslednika da zahtevaju naknadu za već učinjeno izdržavanje zavisi od toga da li oni imaju neki opravdan razlog da odbiju da preuzmu ugovor. Ukoliko naslednici ne žele da preuzmu ugovor, a za to nemaju opravdan razlog, onda neće imati pravo da zahtevaju naknadu za ono što je primalac izdržavanja primio po osnovu ugovora. Prema tome, naslednici davaoca izdržavanja imaju dužnost da u sopstvenom interesu preuzmu ugovor o doživotnom izdržavanju. Niko ih na to ne može prinuditi, ali ako to ne učine, izgubiće sva prava koja bi imali u vezi sa ugovorom. Na taj način zakonodavac još jednom daje izraz shvatanju da se odnos izdržavanja zasniva na bliskoj ličnoj vezi između davaoca i primaoca izdržavanja i da zato niko ne može biti prinuđen da stupi u takav odnos. Međutim, ta ideja nije adekvatno ispoljena kada je u pitanju pozicija primaoca izdržavanja jer zakonodavac nije predvideo njegovo pravo da odbije da prima izdržavanje od davaočevih naslednika.

Švajcarsko pravo, koje spada među retka zakonodavstva u kojima se reguliše ugovor o doživotnom izdržavanju, daje pravo primaocu izdržavanja da jednostrano raskine ugovor u roku od godinu dana od smrti davaoca izdržavanja.⁹ Na taj način štiti se interes primaoca izdržavanja da odluči o ličnosti koja će ga izdržavati, a štiti se i pravna sigurnost tako što se neizvesnost sudbine ugovora ograničava relativno kratkim rokom. Međutim, primalac izdržavanja neće se lako odlučiti na raskid ugovora jer taj raskid nema *ex tunc* dejstvo kojim se otklanjaju sve posledice raskinutog ugovora. Ukoliko se odluči za raskid ugovora, primalac izdržavanja ne može da zahteva

⁹ Obligationenrecht – OR, Art. 528 (1).

povraćaj imovine koju je preneo na davaoca izdržavanja već samo iznos novca koji je dovoljan da se kupi doživotna renta koja po vrednosti odgovara izdržavanju koje je primao na osnovu ugovora.¹⁰ Naime, u švajcarskom pravu ugovor o doživotnom izdržavanju nije aleatoran već se vodi računa o pravičnom odnosu između vrednosti imovine koja se prenosi na davaoca izdržavanja i vrednosti samog izdržavanja. Svaka strana ima pravo da otkáže ugovor ukoliko je njena obaveza značajno vrednija od obaveze druge strane.¹¹ Pri tome se koristi merilo novčane rente koja bi se mogla dobiti za određeni novčani kapital.¹² Takvo rešenje verovatno nije moguće u srpskom pravu jer nam nedostaje izgrađen sistem finansijskih ustanova koji bi omogućavao pouzdanu procenu vrednosti ugovornih obaveza. U našem pravu jedino praktično rešenje je sve ili ništa – ili ugovor opstaje ili se raskida sa *ex tunc* dejstvom. To je još jedan razlog da se mogućnost raskida ugovora ograniči strogim uslovima, ali uslovima koji uspostavljaju ravnotežu između stranaka. Pravo odluke o sudbini ugovora ne treba da pripada isključivo naslednicima davaoca izdržavanja.

Zakon ne ostavlja mesta za odluku primaoca izdržavanja jer njegova pozicija potpuno zavisi od toga ko je postao naslednik davaoca. Ukoliko zaostavština pređe na potomke i supružnika, oni slobodno odlučuju da li će nastaviti s ugovorom i nije im potrebna saglasnost primaoca izdržavanja. Primalac izdržavanja je vezan njihovom odlukom da preuzmu ugovor i može da se poziva samo na opšte razloge za raskid ugovora o doživotnom izdržavanju, na primer, na nepodnošljivost ličnih odnosa. U suprotnom slučaju, ukoliko među naslednicima nema potomaka ni supružnika davaoca izdržavanja, ugovor o doživotnom izdržavanju raskida se po sili zakona u času njegove smrti. Imajući u vidu da se često ističe lični karakter ugovora o doživotnom izdržavanju i da se naslednicima davaoca izdržavanja dozvoljava da odluče da li žele da preuzmu ugovor, iznenađuje činjenica da zakonodavac primaocu izdržavanja nije dao isto pravo. Pošto je ličnost davaoca izdržavanja veoma važna za primaoca izdržavanja, on bi morao da odlučuje o sudbini ugovora ravnopravno s naslednicima davaoca izdržavanja (Svorcan 1987, 351–352).

Bolje rešenje bi bilo da je zakonodavac predvideo neograničenu nasledivost prava i obaveza davaoca izdržavanja, a primaocu izdržavanja ostavio pravo da raskine ugovor ako ne želi da ga izdržavaju naslednici, s tim što njegova obaveza plaćanja naknade za učinjeno izdržavanje zavisi od toga da li on ima opravdan razlog da raskine ugovor. Takav razlog ne bi bilo

¹⁰ OR, Art. 528 (2), 529 (2).

¹¹ OR, Art. 526 (1).

¹² OR, Art. 526 (2).

lako dokazati jer bi primalac morao da navede činjenice zbog kojih nema poverenja u naslednike davaoca izdržavanja.

Osim krutog ograničenja kruga lica koja mogu da preuzmu poziciju davaoca, zakonsko uređenje pokazuje još dva veoma velika nedostatka. Pitanje naknade za učinjeno izdržavanje u slučaju raskida ugovora zbog smrti davaoca izdržavanja nije adekvatno i sveobuhvatno rešeno, kao ni situacija kada davaoca izdržavanja nasledi više naslednika koji bi mogli da preuzmu ugovor.

U Zakonu o nasleđivanju ništa se ne govori o pravu naslednika na naknadu za učinjeno izdržavanje u situaciji kada oni nemaju pravo da preuzmu ugovor. Znači li to da naslednici uopšte nemaju pravo na naknadu i da primalac izdržavanja može da zadrži korist koju je primio po osnovu ugovora koji je prestao da postoji? Takvo rešenje bi bilo suprotno osnovnom načelu građanskog prava o zabrani neosnovanog obogaćenja.¹³ Kada ugovor prestane, svaka strana je dužna da vrati ono što je primila po osnovu ugovora.¹⁴ Odstupanje od tog načela u slučaju naslednika koji ne žele da preuzmu ugovor može da se opravda njihovom nesavesnošću, ali to opravdanje ne važi za naslednike kojima zakon uskraćuje mogućnost da preuzmu ugovor. Ako nemaju pravo da preuzmu prava i obaveze davaoca izdržavanja, a nemaju ni pravo na naknadu za učinjeno izdržavanje, onda je njihova imovinskoppravna pozicija nepravično oštećena. Čini se da je takvo rešenje, čak i ako je to bila prava namera zakonodavca, teško održivo u sistemu našeg građanskog prava.¹⁵

Zakonodavac nije posvetio pažnju situaciji u kojoj ima više naslednika. U teoriji postoji shvatanje da ugovor ne moraju preuzeti svi naslednici davaoca izdržavanja već samo oni koji to žele (Kreč, Pavić 1964, 407). Ako prava i obaveze davaoca izdržavanja mogu da pređu na njegove naslednike, a ima više naslednika, onda ta prava i obaveze prema opštim pravilima naslednog prava prelaze na sve naslednike kao deo nepodeljene zaostavštine. Dalja sudbina prava i obaveza iz ugovora zavisi od sporazuma naslednika ili od sudske odluke o deobi zaostavštine. Moguća su različita rešenja, na primer, da samo jedan od naslednika preuzme ugovor, a da ostalim naslednicima ustupi druga prava iz zaostavštine, ili da ugovor preuzme više naslednika s tim da podele i obavezu izdržavanja i naknadu koju će steći. Međutim, posebnu pažnju treba posvetiti problemu kada neki od naslednika žele, ali nisu u mogućnosti da preuzmu obavezu izdržavanja, na primer, maloletni

¹³ ZOO, čl. 210.

¹⁴ ZOO, čl. 132.

¹⁵ O tome detaljno *infra*, odeljak 5.

naslednici. U tom slučaju, ugovor o doživotnom izdržavanju nastavlja se s onim naslednicima koji mogu da preuzmu obavezu izdržavanja, a naslednici koji to ne mogu neće imati pravo na naknadu jer bi bilo nepravilno obvezati primaoca izdržavanja na naknadu za učinjeno izdržavanje (makar i za delimičnu naknadu) ako ugovor i dalje postoji, što znači da primalac izdržavanja nije oslobođen obaveze da pruži naknadu za izdržavanje u punom obimu (naslednici koji preuzmu ugovor steći će naknadu u času smrti primaoca).¹⁶ Jedino pravično rešenje bilo bi da naslednici koji mogu da preuzmu ugovor isplate određenu naknadu naslednicima koji nisu u stanju da preuzmu ugovor (Kreč, Pavić 1964, 407). Međutim, vrlo je teško odrediti vrednost te naknade jer je reč o aleatornom ugovoru u kojem je dobit naslednika koji preuzimaju ugovor neizvesna. Zbog toga je možda jedino moguće rešenje da naslednici koji ne mogu da preuzmu ugovor nemaju pravo na naknadu ako postoje naslednici koji mogu da preuzmu ugovor. U tom slučaju ugovor se nastavlja samo s naslednicima koji mogu da preuzmu ugovor, pa će samo oni imati obavezu izdržavanja i pravo sticanja naknade za izdržavanje.

4. LIČNI KARAKTER OBAVEZE DAVAOCA IZDRŽAVANJA

Ugovornici su slobodni da odrede sadržinu obaveze izdržavanja, ali ona po pravilu obuhvata staranje o svim osnovnim potrebama primaoca izdržavanja, a Zakon o nasleđivanju sadrži i jednu dispozitivnu odredbu u tom smislu.¹⁷ Stranke su, naravno, slobodne da predvide manje ili veće obaveze davaoca izdržavanja, a naročito je važno da odrede u kojoj će meri te obaveze biti vezane za ličnost davaoca i da li će se izdržavanje ostvarivati u zajednici života. To je posebno važno zato što u pravnoj teoriji i sudskoj praksi postoji ustaljeno shvatanje da je ugovor o doživotnom izdržavanju po definiciji vezan za ličnost obe strane, i primaoca i davaoca izdržavanja,¹⁸

¹⁶ U teoriji se zastupa shvatanje da naslednici koji ne mogu da nastave izdržavanje imaju pravo na delimičnu naknadu za primljeno izdržavanje, ali se to shvatanje ne potkrepljuje nikakvim ubedljivim argumentima (Antić, Balinovac 1996, 540). Takvo rešenje bi značilo da primalac izdržavanja, osim inicijalno ugovorene naknade za izdržavanje, duguje i naknadu za primljeno izdržavanje kako bi se zaštitio naslednik koji ne može da preuzme ugovor. Takvo rešenje je neodrživo jer ugovor nije raskinut (ulogu davaoca preuzimaju naslednici koji mogu da nastave izdržavanje) pa vrednost primljenog izdržavanja ne predstavlja neosnovano stečenu korist.

¹⁷ ZON, čl. 194, st. 3.

¹⁸ Tako, na primer, smatra Subotić-Konstantinović (1968, 150). U praksi se sreću sudske odluke koje ugovor o doživotnom izdržavanju načelno i bez rasprave kvalifikuju kao strogo lični pravni posao, čak i kada se odlučuje o drugim pitanjima u vezi s ovim

iako to u praksi ne mora biti slučaj. Vezanost obligacionih prava i obaveza za ličnost njihovog davaoca može da se proceni samo prema okolnostima konkretnog slučaja (Brox, Walker 2018, 11).

U Zakonu o nasleđivanju izričito se kaže da je pravo primaoca izdržavanja neprenosivo,¹⁹ što jasno proizlazi iz cilja tog ugovora. Kada je u pitanju prenosivost prava i obaveza davaoca izdržavanja, Zakon o nasleđivanju postavlja slabija ograničenja. To, nažalost, nije sprečilo Vrhovni sud Srbije da tvrdi da ugovor o doživotnom izdržavanju „spada u kategoriju ugovora koji se zaključuju s obzirom na ličnost ugovarača (*intuitu personae*)“ i da postoji obaveza ličnog staranja o primaocu izdržavanja, zbog čije se povrede ugovor može raskinuti.²⁰ Takav zaključak ne može se zasnovati na aksiomu da je ugovor o doživotnom izdržavanju strogo ličan pravni posao već samo na jasno izraženoj nameri ugovornika da obavezu izdržavanja faktički ispunjava samo davalac izdržavanja.

Iz zakonskog uređenja ugovora o doživotnom izdržavanju proizlazi da ličnost ugovornika može da bude veoma značajna za sudbinu ugovora, ali to nije uvek slučaj. Pravni značaj ličnosti davaoca izdržavanja može se naslutiti u pravilima o raskidu ugovora zbog poremećenih odnosa i pravilima o posledicama smrti davaoca izdržavanja. To ipak ne znači da prava i obaveze davaoca izdržavanja moraju, po definiciji, da budu vezane za njegovu ličnost. U stvari, već postoje dve grupe slučajeva u kojima prava i obaveze davaoca nisu strogo vezana za njegovu ličnost. Naime, ugovorom se može predvideti da treće lice faktički obavlja poslove izdržavanja umesto davaoca izdržavanja (Đurđević 2015, 259), a u slučaju smrti davaoca njegovu ulogu mogu da preuzmu njegovi potomci i supružnik, ukoliko su postali njegovi naslednici. Osim toga, pravo davaoca izdržavanja nije vezano za njegovu ličnost. Zaključenjem ugovora o doživotnom izdržavanju davalac stiče pravo sticanja (pravno zagarantovan izgled da će steći neko određeno pravo) i tim pravom sticanja može slobodno da raspolaže. On može, recimo, da ga prenese na neko treće lice tako da u času smrti primaoca izdržavanja treće lice stekne naknadu za izdržavanje. Pravo sticanja je nasledivo kao i pravo na čije je sticanje usmereno (Brox, Walker 2018, 12). Dokle god dobija izdržavanje, primaocu je svejedno ko će dobiti imovinu kojom je raspolagao u zamenu za izdržavanje. Nije moguće drugačije gledati na to pitanje, osim ako se ugovor o doživotnom izdržavanju ne kvalifikuje kao svojevrsan ugovor o nasleđivanju,

ugovorom. Tako: Vrhovni sud Srbije, Rev. 5152/01, 26. septembar 2002, navedeno prema: Antić, Đurđević 2003, 201.

¹⁹ ZON, čl. 200.

²⁰ Vrhovni sud Srbije, Rev. 2664/02, 20. jun 2002, navedeno prema: Antić, Đurđević 2003, 244.

što je pogrešno. Međutim, pošto se u praksi gotovo nikada ne dešava da davalac izdržavanja prenosi svoje pravo sticanja, ta mogućnost je izmakla pogledu srpskih pravnika, pa oni često uopšteno govore o neprenosivosti prava i obaveza obeju strana (Subotić-Konstantinović 1968, 150).

U kojoj meri će izdržavanje biti vezano za ličnost davaoca treba da zavisi od namere ugovornika koja je izražena u tekstu ugovora i načinu na koji se izdržavanje ostvaruje. Ukoliko je, na primer, obaveza davaoca ograničena na to da redovno donosi novac i namirnice primaocu izdržavanja, da mu plaća troškove stanovanja i angažuje treća lica da čiste i spremaju primaočev dom, onda se ne može razumno govoriti o tome da ličnost davaoca ima presudnu važnost za ostvarenje cilja ugovora. Jednostavno rečeno, usluge koje pruža davalac izdržavanja moglo bi da pruža, u istom obimu i kvalitetu, i neko treće lice. Ako bi se uprkos tome insistiralo na značaju ličnosti davaoca izdržavanja, to bi značilo da se ugovor o doživotnom izdržavanju približava ugovoru o nasleđivanju jer bi značaj ličnosti davaoca mogao da se pronađe samo u tome da primaocu nije svejedno ko će steći njegovu imovinu. Takav način gledanja na taj ugovor bio bi potpuno pogrešan.

Pošto je cilj ugovora da se primalac izdržavanja obezbedi do kraja života, mora se postaviti pitanje da li je za ostvarenje tog cilja značajna ličnost davaoca. To bi mogao da bude slučaj samo ako je to izričito predviđeno ugovorom ili ako je predviđeno da će ugovornici živeti u zajednici života. Samo u tim slučajevima može da postoji pretpostavka da je primalac izdržavanja kada je zaključivao ugovor naročito imao u vidu moralnu podršku i društvo određene ličnosti koja mu je posebno bliska. U tom smislu treba ograničiti pravila kojima se izražava lični karakter tog ugovora. Treba ga što više depersonalizovati da bi se garantovale pravna sigurnost i pravična razmena vrednosti između primaoca i davaoca izdržavanja. Emocijama ugovornika treba smanjiti pravni značaj koliko god je to moguće.

O tome je već iscrpno pisano u vezi sa raskidom ugovora zbog poremećenih odnosa, koji ozbiljno ugrožava pravnu sigurnost tog ugovora i koji zato treba ograničiti na slučajeve u kojima je ugovorena zajednica života između ugovornika, kao što je bilo pre Zakona o nasleđivanju iz 1995. godine, čime bi se postigla ravnoteža između značaja ličnog odnosa ugovornika i pravne sigurnosti (Vukotić 2017). Slično kao i pitanje raskida zbog poremećenih odnosa, treba dovesti u pitanje i pravilo kojim se nasledivost prava i obaveza davaoca izdržavanja grubo ograničava na njegove potomke i supružnika, nezavisno od okolnosti konkretnog slučaja.

To rešenje je problematično zato što naslednicima davaoca izdržavanja uskraćuje mogućnost da nastave s ugovorom i tako steknu naknadu za

izdržavanje, a ne predviđa čak ni njihovo pravo na naknadu za već učinjeno izdržavanje. S druge strane, obaveza isplate naknade za primljeno izdržavanje u slučaju prestanka ugovora zbog smrti davaoca izdržavanja mogla bi da bude veoma veliko opterećenje za primaoca izdržavanja, čak i ako se određuje u paušalnom iznosu kojim se vodi računa o primaočevim imovinskim prilikama. Naime, ukoliko se izdržavanje ostvarivalo dugi niz godina, naknada će morati da bude određena u značajnom novčanom iznosu. Posmatrano iz tog ugla, pravilo o prestanku ugovora zbog smrti davaoca izdržavanja ne odgovara interesima primaoca izdržavanja. Ako je namera zakonodavca bila da naslednici davaoca izdržavanja uopšte nemaju pravo na naknadu za učinjeno izdržavanje, pošto zakon o tome ćuti, onda je zakonska nepravda nepodnošljiva i suprotna osnovnom načelu građanskog prava da niko bez osnova ne sme da se obogati na tuđi račun.

5. NAKNADA ZA PRIMLJENO IZDRŽAVANJE

U komentaru Zakona o nasleđivanju Milan Kreč je izneo stanovište da je primalac izdržavanja dužan da isplati naknadu za primljeno izdržavanje ukoliko ne pristane da zaključi novi ugovor o doživotnom izdržavanju s naslednicima davaoca izdržavanja koji ne spadaju u kategoriju potomaka i supružnika, kako bi se sprečilo da se primalac izdržavanja neosnovano obogati izdržavanjem za koje neće dati nikakvu naknadu (1964, 407). Primalac bi, dakle, imao dužnost da u sopstvenom interesu zaključi novi ugovor o doživotnom izdržavanju s naslednicima davaoca, a povreda te dužnosti bila bi sankcionisana obavezom isplate naknade za primljeno izdržavanje.

Zakonom o nasleđivanju, međutim, predviđena je naknada za prethodno učinjeno izdržavanje samo za slučaj da naslednici koji mogu da preuzmu prava i obaveze davaoca izdržavanja iz osnovanih razloga odbiju da preuzmu doživotno izdržavanje. Prema odredbi čl. 205, st. 1 Zakona o nasleđivanju, bračni drugi i potomci davaoca imaju pravo na naknadu za učinjeno izdržavanje ako „nisu u stanju da preuzmu ugovorne obaveze“. Pošto je namera zakonodavca bila da zaštiti primaoca izdržavanja od situacije u kojoj bi mu izdržavanje pružala lica koja mu nisu bliska, može se pretpostaviti da je primalac zaštićen i od obaveze da plati naknadu za primljeno izdržavanje. Kada bi primalac bio dužan da plati naknadu za primljeno izdržavanje u svim slučajevima kada ugovor prestaje zato što davaoca nisu nasledili potomci i supružnik, interesi primaoca bili bi ugroženiji nego da je propisano pravilo o neograničenoj nasledivosti prava i obaveza davaoca izdržavanja. Prema tome, prema slovu Zakona o nasleđivanju, važi rešenje koje posebno štiti

primaoca izdržavanja tako što ga oslobađa obaveze plaćanja naknade za primljeno izdržavanje. Zakonodavac polazi od toga da raskid ugovora o doživotnom izdržavanju zbog smrti davaoca deluje *ex nunc* i da naslednici davaoca nemaju pravo na naknadu za primljeno izdržavanje osim u slučaju kada potomci i supružnik nisu u stanju da preuzmu obavezu izdržavanja (Subotić-Konstantinović 1968, 155). U stvari, pravila o raskidu ugovora o doživotnom izdržavanju zbog smrti davaoca uopšte nisu usmerena ka tome da se uspostavi imovinska ravnoteža između ugovornih strana nego služe socijalnoj zaštiti primaoca izdržavanja, odnosno potomaka i supružnika davaoca izdržavanja. Potomci i supružnik davaoca izdržavanja imaju pravo na naknadu samo ako nisu u stanju da nastave ugovor, tj. ako nemaju dovoljno prihoda ili nisu u stanju da rade, a i onda se ta naknada određuje „po slobodnoj oceni ceneći imovno stanje primaoca izdržavanja i onih koji su bili ovlašćeni na produženje ugovora“.²¹ Sud će, dakle, obavezati primaoca izdržavanja na naknadu samo ako je ona neophodna da bi se potomci i supružnik davaoca izdržavanja zaštitili od oskudice i samo u meri u kojoj obaveza isplate naknade neće ugroziti egzistenciju primaoca izdržavanja.

Takav pristup nije neobičan jer inače postoji svesna ili nesvesna težnja da se obaveza davaoca izdržavanja vrednuje manje od obaveze primaoca izdržavanja. Ugovor o doživotnom izdržavanju ozloglašen je u srpskoj javnosti kao sredstvo kojim se stiče nesrazmerna imovinska korist na štetu nemoćnih lica i njihovih naslednika. On se veoma često zaključuje, čak i između lica između kojih postoji zakonska obaveza izdržavanja, upravo zbog toga što se njime lako može steći velika imovinska vrednost (Marković 1981, 360). Pošto se u praksi često dešava da novčana vrednost izdržavanja bude daleko manja od vrednosti imovine koju davalac izdržavanja stiče, nastaje instinktivna sklonost da se veća pažnja posveti zaštiti interesa primaoca izdržavanja. Takav pristup je potpuno neopravdan jer ugovor o doživotnom izdržavanju treba posmatrati kao pravni okvir pravične razmene, a ne kao sredstvo koje favorizuje davaoca izdržavanja i koje zbog toga treba ograničavati i sputavati.

Kada se procenjuje vrednost obaveze davaoca izdržavanja, mora se imati u vidu da ta obaveza, po pravilu, podrazumeva sveobuhvatno staranje o potrebama primaoca izdržavanja. Vrednost izdržavanja retko je ograničena na novčane troškove izdržavanja i vrlo često obuhvata lično staranje o primaocu, posvećivanje vremena i pažnje, moralnu podršku, odnosno sve ono što je jednom starom i nemoćnom licu potrebno da bi se osećalo zbrinutim i zaštićenim. Kada se tome doda i činjenica da se obaveza izdržavanja

²¹ ZON, čl. 205, st. 2.

preuzima na neodređeno vreme koje može da obuhvati i nekoliko decenija, onda je jasno da je ne možemo *a priori* smatrati manje vrednom od obaveze primaoca izdržavanja.

Kada se interesi primaoca izdržavanja stavljaju na prvo mesto, time se pokazuje licemeran odnos prema ugovoru o doživotnom izdržavanju koji se zasniva na implicitnom stavu da taj ugovor nije pravni izraz pravične razmene već pravno sredstvo koje davaocu izdržavanja omogućava da neopravdano stekne veliku imovinsku korist. Takav stav je suštinski neosnovan jer ugovor o doživotnom izdržavanju može da odražava pravičnu ravnotežu interesa između davaoca i primaoca izdržavanja. On omogućava starim i bolesnim licima da sebi obezbede doživotnu pomoć i negu koju ne bi mogli da pribave na drugi način. U Srbiji su starosne i invalidske penzije male, mogućnost profitabilnog ulaganja novca u akcije i penziona fondove praktično ne postoji, dok su cene usluga staranja o starim i nemoćnim licima veoma visoke. Zato se mnogi ljudi odlučuju da svoju starost obezbede tako što će nekom bliskom licu od poverenja obećati svu svoju imovinu u zamenu za doživotno staranje. To ne znači da u praksi neće biti pokušaja da se ugovor o doživotnom izdržavanju zloupotrebi na štetu primaoca izdržavanja ili njegovih nužnih naslednika, ali srpsko pravo poznaje brojne ustanove kojima se takve zloupotrebe sprečavaju,²² tako da ne treba dozvoliti da one bace senku na celu ustanovu doživotnog izdržavanja.

Ako se, dakle, pođe od jednake vrednosti interesa davaoca i primaoca izdržavanja, mora se obezbediti naknada za primljeno izdržavanje u svim onim slučajevima u kojima ugovor prestaje da postoji bez krivice davaoca izdržavanja. Ukoliko ugovor o doživotnom izdržavanju prestaje smrću davaoca koga nisu nasledili potomci i supružnik, onda primalac treba da bude dužan da isplati naknadu za primljeno izdržavanje. Drugačije rešenje bi značilo da je primalac izdržavanja besplatno dobijao izdržavanje, što ne odgovara inicijalnoj nameri ugovornika, a nije ni pravično rešenje.

²² Kada ne postoji potreba za izdržavanjem već je ugovor o doživotnom izdržavanju zaključen kako bi se izigrala prava nužnih naslednika, reč je o simulovanom ugovoru koji ne proizvodi pravno dejstvo, pa će se smatrati da je zaključen običan ugovor o poklonu (čl. 66 ZOO). Dodatnu zaštitu pruža Zakon o nasleđivanju mogućnošću da se ugovor o doživotnom izdržavanju poništi ako za davaoca izdržavanja nije bilo neizvesnosti u pogledu dužine života primaoca izdržavanja (čl. 203 ZON). Zakon o nasleđivanju ograničava mogućnost zaključenja ugovora o doživotnom izdržavanju kada ulogu davaoca izdržavanja treba da preuzme lice koje se već u okviru svoje delatnosti ili zanimanja stara o potencijalnom primaocu izdržavanja – takav ugovor važi samo ako je dobijena prethodna saglasnost organa starateljstva (čl. 196 ZON).

Prema opštem pravilu obligacionog prava, kada se ugovor raskine, svaka strana duuguje povraćaj onoga što je primila po osnovu tog ugovora.²³ To pravilo proizlazi iz još opštijeg načela da niko ne može zadržati imovinsku vrednost koju je stekao bez pravnog osnova.²⁴ Zato nema sumnje da je rešenje koje oslobađa primaoca izdržavanja od obaveze da plati naknadu za primljeno izdržavanje u sukobu s temeljnim pravilima građanskog prava. Svestan tog problema, Kreč je predložio da se primaocu izdržavanja pripiše dužnost da zaključi novi ugovor s naslednicima davaoca izdržavanja, a da obaveza plaćanja naknade nastane tek ako on to ne učini. Bilo bi, međutim, daleko jednostavnije kada bi se predvidela neograničena nasledivost prava i obaveza davaoca izdržavanja, a ostavila mogućnost da naslednici odbiju da nastave izdržavanje ako za to nemaju mogućnosti.

Takvo rešenje mnogo više odgovara teretnom karakteru tog ugovora. Ličnost ugovornika ima presudan značaj za besplatna raspolaganja, kao što su, na primer, testamentarna raspolaganja, kod kojih u prvom planu stoji želja zaveštaoca da favorizuje određeno lice zbog posebnog ličnog značaja koje to lice ima za njega. Pošto ugovor o doživotnom izdržavanju ne sadrži besplatno raspolaganje, a svakako nije ugovor o nasleđivanju, ne treba pridavati preterani značaj ličnosti davaoca izdržavanja. Ukoliko je primaocu izdržavanja od presudne važnosti da prava i obaveze davaoca izdržavanja budu vezani za ličnost njegovog saugovornika, nasledivost se može isključiti izričitim ugovornom odredbom. U Zakonu o obligacionim odnosima polazi se od pretpostavke da obaveza ne prestaje smrću dužnika ili poverioca, osim ako nije nastala s obzirom na ličnost jedne strane.²⁵ To ostavlja mesta da se prava i obaveze iz ugovora izuzmu iz naslednopravne sukcesije. Međutim, ugovornici ne mogu da isključe nasledivost prava po osnovu neosnovanog obogaćenja ako je ugovor prestao smrću jedne strane. U tom slučaju, sve što je ta strana dala na osnovu ugovora koji je prestao treba da se vrati njegovim naslednicima. Jednostavnije rečeno, ako ugovor o doživotnom izdržavanju prestane smrću davaoca izdržavanja, onda njegovoj zaostavštini pripada pravo na povraćaj koristi koju je primalac izdržavanja stekao bez osnova, to jest po osnovu koji je otpao (*condictio ob causam finitam*).

Iako je, dakle, zakonodavac pokušao da zaštiti primaoca izdržavanja od obaveze plaćanja naknade za primljeno izdržavanje, može se tvrditi da ta obaveza nastaje po opštim načelima građanskog prava izraženim u odredbama Zakona o obligacionim odnosima, čija primena nije isključena

²³ ZOO, čl. 132.

²⁴ ZOO, čl. 210.

²⁵ ZOO, čl. 359.

Zakonom o nasleđivanju. Pravila o naknadi za ranije dato izdržavanje iz čl. 204 i 205 Zakona o nasleđivanju predstavljaju *lex specialis* samo za situaciju u kojoj naslednici ne žele da preuzmu ugovor iako bi to mogli da učine. Te odredbe određuju krug naslednika koji mogu da naslede poziciju davaoca izdržavanja i predviđaju pravo na naknadu za primljeno izdržavanje kada ti naslednici iz opravdanih razloga ne mogu da preuzmu obavezu izdržavanja. One čute o pitanju naknade u slučaju kada nema naslednika koji su ovlašćeni da preuzmu poziciju davaoca izdržavanja. Takvo ćutanje zakonodavca jednostavno nije dovoljno da se isključi primena opštih pravila o neosnovanom obogaćenju.

6. NEIMENOVANI UGOVOR O DOŽIVOTNOM IZDRŽAVANJU

U srpskom pravu su dozvoljeni tzv. neimenovani ugovori o doživotnom izdržavanju na osnovu kojih se imovina koja predstavlja naknadu za izdržavanje prenosi na davaoca izdržavanja odmah po zaključenju ugovora. Prilikom raskida takvih ugovora ne postavlja se samo pitanje naknade za primljeno izdržavanje nego i pitanje povraćaja ustupljene imovine. Raskid ne može delovati *ex nunc* jer bi to značilo da naslednici davaoca mogu da zadrže imovinu koju je davalac primio kao naknadu za doživotno izdržavanje uprkos tome što ugovor prestaje i što primalac ostaje bez izdržavanja. Ukoliko davalac izdržavanja umre, a njegovi naslednici neće ili ne mogu da preuzmu ugovor, ugovor se raskida *ex tunc* i svaka strana je dužna da vrati ono što je primila po osnovu ugovora (Subotić-Konstantinović 1968, 156).

Dozvoljenost ugovora o doživotnom izdržavanju na osnovu kojih se prenos imovine ostvaruje za života ugovornika potvrđena je načelnim mišljenjem Proširene opšte sednice Saveznog vrhovnog suda od 11. januara 1957. godine.²⁶ Prema tom mišljenju, ugovori o doživotnom izdržavanju na osnovu kojih se imovina odmah prenosi na davaoca izdržavanja mogu da se zaključuju prema opštim pravilima građanskog prava²⁷ i to u formi predviđenoj za promet nepokretnosti, bez solemnizacije ugovora od sudije

²⁶ Načelno mišljenje Proširene opšte sednice Saveznog vrhovnog suda, br. 8/57, 11. januar 1957, navedeno prema Kreč, Pavić 1964, 377.

²⁷ Zakonom o nevažnosti pravnih propisa donetih pre 6. aprila 1941. godine i za vreme neprijateljske okupacije oduzeta je pravna snaga svim predratnim pravnim izvorima, ali je ostavljena mogućnost da se pravila sadržana u njima i dalje primenjuju na pitanja koja nisu uređena novim zakonodavstvom, pod uslovom da nisu u sukobu s načelima socijalističkog ustavnog poretka.

koja je predviđena Zakonom o nasleđivanju.²⁸ U mišljenju se takođe ističe da se na takve ugovore analogno primenjuju pravila Zakona o nasleđivanju o raskidu ugovora zbog poremećenih odnosa, raskidu ili izmeni zbog promenjenih okolnosti i pravila o posledicama smrti davaoca izdržavanja. Ova poslednja pravila dovode u pitanje pravo davaočevih naslednika da zahtevaju naknadu za primljeno izdržavanje. Kao što je već istaknuto, zakonodavac uopšte ne predviđa pravo na naknadu kada se u ulozi naslednika nalaze lica koja ne mogu da preuzmu ugovor o doživotnom izdržavanju.

Zakonodavac takođe ništa ne govori o pravu primaoca izdržavanja da zahteva povraćaj ustupljene imovine, ali se to pitanje lako rešava primenom opštih pravila stvarnog prava. U srpskom pravu prenos svojine je kauzalan, tako da prenos gubi dejstvo ako osnov prenosa (*iustus titulus*) prestane da postoji (Stanković, Orlić 1999, 64–66). Raskidom ugovora zbog smrti davaoca izdržavanja pravo svojine na ustupljenoj imovini vraća se primaocu izdržavanja po samom zakonu jer je prestankom ugovora nestao pravni osnov za prenos svojine. Primalac izdržavanja ima svojinskopравни zahtev da stupi u posed ustupljene imovine, a ukoliko je reč o nepokretnostima, i pravo na brisanje upisa u korist davaoca izdržavanja u javnom registru.

Neimenovani ugovori o doživotnom izdržavanju sadrže jednu mogućnost koja rečito govori protiv vezivanja obaveze davaoca izdržavanja za njegovu ličnost, a to je mogućnost da se obaveza izdržavanja pretvori u realan (stvarni) teret. Pozicija davaoca izdržavanja mnogo je bolja ako odmah stekne imovinu primaoca izdržavanja jer on može slobodno da upravlja i raspolaze tom imovinom. S druge strane, primalac izdržavanja se nalazi u lošijoj poziciji: njegovi interesi su zaštićeni samo obligacionim pravom na izdržavanje. Kako bi se primalac izdržavanja zaštitio, ranije se obaveza izdržavanja često upisivala kao realni teret na ustupljenoj imovini, tako da bi svaki sticalac te imovine sticao i obavezu izdržavanja. U istoriji germanskih pravnih sistema doživotno izdržavanje kao realan teret bilo je najčešći oblik doživotnog izdržavanja, pa je zato i nastala izreka „stari će biti prodati sa zemljom“ (Subotić-Konstantinović 1968, 19).

²⁸ U Zakonu o nasleđivanju govori se o overi ugovora, ali se sistemskim tumačenjem te odredbe lako može zaključiti da je zakonodavac u stvari predvideo potvrđivanje, odnosno solemnizaciju ugovora od sudije jer je sudija dužan da upozori stranke na posebna pravna dejstva ugovora i da se postara da ugovor u svemu odražava njihovu nameru. Vid. ZON (1955), čl. 122, st. 4 i 5. Shvatanje da se neimenovani ugovor o doživotnom izdržavanju može zaključiti u običnoj pismenoj formi postojalo je sve do uvođenja javnobeležničke solemnizacije kao obavezne forme ugovora o prometu nepokretnosti. Videti Vrhovni sud Srbije, Rev. 1935/99, 9. jun 1999, navedeno prema: Antić, Đurđević 2003, 209.

Mogućnost pretvaranja obaveze izdržavanja u realan teret pokazuje da primaocu ne mora biti od presudne važnosti da ga izdržava tačno određeno lice. Njemu je mnogo važnije da bude adekvatno obezbeđen. Ako se obaveza doživotnog izdržavanja može pretvoriti u realan teret, onda to znači da ona može da bude prenosiva i kao obaveza obligacionog prava. Ne treba sporiti da u ovom ugovoru ličnost ugovornika ima veći značaj nego u drugim ugovorima obligacionog prava i da često može biti odlučujuća za ostvarenje cilja ugovora. Međutim, nasledivost pozicije davaoca izdržavanja ne treba unapred i beskompromisno ograničiti na način na koji je to učinio naš zakonodavac. Ugovornicima, a u krajnjoj liniji sudovima, treba dati mogućnost da pokušaju da pronađu rešenje kojim se najbolje ostvaruje ravnoteža između interesa primaoca izdržavanja i interesa davaočevih univerzalnih sukcesora.

7. ZAKLJUČAK

Ugovor o doživotnom izdržavanju ima nesumnjivo veliki praktični značaj i zaslužuje posebno i detaljno zakonsko uređenje. Zakonodavac je toga svestan još od 1955. godine i od tada nastoji da razvije i unapredi zakonska pravila o tom ugovoru. To se jasno može videti u brojnim novim pravilima koja su uneta u naše zakonodavstvo Zakonom o nasleđivanju iz 1995. godine. Uprkos tom angažmanu, neka pitanja su ostala neadekvatno ili nepotpuno uređena. Nasledivost prava i obaveza davaoca izdržavanja spada među njih. Pravila o pravnim posledicama smrti davaoca izdržavanja imaju tri velika nedostatka: 1) krug lica koja mogu da naslede poziciju davaoca izdržavanja određen je previše usko i previše kruto; 2) interes primaoca izdržavanja da odluči od koga će primati izdržavanje nije adekvatno zaštićen; 3) nije rešeno pitanje naknade za prethodno učinjeno izdržavanje u slučajevima kada se ugovor raskida.

De lege ferenda treba razmišljati o načinima da se ti nedostaci otklone. Pošto sadržaj prava i obaveza davaoca izdržavanja, u većini slučajeva, ne ukazuje na to da je reč o ličnim pravima i obavezama, nasledivost treba proširiti na sve naslednike davaoca izdržavanja, nezavisno od njihovog srodničkog ili bračnog odnosa s njim. Ukoliko bi zakonodavac želeo da zaštiti samo članove porodičnog domaćinstva davaoca izdržavanja, onda bi trebalo odrediti da poziciju davaoca mogu da preuzmu samo oni naslednici koji su živeli u zajednici s davaocem izdržavanja. Ipak, prvo rešenje više odgovara načelu nasledivosti imovinskih prava i obaveza i, u krajnjoj liniji, pruža jaču zaštitu imovinskim pravima.

U svakom slučaju, da bi se izrazio značaj ličnog odnosa između stranaka u tom ugovoru, naslednicima davaoca izdržavanja treba dati pravo da odluče

o tome da li žele da nastave s ugovorom, a njihovo pravo na naknadu za primljeno izdržavanje u slučaju raskida ugovora treba da zavisi od toga da li su imali opravdan razlog da odbiju da nastave ugovor (kao što je to uređeno *de lege lata*). Međutim, pravo da odluči o nastavljanju ugovora treba dati i primaocu izdržavanja kako se ne bi desilo da on bude primoran da ostane u ugovoru čak i kada nema poverenja u naslednike davaoca izdržavanja. Njegova obaveza da plati naknadu za već primljeno izdržavanje treba da zavisi od toga da li on ima osnovan razlog da odbije da ga izdržavaju naslednici davaoca izdržavanja, analogno pravilu koje važi za naslednike.

Može se predložiti i još strože rešenje koje bi značaj ličnog odnosa između ugovornika još više podredilo interesu pravne sigurnosti i načelu *pacta sunt servanda*. Naime, može se predvideti pravilo o sudskom raskidu ugovora prema kojem bi strana koja želi da raskine ugovor zbog smrti davaoca izdržavanja morala da dokaže da ima opravdan razlog zbog kojeg ne želi da se ugovorni odnos nastavi. Primalac izdržavanja koji želi da raskine ugovor morao bi da dokaže činjenice zbog kojih nema poverenja u naslednike davaoca izdržavanja. S druge strane, ukoliko naslednici davaoca ne žele da nastave ugovor, morali bi da dokažu činjenice zbog kojih nisu u stanju da nastave ugovor, na primer, da nemaju dovoljno prihoda, da žive u inostranstvu, da fizički nisu u stanju da ispunjavaju obavezu izdržavanja i sl. Ipak, takvo rešenje bi možda bilo suviše strogo za jedan ugovor koji se odlikuje bliskim ličnim kontaktom između stranaka. Dosadašnjoj sudskoj praksi i teorijskih shvatanjima više odgovara prvo rešenje, prema kojem svaka strana može slobodno da odluči o raskidu ugovora, dok se razlozima za raskid pridaje značaj samo u pitanju naknade za učinjeno izdržavanje.

Ta pravila, naravno, moraju da ostanu u senci osnovnog načela slobode ugovaranja koje garantuje mogućnost da se pitanje nasledivosti pozicije davaoca izdržavanja uredi voljom ugovornika na bilo koji način koji njima odgovara. Može se tvrditi da im to pravo pripada i prema sadašnjem stanju zakonodavstva jer pravila o pravnim posledicama smrti davaoca izdržavanja treba smatrati dispozitivnim normama. Iako tekst zakona ne ukazuje na mogućnost izmene tih pravila, ona služe zaštiti privatnih interesa primaoca izdržavanja i naslednika davaoca izdržavanja i zato njihovom cilju odgovara mogućnost da se ugovorom predvidi drugačije rešenje. Strankama u svakom slučaju treba savetovati da uredе to pitanje jer je zakonska regulativa neadekvatna i nepotpuna.

LITERATURA

- [1] Antić, Oliver B., Zoran M. Balinovac. 1996. *Komentar Zakona o nasljeđivanju*. Beograd: Nomos.
- [2] Antić, Oliver B., Dejan B. Đurđević. 2003. *Priručnik za nasledno pravo*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- [3] Brox, Hans, Wolf-Dietrich Walker. 2018. *Erbrecht*. München: Verlag Franz Vahlen.
- [4] Gavella, Nikola. 1990. *Nasljedno pravo*. Zagreb: Informator.
- [5] Đurđević, Dejan B. 2015. *Institucije naslednog prava*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- [6] Kreč, Milan, Đuro Pavić. 1964. *Komentar Zakona o nasljeđivanju*. Zagreb: Narodne novine.
- [7] Marković, Slavko. 1981. *Nasledno pravo*. Beograd: Službeni list SFRJ.
- [8] Stanković, Obren, Miodrag Orlić. 1999. *Stvarno pravo*. Beograd: Nomos.
- [9] Subotić-Konstantinović, Nevenka. 1968. *Ugovor o doživotnom izdržavanju*. Beograd: Naučno delo.
- [10] Svorcan, Slobodan. 1987. *Raskid ugovora o doživotnom izdržavanju*. Doktorska disertacija. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- [11] Vukotić, Miloš. 10/2017. Raskid ugovora o doživotnom izdržavanju zbog poremećenih odnosa. *Pravni život* 66: 755–772.

Miloš VUKOTIĆ, PhD

Assistant Professor, University of Belgrade Faculty of Law, Serbia

LEGAL CONSEQUENCES OF THE CAREGIVER'S DEATH IN A LIFE CARE CONTRACT

Summary

Serbian Succession Act provides that the position of a caregiver in a life care contract may be inherited only by their descendants and spouse. If other persons succeed the caregiver, or if descendants or spouse refuse to provide care, the contract is rescinded by operation of law. The right to compensation for received care is provided only if descendants or spouse have a justified reason for refusing to provide care. This article contains a critical analysis of this solution. The author shows that the restriction of heritability is too narrow, that the issue of compensation is inadequately resolved, and that the interests of care recipient are endangered because they cannot influence the fate of the contract. The author proposes a solution of unlimited heritability with the right of both parties to rescind the contract. The reasons for rescission would be taken into account when the issue of compensation is decided.

Key words: *Life care contract. – Heritability. – Rescission of contract. – Succession. – Unjustified enrichment.*

Article history:

Received: 9. 12. 2020.

Accepted: 15. 2. 2021.

UDK 336.244(497.11)

CERIF: S 111

DOI: 10.51204/Anali_PFBU_21109A

Vuk CUCIĆ, PhD*

ADMINISTRATIVE LAW CHALLENGES OF POST-CLEARANCE AUDIT IN SERBIA

Most imported/exported goods are not controlled by customs authorities at the border. This allows for the fast release of goods and the better functioning of international trade. The backbone of this system consists of customs declarations filed by the importers/exporters, selective control at the border, based on risk assessment, and the post-clearance audit (PCA) of the accepted customs declarations.

This paper deals with the questionable practice of the Serbian Customs Administration with regard to the conducting of the PCA, particularly its relation with the Law on General Administrative Procedure and the issues related to the classification of goods according to customs tariff.

The author identifies issues regarding the transparency, interpretation and implementation of the PCA in Serbia and contests the (internationally recognized) practice of changing the classification of goods in accepted customs declarations. The author proposes possible solutions for identified challenges.

Key words: Customs control. – Law on General Administrative Procedure.
– Post-clearance audit.

* Associate professor, University of Belgrade Faculty of Law, Serbia, vukcucic@ius.bg.ac.rs.

1. INTRODUCTION

Empty supermarkets shelves, no fuel at gas stations, no raw materials at factories—is this caused by war, international sanctions, pandemic, or some other disaster? None of the above. This doomsday scenario would occur if customs agencies around the world were to strictly and methodically control each and every cross-border shipment of goods. The consequent breakdown of supply chains would lead to economic collapse and devastate international trade.

This is why customs procedure functions completely differently. Its two pillars are selective border controls based on risk assessment and post-clearance (or post-release) audit (PCA). In order to enable the normal running of international trade, customs services worldwide rely on customs declarations provided by the importers/exporters of goods. On the basis of risk assessment, they decide which consignment of goods will be controlled and to which degree. The rest are released solely on the grounds of the submitted declarations. However, they can still be controlled *via* PCA, again, on the basis of risk assessment.

Post-clearance audit, also referred to as *audit-based control*, is defined in the Revised Kyoto Convention,¹ as a set of “measures by which the Customs satisfy themselves as to the accuracy and authenticity of declarations through the examination of the relevant books, records, business systems and commercial data held by persons concerned.” It is seen as “one of the most effective trade facilitation strategies available to border agencies as it enables the immediate release of imported cargo through the subsequent use of audit-based regulatory controls” (Widdowson, Preece 2013, v).

The Serbian Customs Law (CL)² regulates PCA in the same manner. Article 35 thereof, entitled “Post-release control”, prescribes that for the purpose of customs controls, the customs authority may verify the accuracy and completeness of the information given in a declaration, temporary storage declaration, entry summary declaration, exit summary declaration, re-export declaration or re-export notification, and the existence, authenticity, accuracy and validity of any supporting document and may examine the accounts of the declarant and other records relating to the operations

¹ World Customs Organization Revised Kyoto Convention (Chapter 2, Definitions, E3./F4.) Serbia has ratified this convention, *Official Gazette of the Republic of Serbia*, No. 70/2007.

² Carinski zakon [Customs Law], *Official Gazette of the Republic of Serbia*, Nos. 95/2018 and 91/2019. Official translation available at <https://www.mfin.gov.rs/User-Files/File/zakoni/2019/THE%20CUSTOMS%20LAW.pdf>, last visited 10 February 2021.

in respect of the goods in question or to prior or subsequent commercial operations involving those goods after having released them. Customs authority may also examine such goods and/or take samples where it is still possible for them to do so.

Selective border control and PCA are indispensable for the normal functioning of international trade. Nonetheless, their normative framework and, especially, everyday application raise certain questions from an administrative law viewpoint. This perspective is important given that CL Article 17, para. 14 provides that unless otherwise provided for by the CL, the provisions of the law that regulate general administrative procedure shall apply to the proceedings carried out by the customs authority. Hence, the customs procedure represents a special type of administrative proceeding and should therefore be in accordance with the Law on General Administrative Procedure (LGAP).³

Research of PCA is scarce and focusses mainly on the issues of prevention of tariff evasion (Moisé 2005, 22; European Court of Auditors 2017) and the obstacles and possibilities for increasing PCA efficiency, such as the improvement of risk management, as well as organizational, human and technical capabilities of the customs authorities to carry out PCA (Montagnat-Rentier, Parent 2012, 121; Sagareva 2013, 120–121; Hossain, Abu Yusuf 2019, 159; Gebreyesus 2020, 115–117).

The common trait of these research papers is their perspective: they all observe the PCA from the standpoint of the customs authority. In contrast, the angle of our research is different: we will concentrate on the difficulties the importers/exporters face during the PCA, i.e. we will try to shed light on certain regulatory and application issues that reduce the legal certainty and aggravate the legal position of the parties to the customs proceedings.

2. THE CUSTOMS ADMINISTRATION CASE-LAW

To understand the administrative law challenges we need to review the questionable case-law of the Serbian Customs Administration (CA). In particular, two cases⁴ will be examined. These two cases are chosen for

³ Zakon o opštem upravnom postupku [Law on General Administrative Procedure], *Official Gazette of the Republic of Serbia*, Nos. 18/2016 and 95/2018.

⁴ In actuality, from a procedural point of view, there were more cases, because there were six consignments of one type of goods (encompassed by the first case) and three consignments of the second type of goods (encompassed by the second case).

three reasons. Firstly, they are paradigmatic of the issues, which should be analyzed, i.e. they are in no way exceptional.⁵ Secondly, the author provided legal consultation in the mentioned cases, so he is quite familiar with them. Thirdly, the nature of the goods imported in these two cases differs with respect to the efforts required for their correct classification according to the Customs Tariff (see Section 7 *infra*).

In the first case, a company imported the *sticker collection albums FIFA World Cup South Africa 2010* and classified the albums and stickers under the same Customs Tariff number. There were several consignments of goods, none of which were controlled at the border. The importer's declarations were accepted and the goods released. After three years, the CA initiated a PCA. The type, quality and quantity of imported goods were found to be correct, but the classification was changed. Namely, the CA subsequently decided that the stickers should be classified under a higher Customs Tariff number due to the fact that the collection albums and stickers were sold separately. The customs declaration was amended and a higher customs rate was charged. The company was even prosecuted for a misdemeanor.

It is significant to emphasize that prior to the import of the goods, the CA issued two internal acts,⁶ which clearly stated that albums and stickers should be classified together under the same Customs Tariff number and it was this number that the company used for the goods classification. Subsequently, the Ministry of Finance⁷ issued an opinion,⁸ stating that the stickers should be classified under a higher Customs Tariff number.

Consequently, there were nine customs declarations, nine administrative appeals, and, in the second case, three judicial lawsuits.

⁵ For instance, the CA practice of changing the classifications in accepted customs declarations was the subject of two published judgments of the Supreme Court of Cassation – U 145/05, rendered on 2 November 2005 (<https://www.vk.sud.rs/sr-lat/u-14505>, last visited on 6 September 2020), and U 1926/05, rendered on 15 December 2005 (<https://www.vk.sud.rs/sr-lat/u-192605>, last visited on 6 September 2020). The author discussed this issue with a representative of an association of foreign companies, who confirmed that this CA practice is not uncommon. Unfortunately, most of these cases had no judicial review as a consequence, given that importers value good relations with the CA (ensuring fast release of goods) more than legal certainty.

⁶ CA's acts UC 01/1.1 No. D-12592/1, adopted on 11 July 2006, and UC 148-11439-01-2/2010, adopted on 6 April 2010.

⁷ The CA is an authority within the ministry [*organ uprave u sastavu ministarstva*]. It is not an internal organizational unit of the ministry, but it is dependent on the ministry, which oversees its work and acts as the authority of second instance.

⁸ Opinion No. 413-00-1212/2010-04, 23 April 2010.

In the second case, a company imported *pneumatic tire protectors*. A tire protector is a special material added as an outer layer on pneumatic tires, with the aim of preventing tire rupture. For 10 years, the company imported the same tire protectors under the same Customs Tariff number. In the meanwhile, the law regulating the Customs Tariff was amended and the Government adopted a decree on harmonization of nomenclature. The vagueness of the amendments finally led to a decision of the Administrative Court⁹ stating that during the relevant period of time (2006–2010), it was possible for the relevant goods to be legally classified in two Customs Tariff numbers and that choosing either of them did not represent incorrect classification. In spite of such a judicial decision, the CA changed the classification in the approved customs declaration and charged a higher customs rate for imported goods.

3. INFRINGEMENT OF THE ADMINISTRATIVE LEGAL PRINCIPLES

Certain aspects of customs proceedings — and in particular CA practices — contravene some of the basic principles of administrative proceedings contained in the LGAP and the principles of the functioning of the public administration proclaimed in the Law on State Administration (LSA).¹⁰

In addition to the principles mentioned in this section, in the two cases described in Section 2, the CA infringed *the principle of finality of administrative acts*. This violation is elaborated in Section 4 below.

3.1. The Principle of Truth

One of the basic principles of administrative proceedings in Serbia is the principle of truth. According to LGAP Art. 10, para. 1, the competent authority is required to correctly, truthfully and completely determine all the facts and circumstances significant for lawful and appropriate decision-making. This is to say that the administrative proceeding in Serbia is inquisitorial. The authority has to determine the complete and accurate state of facts in each and every case. In Serbian theory this principle is referred to as the principle of *material truth* (Tomić, Milovanović, Cucić 2017, 31–32).

⁹ Administrative Court, Judgment No. 9 U 8944/2011, 3 November 2011, contained in the Paragraph Lex database.

¹⁰ Zakon o državnoj upravi [Law on State Administration], *Official Gazette of the Republic of Serbia*, Nos. 79/2005, 101/2007, 95/2010, 99/2014, 47/2018, and 30/2018.

Nevertheless, there are laws regulating certain special policy domains, i.e. certain special administrative proceedings, which apply the principle of *formal truth* (Stjepanović 1978, 577). An example is the procedure of the Business Registers Agency, which decides on the basis of the documents provided by the parties, without examining the accuracy of the facts contained therein.

The customs procedure is, obviously, based on the principle of formal truth. In a vast majority of instances, the CA does not check the accuracy of the data contained in customs declarations. Save for the cases where the risk assessment requires them to act, they just accept declarations and release the goods.

The issue arising here is a consequence of inadequate regulation of the principle of truth in the LGAP. The basic principle of administrative proceedings contained in the LGAP must be applied in all of the special administrative proceedings, including customs proceedings (LGAP Art. 3). The legislator's rigid approach to the regulation of the principle of truth in the LGAP has caused problems in all special administrative proceedings in which the complete determination of the facts in each case is not possible. This is certainly the case with customs proceedings, otherwise we would be forced to reverse to the apocalyptic scenario depicted at the beginning of this paper.

3.2. Transparency of Administrative Work

Article 11, para. 1 of the LSA proclaims that *the work of the state administration is public*, i.e. transparent.

Regrettably, the CA *does not publish its internal acts*, which are used for interpretation of the Customs Tariff. These acts are used by its employees on a daily basis for clearance of goods, particularly for classification of goods. Moreover, the CL gave these interpretative acts the strength of a formal source of law. Namely, CL Art. 24, para. 9, it. 1 stipulates that the customs authority shall revoke binding tariff information,¹¹ i.e. a guarantee given to the importer with respect to the Customs Tariff classification of a particular consignment of goods (CL Art. 23), if it is no longer compatible with the interpretation of any of the nomenclatures. Consequently, the interpretation of the Customs Tariff, i.e. CA internal (interpretative) acts, is given the same legal significance as the amendment of the law regulating the Customs Tariff.

¹¹ Binding tariff information is a type of guarantee act, regulated by GAPA as well (Davinić, Cucić 2017, 232–234).

Nevertheless, the CA never publishes its internal acts, thus breaching the principle of transparency and decreasing legal clarity and certainty.

Furthermore, in practice, the only entities with access to these internal acts outside the CA are the *forwarders*. This breaches another principle of the functioning of public administration—the *principle of professionalism, impartiality and political neutrality*. Art. 8 of the LSA stipulates that in their work the state administrative authorities must act in accordance with the rules of their profession, impartially and politically neutral, and that they are obliged to provide all parties with equal legal protection in the process of realization of their rights, duties, and legal interests. Clearly, importers/exporters are not given equal legal protection in the clearance process. They are practically forced to use the services of forwarders because they do not have access to the internal acts clarifying the Customs Tariff classification.

In addition, the practice of supplying only forwarders with these internal acts could cause a potential problem in *Serbia's EU accession process*. Namely, in a case brought before the European Court of Justice by the European Commission against Italy,¹² the Court found that high remunerations for forwarders' services did not represent a charge having effect equivalent to tariffs (which are forbidden in pertinent EU legislation) because the use of forwarder services was not mandatory. The parties could have filled-in and filed the customs declarations themselves (Đorđević, Jovanović 2019b, 85). It is questionable whether engagement of forwarders in the customs proceeding in Serbia is truly optional. The CL does not require importers to use their services, but this might appear to be indispensable in a situation in which only they possess the CA internal acts necessary for correct classification of imported goods. This might arise as an issue in the process of harmonization of the Serbian legal system with the *acquis communautaire*.

Consequently, the lack of transparency with regard to the CA internal acts is aggravated by the fact that there is a vested interest of an entire industry of forwarders to maintain the *status quo*, i.e. not to have these essential interpretative acts publicly available.

3.3. The Principle of Aiding the Party

Article 8, paras. 1 and 2 of the LGAP provide that an administrative authority must *ex officio* take care that the ignorance of a party is not detrimental to its legal position. Furthermore, administrative authorities are obliged to alert a party when it learns and assesses that, on the basis of the

¹² ECJ, *Commission of the European Communities v. Italian Republic*, C-119/92.

facts of the case, a party has a legal ground to realize certain rights or legal interests.

*Failing to notify the importer/exporter about the tariff misclassification of the goods represents a breach of this basic principle of administrative procedure (see Section 7 *infra*).*

4. INAPPROPRIATE MANNER OF SETTING THE PCA TIME LIMIT

The CL does not prescribe an explicit time limit for PCA. The Ministry of Finance has issued an opinion,¹³ stating that a PCA may be conducted at any time within the time limit set for keeping customs records. According to CL Art. 37, for the purposes of customs control, the person concerned is required to keep the documents and information required for customs formalities for at least three years.

Consequently, *the time limit for PCA is set indirectly, through the time limit for the records keeping*. This manner for setting the deadline can be found in other jurisdictions as well, e.g. in the US and the UK (Clark 2017, 62, fn. 3).

Nonetheless, the indirect determination of the deadlines for PCA is inappropriate because it raises more questions than it provides answers.

Is the CA allowed to conduct a PCA after the records keeping time limit has lapsed, provided that the person concerned has kept the records longer? What if the necessary information can be found in a third party's records (e.g. after three years the importer sold the goods to the company, which will keep the invoices and receipts for another three years)? What if the information necessary for the PCA is contained in the accepted customs declaration kept by the CA? This is precisely what happened in the two described cases. The classification of goods, which was changed in the PCA, was contained in the declaration. If the CA decides to conduct a PCA in all these situations, despite the fact that the records keeping deadline has lapsed, can the party raise a defense of the lapse of a statutory limit before the Administrative Court? Even if the Administrative Court wanted to accept this objection, on what legal grounds could it do so?

The mentioned issues lead us to the conclusion that the principle of legal certainty necessitates setting of an explicit time limit for PCAs.

¹³ Opinion, No. 481-00-00024/2010-17, 30 April 2010, contained in the Paragraph Lex database.

5. VIOLATIONS OF ADMINISTRATIVE PROCEDURE RULES

In the two cases described in Section 2, the CA conducted a PCA, changed the classification of goods in the previously accepted customs declarations, and issued new decisions, charging additional tariffs. However, the CA rendered the new decisions without quashing the previous decisions, thus breaching relevant procedural rules. In particular, it violated *the principle of finality of administrative acts (načelo pravnosnažnosti)*, contained in LGAP, and the *rules on removal of illegal customs administrative acts*, stipulated in the CL.¹⁴

5.1. Breach of Principle of Finality

Article 17, para. 14 of the CL prescribes that unless it is otherwise provided for by the CL, the LGAP provisions shall apply to the proceedings carried out by the customs authority. Accepted customs declaration (Art. 150 CL) represents an administrative act favorable for the party. It is a special type of administrative act called *note on the document (zabeleška na spisu)*. Article 142 of the LGAP stipulates that in cases in which an administrative authority accepts a party's request and this has no influence to the public interest and the interests of third persons, the decision can consist only of the acceptance recorded as a note on the document.

The *principle of finality of administrative acts* is contained in LGAP Art. 14. According to this principle, a decision (administrative act) that is no longer challengeable before a higher administrative authority or before the Administrative Court—is final. If a final administrative act decides on the rights and/or duties of a party, it can be quashed (removed *ex tunc*), cancelled (removed *ex nunc*), or amended only in the cases provided by the law. This is to say that particular extraordinary legal remedies, either prescribed by the LGAP or by a law regulating special administrative proceedings (in this case the CL), must be used for the removal or amendment of such a final administrative act. Put differently, this is the principle of *ne bis in idem* in administrative proceedings. Before deciding again on a case, a previous decision regulating the case must be removed.

¹⁴ These cases were decided on the basis of the previous Customs Law (*Official Gazette of the Republic of Serbia*, Nos. 18/2010, 111/2012, 29/2015, 108/2016 and 113/2017), but since the relevant provisions on the PCA and legal remedies (Arts. 14 and 103 of the previous Customs Law) did not change in the current CL, the provisions of the latter are referenced (Arts. 19 and 35 of the current CL).

Given that in the mentioned cases the accepted customs declarations were no longer challengeable by administrative appeal or judicial review, the CA had to utilize legal remedies prescribed by the CL or the LGAP to quash them. Instead, the CA simply rendered new resolutions in the same administrative matters, thus infringing the principle of finality.

5.2. Failure to Apply Adequate Legal Remedies

As noted previously, when issuing new decisions, the CA *applied only the provision regulating the PCA*. More problematically, the Administrative Court upheld this interpretation of the relevant law.¹⁵ This would serve as an impetus to CA to pursue this incorrect and illegal practice of conducting PCAs. Finally, the entire matter is aggravated by the fact that an explicit time limit for PCA has not been set (see Section 4 *supra*). Thus, arguments for the amendment of the Administrative Court's legal stance must be provided.

Article 35, para. 3 of the CL stipulates that where "the post-clearance examination of the declaration, or of the clearance, indicates that the provisions governing the customs procedure concerned have been applied on the basis of incorrect or incomplete information, *the customs authority shall, in accordance with customs and other provisions in force, take the measures necessary and issue appropriate decisions* to regularize the situation and align the legal situation with the newly established circumstances."

It is clear from the wording of the cited provision that the accepted customs declaration containing incorrect or incomplete information, can be removed only on the basis of the legal remedies prescribed in the CL and the LGAP.

The Customs Law, indeed, states in Article 19 (Annulment of Favorable Decisions) that the customs authority shall annul a decision favorable to the holder of the decision if all the following conditions are fulfilled: 1) the decision was taken on the basis of incorrect or incomplete information; 2) the holder of the decision knew or ought reasonably to have known that the information was incorrect or incomplete; 3) if the information had been correct and complete, the decision would have been different.

Alternatively, though it would have been redundant, the Customs Authority was able to utilize certain extraordinary legal remedies from LGAP.¹⁶

¹⁵ Administrative Court, case No. 7 U 3571/16, 10 August 2017. Author obtained this decision as a consultant in the relevant case.

¹⁶ Improper classification of goods could have been treated either as an appearance of a new relevant fact or as an incorrect application of the substantive law. In

CA was not authorized to issue a new decision without quashing the previously accepted customs declaration. In other words, the provision regulating the PCA was not sufficient for the issuance of a new decision and charging an additional tariff.

This can be concluded from the *systematic interpretation of the CL*, i.e. the interpretation of the relation between articles 19 and 35 thereof. The wording of these two provisions indicates that they relate to the same form of illegality—clearance based on of incorrect or incomplete information. What was the purpose of Art. 19 if Art. 35 was sufficient ground for quashing an accepted customs declaration? Even if one were to claim that both provisions allow quashing of decisions, another logical problem would arise. This claim leads to the conclusion that in one situation (Art. 35) quashing requires only the existence of incorrect or incomplete information, while in the other (Art. 19), additional conditions are required: that the holder of the decision knew, or ought reasonably to have known that the information was incorrect or incomplete, and had the information been correct and complete—the decision would have been different.

Therefore, the only interpretation giving sense to both Art. 35 and Art. 19 of the CL is that Art. 35 is legal ground for the CA to alter or supplement the information contained in accepted customs declarations. This then serves as a basis for the application of Art. 19 or another legal remedy from the CL or the LGAP.

This was actually confirmed in the *Explanation of CA*¹⁷ explicating the application of the provision regulating the PCA. The explanation, inter alia, states: “About each conducted PCA, the customs authority prepares minutes (...) The minutes contain information on the conducted control and the facts established during the control, with enclosed documents and evidence gathered during control, which *serve as a basis for the issuance of decisions in accordance with customs and other regulations, as well as decisions applying extraordinary legal remedies prescribed by the General Administrative Procedure Act.*”¹⁸

the former case, the CA could have reopened the case (LGAP Art. 176, para. 1, it. 1), while in the latter, it is authorized to use the legal remedy entitled Quashing of a Non-Appealable Decision (Art. 183, para. 2 LGAP). For extraordinary legal remedies in the LGAP see Koprić *et al.* 2016, 93–96.

¹⁷ Explanation of CA, *Official Gazette of the Republic of Serbia* 01/3 No. D-12495/1, 30 September 2004,

¹⁸ *Ibid.* Translated by author. Italics added.

Similarly, Article 7, section 5.3 of the World Trade Organization's Trade Facilitation Agreement states that the information obtained in the course of a PCA may be used in further administrative or judicial proceedings.

To sum up, the PCA is a fact-finding tool that serves as grounds for the application of relevant legal remedies.

6. LACK OF LEGAL CERTAINTY WITH RESPECT TO THE CLASSIFICATION OF GOODS

In the first case described in Section 2, the CA issued an internal act prescribing that collection albums and stickers represent one product for customs and tax law purposes. The Ministry of Finance later changed this interpretation of the Customs Tariff, deciding that the stickers shall be considered as a separate product and entail a higher tariff. Once this change occurred, it triggered a PCA of the accepted customs declarations and the payment of additional tariff.

Consequently, the importer, a company abiding by the CA rules, was controlled, additionally financially burdened, and even charged and later found guilty of a misdemeanor.

None of this would have happened, had the CA applied the relevant legislation.

According to Art. 3a of the Rulebook on the Manner of Realization of Actions and Measures in the Process of Control of Accepted Customs Declaration,¹⁹ the CA "assesses whether a person obliged to pay the subsequently determined tariff, acted in accordance with the regulations, decisions and measures relating to the customs, published in a manner prescribed in Art. 4 of the Customs Act, and whether the person abided by the measures of the customs supervision and particular actions and orders of the customs authority and *shall not require such persons to pay the subsequently determined tariffs, which appeared by the time the person found out about it or by the time the person ought to have known that the information contained in the customs declaration was incorrect.*"²⁰

¹⁹ Pravilnik o načinu sprovođenja radnji i mera u postupku kontrole prihvaćene deklaracije [Rulebook on the manner of realization of actions and measures in the process of control of accepted customs declaration], *Official Gazette of the Republic of Serbia*, Nos. 53/2004 and 95/2007.

²⁰ *Ibid.* Translated by author. Italics added.

This provision was subsequently added to the Rulebook (marked as Art. 3a) with the aim of preventing customs authorities of charging additional tariffs *if an importer relied on and complied with CA regulations and acts*. The intention of the legislator was to ensure legal certainty and to undertake its responsibility for changing the rules.

Such behavior by the CA is also not permitted under the CL. Namely, CL Art. 35, para. 4 stipulates that the provisions of the law governing the implementation of inspection supervision shall apply *mutatis mutandis* to the PCA.

The regulation application act [*akt o primeni propisa*] is defined in Art. 3, para. 1, it. 7 of the Law on Inspection Supervision.²¹ The regulation application act is an act in the form of an opinion, explanation, answer to a question, recommendation or otherwise entitled act, relating to the application of a law or other regulation issued by a competent authority. According to Art. 31 of the Inspection Supervision Act, a supervised entity cannot be subject to corrective or repressive administrative measures if it acted in accordance with the regulation application act. Moreover, pursuant to the same provision, if the supervised entity, which complied with the regulation application act, is charged with a misdemeanor or a crime, it shall be considered that it acted in legal error.

In the case at hand, the importer (supervised entity) acted in accordance with the relevant internal act (regulation application act), thus it should not have been charged and sanctioned.

This case, along with the general lack of transparency, i.e. the failure of CA to publish its internal interpretative acts, shows a lack of legal certainty in customs proceedings.

7. CHANGE OF CUSTOMS TARIFF CLASSIFICATION

The guidelines for the application of the Revised Kyoto Convention state that a PCA should generally be conducted for compliance verification purposes in the areas of, inter alia, tariff classification (World Customs Organization 2000, 22). The possibility of the post-release control of the tariff classification is also recognized in theory (Clark 2017, 55).

The Serbian CA follows the same approach: it changes the tariff classification, as in the cases described in Section 2.

²¹ Zakon o inspekcijском nadzoru [Law on Inspection Supervision], *Official Gazette of the Republic of Serbia*, Nos. 36/2015, 44/2018 and 95/2018.

Nevertheless, one must ask oneself *whether changing the tariff classification*²² *should be allowed and under what circumstances*. What should be the consequences? How should the conflict between this possibility and the need for legal certainty be resolved?

To begin answering these questions, one should start with the interpretation of the purpose of the PCA. Article 2, para. 1, it. 4 of the CL stipulates that the CA shall aim to maintain a *proper balance between customs controls and facilitation of legitimate trade*. Accordingly, the goal of the PCA is to enable the CA to release goods as soon as possible, while at the same time retaining the option of subsequently rectifying errors that might occur. This goal is unquestionably justified.

However, the consequent decrease of the quality of work and responsibility of the CA has questionable justification.

Namely, as was elaborated in the introduction, it is not possible nor opportune for the CA to control each consignment of goods. To be precise, it is not possible and opportune to control the reported type, quantity and quality of each consignment of goods. No customs authority in the world has the necessary human and technical resources for such an undertaking. The same presumably applies to the control of the classification of goods provided by importers/exporters in customs declarations.

Nevertheless, there are *two important differences between the control of the type, quality and quantity of goods*, on the one hand, and *the control of the classification of goods*, on the other. Firstly, the control of the former requires the actual border search of the transport vehicles and goods, while the latter necessitates only desk control of customs declarations. The second difference is in the realm of administrative law. Determination of the exact type, quality and quantity of imported or exported goods represents establishment of the facts of the case in administrative proceedings. Classifying the goods within the Customs Tariff represents administrative law decision-making, i.e. legal qualification of the established facts.

The fact that the classification of goods represents the legal qualification of the determined facts of the case has two consequences.

The first consequence is the application of the principle of finality (*ne bis in idem*), i.e. the duty of the CA to utilize adequate legal remedies to remove accepted customs declarations. Unfortunately, given the fact that the CA does

²² The same applies to the matter of origin and preferential treatment of goods, but we focused here only on the tariff classification due to the fact that it was the subject of a PCA in the two cases mentioned in Section 2.

not respect the *ne bis in idem* rule of administrative procedure (see Section 5 *supra*), a major logical discrepancy arises. Specifically, the party that *obtained binding tariff information* (CL Arts. 23 and 24) *has better legal protection* than the party that actually imported/exported the goods. According to CL Art. 24, para. 11, if binding tariff information is revoked due to, among other reasons, the change of the tariff interpretation (i.e. change of internal acts), such information may still be used in respect to binding contracts that were based upon it and were concluded before it ceased to be valid or was revoked. We saw that when the interpretation related to the classification of collection albums and stickers changed, importers that had already cleared the products, were subsequently controlled, charged additional tariffs, and sanctioned for a misdemeanor.

The second consequence is the *de facto* introduction of a *notification system* in customs proceedings. This is a system in which the parties are responsible for compliance with the law and they notify the authorities of the way they interpreted and applied the law, while the administration retains the power to subsequently decide on the matter. In practice, by failing to properly apply the LGAP (as well as the CL), the CA operates essentially in a manner similar to a notification system. It transfers its responsibility for administrative law decision-making to the parties by not controlling the goods classification before the acceptance of customs declarations. Parties take on the risk of appropriate classification and must live with the fact that the CA can change its opinion, change its internal interpretative acts, and charge an additional tariff. One must also take into account the potential for abuse of power here. The administration, i.e. the State, could potentially use this possibility for gathering additional revenue when needed. All it has to do is change its interpretation of the Customs Tariff. This resembles the sword of Damocles over the importers' heads.

Classifying goods within a customs tariff is not always an easy task. For instance, the case law of the European Court of Justice demonstrates just how difficult this issue can be in practice (Đorđević, Jovanović 2019a, 50–61). Furthermore, the case described in Section 2, concerning pneumatic tire protectors can also serve as evidence. Classification in that case required very sophisticated knowledge of chemistry and production technology. The reason (as understood by the author) for re-classification of the goods was the different method of application of the protector to the tire. In one case it was a “cold process”, while in the other it required heating of the protector. Be as it may, it would be unreasonable to expect the CA border employee to have the necessary knowledge for its proper tariff classification.

On the other hand, there are cases in which classification is not so difficult, yet the CA still resorted to re-classification. The other case described in

Section 2 can substantiate such an assertion. Namely, the CA changed the tariff classification of the stickers with the explanation that it realized from the contracts concluded after the release of the goods that the stickers and collection albums were sold separately. This is a completely different situation. Even children collecting stickers understand that the collection albums and the stickers are sold separately and that the total number of stickers exceeds the total number of empty slots in the collection albums. This is the whole point of collecting the stickers and swapping them.

Having presented criticism, we must change the standpoint and admit that even control of only the classification of goods in each and every customs declaration at the border is not feasible for the Serbian CA, taking into account its human and technical resources. Nonetheless, this problem has to be recognized and, in our opinion, *a better balance between the competing interests has to be found*. Shifting full responsibility to parties is not a sound legal choice. In the concluding section we will offer a potential solution, which might ameliorate the situation.

8. CONCLUDING REMARKS AND A POTENTIAL WAY FORWARD

The legislative regulation and the practice of the PCA in Serbia are in breach of several basic administrative law principles: the principle of truth, transparency of administrative work, the principle of aiding the party, and the principle of finality of administrative acts (*ne bis in idem*). The time limit for its realization is not defined properly. The CA fails to utilize adequate legal mechanisms (remedies) when removing accepted customs declarations that contain incorrect or incomplete information. The legal certainty is seriously threatened by the fact that the CA changes its interpretations of the Customs Tariff (internal interpretative acts) and then controls and sanctions the importers/exporters who had acted in accordance with the previous interpretation. All the mentioned infringements of the administrative and customs law stem from four issues: 1) the CA does not publish its internal acts, used for interpretation of Customs Tariff; 2) the CA changes its interpretations and does not take responsibility for the change; 3) the CA fails to use legal remedies prescribed by the CL and the LGAP when conducting PCAs; and 4) the time limit for conducting PCA is prescribed inadequately.

The solution for the first three issues is proper application of existing legislation. The CA should publish all its internal acts used in the interpretation of the Customs Tariff. If an interpretation has to change, e.g. because of a judgment handed down by the Administrative Court (CL Art. 24, para. 9, it. 2), the State should take responsibility and not quash administrative acts

(accepted customs declarations) on that basis. If necessary, the CA should only remove them for the future (*ex nunc*). When removing accepted customs declarations due to incorrect or incomplete information contained within them, the CA should use adequate legal remedies, prescribed by the CL and the LGAP.

As to the fourth issue, a strict time limit for the realization of PCA should be prescribed in the CL and it should be applied directly to the PCA. The shorter the time limit, the better for the parties and legal certainty.

These amendments to the practice and regulation of the customs proceeding would increase legal certainty and strike a finer balance between the engaged interest of the State and the parties.

Finally, the Serbian CA treats the classification of the goods contained in customs declarations as any other, factual information (type, quality and quantity of the goods) and does not control it before clearance, even when this is possible. We cannot equate this with mentioned breaches of law, since all customs authorities in the world acts in the same manner, and international conventions, such as the Revised Kyoto Convention, do not forbid such behavior. Nevertheless, we can point out this as an issue. Also, the lack of will to ameliorate the situation cannot serve as an example of good administration. Giving parties a false sense of legal certainty and then not refraining from changing the goods classification and charging additional tariffs, reminds us of an old Mickey Mouse comics, in which Scrooge McDuck, Donald Duck's wealthy uncle, *allows the audience to enter the cinema for free, but once the movie ends charges them to exit.*

How then might the customs authorities deal with the issue of classification, given their workload? One way is to rely on information and communication technologies (ICT) to compensate the deficiency of human resources. Namely, the Revised Kyoto Convention stipulates that the Customs shall use information technology and electronic commerce to the greatest possible extent to enhance Customs control (Standard 6.9 of the General Annex).

One solution is the *application of software* that would be largely filled out by the importers/exporters. The software would allow the parties to submit electronic customs declarations and at the same time assist them in the process.²³ In addition to the type of the goods, the software should contain information regarding particular makes and models of the

²³ This type of software is called a *legal expert system*. Among other things, legal expert systems help public authorities make decision, as well as parties in legal proceedings by providing legal advice or an estimate of success in a proceeding.

product. Each time a company wants to import/export a good, the system would indicate whether that particular product was already imported/exported and how it was classified. Additionally, the system should indicate whether the classification had been verified by the CA. If it had been, then the party would be protected as if abiding by a published interpretation of the Customs Tariff. If not, then the party would be aware of the risk that this entails. On the other hand, if a product is imported/exported for the first time, the software should raise a red flag to warn the CA to check and verify the classification of the goods as soon as possible. Furthermore, the software could help the CA by applying the algorithms prioritizing PCAs for particular consignments. Such an algorithm should take into account the fact whether the product was imported/exported for the first time, how many consignments there have been, what is their overall value, etc. Differently put, the software should give precedence to the cases in which the state stands to lose the most, if a party deliberately misclassified the goods to a lower tariff or in which the importer/exporter stands to lose the most due to unintentional misclassification.

Introducing such a software would *not require increasing human resources* and would allow for better use of the existing ones. In addition, it would *increase the level of legal certainty, decrease compliance costs, and abolish forwarders monopoly.*

REFERENCES

- [1] Clark, Russell. 1/2017. The World Trade Organization's Trade Facilitation Agreement and Post-Clearance Audit – What Are the Benefits and Challenges?. *Estey Journal of International Law and Trade Policy*: 50–62.
- [2] Davinić, Marko, Vuk Cucić. 2017. The European Administrative Space – Instrument for Transforming the Serbian Administrative Law System. 223–246 in *Enlargement of the European Administrative Space. Public Administration Reforms on the road to E.U. Membership*, edited by Ani Matei, Cristina Sandu, Mauritius: Scholars' Press.
- [3] Đorđević, Milena, Marko Jovanović. 2019a. Neki instituti carinskog prava Evropske unije u svetlu prakse Evropskog suda pravde i tela za rešavanje sporova Svetske trgovinske organizacije. 41–75 in *Pravo Svetske trgovinske organizacije*, Belgrade: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- [4] Đorđević, Milena, Marko Jovanović. 2019b. Nekarinske mere zaštite kao mere ograničenja slobode trgovine robom u svetlu prakse Evropskog

- suda pravde i tela za rešavanje sporova Svetske trgovinske organizacije. 77–105 in *Pravo Svetske trgovinske organizacije*, Belgrade: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- [5] European Court of Auditors. 2017. *Special Report: Import procedures: shortcomings in the legal framework and an ineffective implementation impact the financial interests of the EU*, https://www.eca.europa.eu/Lists/ECADocuments/SR17_19/SR_CUSTOMS_EN.pdf (last visited 17 September 2020).
- [6] Gebreyesus, Samuel Atsibha. 6/2020. Assessment of the Challenges of Post Clearance Audit in Ethiopian Revenue and Customs Authority (a Case of Mekelle Branch office). *Research Journal of Finance and Accounting* 11: 112–119.
- [7] Hossain, Mohammad Akbar, Mohammad Abu Yusuf. 1/2019. Application of post-clearance audit (PCA) as a trade facilitation tool in Bangladesh: Challenges and needed initiatives. *World Customs Journal* 13: 153–164.
- [8] Koprić, Ivan, Polonca Kovač, Vedran Đulabić, Jasmina Džinić. 2016. *Legal Remedies in Administrative Procedures in Western Balkans*, Danilovgrad: Regional School of Public Administration.
- [9] Moisé, Evdokia. 2005. Trade Facilitation Reforms in the Service of Development: Country Case Studies, *OECD Trade Policy Papers*, No. 12, Paris: OECD Publishing.
- [10] Montagnat-Rentier, Gilles, Gilles Parent. 3/2012. Réforme et modernisation des douanes en Afrique subsaharienne francophone, 1995–2010. *Revue d'économie du développement*: 105–146.
- [11] Sagareva, Dariya. 3/2013. Features of the Post-Clearance Audit in Ukraine. *Socio-economic Research Bulletin*, 118–121.
- [12] Stjepanović, Nikola. 1978. *Upravno pravo u SFRJ*, Belgrade: NIGP Privredni pregled.
- [13] Tomić, Zoran, Dobrosav Milovanović, Vuk Cucić. 2017. *Praktikum za primenu Zakona o opštem upravnom postupku*. Belgrade: Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave.
- [14] Widdowson, David, Robert Preece. 2013. *Post Clearance Audit: Reference and Implementation Guide*. The World Bank.

Article history:
Received: 25. 1. 2021.
Accepted: 3. 3. 2021.

/PRIKAZI

Dragoljub POPOVIĆ, PhD*

Begović, Boris, Zoran Mirković. 2020. *Sto godina od ujedinjenja – formiranje države i prava*. Belgrade: Faculty of Law University of Belgrade, 485.

THE PUZZLE OF YUGOSLAVIA

1. INTRODUCTION

Yugoslavia has always been a puzzle composed of various parts. The country of the South Slavs emerged after World War I under the name Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, forged in those days to fit the requirement of the post-war world order—based on the nationality principle. This principle prescribes that each and every nation should form a nation-state. To comply with the rule, the crucial assumption in those days was that Serbs, Croats and Slovenes were one and the same nation. Such a stance left room for doubt, which made uncertain the prospects of the newly created state. Slobodan Jovanović wrote in 1924, in the introduction to his book on the constitutional law of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, “The merging of the Serbs and Yugoslavs has just started, so we shall not be able to realise before the elapse of a good number of years whether the process of assimilation will end up in a victory of the Serbdom, or in its fusion with Croatianness and Slovenianness into Yugoslavism” (Jovanović [1924] 1995, 39, translated by author).

* Attorney-at-Law, Former judge of the ECHR, Serbia, dragoljubpopovic@aol.com.

Forty years later French President de Gaulle tackled the same issue talking to his ministers, Louis Joxe and Alain Peyrefitte. The latter recorded the conversation. De Gaulle commented the foundations of Yugoslavia, saying, “Should there be a Yugoslav nation? There is none. There are just pieces of wood that are held together by string” (Branca 2020, 181, translated by author). Considering the two abovementioned stances, an impartial observer would today conclude that on the one hand Jovanović somewhat optimistically envisaged two outcomes of the merger, both of which would preserve the country. On the other hand, de Gaulle spoke of a third possibility, which Jovanović failed to take into account back in 1924: the dismantling of Yugoslavia, which indeed occurred some thirty years after de Gaulle’s prophecy. Already in 1964 the French president expressed the view that Tito was the only string holding the pieces together; in his opinion the country could not survive without Tito. (Branca 2020, 181)

Under one name or another Yugoslavia existed for around seventy years, with an interruption during World War II, when the country disappeared as an entity from 1941 to 1944. Historians usually label the two periods—the one preceding and the other following the interruption—as the first and the second Yugoslavia. Throughout the first period the country was a monarchy, while during the second it was a republic. There were remarkable differences in the political regimes during the two periods of Yugoslavia’s history. The political elite of the second period and its ideology insisted on these differences and they always wished to emphasize them. For instance, already at the time of formation of the second Yugoslavia, in December 1944, Ivan Ribar, a pre-war democratic politician who had joined the Titoist national liberation movement, claimed that old Yugoslavia was no more (see Konstantinović 1998, 485). Such a resolute stance—which was subsequently adopted by the political regime and its official ideology in the second Yugoslavia—was exaggerated in many aspects. There were considerable elements of continuity between the social situation in Yugoslavia before and after World War II. Above all, the multi-ethnic character of the country strongly influenced the political settlements and the decisive moves of its authorities and political elites. One could even claim that the country could not survive due to the problems and deficiencies it had faced from its very beginning and foundation.

The editors of the volume that is reviewed in this article took a realistic stance towards Yugoslavia as an object of scientific study. In their opinion the lapse of a century since its foundation provided solid grounds for an impartial study of its history (“*sine ira et studio*”, page 7). To this main stance the editors added a limit, by restricting the scope of study to the period of

the first Yugoslavia, and more precisely to the period from 1918 to 1939, thus excluding the last two years of its existence (page 12).

The volume is composed of fifteen articles presented by fifteen authors. One of the authors has two contributions, while one of the articles was co-authored. The editors did not want to group contributors' papers in sections and introduce titles of sections in the book. Each article represents a separate chapter. That is why it is the task for reader to identify parts of the volume focusing on different topics. It seems to this reviewer that two main themes have been treated in the book. One could be labelled as institutions (Section 2), whereas the other concerned the formation of the state and its fundamental structure (Section 3).

2. INSTITUTIONS

2.1. The Approach to the Issue

The first state of South Slavs comprised territories that had previously belonged to three independent states and been subject to different legal regimes. Their institutions were varied, so the unification of law was the primordial task of the government of the newly founded state. The need for unification was present in crucial areas of law—private, criminal, administrative—and the endeavour to provide unification of law encompassed all these areas, without being limited to them. The unification of law was not distinguished only by the task to introduce institutions that would enable equality before the law and prosperity of the citizens, but also by its method. It was combined with the idea of modernisation and in fact represented an effort to achieve unification of law while modernising the institutions that the state inherited in its constituent parts. Sources of inspiration and institutional models in such an ambitious enterprise were sought in comparative law and in the latest legal theory. This should be pointed out in order to underline the difference in approach to the issue by the elites during the two periods of Yugoslavia's history. In its second period the institutions were for the most part subject to experiments conducted by the government. That was especially the case in the 1950s (Popović 2003, 43–45).

The huge and quite complex activity undertaken by the authorities of the new state, since its foundation, yielded fruits of different kinds. In certain areas of law, as shown by the contributors to this volume, it resulted in success. In others the efforts failed, while in others still—the outcome was between success and failure.

2.2. Successful Modernisation

Successful modernisation was achieved in many fields, concurrently with the unification of law. The authors who contributed to this volume treated the examples of administrative law, monetary union, tax law, criminal procedure, as well as the area of law of negotiable instruments.

The unification of administrative law was one of the greatest achievements of the entire process of modernisation, by way of adopting uniform legislation for the country. This included the administrative jurisdiction, for which new legislation was adopted in the 1920s and the General Administrative Procedure Act of 1930 (Davinić, 152–153).¹ There were solid grounds for such an outcome of the unification efforts: on the one hand the Austrian administrative law had applied in the western parts of the newly created kingdom, and on the other, the Serbian pre-war administrative law had been influenced by Austrian and French administrative law, both of which were among the most developed in Europe.

The monetary union was established already in 1923, because the authorities were urged to do so by the requirements of businesspeople and commerce. It was based on the dinar, the currency of the pre-war Kingdom of Serbia and the exchange of the former Austro-Hungarian currency was carried out at a rate laid down in legislation. The focal point of the reform was the exchange rate. It favoured the dinar and was subject to criticism by Croatian politicians and economic experts. The author of the paper in this volume undertook to demonstrate that the exchange rate was fairly balanced (Begović, 465–469). The author also insisted on the fact that the monetary union was a pattern followed by nation-states in Europe at the time when such a union was introduced in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (Begović, 482). In other words, the model that was adopted stemmed from comparative law.

The unification of the tax law of the newly created state was by no means an easy task. Four different systems of direct taxes existed on its territory at the moment that the state was founded (Popović, 391–392). The authorities had to resolve simultaneously the budgetary, tax and currency issues—a fact which rendered the unification of tax law complex and difficult. However, the new legislation on direct taxes was adopted in 1928 (Popović, 387 and 404). The social elite endeavoured to introduce reforms that aimed to modernise the country and bring it closer to the developed countries (Popović, 433).

¹ References to the specific contributions by the authors will be given in the text, reproducing neither the title of the book nor the one of the chapter—only the relevant pages of the volume reviewed.

The unification of the law of negotiable instruments was facilitated by existing international regulations in this area. The legislation concerning promissory notes and cheques was unified towards the end of the 1920s, following inspiration from international law (Radović, 316).

Another area of law to show a successful outcome—as far as the modernisation through uniform legislation is concerned—was the criminal procedure, which was given new legislation at the beginning of the king's dictatorship in 1929 (Ilić, 129). The author who dealt with the issue primarily paid attention to the organisation of the courts, which was regulated at the same time. The author's criticism of the organisation of the courts is based on the fact that there was insufficient independence of judges. It did not prevent him, however, from underlining the fact that the intentions of the reformers were noble and tended to follow the examples of modern European states, particularly the Austrian model (Ilić, 133–134).

It is nevertheless necessary at this point to put forward the fact that the editors of the volume failed to address the topic of the unification of criminal law, which was also an achievement within the framework of the modernisation process. That area of law was codified in 1929 and its codification was laid down on the basis of modern criminal law principles and institutions (Mirković 2017, 245). Regretfully, the editors did not find an author to contribute to the volume a paper on this important subject.

Another example of success was the formation of the joint armed forces of the newly founded state. Even before the adoption of the relevant legislation in 1923, the authorities managed to merge the officer corps of the armies that had previously been engaged in hostilities during World War I (Bjelajac, 181–182). Considering the circumstances, the formation of functional joint armed forces of the new state was a tremendous success.

2.3. Failures

It has become a commonplace to claim that the first Yugoslavia failed to codify the private law and make it uniform for the entire country. Nonetheless, two remarks to this statement are necessary. Firstly, it was by no means easy to proceed with the introduction of a uniform legislation in that area of law because of the complexity of the social circumstances. Diverse regimes of private law had existed in different parts of the territory of the new country prior to World War I. Moreover, the diversity relied to a considerable extent on different traditions, which were rooted in religion. Christians lived together with Muslims in many parts of the country, and the religious laws applied to the adherents of respective denominations in some areas, e.g. matrimonial and inheritance law. Secondly, even after World War

II and the socialist revolution—which abolished the religious influence in civil matters—the second Yugoslavia also failed to codify the area of private law. Notably, the second period of the history of Yugoslavia was considerably longer than the first: it lasted more than forty-five years, whereas the first lasted less than twenty-three.

The efforts aimed at codification of private law almost coincided with the formation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. As early as 1919, the Ministry of Justice formed a permanent council composed of experts whose task was to prepare a civil code (Mirković, 271). The experts were from Belgrade, Zagreb and Ljubljana, representing the three constituent ethnic groups in the country. Their work went slowly and ended up in producing a draft civil code (Predosnova Građanskog Zakonika) only in 1934 (Mirković, 280). The draft was predominantly based on the Austrian Civil Code (Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch – ABGB), which in the nineteenth century had been the model for the Serbian Civil Code (Srpski građanski zakonik – SGZ). Such similarity of sources however was insufficient to speed up the drafting process. Discussions of the 1934 draft civil code were still ongoing in 1941, when Yugoslavia was occupied by Germany and its allies.

Apart from the efforts made in the area of private law, two other attempts at unification of law can ultimately be labeled as failures, although they indeed incorporated elements of success. They concern the areas of commercial law (except for the negotiable instruments), and the land registry law.

The destiny of the commercial law is similar to that of the draft civil code. A commercial code consisting of three parts was envisaged by experts and of private law in general. At the moment of country's unification different real estate registry systems were in effect in its different parts. There were huge discrepancies between the land registry that existed in what had been Austria-Hungary, on one side, and the old Turkish title deed system that was still in use in Serbia, on the other. The drafters of the reform legislation were unanimous in the opinion that the land registry system, based on the Austrian model, should be applied in the whole country. Two statutes were adopted in 1930, both of which followed the main idea to apply the land registries as a model throughout Yugoslavia (Kršljanin, 335–336). The greatest problem consisted of carrying out the reform legislation, since it required technical skills, additional field work, and budgetary funding of the relevant activities. Organisational and financial issues occurred in regard to the implementation of the new legislation. The latter for its part was of high quality and neatly adapted to the needs of the citizens and requirements of legal security. The author of the chapter on the reform of the land registries reproached the political elites for their neglect of the issues they considered merely technical in terms of law. She nevertheless praised the quality of the

reform legislation, recommending it as a source of inspiration for future regulations, because the problem persists in Serbia to date (Kršljanin, 376–377).

2.4. Between Success and Failure

There were areas of law in which the efforts to modernise the country by way of introducing new legislation produced an outcome that stood between a success and failure. The examples treated in the book concern the education system, the church state law, and the law regulating the internal conflict of laws.

As for the education system, the author of the relevant chapter pointed out the huge increase in the number of schools and students in the 1930s. In the author's view, this demonstrated a considerable outreach of education to the general population. However, the relevant budgetary investments in this field did not conform with the developments (Dimić, 246). The author also reproached the authorities for the introduction of Yugoslavism by decree, which occurred through the educational system (Dimić, 240).

The chapter in the book dedicated to the church state law during the time of monarchy in Yugoslavia was the only one that was co-authored. Its authors clearly presented the characteristic features of the model chosen for the relations between the state and the religious communities. It relied on the state's religious neutrality, the autonomy of religious denominations and the state's co-operation with them (Rakitić, Đukić, 200). The leading ideas for materialising such notions were that each religious denomination should be regulated by a separate piece of legislation, which would include influence of laymen within the religious community of adherents and clergy (Rakitić, Đukić, 203–206). The legislation that was adopted was inspired by such a general approach to the issue. However, the concordat with the Roman Catholic Church was not adopted in Parliament. The authors of the chapter also provided an overview of the rather complicated system of religious jurisdiction in the country, which existed throughout the period of the first Yugoslavia (Rakitić, Đukić, 208–225). The whole system of the church state law was envisaged to fit the requirement of impartiality in respect of different religions and appropriate balance in religious matters. It was functional and mostly fair, despite the fact that it remained incomplete to a certain extent.

The phenomenon of the internal conflict of laws existed in the first Yugoslavia because of the fragmented legislation in the areas of law in which the unification had failed. This was for the most part the case in private, and especially in marital law. For the sake of specific circumstances, i.e.

fragmented legislation and the application of religious laws, the internal conflict of laws appeared as interregional and also interpersonal. The issue was rather complex because different parts of the country not only had their own private law regulations, but at the same time their own provisions on conflict of laws (Pavić, 262–263). Moreover, the Yugoslav Parliament never passed a piece of legislation in the area of conflict of laws. Judges and practising lawyers dealt with the provisions that were applicable and managed to enable the legal system to function, despite its complexity. This led the author of the chapter to conclude that the existing legal particularism rendered the everyday life of the citizens more difficult, but nevertheless did not provoke the decay and final decline of the first Yugoslavia (Pavić, 264). The reasons for that were related to the country's structural issues.

3. THE ESTABLISHMENT AND FUNDAMENTAL STRUCTURE OF THE STATE

3.1. A Prelude

The country that was established after World War I to encompass all Serbs, Croats and Slovenes was a monarchy, and it was officially named Yugoslavia in 1929. The name was kept on after World War II, when the state was transformed into a republic, and it remained in use till the end, i.e. the breakup of Yugoslavia in the 1990s. The authors who contributed to the volume predominantly treated the formation of the state, and to a lesser extent its structure and territorial organisation. The authors' approach is remarkable because the state structure and territorial organisation were contested from the very beginning. This is due to the specific aspects chosen by the authors to treat their topics and the way that they dealt with the issues discussed in their respective papers. Two main themes can nevertheless be distilled from the contributions presented in the volume; one concerns the formation of the state, and the other, although not outright, its fundamental structure.

3.2. Formation of the State

The formation of the first state of South Slavs, as presented by the authors of the relevant chapters in the book, has at the outset an overall statement that the unity of the South Slavs relied on the wishes of the fragmented Serbian people and subjugated Slavs in an intellectual atmosphere of Yugoslav cultural unity (Dimić, 24). Such a stance has been widespread among Serbs, presented in scholarly papers, as well as an approach in teaching and schoolbooks, and last but not least—among the people at large.

The authors who dealt with the topic of formation of the first Yugoslavia, however, displayed controversies regarding this issue and criticism towards some of the stances that they discussed. The social situation was more complex than it appears at first glance, in the widespread view mentioned above. Notably, on the side of the Croats and Slovenes who lived in Austria-Hungary, one of the motives for embracing the idea of the unity of the South Slavs was the fear of Italian government's claims, aimed at the readjustment of the borders after the war. Such claims backed by U.S. President Wilson's Fourteen Points and they threatened to run counter to Croatian and Slovene interests. On the Serbian side, despite official declarations of war goals, there were hesitations regarding post-war national policy. The all-Serbian unity coincided with the idea of the unity of all South Slavs. Russian politicians and allegedly the Emperor himself, advised the Serbian government to give up the latter and stick to the former, in order to satisfy the Serbian national interests (Milisavljević, 52). The hesitations of the Serbian politicians became accentuated when the October Revolution broke out in Russia. Serbia seemed to have abandoned the idea of South Slavic unity towards the end of 1917 (Dimić, 38; Milisavljević, 52).

The concept of South Slav unity nevertheless prevailed at the end of World War I, and the unification of the country and the formation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes took place on 1 December 1918. The new kingdom emerged by way of proclamation of the union made by the Serbian regent, who was the crown prince. To meet the requirements of the political mainstream in international relations, the act of unification was performed as an expression of national self-determination. The Serbs, Croats and Slovenes were assumed to represent three tribes of one and the same nation of South Slavs (Dimić, 42; Zdravković, 77; Marinković, 106).

3.3. State Structure

The assumption of national unity of the South Slavs eventually led to the creation of a unitary state. Its foundations were laid down by the 1921 Constitution (Zdravković, 85–86). The unitary form of state was mostly favoured by the Serbian politicians and provoked discontent among the Croatian intellectual and political elite (Milisavljević, 54). However, the territorial organisation and structure of the newly created Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes led to controversy and discussions on the Serbian side too. Before the adoption of the 1921 Constitution their voices could be heard among the Serbs advocating a complex and more sophisticated structure for the new born state. Politicians such as Stojan Protić and Lazar Marković suggested federalism that would accommodate traditional differences that existed between the component parts of the country (Zdravković, 84).

The implementation of the 1921 Constitution faced tumultuous events. In 1929 the king suspended the Constitution and promulgated a new one in 1931. The latter preserved the unitary form of government, but nevertheless altered the territorial organisation of the country, so as to introduce a smaller number of larger territorial units. The king was assassinated in 1934, while on a state visit, in Marseille, and the regency was introduced to rule the country because the heir to the throne was still a minor. In August 1939, under the regency regime, the Serbian and Croatian political elites agreed to take the path of federalism and launch a new political settlement, based on their agreement (Marinković, 108), but it was too late for proper constitutional reforms. In April 1941 Yugoslavia was attacked by Germany and its allies, defeated in a short war and torn apart by the victorious Axis powers. The monarchy did not survive after World War II, when Yugoslavia was restored. However, the republican regime introduced after the war, which was laid down on the concept of ethnic federalism, also could not preserve the country as a whole. De Gaulle was right. There was never a Yugoslav nation. Almost seven decades of living together under the same sovereignty of one or the other Yugoslav regime were insufficient to overcome the heterogeneity of the population and particular sentiments of different ethnic groups. Yugoslavism was only a political ideology and a state project. It was not a national identity (Marinković, 117).

4. CONCLUSIONS

The book *Sto godina od ujedinjenja – formiranje države i prava* is a highly valuable contribution to the study of Yugoslav legal and constitutional history. The editors aimed to provide a new, fresh and impartial approach to the research of legal developments between 1918 and 1939 (Begović, Mirković, 12). Notably, they did not include the last two years of the period of the first Yugoslavia, which were marked by the beginning of federalism under the regime of Serbo-Croatian political agreement and the national unity government.² The authors contributing to the volume mostly respected the framework recommended by the editors. However, there were some exceptions and deviations from the methodological approach that had been suggested. On certain points it was indispensable to widen the scope of study and take into account the whole period of existence of Yugoslavia (Zdravković, 66; Marinković 108–109). The exceptions prove the

² For more on the beginning of federalism, the negotiating the Serbo-Croatian agreement of 1939 and its implementation see Konstantinović 1998, 13–85.

necessity of a comprehensive approach to the study of Yugoslavia, which would encompass both periods of the country's history, i.e. the time before and after World War II.

The two periods represent inseparable parts of a single historical process. Despite the catastrophe in World War II, when Yugoslavia shortly disappeared from the map and the civil war broke out in the occupied country, there was, from a historical standpoint, an uninterrupted process of social development. The sentiments, policies, cultural patterns of behaviour and the whole experience of living together in the time between the two world wars left traces on all Yugoslavs in respect of their views and opinions. On many occasions these phenomena profoundly influenced the social actors and their decisions in the second period of Yugoslavia's history.

Advocating a comprehensive approach to Yugoslav studies in general calls for another methodological remark. To reproduce the editors' irreproachable standpoint, the research of the Yugoslav state and legal system should be performed *sine ira et studio*. However, a study that aims to attain that level should preferably include contributions by researchers from different parts of former Yugoslavia. Regretfully, that has not been the case in this volume. It is only through the fruitful exchange of views and confrontation of different opinions that we may get closer to the truth and become knowledgeable about the history of the country that has disappeared. For the researchers at least, it still remains a puzzle.

REFERENCES

- [1] Branca, Éric. 2020. *De Gaulle et les grands*, Paris: PERRIN.
- [2] Jovanović, Slobodan. [1924] 1995. *Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* [Constitutional Law of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes], Belgrade: Official Gazette of the FRY.
- [3] Konstantinović, Mihailo. 1998. *Politika sporazuma – Dnevničke beleške 1939–1941, Londonske beleške 1944–1945* [Policy of treaties: Journal entries 1939–1941, London entries 1944–1945], Novi Sad: AGENCIJA MIR.
- [4] Mirković, Zoran S. 2017. *Srpska pravna istorija* [Serbian legal history], Belgrade: University of Belgrade Faculty of Law
- [5] Popović, Dragoljub. 1/2003. Le fédéralisme de l'ancienne Yougoslavie revisitée. Qu'est-ce qui n'a pas fonctionné?, *Revue Internationale de Politique Comparée*, 10: 41–50.

Dr Boško MIJATOVIĆ*

Popović, Dejan. 2020. *Unifikacija poreskog prava u prvoj jugoslovenskoj državi*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 279.

Ujedinjenju južnoslovenskih naroda u decembru 1918. godine posvećeno je u historiografiji mnogo pažnje. To se, pre svega, odnosi na politička i državotvorna pitanja izgradnje nove države, dok su ostali aspekti bili manje ili više zanemareni. Među njima je i ekonomska problematika, uključujući poreska istoriju i, šire, istoriju javnih finansija međuratne Jugoslavije.

Jedan deo te praznine svakako je popunila knjiga Dejana Popovića *Unifikacija poreskog prava u prvoj jugoslovenskoj državi*. Autor je počeo da se bavi tom temom pripremajući se za naučnu konferenciju „Sto godina od ujedinjenja – formiranje države i prava“, koja je održana u novembru 2018. godine na Pravnom fakultetu u Beogradu, da bi potom nastavio istraživanja kojima je proširio i produbio temu.

Autor je jasan kada piše o karakteru knjige: to nije ni istorija javnih finansija međuratne Jugoslavije ni kompendijum važećih poreskih rešenja već poreskoppravna istorija u kojoj se, normativnim metodom, istražuje zatečeno i novonastalo poresko pravo u prvoj jugoslovenskoj državi, i to iz vizure njegovog izjednačenja. Drugim rečima, ova knjiga se, kako i njen naslov kaže, bavi poreskom materijom, i to evolucijom poreza tokom postojanja ove Jugoslavije u pravcu izjednačavanja poreskog zakonodavstva na celoj teritoriji.

Naime, po okončanju Prvog svetskog rata u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca važila su različita poreska zakonodavstva – njih šest na broju – od austrijskog i ugarskog, preko bosanskog i osmanskog, do srpskog i crnogorskog. Doneta je politička odluka da se porezi na promet, uključujući i

* Centar za liberalno-demokratske studije (CLDS), Beograd, Srbija, *bosko.mijatovic@clds.rs*.

monopole, što pre ujednače kako bi se omogućilo funkcionisanje jedinstvenog tržišta, a da područje neposrednih poreza bude reformisano po usvajanju ustava, koji je donet tek 1921. godine. Tako je i bilo.

U osnovnom tekstu Popović prati evoluciju svih osnovnih tipova prihoda: neposrednih poreza, posrednih poreza, taksi, dobiti državnih monopola, zatim poreski postupak i samoupravne finansije. Iako knjiga nije presek poreskih propisa u nekom trenutku, nema sumnje da bi bila veoma korisna ondašnjim porezdžijama da se snađu u brdu propisa koji su se stalno menjali. Štaviše, autor je učinio veliki napor i našao i naveo sve zakonske i podzakonske tekstove objavljene u ondašnjim službenim novinama, čime je znatno olakšao snalaženje budućim istraživačima ili zainteresovanim čitaocima.

Poseban značaj Popović je s pravom pridao novom Zakonu o neposrednim porezima iz 1928. godine, kojim je uveden unifikovan sistem neposrednog oporezivanja za celu zemlju, čime su poreski obveznici stavljeni u jednak položaj.

Osnovni sadržaj knjige, kako smo pomenuli, jeste poreskopравни, ali autor nije propuštao prilike da ga dopuni osvrtima iz drugih društvenih nauka.

Nekad je to ekonomski pristup, na primer kada se bavi pitanjima poreske politike i važnosti pojedinih poreskih oblika za državni budžet. Drugi put su to oblasti politikologije i političke sociologije, kada analizira političke borbe povodom pojedinih poreskih rešenja. Treći put bi se bavio populističkim poreskim promenama, usmerenim na pridobijanje glasača. Takvim pristupom Popović je obogatilo knjigu i učinio je atraktivnijom širem krugu čitalaca.

Autor je povremeno pravio i zanimljive paralele sa periodom posle Drugog svetskog rata, nalazeći slične probleme, na primer, u vertikalnoj organizaciji države (pokrajine, federalne jedinice), s tim što su neka rešenja bila različita, a neka vrlo slična.

Na kraju istraživanja Popović daje sumarne ocene poreske politike Jugoslavije, vođene u jednoj dosta nepovoljnoj atmosferi nacionalne i socijalne rascepanosti, koju je sledila i partijsko-politička podeljenost, ali u kojoj su dominirale srpske partije i njihove koalicije. Popović nalazi da su vlade, po pravilu, u poreskoj politici vodile računa o interesima svojih pretežnih glasača – srbijanskih seljaka – s tim što su se efekti mera koje su pogodovala tom sloju najčešće prenosili na seljaštvo u ostalim delovima države. Vodilo se računa i o interesima stranačkih finansijera i potencijalnih koalicionih partnera iz drugih delova države. Demokratija ima cenu.

S druge strane, Popović uočava jasno nastojanje političke elite da se jugoslovenska država modernizuje, pa i na poreskom terenu, i približi ondašnjem razvijenijem svetu. Autor nalazi da su liberalne ideje, koje su usmeravale unifikaciju poreskog prava, preovladavale među srbijanskom inteligencijom, ali i da su toj orijentaciji doprinosili i pojedini hrvatski, a u manjoj meri i slovenački eksperti.

Takvo nijansirano shvatanje evolucije jedne važne oblasti državne uprave pokazuje se superiornim u odnosu na postojeće pojednostavljene analize koje se naslanjaju na ondašnje političke struje i njihove teorije. Drugim rečima, Popović nije prihvatio nijedno od postojećih, a starih viđenja političkih odnosa uglavnom u prvoj deceniji po stvaranju Kraljevine SHS (Srbi „centralisti“, Hrvati „separatisti“) već se opredelio za uravnoteženiju i tačniju sliku.

Ipak, Popović ukazuje na to da okončanje unifikacije poreskog sistema Kraljevine Jugoslavije nije doneo Drugi svetski rat, već stvaranje Banovine Hrvatske 1939. godine, kojoj je tada preneto više nadležnosti iz fiskalne oblasti, uključujući i pravo da reguliše neposredne poreze na svojoj teritoriji.

Zanimljiv je i Popovićev odgovor na pitanje ko je u prvoj Jugoslaviji više uticao na poreske reforme: profesori ili praktičari (poreski stručnjaci). Prema njegovom mišljenju, to su praktičari, koji su se bolje snalazili u zamršenim okolnostima zemlje u kojoj su živeli.

Visok kvalitet ove knjige neminovna je posledica činjenice da je Dejan Popović vodeći autoritet za poreska pitanja danas u Srbiji, te su mu enciklopedijsko znanje i visoki analitički kvaliteti pomogli da se snađe u jednoj veoma zapletenoj materiji. Prilikom pisanja, Popović je našao dobar sklad između jednostavnosti izlaganja i detaljnog prikaza materije, tako da je dobio zgusnut poreski materijal koji se ipak može lepo čitati. Naravno, pod uslovom da je čitalac zainteresovan za temu.

Objavljivanje knjige Dejana Popovića *Unifikacija poreskog prava u prvoj jugoslovenskoj državi* obogatilo je ne samo historiografiju poreza i državnih finansija u bivšoj Jugoslaviji već je i unapredilo naše poznavanje jednog važnog perioda u istoriji Srbije i Jugoslavije posle Prvog svetskog rata.

Protojerej-stavrofor dr Velibor DŽOMIĆ*

Anđelković, Maja, Tihon Rakićević (ur). 2020.

Evergetidski tipik. Manastir Studenica.

MANASTIRSKO PRAVO

Manastir Studenica je, posle objavljivanja trojezičnog izdanja Studeničkog tipika (2019), u ediciji „Studije i prevodi“ objavio dvojezično grčko-srpsko izdanje Evergetidskog tipika iz XI veka. Knjiga je objavljena sa blagoslovom episkopa žičkog dr Justina, taj drevni crkveno-pravni izvor preveo je dr Aleksandar Stojanović, a urednici su bili prof. dr Maja Anđelković i arhimandrit studenički dr Tihon (Rakićević). Recenzenti su bili prof. dr Panajotis Skalcis, prof. dr Joanis Tarnanidis, prof. dr Nikodimos Skretas, prof. dr Dorota Gril i prof. dr Slavica Tomin. Evergetidski tipik je rezultat naučnog projekta „Studije i prevodi – Evergetidski tipik i Sveti Sava – Žitije Svetog Simeona“, kojim rukovode prof. dr Maja Anđelković i dr Tihon (Rakićević), pod pokroviteljstvom Ministarstva pravde – Uprave za saradnju sa crkvama i verskim zajednicama.

Veza Srba sa Manastirom Presvete Bogorodice Evergetidske neprekinuto traje od Stefana Nemanje do danas. Ne treba gubiti iz vida da je Stefan Nemanja 1172. godine bio zarobljen u Konstantinopolju i da od tada potiče njegov kontakt sa tim grčkim manastirom. Evergetidski manastir se pominje u najvažnijim srpskim srednjovekovnim spisima i nezaobilazan je u našoj istoriji. Stefan Prvovenčani u „Žitiju Svetog Simeona“ navodi da je njegov otac Stefan Nemanja za vreme izgradnje „hrama Presvete na Ibru, na reci po imenu Studenica“ bogato darivao mnoge Svetinje „počevši od velike crkve Gospodnje, koja je u Jerusalimu... i svete i preslavne Prisnodjeve Bogorodice

* Naučni saradnik, Institut za uporedno pravo, Srbija, otacvelibor@gmail.com.

u Evergetidi, u Konstantinovom gradu“. Prisnu vezu Svetoga Save sa Evergetidskim manastirima opisali su i naši srednjovekovni hagiografi Domentijan i Teodosije.

Evergetidski tipik je napisan od 1054. do 1070. godine, a normativno je završen od 1098. do 1118. godine. Primenjivan je u Evergetidskom manastiru, ali je svoj uticaj proširio i izvan granica tog manastira. Brojnost monaških tipikā i njihov značaj daju dovoljno osnova da se zaključi da je reč o specifičnom manastirskom pravu koje se nalazi u korpusu crkvenog prava.

Evergetidski tipik je na srpski jezik preveden sa vizantijskog grčkog jezika, uz istovremeno korišćenje Gotjeovog raščitanog teksta iz 1982. godine i prepisa tog tipika iz XII veka, koji se čuva u Nacionalnoj biblioteci Grčke u Atini (Atheniensis Graecus, 788). Osim uvodnih napomena Maje Anđelković, u knjizi su objavljeni i rad arhimandrita Tihona „Sveti Sava i Evergetidski tipik“, normativni tekst tipika na grčkom i srpskom jeziku, komentari uz prevod Aleksandra Stojanovića, indeksi i prilozii.

U uvodnom tekstu je navedeno da je u značajnom pregnuću korišćeno sve što je u nauci referentno ne samo za Evergetidski tipik nego i za njegovu recepciju kod Srba u odredbama Hilendarskog i Studeničkog tipika. Pre svega, to su značajni radovi Dimitrijevskeg, Šafarika, Jagića, Gotjea i drugih. Arhimandrit Tihon je u radu „Sveti Sava i Evergetidski manastir“ na osnovu istorijskih činjenica prikazao istorijat odnosa Svetoga Save sa tim konstantinopoljskim manastirima.

Centralni deo knjige čini normativni tekst Evergetidskog tipika na grčkom i srpskom jeziku. Ne sme se gubiti iz vida da je Evergetidski tipik prvenstveno opšti crkvenopravni akt koji sadrži i norme o unutrašnjoj organizaciji i poretku u tom manastiru. Tipikom je, između ostalog, normirana specifična autonomija manastira, odnosno proklamovane su „samostalnost i samovlasnost“ manastira. U odnosu na državno pravo Istočnog romejskog carstva, Evergetidski tipik spada u autonomno pravo Crkve. Tim opštim crkvenopravnim aktom obezbeđen je veoma visok stepen samostalnosti manastira u Crkvi što, posmatrano iz ugla kanonske akriivije i nespornih kanonskih prava nadležnog episkopa, nije potpuno u saglasnosti sa kanonskim predanjem Crkve. Sastavljač i donosilac Evergetidskog tipika – jeromonah Timotej, kao drugi po redu iguman Evergetidskog manastira – izuzeo je manastir ne samo od potpadanja „pod bilo čije pravo“ nego i od potpadanja pod pravo Crkve (glava 12). Reč je o veoma važnom pitanju koje zahteva detaljnije istraživanje u kojem će biti obavezno uzeti u obzir prilike u kojima je nastao Evergetidski tipik i način njegove primene. Pitanja prava nadležnog episkopa i tumačenja granice „samostalnosti i samovlasnosti“ manastira nezaobilazna su u tom crkvenopravnom aktu. Teško može da opstane stav da je tipikom

manastir izuzet iz opšteg crkvenopravnog poretka jer je njegovo postojanje kao monaškog liturgijskog opštežića nemoguće izvan Crkve i mimo nadležnog episkopa na čijem se antimensu služi Sveta liturgija. Nadležni episkop se neizostavno pominje na svetim evharistijskim sabranjima i jedino on ima pravo da rukopolaže dostojne manastirske monahe u đakonski i prezvitorski čin. Bez obzira na norme o „samostalnosti i samovlasnosti“ manastira, episkop je nezaobilazna ličnost u životu svakog, pa i Evergetidskog manastira, bez obzira na tipik. Život Crkve potvrđuje da ne postoji gvozdena linija između Crkve i tipika jer tipik kao takav ima važnost samo u Crkvi. Nijedan manastirski tipik se ne može i ne sme tumačiti izvan kanonskog prava, a u slučaju određenih neusaglašenosti primat, bez ikakve sumnje, ima kanonsko pravo.

Iz normi Evergetidskog tipika se jasno zaključuje da se one ne odnose samo na monaške žitelje u manastiru nego i na druge subjekte. Tipik je sistematizovan u četrdeset tri glave, a u njima su najzastupljenije nepotpune crkvenopravne norme, odnosno norme koje u sebi sadrže samo dispoziciju (pravilo ponašanja). Osim nepotpunih, u tipiku postoje i potpune pravne norme koje sadrže i dispozicije i određene sankcije. Broj potpunih je mnogo manji od broja nepotpunih pravnih normi. Kada su u pitanju sankcije u tipiku, važno je da se ima u vidu da su one nenasilne, odnosno da su duhovnog i terapevtičkog karaktera. Neophodno je da se ima u vidu da se u Evergetidskom manastiru, za čije potrebe je sastavljen i donesen, nisu primenjivale samo njegove norme. Za taj manastir je, kao i za svaki drugi, važno i primenjivano je kanonsko pravo Crkve. Jer, kanonsko pravo se u tom manastiru primenjivalo od njegovog osnivanja, a osnovao ga je monah Pavle 1048/49. godine, do donošenja Evergetidskog tipika. Manastir može da obavlja svoju misiju i bez posebnog tipika, ali ne i izvan ili iznad kanonskog prava i opšteg crkvenog poretka.

Evergetidski tipik iziskuje bogoslovsko, ali i crkvenopravno tumačenje. On je za nas Srbe posebno značajan, a prevodom na srpski jezik širi krug pravnika će moći da se upozna sa tim crkvenopravnim aktom radi daljeg proučavanja, a posebno radi uporednopravne analize Hilendarskog i Studeničkog tipika u odnosu na njihov evergetidski pravni uzor. Izdanje Evergetidskog tipika na srpskom jeziku postaje nezaobilazno u srpskoj nauci.

Iako su Hilendarski i Studenički tipik doneti nešto više od jednog veka posle Evergetidskog tipika, mora se konstatovati da su oni na specifičan način produžili slavu i spomen svog pravnog uzora. Oni su, za razliku od Evergetidskog tipika, i dalje na snazi jer se na specifičan način i dalje primenjuju u Hilendaru, kao svetogorskom manastiru Carigradske patrijaršije, i Studenici, kao prvom po značaju manastiru u Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Evergetidski tipik je danas deo istorijskog, a Hilendarski i Studenički tipik su deo pozi-

tivnog prava u Crkvi. Evergetidski manastir danas ne postoji, ali postoje Hilandar i Studenica, koji sa svoja dva svetosavska tipika čuvaju spomen na Evergetidski manastir. Ako se ima u vidu da se državnopravni i crkvenopravni akti stvaraju radi primene, onda nam osmovekovno trajanje i primena Hilendarskog i Studeničkog tipika potvrđuju da je reč o pravilno normiranim crkvenopravnim aktima koje nije samleo žrvanj složenih i specifičnih odnosa koji su njima uređeni.

Prevod i izdavanje Evergetidskog tipika na savremeni srpski jezik, kao i raniji prevodi Hilendarskog, Studeničkog i Karejskog tipika, kao i Zakonopravila Svetoga Save i drugih srpskih srednjovekovnih crkvenopravnih akata ima neprocenjiv značaj za jačanje bogoslovskog i crkvenopravnog znanja i istorijskog samosaznanja Srba. Naši crkvenopravni akti, prvenstveno opšti kao što su pomenuti, ali i pojedinačni poput srednjovekovnih povelja našim i drugim manastirima izvan srednjovekovne Srbije, podstiču na dublje proučavanje i sagledavanje duhovnog života i poretka u našoj pomesnoj Crkvi i drevnim manastirima koji traju do naših dana. Oni na autentičan način svedoče o crkvenopravnoj svesti Svetoga Save i svih koji su bili nadahnuti njegovim pastirskim i otačastvenim delom u prethodnih osam vekova.

Manastir Studenica i Manastir Hilandar, zajedno sa drugim naučnim ustanovama, na svoj način, putem prevoda i objavljivanja crkvenopravnih izvora od neprocenjivog značaja ostvaruju svoju predanjsku, duhovnu, kulturnu, prosvetu i pravnu misiju za nove naraštaje i svedoče o „staroj slavi“ srpske Crkve i države. Evergetidski tipik je do sada preveden na francuski i engleski jezik, a ovim prevodom i izdanjem je učinjena čast i srpskom jeziku i Crkvi.

Dr Boris BEGOVIĆ*

Fielding, Steven, Bill Schwartz, Richard Toyne. 2020.

The Churchill Myths. Oxford: Oxford University Press, 2018.

Već u prvoj rečenici uvoda autori jasno stavljaju do znanja da njihova knjiga nije o Vinstonu Čerčilu (*Winston Churchill*). Nije, kako pišu, o njegovom bavljenju politikom, nije o njegovoj retoričkoj maštovitosti, još manje je o njegovoj ličnosti. Ono što autori tom knjigom žele da istraže nešto je drugo – kako su uspomene na Čerčila, na različite načine, bile korišćene u javnom životu Velike Britanije, i to naročito posle njegove smrti. A preokupirani su i mestom koje Čerčil kao simbol ima u preoblikovanju nacionalne istorije, naročito imajući u vidu ono što oni nazivaju neprestano Čerčilovo vaskrsavanje. Mitski Čerčil (ne onaj stvarni), prema mišljenju autora, predstavlja ozbiljnu i nezaobilaznu činjenicu savremenog (javnog) života u Velikoj Britaniji.

Pojam mita za autore ne nosi nikako vrednosno opredeljivanje. U tom pogledu jasno je da mit ne mora neminovno da bude, a najčešće i nije zabluda o onome što se dogodilo već je u osnovi utemeljen u istorijskim činjenicama.¹ Na osnovu dve podjednako beskorisne definicije mita koje

* Redovni profesor, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija, *begovic@ius.bg.ac.rs*.

¹ U tom smislu, ovaj se pristup, preciznije rečeno terminologija, razlikuje od pristupa koji je, sasvim legitimno, prihvatio Ristić (2019), pišući o *Mitovima srpske istorije*. To je knjiga o zabludama o srpskoj istoriji, to jest o tvrdnjama koje uopšte nisu utemeljene u činjenicama, koje jednostavno nisu tačne, poput oglašavanja zvona na pariskoj crkvi Svete Bogorodice (*Notre Dame*) koje je slavilo srpsku pobjedu u Kosovskoj bici, čuvenog zlatnog escajga na srpskom srednjovekovnog dvoru ili tvrdnje da je poručnik Vojislav Tankosić 1910. godine u beogradskoj kafani „Grčka kraljica“ izudarao – Vinstona Čerčila. Mitovi o Čerčilu nisu zablude o Čerčilu budući da se oni zasnivaju na dobro utvrđenom istorijskom činjeničnom stanju. Da li je leto 1940. godine zaista bilo „najzvišeni čas“ (*The Finest Hour*) u istoriji Velike Britanije, kako ga je *ex ante* opisao Čerčil u svom govoru u parlamentu, može biti predmet historiografskog spora, ali nesporno je da Velika Britanija nije poklela pred nacističkom Nemačkom, da

autori pominju – sistem znakova koji se smestio duboko u temelje društva (francuska škola) i nešto što se oblikuje na neodređen, nenameravan način kao aktivna posledica ljudskog delanja (britanska škola) – ali daleko više na osnovu kasnijih razmatranja u knjizi, čitalac zaključuje da osnovu mita čini isključivo interpretacija nespornih istorijskih događaja i ličnosti vezanih za njih. A ona je neminovno vrednosna i po pravilu nije jedinstvena – zato i postoje različiti mitovi o istoj osobi. Ona može da bude postojana, poput mita o „normanskom jarmu“, koji je opstao počev od normanskog osvajanja Velike Britanije sve do Industrijske revolucije, a može i da se menja. Da bi mit bio relevantan, postupno i posredno saznaje čitalac, treba da bude rasprostranjen i da se koristi u javnom životu. Jasno je da su se mitovi o Čerčilu za to kvalifikovali bez problema – da su tako postavljenu lestvicu preskočili iz prvog pokušaja, bez zagrevanja.

Budući da autori navode obilje historiografskih radova o Čerčilu – a analiziraju znatan njihov deo – potpuno je jasno da se istorija i mitovi, historiografija i mitologija međusobno ne isključuju. Naprotiv, postoji prilično jasna podela posla. Historiografija, koliko-toliko nepristrasno i bar u određenoj meri objektivno, utvrđuje šta se to zaista dogodilo, zbog čega se dogodilo (koje su uzročno-posledične veze u pitanju) i kakve su posledice onoga što se dogodilo. Time historiografija daje osnovu za stvaranje mitova – za pristrasnu interpretaciju njenih nalaza, ustanovljenih činjenica, i savremenim potrebama prilagođeno tumačenje onoga što se dogodilo.² To ne znači da su neminovno svi mitovi o Čerčilu – ili o bilo kom drugom – u svakom svom segmentu u celosti zasnovani na historiografskim nalazima – ponekad se javljaju odstupanja na tom planu, kao što će se kasnije pokazati u ovom prikazu – ali se time ne narušava uočena komplementarnost istorije i mitova, to jest historiografije i mitologije.³

nije sklopila primirje (za koje se deo britanske političke elite zalagao) i da je bitka za Britaniju završena nemačkim porazom.

² U ovim slučajevima, osnovu za izgradnju mitova o sebi ponudio je i sam Čerčil, koji se potrudio da izuzetno lepim jezikom napiše svoje obimne memoare i time ponudi obilje materijala „za dalju obradu“. Pažljivim biranjem tema i načina na koji će ih obraditi i sam Čerčil je jedan od najvećih izvora mitova o samom sebi.

³ No, to ne mora uvek da bude slučaj u Srbiji, barem ne krajem XX veka. Kako navodi Nikolić (2012, 442), „Tumačenju prošlosti pojedini srpski pisci pristupili su kao mitu, uz poništavanje razlike koja je uspostavljena između mita kao fikcije i historiografije kao ‘objektivne istine’, ma kakva ona bila.“ Iz Nikolićeve interpretacije reči Matije Bečkovića iz njegove knjige *Kosovo, najskuplja srpska reč*, sledi da se prednost daje mitu, budući da pesnik „sluti neku suštinu nedostupnu znanju“ i da stvarnost pre potvrđuju „bujne naslute pesnika“ nego „štura doziranja“ istoričara. Ukoliko se prihvati takvo tumačenje, onda se može zaključiti čak da je mit, u kognitivnom smislu, superioran u odnosu na istoriju, pa se čak možda može postaviti i pitanje svrhe historiografije. U ovom slučaju, zaključuje Nikolić (2012, 443), istorija postaje fikcija, pa su na taj način pisci opredelili

Dakle, mitovi nastaju upravo na osnovu istoriografskih nalaza, prikazujući ih u nekom drugom, usmerenom i iskrivljenom svetlu, selektivno ističući ili veličajući jedno, a zanemarujući ili prečutkujući nešto drugo. Kako autori navode, mitovi o Čerčilu zasnovani su na istoriji, a njih proizvode različiti ljudi – reputacioni preduzetnici – sa raznovrsnim motivima, i prihvataju raznoliki ljudi iz raznorodnih razloga. Ne postoji centralni plan proizvodnje mitova i njihovog plasiranja, pre je u ovom slučaju reč o slobodnom tržištu mitova i njihovom konkurentskom sučeljavanju. Štaviše, i u onim zemljama u kojima su postojali centralni komiteti za mitove, već proizvedeni mitovi se nisu mogli kontrolisati.

Iako su se autori osvrnuli na veliki broj „proizvođača“ mitova o Čerčilu, najveću pažnju su posvetili skorašnjim izvorima tih mitova – Čerčilovoj biografiji iz 2015. godine, filmu „Najturobniji čas“ (*The Darkest Hour*) iz 2018. godine⁴ i televizijskoj seriji „Kruna“ (*The Crown*) čije je emitovanje započelo 2016. godine, a čija je četvrta sezona emitovana u vreme pisanja ovog prikaza.

Boris Džonson (*Boris Johnson*), živopisna javna ličnost savremene Velike Britanije, novinar koga je londonski *The Times* otpustio „zbog izvrtanja činjenica i izbegavanja istine“ (str. 18), tokom svog drugog mandata kao gradonačelnik Londona, dakle već duboko u politici, sa jasnim profilom evroskeptika i prepoznatljivim bregzitovskim ambicijama, objavljuje Čerčilovu biografiju (Johnson 2015) – *Faktor Čerčil: kako je jedan čovek načinio istoriju*. Ne samo da je Džonson „napisao knjigu kao seriju ljubavnih pisama čoveku kakav bi on sam hteo da postane“ (str. 20), nego je time obnovljen Čerčilov mit i kalibriran da bude inspiracija za Bregzit i predstojeći referendum o izlasku Velike Britanije iz Evropske unije. Stoga ne čudi veoma jasna formulacija naslova jednog od odeljaka knjige: „Brexite – May, 1940“. Manje od godinu dana kasnije, u vrhuncu referendumske kampanje, Džonson se uživljava u ulogu Čerčila, onako kako je on vidi, pa se, prema svemu sudeći, prilično kontraproduktivni politički poduhvat izlaska Velike Britanije iz EU javnosti predstavlja kao nacionalna epopeja, kao beskompromisna pobuna protiv zle Evrope, kao čudo u Denkerku i spasavanje Britanskog ekspedicionog korpusa

„da mit nije više suprotnost nauci, već prerasta u njenu dopunu“. Međutim, iz reči pesnika (Bečković) neko može da zaključi čak i njenu negaciju ili makar inferiornost u odnosu na mit. Iz reči istoričara (Nikolić), jasno je da on mit shvata, kao i njegov kolega Ristić (2019), kao zabludu – nešto što nije utemeljeno u činjenicama. Autori knjige koja se prikazuje, očigledno, drugojačije percipiraju pojam mita. Nije na autoru ovog prikaza da se vrednosno opredeljuje o tim razlikama već samo da ukaže na njih.

⁴ Iako je film proizveden 2017. godine, a krajem te godine i prikazan u bioskopima u SAD, njegovo prikazivanje u Velikoj Britaniji, što je jedino relevantno za razmatranje mitova o Čerčilu koje je stvorio, započelo je tek u januaru 2018. godine.

pred Nemcima (opet Nemci, mada sada malo drugačiji), kao Čerčilova odlučnost da nema popuštanja i će se rat voditi po svaku cenu ili čak i kao piloti u spitfajerima (*Spitfire*) koji nepokolebljivo brane englesko nebo.⁵ Nije to bilo samo vraćanje u dane britanske neporecive odlučnosti, ničim sputane rešenosti da se do kraja bore za odbranu svoje ostrvske domovine – „*Whatever the cost may be*“ – nego o povratku u doba stare slave. Ovako zasejani mitovi o Čerčilu poslužili su kao vremeplov za putovanje u doba kada je Britanija bila svetska sila, imperijalni gospodar i centar sveta – Britanija koja vlada talasima (svetskog okeana). I kao implicitni nagoveštaj, možda čak i uveravanje da, kada se oslobodi jarma EU, kada „povrati kontrolu“ (kako je glasilo bregzitovski slogan), ona može da se vrati, makar delimično, tamo gde je nekad bila.

Kakve veze Čerčil ima sa svim tim? Nema nikakve, potpuno je jasno čitaocu ove knjige, ali ima uspomena, ima simbol, ima onaj mit koji je Džonson zasejao i kultivisao svojom Čerčilovom biografijom, svojim javnim nastupima, i koji je potom (zlo)upotrebio u formiranju uverljive – dobijen je referendum – medijske strategije za izlazak Britanije iz EU.

Velika je sreća to što autori na nekoliko mesta citiraju tekst Džonsonove Čerčilove biografije. Tako čitalac može, bez mučnog poduhvata čitanja njegove knjige, da sagleda Džonsonov tabloido-novinarski stil, ispraznih rečenica, sladunjavih hvalospeva i nametanja pojednostavljenih zaključaka, bez ikakve, a kamoli kritičke distance, nasuprot prefinjenom engleskom jeziku kojim je napisana knjiga kojoj je posvećen ovaj prikaz, oličenom ne samo u bogatstvu prideva, nijansiranim i uravnoteženim uvidima, zapitanosti autora koja se krije iza svake rečenice i njihove težnje da čitaocu ponude sve ono što je potrebno da bi onda čitalac sam doneo svoj zaključak. Jaz između britanske političke i intelektualne elite očigledno je sve veći.

Autori filma *The Darkest Hour* iz 2018. godine vide drugi važan izvor današnjih mitova o Čerčilu, ovog puta izvorno depolitizovanih.⁶ Tim fil-

⁵ Tragikomična je, ali veoma rečita greška (opisana u knjizi, str. 42) koju je napravio spiker *BBC*-ja u doba Bregzita, izveštavajući da će Tereza Mej (*Theresa May*), tadašnja predsednica vlade, na pregovore sa EU u Briselu odleteti spitfajerom (*sic*), lako prepoznatljivim simbolom, gotovo zaštitnim znakom bitke za Britaniju i britanske odlučnosti da sačuvaju svoju slobodu. Ta greška svedoči o atmosferi koja je stvorena pristupom „Brexit – May, 1940“. Jedino što je Brisel zamenio Berlin, makar simbolički. Uzgred, službeni avion britanske vlade koji je tada bio u upotrebi nije proizveden (isključivo) u Britaniji. To je *Airbus A330M*, proizvod jedne od najuspešnijih panevropskih korporacija, primera za ugled kako evropske zemlje mogu veoma efikasno da sarađuju.

⁶ Režiser filma je Džo Rajt (*Joe Wright*), čovek, prema mišljenju autora, bez izraženih političkih preferencija, naročito u pogledu britanske imperijalne grandioznosti.

mom su ojačani svi ranije poznati mitovi o „najuzvišenijem času“ – Čerčilova odlučnost da istraje, njegova hrabrost da se upusti u političke i vojne poduhvate od kojih drugi prezaju, da na kocku stavi svoju političku sudbinu ne želeći da naruši načela u koja veruje, kao i njegova uspešnost da druge ubedi u svoje ideje, ne samo zbog sposobnosti da pronalazi prave reči. Gledajući taj film, napominju autori, zainteresovani se podsećaju najznačajnijih Čerčilovih govora iz proleća i leta 1940. godine i dobijaju mogućnost da utvrde mit o nepokolebljivom Čerčilu. Ređaju se, u izvođenju Garija Oldmana (*Garry Oldman*), obećanja poput „*blood, toil, tears and sweat*“, jasne naznake odlučnosti, poput „*if necessary, for years, if necessary, alone*“, kao i jasne poruke upućene ne samo neprijatelju: „*We will never surrender.*“⁷ A svi ti govori su, pokazuje i film, ali i istoriografija, brižljivo pripremani, nebrojeno puta redigovani i detaljno osmišljavani, sve sa pažljivo izabranom dikcijom, laganim zamuckivanjem i odlično raspoređenim zastajkivanjima.

Taj film, je međutim, smatraju autori, doneo ili barem ojačao nekoliko, bar u određenoj meri, novih mitova o Čerčilu. Prvi i možda najzanimljiviji jeste njegov sukob sa britanskom političkom elitom, naročito onim delom okupljenim oko njegove, Konzervativne stranke. Dakle, reč je o nepomirljivoj nesuglasici između kompromisu sklonog establišmenta, s jedne strane, i Čerčila – političkog outsajdera i inovatora, koji remeti uspostavljen poredak, s druge. Čerčil je pobjedu izvojevao svojom političkom čvrstinom, snagom svoje ličnosti i za slušaocce očaravajućim govorničkim umećem.⁸ Posredno, time je pokazana sva dubina političke i vojne katastrofe u kojoj se Britanija našla u proleće 1940. godine i iz koje su mogle da je izvuku samo inovativna politička rešenja – Čerčilova „kreativna destrukcija“ omogućila je tu inovativnost.

To potvrđuje i njegov opus, koji uključuje filmove *Atonement* (Iskupljenje), prema romanu Iana Mekjuana (*Ian McEwan*), akcioni triler sa elementima fantastike *Hanna*, i zanimljiva, visokostilizovana i vizuelno raskošna ekranizacija Tolstojevog romana *Ana Karenjina*. Iako je *Atonement* lična drama, zanimljivo je da je evakuacija Denkerka 1940. godine jedan od ključnih delova tog filma/romana, posmatrana isključivo iz ljudskog ugla, sa stanovišta sudbine jednog od glavnih junaka, bez ikakvih političkih konotacija.

⁷ U filmu, kao i u samoj knjizi (str. 22), beleži se jedna od krvoločnijih Čerčilovih rečenica iz tog vremena: „Ukoliko dugoj istoriji našeg ostrva treba najzad da dođe kraj, onda neka taj kraj bude sa svakim od nas koji se ležeći na zemlji guši u sopstvenoj krvi.“ Poruka dostojna Šekspirovog Koriolana (*Coriolanus*), možda i inspirisana njime.

⁸ Posle Čerčilovog govora u parlamentu kojim je obezbedio punu podršku odlučnom vođenju rata, poraz svoje politike pregovaranja sa Hitlerom lord Halifaks (*Edward Halifax*), otelotvorenje britanske (konzervativne) političke elite, jezgrovito je komentarisao: „Upravo je [Čerčil – prim. autora prikaza] mobilisao engleski jezik i poslao ga je u rat.“

Drugi je mit o „narodskom“ Čerčilu, koji uopšte nije utemeljen u činjenicama. U tom delu filma, Čerčil silazi u podzemnu železnicu, kojom se nikada u životu nije vozio, kako bi došao do Vestminstera (*Westminster station, Circle & District line*), i između dve stanice razgovara sa „narodom“ – putnicima javnog saobraćaja, običnim ljudima, reprezentativnim uzorkom Britanaca koji iskazuju svoju rešenost da se odupru nacističkoj Nemačkoj i da njihova otadžbina ne postane zemlja robova. Naravno, ta epizoda se nikada nije dogodila, ona predstavlja čistu (umetničkom delu dozvoljenu) fikciju i nasilje nad historiografijom. No, iz nje se gradi mit o Čerčilu koji svoju inspiraciju traži u narodu,⁹ a ne među svojim (aristokratskim) precima, i o tome da je ta inspiracija bila odlučujuća za već pomenutu koriolanovsku rečenicu i obećanje da se „nikada nećemo predati“. Prilično neverljivo za čoveka koji je izjavio da je „najbolji argument protiv demokratije petominutni razgovor sa prosečnim biračem“.¹⁰

No, u toj epizodi, pronicljivo primećuju autori, krije se još jedan mit koji nije zasnovan na činjenicama. A to je Čerčil kao čovek bez rasnih predrasuda. Reč je o tome da narod iz vagona podzemne železnice čini i jedan mlađi tamnopusi gospodin, poreklom iz Britanske Zapadne Indije, Jamajčanin, na primer, koji napamet zna pesmu lorda Makolija (*Thomas Macaulay*) *Horatious* i koji u trenutku nastavlja da je recituje tačno na mestu na kojem je Čerčil zastao. Vidno ganut, Čerčil prilazi tom fiktivnom Jamajčaninu i nežno mu, suzdržavajući se da pusti suzu radosnicu, stavlja ruku na lakat. Nezavisno od kiča koji se izliva iz tog kadra, poruka je jasna: običan narod, onaj koji se vozi javnim prevozom, tamne puti, izvanredno je obrazovan, a Čerčil, raznežen poezijom tamnopusitog Jamajčanina prihvata ga ne samo kao sebi ravnog, nego i kao dragog čoveka. Koristeći staru englesku doskočicu, ciničan čitalac/gledalac bi rekao: „Ako poveruješ u to, onda ćeš poverovati bilo u šta.“

No, autori s pravom ukazuju na, ako ne uvođenje, ono bar jačanje još jednog mita u tom filmu. Ovog puta ne o Čerčilu već o britanskom monarhu kao

⁹ Cinici bi možda čak mogli da pomisle da ta vožnja sa „narodom“ između dve stanice podzemne železnice predstavlja supstitut za (tada tehnološki nedostupne) društvene mreže.

¹⁰ Tu Čerčilovu izjavu ne treba tumačiti kao njegovo protivljenje demokratiji. Nasuprot nje stoji ona, blago sarkastična, da je „demokratija najgori oblik vladavine osim ukoliko se uzmu u obzir svi ostali“. Zanimljiv je pregled nijansiranih Čerčilovih stavova o demokratiji (Quinault 2001). Pažnje je, ipak, vredna i, u privatnom razgovor iznesena, ocena jednog vremenog britanskog parlamentarca, dugogodišnjeg poslanika Konzervativne stranke: „Čerčil je verovao u demokratiju – u Engleskoj.“

o (prema narodu) brižnom i mudrom vladaru.¹¹ Kada Čerčil počne da gubi samopouzdanje, u iznenadnu neformalnu posetu mu dolazi upravo monarh i, uz svoju govornu manu, daje mu podršku, što Čerčila sokoli i kazuje mu da inspiraciju potraži u narodu. Drugim rečima, ne bi Čerčil, prema ovom filmu, nikada (fiktivno) sišao u podzemnu železnicu da mu to nije (fiktivno) toplo preporučio sam brižni monarh.

Mit o brižnom monarhu neguje se i u seriji *The Crown*, bar u njene prve dve sezone koje su bile dostupne autorima pre predaje rukopisa u štampu.¹² No, značajan deo prve sezone posvećen je Čerčilu, ovog puta kao posleratnom političaru koji se bori za vlast i želi da je zadrži. Malo šta je u tom periodu ostalo od mitskog Čerčila – nekima on može biti simpatično džangrizavi starac, sa svim svojim manama i ekscentričnostima, ali mnogi s pravom zaključuju da je bilo bolje da se ranije povukao, možda odmah posle izgubljenih izbora 1945. godine.¹³ Ni sam Čerčil nije imao dileme u tom pogledu, izjavivši neposredno pre svoje smrti: „Poželim da sam umro 1945. godine“ (str. 111). No, uspomene na kasnog Čerčila očigledno nisu značajno umanjile sjaj njegove zvezde iz 1940. godine.

Bogati uvidi iz ove knjige o mitovima o Čerčilu, kao britanski nacionalni i nadnacionalni mitovi, barem zemalja engleskog govornog područja, otvaraju neka zanimljiva pitanja. Koji su to naši, srpski mitovi, ne zablude u našoj istoriji, poput onih koje je detaljno opisao i odbacio Ristić (2019), već oni

¹¹ Autori knjige smatraju da je prvi veliki proboj na planu uspostavljanja mita o brižnom monarhu učinjen filmom *The Queen* (Kraljica) iz 2006. godine, koji prati ponašanje kraljice Elizabete (*Elizabeth*) II posle smrti princeze Dajane (*Diana*). Za razliku od tadašnjeg slavoljubivog, javnim mnjenjem i svojom popularnošću opsednutog, na ivici pristojnosti agresivnog britanskog premijera Tonija Blera (*Tonny Blair*), Kraljica je umerena, uzdržana, dostojanstvena i ne vodi računa o javnom mnjenju već samo o dobrobiti naroda, kome ona smatra da služi. Uočljiv je veliki jaz između poroka demokratski izabranog zvaničnika i vrlina naslednog monarha, nezavisno od visokog stepena uverljivosti portreta premijera Blera u tom filmu.

¹² Autor ovog prikaza je u prednosti, budući da je, odgledavši treću i četvrtu sezonu serije *The Crown*, u prilici da zaključi da je mit o brižnom monarhu u toj seriji u određenoj meri počeo da se kruni, ljudski kvaliteti sadašnjeg monarha stavljaju se pod znak pitanja, a besmislenost egzistencije kraljevske porodice sve je izraženija. Naravno, ovim se ne osporavaju uvidi iz knjige izneseni samo na osnovu prve dve sezone te serije.

¹³ Jedna od epizoda prve sezone ove serije posvećena je ekološkoj katastrofi – zagađenju vazduha u Londonu u decembru 1952. godine (*London smog*). Iako je sam Čerčil, svojim pogrešnim procenama i nečinjenjem, znatno doprineo toj katastrofi, održao je, kada je kriza bila na vrhuncu, govor dostojan onih iz proleća 1940. godine i preduzeo odgovarajuće akcije. Mit o odlučnom Čerčilu u teškim vremenima, bez obzira na to da li su ona izazvana Nemcima ili smogom, time je samo podgrejan.

uporedivi sa mitovima o Čerčilu. Imamo li mi svog Čerčila? Koji je to naš „najuzvišeniji čas“?

Srednjovekovni mitovi, tako dragi mnogima u Srbiji, jednostavno nisu uporedivi. Isuviše je velika vremenska distanca i, bez obzira na kvalitet naše srednjovekovne historiografije, istorijski izvori o tom vremenu veoma su oskudni. Osnovu tih mitova uglavnom čine predanja, najčešće otelotvorena u narodnoj poeziji, a u velikoj meri i zablude. U traganju za uporedivim mitovima treba se usredsrediti na novu istoriju.

Time se dolazi do ozbiljnog problema, koji se odnosi na pitanje našeg identiteta. Srbija je ulaskom u zajedničku državu jugoslovenskih naroda prestala da postoji i svoju je istoriju prenela na tu novu državu. Svakako da se odbrana Srbije 1914. godine, po svim svojim karakteristikama, počev od odbacivanja austrougarskog ultimatum, može okarakterisati kao naš „najuzvišeniji čas“.¹⁴ Isto se može reći za 1915. godinu, odbijanje kapitulacije posle vojnog poraza i povlačenje srpske vojske na Krf,¹⁵ nezavisno od toga da li su i kakve vojne i političke greške napravljene tom prilikom (Stojanović 1921). Problem sa očuvanjem takvih mitova u zajedničkoj državi jednostavno izvire iz činjenice da su 1914. godine na drugoj strani bili, većinom kao redovi i podoficiri, borci iz drugih jugoslovenskih, sada zbratimljenih naroda, sve na putu da se uspostavi kralju Aleksandru I toliko drag jugoslovenski narod. A tek je uspostavljanje nove, federativne Jugoslavije sputavalo mit čiji je neizostavni deo bio poklič „Za kralja i otadžbinu“.

Naravno, nestanak versajske Jugoslavije, kako su je nazivali komunisti, i uspostavljanje navodno demokratske federativne države, označilo je vreme za uspostavljanje novih mitova o revoluciji koja je dovela do oslobađanja naroda. Oni su nesporno bili povezani sa nespornim vođom jugoslovenske revolucije – Josipom Brozom. Zbog toga je zanimljivo pitanje koliki je to bio mitski potencijal Broza u odnosu na Čerčila. Koji je deo tog potencijala ostvaren i šta je sudbina mitova o Brozu?

Što se potencijala tiče, nesporna su Brozova politička dostignuća, nezavisno od toga kako ih ko ocenjuje. No, iako je Broz bio impresivna ne samo politička pojava, jezik mu nije bio baš jača strana, govori su mu bili loši i dosadni, mogli su nekog da zastraše, ali malo je verovatno da su nekog

¹⁴ Opis Srbije 1914. godine Maksa Hastingsa (Hastings 2013) upućuje upravo na ovakvu paralelu. Doduše, sam Hastings nije upotrebio sintagmu „najuzvišeniji čas“ – neke su reči rezervisane ipak samo za Engleze.

¹⁵ Zanimljivo je povući paralelu između srpskog povlačenja preko Albanije i britanskog povlačenja iz Denkerka četvrt veka kasnije. Uz sve razlike, frapantne su sličnosti ta dva povlačenja u svim bitnim karakteristikama, pre svega u pogledu rešenosti da se borba nastavi do konačne pobede.

mogli da inspirišu. Od svih njegovih velikih izjava, tvorci mita o Brozu uspeali su da nekako u javnost proture naredbu „Prozor noćas mora pasti“.¹⁶

No, nezavisno od potencijala, najveći problem formiranja mitova o Brozu leži u tome što interes tadašnje političke elite i samog Broza nije bilo formiranje mitova, onako kako ih posmatraju autori knjige, nego beskrupulozna propaganda, namenjena izgradnji kulta Brozove ličnosti. Mitovi koji su tako nastali bili su samo neizostavna posledica propagande. I time se dolazi do fundamentalne razlike između mitova i propagande.

Prilikom razmatranja mitova o Čerčilu autori, navođenjem i razmatranjem brojnih referenci, uverljivo stavljaju do znanja da su Čerčilova ličnost i njegova politička dostignuća bila kritički preispitivana i dok je on bio na vlasti i kada je bio u opoziciji, za njegova života i posle njegove smrti. Preispitivali su ih politički poslenici u dnevno-političkim aktivnostima, preispitivala ih je, veoma kritički, istoriografija, publicistika, kao i umetnost, književna, pozorišna, filmska, pa i likovna. Mediji nisu ostali po strani od tog preispitivanja.

Ništa nije bilo pošteđeno. Ni Čerčilova politička lutanja i greške pre 1940. godine, ni njegove pogrešne procene tokom Drugog svetskog rata, ni njegova politička posrtanja posle 1945. godine, naročito posle njegovog povratka u Dauning strit 10. Preispitivan je i Čerčilov (slabo prikriveni) rasizam – vera u supermaciju bele rase – i nedostatak bilo kakve volje da se Britanskoj (istočnoj) Indiji dodeli bilo kakva autonomija, a kamoli nezavisnost, kao i snažna želja da se britansko kolonijalno carstvo u celini sačuva, odričući drugim narodima ona prava koja je za Britaniju ljubomorno čuvao. „Britanci nikad neće biti robovi“, glasi stih rodoljubive pesme *Rule Britannia*, ali je Čerčil smatrao da se to nikako ne odnosi na druge, naročito ukoliko nisu belci. Pozorišne predstave opisane u knjizi, neke od njih na ivici dobrog ukusa, gde na sceni mrtav Čerčil izlazi iz kovčega kao vampir (imperijalizma i rasizma) i polemiše sa onima koji se ne slažu sa njegovim idejama, deo su posthumnog preispitivanja njegovog rasizma.

Dakle, plural iz samog naslova knjige – mitovi o Čerčilu – ukazuje i na pluralizam tih mitova, na različitu percepciju Čerčila i njegove političke zaostavštine: od punog odobravanja, glorifikacije, pa sve do potpune netrpeljivosti, nipodaštavanja. U takvoj slobodnoj konkurenciji mitova preživeli su samo najjači, pa je onda izvesno da su oni održivi. Stoga i mitovi o Čerčilu,

¹⁶ Autentičnost te naredbe je upitna. Nikakvog tonskog ili bilo kakvog drugog zapisa, naravno, nema. U filmu „Bitka na Neretvi“ iz 1969. godine kurir Vrhovnog štaba pruža nadležnom partizanskom komandantu parče požutele, iz sveske iscepane hartije, na kome je štampanim slovima, uz prepoznatljiv potpis, napisano to naređenje.

naravno uz neprestana podgrevanja i preoblikovanja, žive sve do današnjeg dana.

Nasuprot tome, mitovi o Brozu, proizašli iz propagande usmerene na stvaranje kulta ličnosti, neminovno su svog junaka prikazivali u superlativima: političkim i ljudskim. Zbog toga je njega propaganda i opisivala kao „najvećeg sina naših naroda i narodnosti“. A sveobuhvatna represija onemogućila je preispitivanje, historiografsko ili bilo kakvo drugo, nedodirljivog Brozovog „lika i dela“, predupredila je uspostavljanje pluralizma mitova o njemu, pa je onda sasvim očekivano što su se propagandom jednoumlja stvoreni i međusobnim nadmetanjem neprovereni mitovi urušili neposredno prilikom ukidanja represije.¹⁷ Nikoga to nije začudilo.

Ipak, verovatno da je najznačajniji razlog za neuspeh, za neodrživost mitova o Brozu propast njegovog političkog poduhvata – neodrživost njegovog političkog dela, njegovog nasleđa. Svega desetak godina posle njegove smrti i nadrealne programske parole „I posle Tita – Tito“ koja je usledila, nestali su svi kameni temeljci Brozove političke zadužbine – socijalizam, samoupravljanje, bratstvo i jedinstvo, Jugoslavija kao federacija i nesvrstana zemlja – a zbratimljeni narodi i narodnosti, kojima je u amanet ostavljeno da „čuvaju bratstvo i jedinstvo kao zenicu oka svog“, započeli su bratoubilački rat. I tu je kraj svakog mita o Brozu. Uspomena na Broza opstaje jedino kao sećanje i žal za „starim, dobrim vremenima“, ali i oni koji se tih vremena sećaju stare i nestaju. Nasuprot tome, uspomena na Čerčila opstaje jer, upravo zbog toga što ima solidnu istorijsku osnovu, nju danas baštine i (zlo)upotrebljavaju oni koji nisu živeli u Čerčilovo vreme.¹⁸

U Srbiji na početku XXI veka nema Čerčilu uporedivih mitova. Posle kompletne propasti ujedinjenja iz 1918. godine, Srbija (ponovo) postaje

¹⁷ Zanimljivo je pitanje distinkcije između propagande i zabluda u istoriji, nezavisno od njihovog sadržaja. Propaganda nastaje na jednom mestu, u jednom istorijskom trenutku, svrsishodno i veoma dobro organizovano, centralizovano, uz vertikalnu difuziju u smeru odozgo-nadole i bez ikakve slobode u pogledu sadržaja. Nasuprot tome, zablude u istoriji nastaju na čitavom nizu različitih mesta, u različitim istorijskim trenucima, bez neposredne svrhe i bez ikakve organizacije, potpuno decentralizovano, uz horizontalnu difuziju i uz punu slobodu onoga što sadrže.

¹⁸ U oba slučaja bila su organizovana dva izuzetno dobro osmišljena i spektakularna pogreba, kao pokušaji svojevrsne deifikacije preminulih državnika. Pre odlaska na počinak na dan sahrane, Čerčilova udovica je svojoj ćerki rekla: „Ovo nije bio pogreb – ovo je bio trijumf“ (str. 114). Možda je i Brozov pogreb za njegove poštovaoce izgledao kao trijumf, ali je taj trijumf, za razliku od Čerčilovog, imao ograničen rok trajanja. Desetak godina kasnije, pred Brozovom grobnicom odigrava se groteskna scena u kojoj raspojasana masa kreće u iskopavanje njegovih posmrtnih ostataka, a na njenom čelu je, noseći poveliki glogov kolac (*sic*), čovek koji je, nezavisno od toga da li je u zatvoru ili na slobodi, konstanta političkog života u Srbiji u poslednjih trideset godina.

nezavisna i, posle decenija konfuzije u pogledu državnog identiteta, počinje da se okreće sebi, pa time i Velikom ratu, kao bitnoj tački nacionalnog identiteta na kojoj, na osnovu kolektivnog sećanja i bogate historiografske literature, mogu da se grade održivi mitovi – mitovi o odbrani, žrtvi, o slomu i vaskrsu Srbije. Stogodišnjice različitih događaja povezanih sa tim ratom, međutim, teško da su dobro iskorišćene za to.

O tome možda najbolje svedoči pokušaj da se cvet Natalijina ramonda ustanovi kao simbol srpskih žrtava i vaskrsa Srbije i da njegovo nošenje postane na određeni način obavezujući ritual sećanja na te žrtve uoči Dana primirja. Uzor za to je, verovatno, nađen u „*Remembrance poppy*“, cvetu maka iz Flandrije, gde je u Velikom ratu poginuo najveći broj britanskih vojnika, koji je u Velikoj Britaniji gotovo obavezujući deo garderobe svake jeseni, u periodu od kraja oktobra do samog Dana primirja. Razlika je u tome što u Srbiji danas, nekoliko godina posle pokušaja uvođenja tog sasvim prikladnog simbola, mali broj ljudi uopšte zna za taj cvet i šta on simbolizuje, gotovo niko od političke elite ga ne nosi kada mu dođe vreme, dok tako nešto uopšte ne pada na pamet, na primer, spikerima na javnom servisu. I dok se gleda *BBC* u tom periodu svake jeseni, na kome niko ne može da se pojavi u studiju ukoliko ne nosi *poppy*, postaje jasno kako se uspostavljaju i neguju mitovi u Britaniji, a kako u Srbiji.

Za kraj: ako knjiga posvećena mitovima o Čerčilu podstakne čitaoca na toliko mnogo različitih razmišljanja koja nisu neposredno povezana sa temom knjige, a samo manji njihov deo zapisan je u ovom prikazu, onda to – tipično britanskim ublažavanjem rečeno – nikako ne može da bude loša knjiga.

LITERATURA

- [1] Nikolić, Kosta. 2012. *Srpska književnosti i politika (1945–1991): glavni tokovi*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- [2] Hastings, Max. 2013. *Catastrophe: Europe Goes to War 1914*. London: William Collins.
- [3] Johnson, Boris. 2015. *The Churchill Factor: How One Man Made History*. London: Hodder & Stoughton.
- [4] Quinault, Roland. 2001. Churchill and Democracy. *Transactions of the Royal Historical Society* 11: 201–220.
- [5] Ristić, Dejan. 2019. *Mitovi srpske istorije*. Beograd: Vukotić media.
- [6] Stojanović, Kosta. 1921. *Slom i vaskrs Srbije*. Beograd: RTSF izdavačka delatnost [2013].

Milena MITROVIĆ, master*

**Jevremović Petrović, Tatjana. 2019. *Modeli osnivačkih akata*.
Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u
Beogradu, 303.**

Modeli osnivačkih akata predstavljaju jedno od veoma složenih pitanja kompanijskog prava. O složenosti tog fenomena možda najbolje govori činjenica da ti modeli nisu značajni samo za osnivanje i registraciju društava, kada su prvenstveno u funkciji pojednostavljenog osnivanja odnosno registracije društva, već su od izuzetnog značaja i za funkcionisanje društva. Funkcija i značaj modela se može sagledavati i u odnosu na potrebu digitalizacije, na koju ni kompanijsko pravo nije ostalo imuno. Modeli osnivačkih akata su naročito važni za malo i srednje preduzetništvo i zatvorena društva, koji tek poslednjih godina dobijaju pažnju koju zavređuju.¹

Profesorica Tatjana Jevremović Petrović je izborom da obradi modele osnivačkih akata još jednom pokazala izuzetnu sposobnost da prepozna najsuptilnija pitanja kompanijskog prava i pre nego što ona dospeju u centar interesovanja u teoriji i praksi; ona kojima bi zakonodavac, ali i teoretičari trebalo da posvete posebnu pažnju. Autorka je prepoznala šta čini samu srž nastojanja da se pojednostave pravila kompanijskog prava, da se unaprede, ubrzaju i olakšaju postupak osnivanja i registracije, kao i funkcionisanje društava, njihova efikasnost i konkurentnost. Čini se da su reformu kompanijskog prava obeležile upravo te potrebe.² Očigledna je potreba da se uvažavaju individualne potrebe društava, da se ostavi dovoljno prostora za autonomiju volje i dispozitivna pravila, ali ne na uštrb pravne sigurnosti i

* Istraživač pripravnik, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Srbija, *milena.mitrovic@diplomacy.bg.ac.rs*.

¹ Mada su mala i srednja društva po pravilu zatvorena, to ne mora nužno da bude slučaj. Danas je moguće zamisliti i javna društva manjeg obima, pa obim društva više nije dominantna karakteristika koja razdvaja javna i zatvorena društva.

² Više o tome videti u: Jevremović Petrović 2012, 33–42.

interesa trećih lica. Umesno je, zbog toga, postaviti pitanja: gde je tu mesto modela osnivačkih akata i kako postići da modeli, nasuprot uverenju da podstiču jednoličnost, postanu snažan instrument za individualizaciju i uvažavanje različitih potreba društva, njegovih osnivača, pravnog i ekonomskog okruženja? Monografija *Modeli osnivačkih akata* nudi odgovore na ta, ali i mnoga druga pitanja. Podeljena je na šest delova, od kojih se svaki sastoji od nekoliko poglavlja.

Prvi deo, nakon uvodnih izlaganja, sadrži terminološka određenja. Iako definisati neki pojam nije nimalo lak zadatak, naročito kada taj pojam, poput pojma modela osnivačkog akta, pokazuje osobenosti i u zavisnosti od toga o kojem pravnom sistemu je reč, autorka uspeva da iz jednog takvog fenomena, vrlo kompleksne prirode, izdvoji zajedničke osobine i na taj način taj pojam precizira i definiše. Već prilikom definisanja prve karakteristike modela, a to je da modeli osnivačkih akata predstavljaju skup određenih pravila, jasno je da preciziranje prirode tih pravila nije moguće učiniti tako da se dobije jedinstvena definicija, odnosno nemoguće je ne razlikovati različite vrste modela – prema stvaraocu, sadržaju dispozicije itd. Druga važna karakteristika modela osnivačkih akata je da *sadrže različite odredbe koje se odnose na osnivanje, ali i na funkcionisanje društva*. Prilikom navođenja još jedne karakteristike, a to je da su modeli sistematizovana opšta pravna pravila, autorka naglašava da celovitost uređenja modelom ne znači da će njime biti uređena sva pitanja od značaja za osnivanje i funkcionisanje društva, jer to ne bi bilo celishodno, već obavezni, minimalni (bitni) elementi osnivačkog akta. Naročito se insistira na tome da treba da postoje modeli koji se primenjuju za određenu formu jer se na taj način oni konkretizuju i prilagođavaju osobenostima i potrebama te konkretne forme. Ipak, važno je naglasiti da celovitost uređenja ne znači nužno i obaveznu primenu, osim ako pojedini modeli ne zahtevaju da se prihvate ili ne prihvate u celini. Autorka na kraju zaključuje da su *modeli namenjeni neposrednom, pojedinačnom uređenju, primeni na jedno, tačno određeno privredno društvo*.

Teme reforme kompanijskog prava u Evropi i novih regulatornih ciljeva kompanijskog prava obeležile su poslednje dve decenije – tome je posvećen *drugi deo* knjige. Veliki uticaj na kompanijsko pravo su ostvarile globalizacija i internacionalizacija, digitalizacija, unifikacija i harmonizacija pravila. Veoma važnu ulogu u tim procesima imale su međunarodne organizacije, od kojih je za područje Evrope naročito važna Evropska unija. Prirodno je usledila i promena regulatornih ciljeva kompanijskog prava. U skladu sa tim, reforma pravila kompanijskog prava nije se ograničila samo na pojednostavljevanje pravila i digitalizaciju kompanijskog prava već i na prilagođavanje novim ciljevima kompanijskog prava – a to su prvenstveno efikasnost i konkurentnost. Pritom, okretanje novim ciljevima ne podrazumeva zanema-

rivanje drugih važnih ciljeva kompanijskog prava, među kojima je zaštita interesa pojedinih lica tradicionalno postavljana kao jedan od osnovnih ciljeva. Važan aspekt reforme kompanijskog prava je i uočavanje potrebe za posebnim regulisanjem zatvorenih društava. Postalo je jasno da postoje jaki razlozi koji govore u prilog tome da ona zaslužuju poseban regulatorni pristup. Očigledno je da je iznijansirani pristup regulisanju funkcionisanja privrednih društava neophodan, i to ne samo u razlikovanju javnih i zatvorenih društava. Uočeno je da je čak i među zatvorenim društvima, zanemarujući njihovo razlikovanje prema formama, moguće identifikovati različite tipove zatvorenih društava (jednočlano, porodično, veliko zatvoreno društvo, društvo koje je članica grupe itd.), pa su, samim tim, različite i potrebe uređivanja određenih pitanja. Zbog toga i ne čudi to što su upravo u ovom domenu dispozitivna pravila naročito poželjna.

Reforma u Evropi je naročito bila usmerena na tri oblasti: na osnivanje i registraciju društava, pravila o kapitalu i pravila koja se odnose na strukturu društva i unutrašnje odnose. Kada su se zakonodavci našli pred izborom da li da uvedu pojednostavljena pravila za postojeće forme društava ili da uvedu nove forme ili tipove pojednostavljenih društava, za njihovu odluku je veliki značaj imala pravna tradicija, ali i ciljevi koje je trebalo postići reformama. Za neke države, poput Nemačke, bilo je prihvatljivije da uvedu alternativne pojednostavljene forme nego da diraju u postojeća pravila (o društvu sa ograničenom odgovornošću). Slično opredeljenje je imala i EU, koja predlaže uvođenje novih „evropskih“ formi društava. S druge strane, Velika Britanija se opredelila da sprovede sveobuhvatnu reformu i da pojednostavi postojeće forme zatvorenih društava. U nekim državama, među kojima je i Republika Srbija, sprovedene su umerenije reforme, ali uz značajne izmene pravila, koja su postala fleksibilnija. Jedan od modaliteta pojednostavljivanja pravila išao je ka tome da se pojednostave pravila za klasične forme društava, ali samo za neke oblike (primera radi, jednočlana društva sa ograničenom odgovornošću). Javlja se i drugi pravci reformisanja, tipični za vanevropsko područje, gde se prihvataju određene ugovorne i alternativne forme.

U trećem delu knjige detaljnije se razmatra uloga modela u osnivanju i registraciji društva, uređenju društva, harmonizovanom uređenju i prekograničnoj pokretljivosti društva. Naročito važan segment reforme kompanijskog prava jeste mogućnost registracije bez fizičkog prisustva (*online*) i uvođenje „jednošalterskog“ sistema, kako bi se omogućilo da se ceo postupak obavi na jednom mestu. Najpre, kada je reč o ulozi modela u *osnivanju i registraciji društva*, odgovor na pitanje zašto su modeli veoma važni treba potražiti u činjenici da su modeli stalno dostupni. Modeli su unapred pripremljena pravila, odnosno odredbe koje su tipične, te nema dugotrajnog usaglašavanja volje osnivača, a nema ni dodatnih troškova koji

nastaju kada se angažuju profesionalci koji treba da sačine taj akt. Kada je omogućena elektronska registracija društva, tada je celokupan postupak nekada moguće završiti i za samo nekoliko sati. Osim toga, modeli su naročito podesni za neke tipične situacije: osnivanje jednočlanih, a naročito potpuno zavisnih društava; kada treba podstaći određene osnivače, odnosno osnivače u određenom starosnom dobu; zatim kada je reč o određenim pojednostavljenim formama ili tipovima privrednih društava.

Međutim, nastojanje da se postupak pojednostavi i učini jeftinijim teško je sprovesti ukoliko i dalje postoje vrlo kompleksni i dugotrajni mehanizmi kontrole osnivačkog akta. O tome koliko se nade polaže u modele osnivačkih akata možda najbolje govori činjenica da se čak išlo dotle da je postojala ideja da modeli mogu potpuno da otklone potrebu pravne pomoći ili prethodne kontrole osnivačkog akta. Sasvim očekivano, u nekim nacionalnim pravima i dalje postoji snažan otpor prema toj ideji. Uz to, značajan ograničavajući faktor predstavlja i okolnost da i dalje opstaju određena ograničenja elektronske registracije usled bojazni od raznih vidova zloupotrebe, bez obzira na činjenicu da veliki broj država članica EU omogućava elektronsku registraciju društva bez potrebe fizičkog prisustva osnivača pred nadležnim organima.³ U svakom slučaju, bez obzira na model kontrole koji se primenjuje na osnivački akt, nesporno je da su modeli uticali na smanjenje troškova i skraćivanje postupka osnivanja, pa čak i u onim pravnim sistemima gde je (i dalje) predviđeno učešće notara ili suda. Uticaj korišćenja modela osnivačkih akata se naročito može videti u onim pravima koja ne predviđaju materijalnu kontrolu dokumenata i podataka prilikom registracije, među kojima je i Srbija. Ipak, autorka upozorava da je neophodno da model osnivačkog akta bude adekvatan, stručno i pravilno sastavljen. U suprotnom, ne samo da će izostati pozitivni efekti korišćenja modela već korišćenje neadekvatno, nekvalitetno i nestručno sastavljenih modela osnivačkih akata može imati značajne negativne posledice. Nesporno je, međutim, da je realizacija ideje modernizacije i pojednostavljenja postupka osnivanja i registracije društava teško zamisliva bez korišćenja modela osnivačkog akta.

Kada je reč o funkciji modela osnivačkih akata prilikom *uređenja društva*, važno je istaći da su modeli veoma podesni da se zadovolje različite potrebe različitih tipova, odnosno formi društava, ali i kada je reč o standardizaciji uređivanja odnosa u određenom društvu. Pritom, ne treba gubiti iz vida da postoje određena pitanja u vezi sa funkcionisanjem i uređenjem društva koja nije moguće do kraja svesti na „tipske“ odnose – tako nešto je u oštroj suprotnosti sa idejom korišćenja modela osnivačkih akata. Jedino uravnotežen pristup dovodi po pozitivnih efekata, a u suprotnom nije

³ Videti i: Rojo-Viljanova (Royo-Villanova, 151–152).

jasno zbog čega bi modeli uopšte postojali i na koji način bi doprineli ideji poboljšanja efikasnosti društava u svim aspektima.

Sasvim prirodno, modelima osnivačkih akata se upućuju i određene zamerke. Glavne zamerke modelima osnivačkih akata su: da ne omogućavaju individualizaciju i da ograničavaju slobodu ugovaranja; da su nefleksibilni; da suviše pojednostavljaju pravila kompanijskog prava i da uređivanje određenih pitanja prenose na teren obligacionog prava. Ipak, na različite prepreke i nedostatke ne treba gledati kao na nepremostive. Naprotiv, autorka u izlaganju ukazuje na to da postoje različiti načini da se pojedini nedostaci prevaziđu ili barem u značajnoj meri ublaže. Autorka se zalaže da modeli budu zvanični, po mogućstvu zakonski, s tim što bi trebalo da se sastave tipski modeli, odnosno da se sastavi nekoliko modela. Da bi njihov kvalitet bio zadovoljavajući, apsolutno je neophodno učešće stručnjaka – kako onih iz teorije, tako i onih iz prakse koji su imali priliku da vide sa kojim problemima se modeli osnivačkih akata suočavaju.

Četvrti deo monografije se detaljnije bavi različitim vrstama modela i njihovim glavnim karakteristikama. Modeli osnivačkih akata mogu se klasifikovati prema različitim kriterijumima: formi, obliku i prirodi pravnih pravila koja sadrže (zakonski i privatni); prema autoru; prema sadržaju; prema formi društva; prema funkciji; prema domašaju (granicama) primene modela. Međutim, važno je napomenuti da se te podele nekad i preklapaju. U tom delu posebno su razmotrene prednosti i mane zakonskih, privatnih, modela za različite forme društava, opcionih i obaveznih modela.⁴

Naročita prednost zakonskih modela osnivačkih akata ogleda se u tome što oni mogu da ponude veoma kvalitetna pravila; veoma su korisni za osnivanje određenih tipova ili formi pojednostavljenih društava i za uvođenje supranacionalnih formi i harmonizaciju u okviru prava EU. Posebno im se zamera to što pate od nefleksibilnosti. S druge strane, *privatni modeli* su fleksibilniji, ali oni imaju drugačiju vrstu nedostataka, pa se tako govori o „demokratskom deficitu“ procedure njihovog donošenja; nekad su nestručno i loše sastavljeni, a najviše im se zamera činjenica da nemaju zakonsku snagu i da nisu sankcionisani državnim aparatom (mada to ne isključuje druge, privatne sankcije – isključenje iz komora, udruženja i sl.). Naročita prednost privatnih modela je to što su često oslobođeni političkih upliva, te su naročito pogodni kao nadnacionalni modeli kojima se vrši unifikacija. Važna uloga privatnih modela je bila predviđena i u uvođenju evropskih formi zatvorenih

⁴ O drugim klasifikacijama je bilo reči na drugim prigodnim mestima u monografiji.

društava, budući da su prepoznati kao veoma snažan instrument koji bi omogućio da se prevaziđu razlike u nacionalnim sistemima.

Modeli osnivačkih akata mogu da budu namenjeni za *sve forme*, što je retkost, za *pojedine grupe ili tipove društava* ili za *pojedinačnu formu*. Upravo je dilema mnogih regulatora kakvi modeli treba da budu ponuđeni. Modeli koji se odnose na sve forme ocenjeni su kao neprilagođeni različitim potrebama različitih formi i tipova društava, zbog čega je čak i Engleska, poznata po modelima osnivačkih akata, odustala od toga da ima jedinstven model osnivačkog akta. Tipično se modeli odnose na određenu formu, a najrasprostranjeniji je model osnivačkog akta koji se odnosi na društvo sa ograničenom odgovornošću, i to iz nekoliko razloga. Prvo, takva društva, odnosno njihovi članovi i osnivači, imaju najviše koristi od postojanja modela. Ne samo da su im od koristi kada je reč o smanjenju troškova osnivanja već je i individualizacija pristupačna budući da mogu da se izvrše naknadne izmene ukoliko to bude potrebno. Modeli mogu imati važnu, ali ograničenu ulogu za društva lica: modeli su vrlo korisni za osnivanje takvih društava, ali za uređenje to baš i nije slučaj usled činjenice da ta društva zahtevaju individualizaciju do te mere da se upotreba modela čini veoma upitnom. Modeli su naročito podesni za uređivanje jednočlanih društava sa ograničenom odgovornošću, koja imaju ograničen krug pitanja koja treba regulisati, kao i za posebne tipove postojećih formi, odnosno u funkciji njihovog pojednostavljenog osnivanja.

Modeli mogu biti *obavezni ili opcioni*, zavisno od toga da li je moguće optirati za njihovu (ne)primenu. Pritom, tu podelu ne treba mešati sa razlikovanjem zakonskih i privatnih modela osnivačkih akata. Tipično se obaveza korišćenja vezuje za osnivanje pojedinih tipova društava ili za pojednostavljeno osnivanje društava, naročito kada je reč o elektronskoj registraciji društava. Postojanje opcionih modela, odnosno njihova fakultativna primena ocenjeni su kao veoma poželjni, naročito za uređivanje društava.

Peti deo monografije je posvećen funkciji modela osnivačkih akata. Teorijske rasprave o pravnoj prirodi pravila koja sadrže modeli osnivačkih akata do sada su bile zapostavljene. Dalje izlaganje u ovom poglavlju je usmereno ka razmatranju modela kao dela kompanijskopravne regulative, pri čemu je posebna pažnja posvećena razlozima postojanja imperativnih pravila, funkciji dispozitivnih pravila, različitim pojavnim oblicima dispozitivnih pravila, regulatornim uputstvima, ali i regulatornoj funkciji modela osnivačkih akata. Modeli osnivačkih akata se mogu posmatrati i kao tehnika uređenja odnosa. Kako su modeli osnivačkih akata po tehnici zaključenja slični formularnim ugovorima i opštim uslovima poslovanja, autorka preispituje opravdanost primene pravila koja se odnose na opšte

uslove poslovanja i formularne ugovore. Činjenica da nekada postoje obaveznost i ograničenja koja se odnose na obaveznost primene modela ili njihovog sadržaja ne znači da su to ugovori po pristupu; tada po pravilu nema neravnopravnosti ugovornih strana, što je glavna odlika ugovora po pristupu – upravo suprotno, zakonodavac nastoji da interese različitih lica zaštiti i uravnoteži.

Centralno pitanje *šestog dela* je primena modela osnivačkih akata. Važno pitanje obrađeno u tom poglavlju odnosi se na sadržinu modela osnivačkog akta i osnivačkog akta sačinjenog na osnovu modela. Jedna od dilema jeste da li tim modelom treba da se urede sva ili samo neka pitanja. Naime, model je moguće razlikovati prema obuhvatu: celoviti i delimični. Celovitost ne znači da su uređena sva pitanja već samo ona najvažnija. Štaviše, celovitost ne znači ni obaveznost primene u celini. Ipak, što je model stroži (odnosno što je manja mogućnost izmene odredaba) – to je krug pitanja uži jer postoji potreba za fleksibilnošću uređivanja, dok se najvažniji, nužni elementi uređuju iscrpno. Sadržaj modela, kada se njegovo korišćenje prihvati ili je obavezno, može biti imperativan ili dispozitivan. Sadržaj dalje može biti fleksibilan, ukoliko se može dopuniti, ili strog – tada sme da sadrži samo elemente predviđene modelom.

Po prirodi stvari, i model osnivačkog akta sadrži nužne – bitne elemente osnivačkog akta, korisne elemente (značajne za uređivanje osnivanja ili funkcionisanja društva) i određene sporedne elemente. Takozvani „korisni elementi“ su naročito važni i treba im posvetiti veću pažnju, umesto da se samo nude doslovce prepisana dispozitivna pravila. Upravo je to, čini se, glavna „boljka“ modela koji se trenutno nude u srpskom pravu. Dakle, umesto „prepisivanja“ dispozitivnih pravila, osnivačima treba ponuditi alternativna rešenja. To je naročito korisno ako se uzme u obzir da bi sastavljanje osnivačkih akata po uzoru na model trebalo da omogući manje troškove i jednostavniju kontrolu. Naročito se ukazuje na veliki potencijal korišćenja algoritama koji kombinuju opcije i nakon opredeljivanja sastavljaju dokument. Razmatranje se dalje usmerava ka pitanjima sadržaja osnivačkog akta sastavljenog na osnovu modela, primeni opštih pravila o sadržaju osnivačkog akta sastavljenog prema modelu, pretpostavljenoj primeni modela i (ne)primeni pravila koja važe za formularne ugovore i opšte uslove ugovora. Druga važna pitanja koja se odnose na modele i osnivačke akte sastavljene na osnovu modela jesu i: mogućnost izmene i dopune osnivačkog akta sastavljenog na osnovu modela; tumačenje odredaba takvog osnivačkog akta, kao i kontrola i ništavost modela i osnivačkog akta sastavljenog na osnovu modela.

Mogućnosti izmene osnivačkog akta umnogome zavise ne samo od njegovog sadržaja, koji može biti promenljiv ili nepromenljiv, već i od toga

da li je model osnivačkog akta prvenstveno namenjen jednostavnijem i efikasnijem osnivanju i registraciji društva. Tako je u nekim pravima korišćenje modela preduslov za privilegiju jednostavnijeg i efikasnijeg osnivanja, a u suprotnom, ukoliko se model menja – društvo se registruje i osniva u standardnom postupku osnivanja, bez mogućnosti da koristi prednosti elektronske registracije u kratkom roku. To, po pravilu, ne utiče na mogućnost kasnije izmene osnivačkog akta, prema redovnom postupku izmene osnivačkog akta, ali je ona ograničena, odnosno onemogućena u trenutku osnivanja i registracije društva.

Kada je reč o tumačenju odredaba, naročito o zakonskim modelima, opravdano ih je tumačiti kao objektivno pravo, dok se u delu u kojem postoji odstupanje mogu primeniti opšta pravila obligacionog prava koja se primenjuju na tumačenje ugovora (pravnih posla). Ipak, bez obzira na činjenicu da su, prema tehnici zaključenja, modeli bliski formularnim ugovorima, trebalo bi isključiti primenu posebnih pravila koja važe za te ugovore. Izuzetno, to može biti slučaj kada postoji neravnopravnost ili jednostrano predložena sadržina osnivačkog akta, kada to ne treba povezivati sa primenom modela, već je reč o tome da su prilikom sačinjavanja postojale neke posebne okolnosti koje bi opravdale primenu tih posebnih pravila o tumačenju. U vezi sa konstatacijom da su modeli, ako se posmatra tehnika zaključenja, bliski opštim uslovima poslovanja, postavlja se pitanje da li dolazi u obzir primena pravila o posebnoj kontroli sadržaja modela. Isto kao i za prethodno, primena bi došla u obzir u retkim slučajevima, a i tada bi trebalo imati u vidu da to nije posebna kontrola modela već bi i u tom slučaju to bila posledica konkretnih okolnosti.

Naročito je zanimljivo izlaganje posvećeno potrebi usvajanja zakonskih modela osnivačkih akata u srpskom pravu. Autorka posebno naglašava potrebu da uvođenje modela treba da ima u vidu potrebe domaćeg privrednog okruženja. Čini se da je to često bilo zapostavljano u reformama kompanijskih propisa. Premda srpskom pravu nisu strani zvanični privatni modeli, kao i drugi modeli ponuđeni u pravnim bazama, zbirkama i knjigama, čini se da svi modeli koji su ponuđeni naročito pate od toga što je njihova funkcija ograničena na osnivanje, registraciju, edukativnu i informativnu funkciju, dok je u ponuđenim modelima zapostavljena funkcija uređenja, kao izrazito važna funkcija modela. Autorka na kraju poglavlja daje i konkretne predloge kako bi postojeći nedostaci mogli da se reše. Zbog ozbiljnih nedostataka postojećih modela, autorka najpre preporučuje da zakonodavac pristupi izradi zakonskih modela osnivačkih akata, uz napomenu da je unapređivanje privatnih modela takođe važno jer doprinosi daljem razvoju i kvalitetu modela. Ne samo da bi kvalitetni modeli doprineli kvalitetnom uređenju društava već bi naročito pozitivno mogli da utiču na konkurentnost srpskih

formi društava, primera radi društva sa ograničenom odgovornošću, pa i podsticanju prekograničnih aktivnosti. U tom smislu, tome bi mogao ključno da doprinese kvalitetan prevod modela osnivačkih akata.⁵ Na kraju, autorka sumira predloge i nabroja karakteristike koje bi preporučeni zakonski modeli trebalo da poseduju. Ukratko, modeli treba da budu obuhvaćeni zakonskim odredbama; važno je da se uzmu u obzir različiti tipovi privrednih društava; različiti tipovi modela bi se mogli razvijati i uključivanjem drugih, privatnih modela; veoma je važno kvalitetno, a ne samo efikasno uređenje; modeli moraju biti opcioni, a njihov sadržaj načelno dispozitivan i podoban za individualizaciju i prilagođavanje individualnim potrebama. Veoma je važno da modeli treba da predstavljaju komplementarni deo, a ne zamenu za dispozitivne norme.

Monografija *Modeli osnivačkih akata* profesorke Tatjane Jevremović Petrović predstavlja delo od izuzetnog naučnog i praktičnog značaja i dragocena je za sve koji se bave kompanijskim pravom. Pisana je jasnim, lepim stilom; zasnovana na bogatoj domaćoj i stranoj literaturi. Veoma je pohvalno što autorka, već tradicionalno, nastoji da doprinese tome da se i u teoriji i u praksi posveti zaslužena pažnja potrebama malog i srednjeg preduzetništva i zatvorenih društava. Ova knjiga je prvo sistemsko delo o modelima osnivačkih akata, u kojem se na zaokružen i dubinski način razmatraju najznačajnija pitanja u vezi sa modelima osnivačkih akata i njihovom primenom. S obzirom na složenost i značaj fenomena modela osnivačkih akata, kao i njihovu sve veću rasprostranjenost, potreba za ovakvim delom je neupitna. To naročito dolazi do izražaja u svetlu činjenice da postojeći modeli osnivačkih akata u srpskom pravu imaju ozbiljne nedostatke; da je njihova upotreba praktično obesmišljena jer se koriste uglavnom zbog toga što su besplatni ili je to povoljnije rešenje nego angažovanje stručnih lica koja bi osnivački akt sastavila prema individualnim potrebama društva i njegovih članova. Srpska pravna praksa je u tom pogledu u velikom raskoraku sa potrebama i ciljevima modernog kompanijskog prava i srpskog pravnog i ekonomskog okruženja, na šta autorka na više mesta ukazuje i insistira na tome da bi postojeći nesklad trebalo ukloniti. Monografija nudi odgovor na pitanje kakvi modeli treba da budu da bi njihova upotreba došla do punog izražaja na pravi način. Neretko se nailazi na dela u kojima se sa velikim entuzijazmom piše o rešenjima iz uporednog prava, pri čemu se ona u velikom broju slučajeva idealizuju te se gotovo bezuslovno zagovara njihovo implementiranje u srpsko pravo. To često rezultira neuspehim transplantima – veštački i „na silu“ implementiranim rešenjima, uz gotovo potpun izostanak osećaja za potrebe (srpskog) pravnog i ekonomskog okruženja. Autorka

⁵ O problemu jezičke barijere videti i Konak (Conac 2015, 145–163).

takvoj euforiji ne podleže već jasno, argumentovano i produbljeno analizira najvažnija pitanja sastavljanja i primene modela osnivačkih akata. Jasno je da samo uravnotežen i pažljiv pristup može obezbediti da se uvođenjem (obaveznih) modela osnivačkih akata taj institut ne pretvori u neuspeo transplant. Upravo ova monografija nesumnjivo predstavlja odličan putokaz za to čemu i na koji način treba težiti, zbog čega je nezaobilazno štivo za svakoga ko se modelima osnivačkih akata bavi ili će se baviti.

LITERATURA

- [1] Conac, Pierre-Henri. 2/2015. The Societas Unius Personae (SUP): A „Passport“ for Job Creation and Growth. *European Company and Financial Law Review* 12: 139–176.
- [2] Jevremović Petrović, Tatjana. 2012. Uvod u kompanijsko pravo EU: izvori i razvoj. 19–42. *Kompanijsko pravo Evropske unije*, ur. Mirko Vasiljević, Vuk Radović, Tatjana Jevremović Petrović. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- [3] Royo-Villanova, Segismundo Álvarez. 1–2/2019. Proposal Regarding the Use of Digital Tools and Processes in Company Law: The Practitioner’s Perspective. *European Company and Financial Law Review* 16: 149–189.

/SEĆANJA

Dr Zoran TOMIĆ*

PAVLE NIKOLIĆ (1928–2020)

Svetska, evropska, regionalna i srpska naučna, pravnička i javna scena ostale su 31. oktobra 2020. godine zauvek bez dr Pavla Nikolića, pensionisanog redovnog profesora ustavnog prava na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu, počasnog predsednika Međunarodnog udruženja za ustavno pravo (od 2004. godine), *Doctora Honoris Causa* Univerziteta u Ruanu (od 1986), počasnog profesora Pravnog fakulteta u Bogoti (od 1984) i dopisnog člana kolumbijskog Udruženja za ustavno pravo. Profesor Nikolić je jedno vreme pripadao i profesorskom koru Međunarodne akademije za ustavno pravo u Tunisu, bio je član Evropskog instituta u Nici, Univerzitetskog koledža u Aosti, Instituta za političke studije u Grenoblu i Instituta za političke studije u Bordou, čime se lista njegovih međunarodnih funkcija ne iscrpljuje. Dobitnik je više domaćih i inostranih medalja i priznanja.

Rodio se 1928. godine u Beogradu, diplomirao je na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu i u toj instituciji prešao briljantan put od naučnog stipendiste (1952) do redovnog profesora (1977), sve do penzionisanja 1993. godine. Na matičnom fakultetu bio je, pored drugog – prodekan (1975–1977), direktor Instituta za pravne i društvene nauke (1977–1979) i šef Katedre za političke nauke, u dva mandata.

Profesor Nikolić je bio i aktivan i izvan Fakulteta: zapaženi sudija Ustavnog suda Srbije (1980–1987), predsednik Jugoslovenskog udruženja za ustavno pravo, član Predsedništva Jugoslovenskog udruženja za uporedno pravo, generalni sekretar Udruženja za političke nauke Srbije, glavni i odgovorni

* Redovni profesor, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija, ztomic@ius.bg.ac.rs.

urednik časopisa *Arhiv za pravne i društvene nauke*. Na nacionalnom planu, pamtićemo ga naročito u ulozi jednog od osnivača i člana Saveta DEPOS-a, poslanika DEPOS-a u Saveznoj skupštini (1992–1996, u svojstvu nestranačke ličnosti) a i kao člana Kruskog saveta od njegovog osnivanja.

Proučavao je studiozno i višestranu mnoštvo pitanja ustavnog prava, povezanih s političkim naukama – posebno probleme parlamentarizma, skupštinskog i delegatskog sistema, podele vlasti, federalizma, decentralizacije, kontrole ustavnosti i zakonitosti, ustavnog sudstva u prvom redu. Zalagao se za uređenje Srbije u obliku ustavne parlamentarne monarhije. Sačinio je i Nacrt Ustava Kraljevine Srbije (2001). Nabranjanje njegovih knjiga (univerzitetskog udžbenika ustavnog prava i različitih monografija) i kraćih spisa – prevazilazi okvire i namenu tekuće beleške. Impozantan je spisak njegovih objavljenih članaka ne samo na srpskom nego i na stranim jezicima (njih više od 80), a održao je i jedanaest kurseva (među kojima tri na doktorskim studijama) i pedeset predavanja u osamnaest država širom sveta, na trideset šest fakulteta – i to u sledećim gradovima: Atina, Varšava, Roterdam, Bolonja, Firenca, Grenobl, Bordo, Poznanj, Krakov, Lublin, Moskva, Sankt Peterburg, Bagdad, Sidnej, Torino, Rende, Tunis, Sen Iler di Tuve, Aosta, Berlin, Saporu. Ciudad Meksiko, Osaka, Aleksandrija, Alžir, Barcelona, Pečuj, Pariz, Avr, Fribur, Rim, Ženeva, Bogota, Peking, Tjencin, Tokio.

Povodom 75 godina njegovog života i 50 godina naučnog rada, 2004. godine, više od četrdeset poslanika javnog prava iz zemlje i inostranstva (behu predstavljeni: Japan Indija, Tunis, Mađarska, Portugal, Belgija, Rumunija, Italija, Francuska, Rusija, Australija, Grčka, Austrija, Republika Češka, Španija, Argentina, Slovenija, Bosna i Hercegovina – Republika Srpska) – priložilo je svoje tekstove, njemu u čast, u zborniku *Ustav, Lex superior* (Beograd 2004).

Inače, profesor Pavle Nikolić je bio zaljubljenik sopstvenog poziva, pobornik pravde, privržen Fakultetu, vrstan predavač i odani kolega, i mlađima i starijiima pouzdan elitni sagovornik i savetodavac, premda *prima facie* strog, uvek na usluzi (i) studentima. Duhovit, često ironičan a dobronameran, prilagodljiv i komunikativan, prijateljski i profesionalno nastrojen. Rečju, laf, gospodin sa stilom. Njegovi učenici, brojni naučni poslenici, diplomirani pravnici i studenti sećaju se sa simpatijama i poštovanjem njegovog oštrog i pronicljivog pogleda, često praćenog zavodljivim osmehom erudite, širine i suptilnosti njegove misli, ljubaznosti i šarma, ali i kritičkih tonova – njegove elegancije vrsnog univerzitetskog maga u pristupu i držanju. Krasio ga je barokni jezik, naslućivale su se zapete i kada je besedio, pažljivo umetnute reči i rečenice, plastičnost analiza i zaključaka, minucioznost i u pisanom i u usmenom obraćanju, osobena sočnost izraza, šarm. Jedan od onih ovdašnjih uglednih umova koji je izgleda bio cenjeniji u inostranstvu nego u Srbiji, pri

čemu i u našoj sredini beše – i ostaće – dakako, veoma, veoma uvažavan. Ukratko: jedan bogat i plodan život, razučena i nadasve vredna naučna zaostavština.

Što reče znameniti Laza K. Lazarević, na koncu antologijske pripovetke *Sve će to narod pozlatiti* – „ovo je moj prilog“. Neka je večna slava i hvala neponovljivom profesoru Pavlu Nikoliću.

P.S. Ispunjen sam mešavinom tuge i ponosa što je pred sâm kraj života profesor Pavle (uz podršku i sina Olivera) izrazio volju da potpisnik ovih redova u ime Kuće – a ne samo kao aktuelni šef Katedre za javno pravo – ponešto (pro)govori o njemu i njegovom delu na fakultetskoj komemoraciji, prilikom dostojnog akademskog oproštaja. Taj zavet je nedavno ispunjen.

Dr Jovica TRKULJA*

STEVAN ĐORĐEVIĆ (1927–2019)**

U ime brojnih prijatelja i poštovalaca Stevana Đorđevića, imam tužnu dužnost da prof. Đorđeviću kažem poslednje zbogom.

Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu izgubio je u njemu jednog od svojih najčestitijih i najskromnijih predstavnika. Njegov jablanički zavičaj gubi u njemu jednog od svojih najvrsnijih sinova.

Stevan Đorđević je rođen 1927. godine u Leskovcu, u zanatlijskoj porodici, koja je od 1930. godine živela u Lebanu. Stevanov otac Vasilije je radio kao užar i opančar, a majka Zagorka bila je domaćica. Bili su siromašni i teško su prehranjivali sedmoro dece. Svoju decu su vaspitavali u skladu sa patrijarhalnom srpskom tradicijom.

Mladi Stevan je bio marljiv i odličan učenik. Osnovnu školu je završio sa odličnim uspehom. Dobijao je nagrade i državnu pomoć za odličan uspeh. Bio je izuzetno vredan i ta će ga osobina krasiti od ranog detinjstva do duboke starosti. Godine 1938. upisao je gimnaziju, koju je najpre pohađao u Vranju, a potom u Leskovcu.

Stevanovo školovanje i posvećenost knjizi i školi tragično je prekinuo rat. Jedan od najtežih i prelomnih trenutaka u životu mladog Stevana desio se na Preobraženje 1944. Naime, šesnaestogodišnjeg Stevana i porodicu Vasilija Đorđevića bugarski okupatori su u znak odmazde izveli na streljanje. Stavili su ih pred streljački stroj. Stevanova mlađa sestra, držeći majku za skute, neprekidno je plakala i vrištala. To je pokolebalo bugarske vojnike koji su

* Redovni profesor u penziji, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija, trkulja@ius.bg.ac.rs.

** Reč sa komemorativnog skupa povodom smrti prof. dr Stevana Đorđevića održanog na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu 23. decembra 2019. godine.

nakratko odgodili streljanje. U tom trenutku naišla je njihova komšinica, koja se na bugarskom jeziku obratila vojnicima: „Nemojte njih. To su pošteni ljudi!“ Bugarski vojnici su odustali od streljanja i svi članovi porodice Đorđević su pušteni kući. Stevan Đorđević je do kraja života obeležavao 19. avgust kao svoj rođendan i Dan spasenja svoje porodice.

Posle tog strašnog događaja, Stevan se znatno promenio. Umesto posvećenosti knjizi, posvetio se borbi za slobodu i za bolje, pravednije društvo. Te 1944. godine stupio je u Narodnooslobodilačku vojsku i narednih šest godina proteklo je u znaku borbe, udarništva na omladinskim radnim akcijama i obnove razorene zemlje.

Po završetku rata Stevan Đorđević je bio jedan od najperspektivnijih mladih ljudi jablaničkog kraja. Njemu su se otvarale lepe perspektive u novoj državi. Imao je sve pretpostavke za briljantnu političku ili vojnu karijeru. Međutim, njegovo učešće u ratu i političke funkcije nisu promenili njegov karakter: ostao je čestit, skroman, radan, požrtvovan i pravdoljubiv. Ovenčan pobedom, ratnim ordenjem i vojnim činovima, Stevan se nije svrstao u redove karijerista i slavodobitnika. Nije nastavio karijeru ekspresnog uspinjanja u vojnoj i političkoj hijerarhiji, udobnog uživanja u ratnim lovorikama i partijskim privilegijama. Umesto svega toga, vratio se školi. U prvi plan stavio je svoje obrazovanje i stručno usavršavanje. Završio je sedmi i osmi razred gimnazije, maturirao u Beogradu 1951. godine i započeo studije. Sa Danicom Jevtović stupio je u brak 1952. godine. Ubrzo su dobili dvoje dece, sina Nenada (1954) i ćerku Snežanu (1958).

*

Na Pravni fakultet u Beogradu Stevan se upisao 1951. godine. Redovno je slušao predavanja izuzetnih profesora i nastavnika enciklopedijskog znanja: Mihaila Konstantinovića, Alberta Vajsa, Miloša Radojkovića, Milana Bartoša, Mehmeda Begovića i Radomira Lukića. Na njegovo intelektualno formiranje posebno su uticali profesori Milan Bartoš i Miloš Radojković. Pod njihovim uticajem, Stevan je intelektualno stasavao i odlučio da se bavi međunarodnim javnim pravom i naučno-pedagoškim radom.

Vredno je radio, trudeći se da nadoknadi godine koje nije proveo u učenju i obrazovanju već u ratu i obnovi zemlje. Uspeo je da diplomira 1955. godine i da se zaposli kao pravnik u Sekretarijatu za zakonodavstvo Narodne Republike Srbije. Nakon položenog usmenog doktorskog ispita primljen je za asistenta pri Katedri za međunarodno pravo i međunarodne odnose na Pravnom fakultetu 1959. Bio je na specijalizaciji u Parizu, Strazburu 1959–1960. i Centru za naučno istraživanje Haške akademije za međunarodno pravo 1962. i 1966. godine.

Doktorsku disertaciju pod naslovom *O kontinuitetu država s posebnim osvrtom na međunarodnopravni kontinuitet Kraljevine Jugoslavije* odbranio je s posebnom pohvalom 1963. godine na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Potom je biran u sva nastavnička zvanja, od docenta 1964, do redovnog profesora 1990. godine.

Đorđevićovo javno delovanje i napredovanje u karijeri univerzitetskog profesora bilo je zaustavljeno početkom sedamdesetih godina, kada je zbog kritike Predloga ustavnih amandmana na Ustav SFRJ od 1963. godine udaljen iz nastave. Raspoređen je na rad u Institutu Pravnog fakulteta u Beogradu, gde je proveo pet godina, od 1977. do 1982.

Više godina prof. Đorđević je bio predsednik Udruženja za međunarodno pravo i šef Katedre za međunarodno pravo Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Bio je rezervni major Jugoslovenske narodne armije i dobitnik tri državna odlikovanja: Ordena zasluga za narod III reda, Medalje za hrabrost i Medalje zasluga za narod. Dekan Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu dodelio mu je 9. oktobra 2007. godine specijalnu diplomu – zahvalnicu „za veliki doprinos Fakultetu u ostvarivanju njegovih obrazovnih i naučnih dostignuća“. Penzionisan je 1992. godine, ali je nastavio sa stručnim radom i istraživanjima.

*

Životni put i javni angažman Stevana Đorđevića predstavlja primer moralne uspravnosti, poštenja i doslednosti. Kao borac 17. srpske brigade i pripadnik naraštaja sa jedne od najtragičnijih raskrsnica u istoriji našeg naroda, uspeo je da iz ponora srpskih deoba izađe neokaljan i neokrnjen. Ostao je odan patrijarhalnim vrednostima na kojima je ponikao, svojim mladalačkim socijalističkim uverenjima i idealima, dosledan u svojim idejnim i patriotskim opredeljenjima. Bio je spreman da iz najplemenitijih pobuda, nesebično i otvoreno izloži sudu javnosti svoje mišljenje.

Zato nije slučajno što je u diskusiji o ustavnoj reformi 1971. godine izdvojio svoj glas, otvoreno rekao šta je mislio, bez obzira na presiju vlasti. Reč je o javnoj raspravi u akademskoj sredini na Pravnom fakultetu u Beogradu, koja je održana u martu 1971. Kritikujući predložene ustavne amandmane, Stevan Đorđević je skrenuo pažnju na veliku koncentraciju moći u rukama Josipa Broza Tita i izneo svoj stav protiv njegovog izbora za predsednika republike bez ograničenja mandata. On je bez uvijanja ukazao na voluntarizam vodećih političkih grupa, koji kompromituju samu ideju ustavnosti. Zatim na političke kompromise, koji se sklapaju ne samo javno već i tajno, u zatvorenim, formalnim i neformalnim centrima društvene moći.

Mišljenje i stav prof. Đorđevića bio je tada glas vapijućeg u pustinji. Niko nije bio spreman da ga čuje, a kamoli da ga podrži ili sledi. Njegov stav je bio u direktnoj suprotnosti sa političkim stavom tadašnjeg državnog i partijskog rukovodstva, a u to vreme svako drugačije mišljenje bilo je jeretičko, proglašavano neprijateljskim, a lica koja su ih izražavala hapšena su, osuđivana i progonjena.

Vrlo brzo posle rasprave o ustavnoj reformi bačena je anatema na pojedine profesore Fakulteta. Javno su napadani putem sredstava javnog informisanja, partijski kažnjavani i udaljavani s posla, a nekima je i suđeno zbog delikta mišljenja. Među njima je bio i Stevan Đorđević, koji je i u ranijim slučajevima pokazivao visok stepen etike, doslednosti i nezavisnosti. Nije izmenio svoj stav iako je pozivan na odgovornost i bio izložen pritiscima.

Po vlastitom priznanju, to su bile najteže godine njegovog života. Umesto zasluženog spokojstva i priznanja posle doprinosa oslobođenju od okupatora i izgradnji zemlje, novo društvo mu je uzvratilo optužbom za „neprijateljsku propagandu“, za izdaju, za rušenje ugleda i dela Josipa Broza Tita. Uprkos tome, on je nastavio da vojuje poštenim radom i časnim životom.

Prof. Đorđević je teško podneo raspad Jugoslavije, planetarni poraz levice i socijalizma, krizu i devaluaciju velikih ideja slobode, socijalne pravde, jednakosti i bratstva. Bio im je odan čitavog života. Druga Jugoslavija, u čije temelje su Đorđević i njegova generacija ugradili svoju mladost i velike nade, urušila se u užasu i tragediji građanskog rata. Dramatična zbivanja nametnula su brojna pitanja, dileme i nedoumice. Đorđević je smogao snage da krene putem teorijskog istraživanja tih dramatičnih i tragičnih zbivanja, sa stanovišta svoje struke – međunarodnog prava. Tako su nastali njegovi radovi o međunarodnopravnim aspektima raspada SFRJ, o agresiji NATO-a na SR Jugoslaviju, o ratnoj šteti i sl. Većinu tih radova pripremao je i izlagao na Kopaoničkoj školi prirodnog prava i zatim objavljivao u časopisima *Pravni život* i *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*.

Poslednjih godina Stevan Đorđević je objavio tri značajne knjige, kao sintezu svog višedecenijskog rada: *Uvod u međunarodno pravo* (2007), *Diplomatsko i konzularno pravo* (koautor sa Miodragom Mitićem, 2007) i *Pravo međunarodnih ugovora* (koautor sa Duškom Dimitrijevićem, 2011). Ostala je neobjavljena njegova knjiga na kojoj je radio decenijama *Potraživanja Jugoslavije i Srbije na osnovu ratne odštete*.

*

Od upisa na Pravni fakultet u Beogradu pa do poslednjih godina života, Stevan Đorđević je taj fakultet doživljavao kao svoju drugu kuću, a njegove

nastavnike i saradnike kao svoje drugove i prijatelje. Podržavao je mlađe kolege nastojeći da ih posavetuje i pomogne u njihovom napredovanju. Veliki je broj njegovih studenata koji su zahvaljujući njegovim očinskim savetima uspeli da pronađu svoj put u struci i životu.

Posebno se solidarisao sa onim kolegicama i kolegama koji su iz različitih razloga dolazili u sukob sa fakultetskom upravom i oficijelnom vlašću. Bio je čovek plemenite duše, spreman da pomogne savetom i da dà svoj sud kad mu se neko obrati. Umeo je da se raduje tuđim radostima i da saučestvuje u tuđim žalostima. Bio je čovek u najuzvišenijem i najplemenitijem smislu te reči. Zahvaljujući tome, prof. Đorđević je prihvatán i uvažavan od različitih generacija nastavnika beogradskog Pravnog fakulteta.

U celini posmatrano, Stevan Đorđević je svoj dugi životni put proživio kao nepodoban jer je istrajavao na crti nepristajanja: nepristajanja na okupaciju i život u ropstvu; na izdaju svojih mladalačkih uverenja; na oficijelnu ideologiju i lakejstvo; na srpske deobe; na „metanaraciju humanitarnog intervenionizma“; da se anđeo bestijalnosti u liku „Milosrdnog anđela“ – proglasi za anđela humanosti; na gaženje međunarodnog prava utemeljenog Poveljom UN; da zakon Divljeg zapada „pravo jačeg“ postane novo međunarodno pravo; da zlo, nasilje i prevare ovladaju svetom.

Najveći deo svog života Stevan Đorđević je proveo u borbi na raznim frontovima: ratnim, političkim, idejnim. Njemu služi na čast da je svojim moralnim osobinama, svojom čestitošću, svojom čvrstinom i doslednošću stekao poštovanje i svojih protivnika. Takav samosvojan, svetao lik prof. Đorđevića nose u svom sećanju: njegovi ratni drugovi i zemljaci, generacije akcijaša sa Omladinskih radnih akcija Novi Beograd, kolegice i kolege i brojne generacije studenata Pravnog fakulteta i pravnika Srbije.

ODLUKA O POVLAČENJU ČLANKA

U skladu s članom 3.3. Etičkog kodeksa Anala Pravnog fakulteta u Beogradu (Politika povlačenja) povlači se članak Marka Stankovića “Judiciary in the Serbian Constitution of 2006 and a Critical Review of Draft Amendments“ (Annals FLB – Belgrade Law Review, Year LXVI, 2018, No. 4, str. 114–126) zbog toga što je prethodno objavljen pod naslovom „Slabosti položaja sudske vlasti u Ustavu Republike Srbije od 2006. i u radnom tekstu amandmana od 2018.“ u zborniku Društva sudija Srbije, Svedočanstvo pripreme za promenu Ustava od 2006. godine i struka, septembar 2018, Beograd (str. 342–356, ISBN 978-86-904417-4-7).

5. mart 2021.

Uredništvo časopisa
Anali Pravnog fakulteta u Beogradu

UPUTSTVO ZA AUTORE

Anali Pravnog fakulteta u Beogradu objavljuju tekstove na srpskom i engleskom jeziku.

Autori zadržavaju autorsko pravo na svome delu. Međutim, uslov za objavljivanje u *Analima Pravnog fakulteta u Beogradu* jeste da autori izdavaču dozvole da objavi delo, da garantuju pravo da će *Anali* biti navedeni kao izvorni izdavač u slučaju ponovnog objavljivanja i da neisključivo ustupe ovlašćenje na umnožavanje te ovlašćenje da se tekst učini dostupnim javnosti i da se distribuira u svim oblicima i medijima. Objavljeni tekstovi se distribuiraju pod uslovima licence „Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY)“.

Predajom teksta, autor izjavljuje da tekst nije ni objavljen ni prihvaćen za objavljivanje te da neće biti predat za objavljivanje bilo kom drugom mediju. Autor takođe izjavljuje da je nosilac autorskog prava, da je obavešten o pravima trećih lica i da je ispunio zahteve koji proizlaze iz tih prava.

Prijem svih tekstova biće potvrđen elektronskom poštom. Redakcija će razmotriti podobnost svih radova da budu podvrgnuti postupku recenziranja. Podobni tekstovi šalju se na dvostruku anonimnu recenziju.

Informacije o uredničkoj politici *Analima Pravnog fakulteta u Beogradu* videti na: ojs.ius.bg.ac.rs/index.php/anali/about/editorialPolicies#open%20AccessPolicy.

Ako želite da predate svoj rad *Analima Pravnog fakulteta u Beogradu*, molimo vas da pratite sledeća uputstva.

Ako predajete rad na engleskom jeziku, molimo vas da pratite posebno uputstvo koje je dostupno na: ojs.ius.bg.ac.rs/index.php/anali/information/authors.

Rukopis treba da bude uređen na sledeći način:

1. naslovna strana,
2. apstrakt i ključne reči,
3. rukopis i spisak literature,
4. dodaci, tabele i slike.

1. NASLOVNA STRANA

Naslovna strana rukopisa treba da sadrži sledeće podatke:

- naslov teksta,
- ime, prezime, godinu rođenja i afilijaciju svih autora,
- punu adresu za korespondenciju i adresu elektronske pošte.

Ako je tekst koautorski, molimo vas da dostavite tražene podatke za svakog autora.

2. APSTRAKT I KLJUČNE REČI

Tekstu prethodi apstrakt koji je strogo ograničen na 150 reči. Apstrakt ne sme da sadrži neodređene skraćenice ili reference.

Molimo vas da navedete pet ključnih reči koje su prikladne za indeksiranje.

Radovi na srpskom jeziku treba da sadrže apstrakt i ključne reči i na srpskom i na engleskom jeziku. U tom slučaju, apstrakt i ključne reči na engleskom jeziku treba da se nalaze iza spiska literature.

3. RUKOPIS I SPISAK LITERATURE

Zbog anonimnog recenziranja, imena autora i njihove institucionalne pripadnosti ne treba navoditi na stranicama rukopisa.

Tekstovi moraju da budu napisani u sledećem formatu:

- veličina stranice: A4,
- margine: 2,5 cm,
- font: Times New Roman,
- razmak između redova u glavnom tekstu: 1,5,
- razmak između redova u fusnotama: Easy,
- veličina slova u glavnom tekstu: 12 pt,
- veličina slova u fusnotama: 10 pt,
- numeracija stranica: arapski broj u donjem desnom uglu stranice.

Druge autore treba navoditi po imenu i prezimenu kada se prvi put pominju (Petar Petrović), a zatim samo po prezimenu (Petrović). Ne treba navoditi „profesor“, „dr“, „g.“ niti bilo kakve titule.

Sve slike i tabele moraju da budu pomenute u tekstu, prema redosledu po kojem se pojavljuju.

Sve akronime treba objasniti prilikom prvog korišćenja, a zatim se navode velikim slovima.

Evropska unija – EU,

The United Nations Commission on International Trade Law – UNCITRAL

Brojevi od jedan do devet pišu se slovima, veći brojevi pišu se ciframa. Datumi se pišu na sledeći način: 1. januar 2012; 2011–2012; tridesetih godina 20. veka.

Fusnote se koriste za objašnjenja, a ne za navođenje literature. Prosto navođenje mora da bude u glavnom tekstu, sa izuzetkom zakona i sudskih odluka.

Podnaslove treba pisati na sledeći način:

1. VELIKA SLOVA

1.1. Prvo slovo veliko

1.1.1. Prvo slovo veliko kurziv

Citiranje

Svi citati, u tekstu i fusnotama, treba da budu napisani u sledećem formatu: (autor/godina/broj strane ili više strana).

Domaća imena koja se pominju u rečenici ne treba ponavljati u zagradama:

- Prema Miloševiću (2014, 224–234)...
- Rimski pravnici su poznavali različite klasifikacije stvari (Milošević 2014, 224–234)

Strana imena koja se pominju u rečenici treba da budu transkribovana, a u zagradama ih treba ponoviti i ostaviti u originalu. U spisku literature strana imena se ne transkribuju:

- Prema Kociolu (Koziol 1997, 73–87)...
- O tome je opsežno pisao Kociol (Koziol 1997, 73–87).
- Koziol, Helmut. 1997. *Österreichisches Haftpflichtrecht*, Band I: Allgemeiner Teil. Wien: Manzsche Verlags- und Universitätsbuchhandlung.

Domaća dela se citiraju pismom kojim su štampana. U spisku literature delo štampano latinicom navodi se samo latinicom, a delo štampano ćirilicom navodi se ćirilicom i latinicom, pri čemu se latinična referenca stavlja u zagrade:

- Prema Miloševiću (2014, 347–352)...
- Milošević, Miroslav. 2014. *Rimsko pravo*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu – Dosije studio. (Milošević, Miroslav. 2014. *Rimsko pravo*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu – Dosije studio.)
- Vukadinović (Vukadinović 2015, 27) ističe da jemac ispunjava tuđu, a garant svoju obavezu.
- U literaturi se navodi (Vukadinović 2015, 27)...
- Vukadinović, Radovan. 5–6/2015. O pravnom regulisanju posla bankarske garancije u novom Građanskom zakoniku. *Pravni život* 64: 17–36.

Poželjno je da u citatima u tekstu bude naveden podatak o broju strane na kojoj se nalazi deo dela koje se citira.

Isto tako i / Isto / Kao i Konstantinović (1969, 125–127);

Prema Bartoš (1959, 89 fn. 100) – *tamo gde je fusnota 100 na 89. strani*;

Kao što je predložio Bartoš (1959, 88 i fn. 98) – *tamo gde fusnota 98 nije na 88. strani*.

Pre broja strane ne treba stavljati oznaku „str.“, „p.“, „f.“ ili slično.

Izuzetno, tamo gde je to prikladno, autori mogu da koriste citate u tekstu bez navođenja broja strane dela koja se citira. U tom slučaju autori mogu, ali ne moraju da koriste neku od naznaka kao što su: *videti, posebno videti, videti na primer i dr.*

(videti, na primer, Bartoš 1959; Simović 1972)

(videti posebno Bakić 1959)

(Stanković, Orlić 2014)

Jedan autor

Citat u tekstu (T): Kao i Ilaj (Ely 1980, broj strane), tvrdimo da...

Navođenje u spisku literature (L): Ely, John Hart. 1980. *Democracy and Distrust: A Theory of Judicial Review*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

T: Isto kao i Avramović (2008, broj strane), tvrdimo da...

L: Avramović, Sima. 2008. *Rhetorike techne – veština besedništva i javni nastup*. Beograd: Službeni glasnik – Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu. (Avramović, Sima. 2008. *Rhetorike techne – veština besedništva i javni nastup*. Beograd: Službeni glasnik – Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.)

T: Vasiljević (2007, broj strane),

L: Vasiljević, Mirko. 2007. *Korporativno upravljanje: pravni aspekti*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu. (Vasiljević, Mirko. 2007. *Korporativno upravljanje: pravni aspekti*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.)

Dva autora

T: Kao što je ukazano (Daniels, Martin 1995, broj strane),

L: Daniels, Stephen, Joanne Martin. 1995. *Civil Injuries and the Politics of Reform*. Evanston, Ill.: Northwestern University Press.

T: Kao što je pokazano (Stanković, Orlić 2014, broj strane),

L: Stanković, Obren, Miodrag Orlić. 2014. *Stvarno pravo*. Beograd: Nomos. (Stanković, Obren, Miodrag Orlić. 2014. *Stvarno pravo*. Beograd: Nomos.)

Tri autora

T: Kao što su predložili Sesil, Lind i Bermant (Cecil, Lind, Bermant 1987, broj strane),

L: Cecil, Joe S., E. Allan Lind, Gordon Bermant. 1987. *Jury Service in Lengthy Civil Trials*. Washington, D.C.: Federal Judicial Center.

Više od tri autora

T: Prema istraživanju koje je sproveo Turner sa saradnicima (Turner *et al.* 2002, broj strane),

L: Turner, Charles F., Susan M. Rogers, Heather G. Miller, William C. Miller, James N. Gribble, James R. Chromy, Peter A. Leone, Phillip C. Cooley, Thomas C. Quinn, Jonathan M. Zenilman. 2002. Untreated Gonococcal and Chlamydial Infection in a Probability Sample of Adults. *Journal of the American Medical Association* 287: 726–733.

T: Pojedini autori smatraju (Varadi *et al.* 2012, broj strane)...

L: Varadi, Tibor, Bernadet Bordaš, Gašo Knežević, Vladimir Pavić. 2012. *Međunarodno privatno pravo*. 14. izdanje. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu. (Varadi, Tibor, Bernadet Bordaš, Gašo Knežević, Vladimir Pavić. 2012. *Međunarodno privatno pravo*. 14. izdanje. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.)

Institucija kao autor

T: (U.S. Department of Justice 1992, broj strane)

L: U.S. Department of Justice. Office of Justice Programs. Bureau of Justice Statistics. 1992. *Civil Justice Survey of State Courts*. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office.

T: (Zavod za intelektualnu svojinu Republike Srbije 2015, broj strane)

L: Zavod za intelektualnu svojinu Republike Srbije. 2015. *95 godina zaštite intelektualne svojine u Srbiji*. Beograd: Colorgraphx. (Zavod za intelektualnu svojinu Republike Srbije. 2015. *95 godina zaštite intelektualne svojine u Srbiji*. Beograd: Colorgraphx.)

Delo bez autora

T: (*Journal of the Assembly* 1822, broj strane)

L: *Journal of the Assembly of the State of New York at Their Forty-Fifth Session, Begun and Held at the Capitol, in the City of Albany, the First Day of January, 1822.* 1822. Albany: Cantine & Leake.

Citiranje više dela istog autora

Klermont i Ajzenberg smatraju (Clermont, Eisenberg 1992, broj strane; 1998, broj strane)...

Basta ističe (2001, broj strane; 2003, broj strane)...

Citiranje više dela istog autora iz iste godine

T: (White 1991a, page)

L: White, James A. 1991a. Shareholder-Rights Movement Sways a Number of Big Companies. *Wall Street Journal*. April 4.

Istovremeno citiranje više autora i dela

(Grogger 1991, broj strane; Witte 1980, broj strane; Levitt 1997, broj strane)

(Popović 2017, broj strane; Labus 2014, broj strane; Vasiljević 2013, broj strane)

Poglavlje u knjizi

T: Holmes (Holmes 1988, broj strane) tvrdi...

L: Holmes, Stephen. 1988. Precommitment and the Paradox of Democracy. 195–240. *Constitutionalism and Democracy*, ed. John Elster, Rune Slagstad. Cambridge: Cambridge University Press.

Poglavlje u delu koje je izdato u više tomova

T: Švarc i Sajks (Schwartz, Sykes 1998, broj strane) tvrde suprotno.

L: Schwartz, Warren F., Alan O. Sykes. 1998. Most-Favoured-Nation Obligations in International Trade. 660–664, *The New Palgrave Dictionary of Economics and the Law*, Vol. II, ed. Peter Newman. London: MacMillan.

Knjiga sa više izdanja

T: Koristeći Grinov metod (Greene 1997), napravili smo model koji...

L: Greene, William H. 1997. *Econometric Analysis*. 3. ed. Upper Saddle River, N.J.: Prentice Hall.

T: (Popović 2018, broj strane),

R: Popović, Dejan. 2018. *Poresko pravo*. 16. izdanje. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu. (Popović, Dejan. 2018. *Poresko pravo*. 16. izdanje. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.)

Navođenje broja izdanja nije obavezno.

Ponovno izdanje – reprint

T: (Angell, Ames [1832] 1972, 24)

L: Angell, Joseph Kinniaut, Samuel Ames. [1832] 1972. *A Treatise on the Law of Private Corporations Aggregate*. Reprint, New York: Arno Press.

Članak

U spisku literature navode se: prezime i ime autora, broj i godina objavljivanja sveske, naziv članka, naziv časopisa, godina izlaza časopisa, stranice. Pri navođenju inostranih časopisa koji ne numerišu sveske taj podatak se izostavlja.

T: Taj model koristio je Levin sa saradnicima (Levine *et al.* 1999, broj strane)

L: Levine, Phillip B., Douglas Staiger, Thomas J. Kane, David J. Zimmerman. 1999. *Roe v. Wade and American Fertility*. *American Journal of Public Health* 89: 199–203.

T: Na to je ukazao Vasiljević (2018, broj strane)

L: Vasiljević, Mirko. 2/2018. Arbitražni ugovor i interkompanijskoppravni sporovi. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 66: 7–46. (Vasiljević, Mirko. 2/2018. Arbitražni ugovor i interkompanijskoppravni sporovi. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 66: 7–46.)

T: Orlić ističe uticaj uporednog prava na sadržinu Skice (Orlić 2010, 815–819).

L: Orlić, Miodrag. 10/2010. Subjektivna deliktna odgovornost u srpskom pravu. *Pravni život* 59: 809–840.

Citiranje celog broja časopisa

T: Tome je posvećena jedna sveska časopisa *Texas Law Review* (1994).

L: *Texas Law Review*. 1993–1994. *Symposium: Law of Bad Faith in Contracts and Insurance*, special edition 72: 1203–1702.

T: Osiguranje od građanske odgovornosti podrobno je analizirano u časopisu *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* (1982).

L: *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*. 6/1982. *Savetovanje: Neka aktuelna pitanja osiguranja od građanske odgovornosti*, 30: 939–1288. (*Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*. 6/1982. *Savetovanje: Neka aktuelna pitanja osiguranja od građanske odgovornosti*, 30: 939–1288.)

Komentari

T: Smit (Smith 1983, broj strane) tvrdi...

L: Smith, John. 1983. Article 175. Unjust Enrichment. 195–240. *Commentary to the Law on Obligations*, ed. Jane Foster. Cambridge: Cambridge University Press.

T: Prema Šmalenbahy (Schmalenbach 2018, broj strane), jasno je da...

L: Schmalenbach, Kirsten. 2018. Article 2. Use of Terms. 29–55. *Vienna Convention on the Law of Treaties: A Commentary*, eds. Oliver Dörr, Kirsten Schmalenbach. Berlin: Springer-Verlag GmbH Germany.

T: Perović (Perović 1980, broj strane) tvrdi da...

L: Perović, Slobodan. 1980. Član 45. Predugovor. 221–224. *Komentar Zakona o obligacionim odnosima*, ur. Slobodan Perović, Dragoljub Stojanović. Gornji Milanovac: Kulturni centar – Kragujevac: Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu.

Članak u časopisu ili dnevnim novinama bez autora

T: objavljeno u *Politici* (2019)

L: *Politika*. 2019. Srbija snažno posvećena evropskom putu. Mart 2019. (*Politika*. 2019. Srbija snažno posvećena evropskom putu. Mart 2019)

T: Kao što je objavljeno u časopisu *Newsweek* (2000)...

L: *Newsweek*. 2000. MP3.com Gets Ripped. 18 September.

Članak u časopisu ili dnevnim novinama sa autorom (autorima)

T: U *Vremenu* je objavljeno (Švarm, Georgijev 2018) da...

L: Švarm, Filip, Slobodan Georgijev. 2018. Razgraničenje je model u skladu sa politikom etničkog čišćenja. *Vreme*. Avgust 2018.

T: (Mathews, DeBaise 2000)

L: Mathews, Anna Wilde, Colleen DeBaise. 2000. MP3.com Deal Ends Lawsuit on Copyrights. *Wall Street Journal*. 11 November.

Neobjavljeni rukopis

T: (Avramović, Todorović 2017)

L: Avramović, Pavle, Nenad Todorović. 2017. Sticanje bez osnova u rimskom pravu. Neobjavljen rukopis. Univerzitet u Nišu, Pravni fakultet, avgust. (Avramović, Pavle, Nenad Todorović. 2017. Sticanje bez osnova u rimskom pravu. Neobjavljen rukopis. Univerzitet u Nišu, Pravni fakultet, avgust.)

T: (Daughety, Reinganum 2002)

L: Daughety, Andrew F, Jennifer F. Reinganum. 2002. Exploiting Future Settlements: A Signaling Model of Most-Favored-Nation Clauses in Settlement Bargaining. Unpublished manuscript. Vanderbilt University, Department of Economics, August.

Radni dokument

T: (Stojanović, Savić 2017)

L: Stojanović, Ognjen, Martin Savić. 2017. Pravna priroda ugovora o kreditu. Radni dokument. Institut za pravo i finansije, Beograd. (Stojanović, Ognjen, Martin Savić. 2017. Pravna priroda ugovora o kreditu. Radni dokument. Institut za pravo i finansije, Beograd.)

T: (Eisenberg, Wells 2002)

L: Eisenberg, Theodore, Martin T. Wells. 2002. Trial Outcomes and Demographics: Is There a Bronx Effect? Working paper. Cornell University Law School, Ithaca, NY.

Numerisani radni dokument

T: (Tomić, Pavlović 2018)

L: Tomić, Janko, Saša Pavlović. 2018. Uporednopravna analiza propisa u oblasti radnog prava. Radni dokument br. 7676. Institut za uporedno pravo, Beograd. (Tomić, Janko, Saša Pavlović. 2018. Uporednopravna analiza propisa u oblasti radnog prava. Radni dokument br. 7676. Institut za uporedno pravo, Beograd.)

T: (Glaeser, Sacerdote 2000)

L: Glaeser, Edward L., Bruce Sacerdote. 2000. The Determinants of Punishment: Deterrence, Incapacitation and Vengeance. Working Paper No. 7676. National Bureau of Economic Research, Cambridge, Mass.

Lična korespondencija/komunikacija

T: Kao što tvrdi Damnjanović (2017),

L: Damnjanović, Vićentije. 2017. Pismo autoru, 15. januar. (Damnjanović, Vićentije. 2017. Pismo autoru, 15. januar.)

T: (Welch 1998)

L: Welch, Thomas. 1998. Letter to author, 15 January.

Stabilni internet protokol (URL)

T: Prema Zavodu za intelektualnu svojinu Republike Srbije (2018),

L: Zavod za intelektualnu svojinu Republike Srbije. 2018. Godišnji izveštaj o radu za 2017. godinu. <http://www.zis.gov.rs/o-zavodu/godisnji-izvestaji.50.html>, poslednji pristup 28. marta 2018. (Zavod za intelektualnu svojinu Republike Srbije. 2018. Godišnji izveštaj o radu za 2017. godinu. <http://www.zis.gov.rs/o-zavodu/godisnji-izvestaji.50.html>, poslednji pristup 28. marta 2018.)

T: According to the Intellectual Property Office (2018)

L: R.S. Intellectual Property Office. 2018. Annual Report for 2017. <http://www.zis.gov.rs/about-us/annual-report.106.html>, last visited 28 February, 2019.

U štampi

T: (Bogdanović 2019, broj strane)

L: Bogdanović, Luka. 2019. Ekonomske posledice ugovaranja klauzule najpovlašćenije nacije u bilateralnim investicionim sporazumima. *Nomos*, tom 11, u štampi. (Bogdanović, Luka. 2019. Ekonomske posledice ugovaranja klauzule najpovlašćenije nacije u bilateralnim investicionim sporazumima. *Nomos*, tom 11, u štampi.)

T: (Spier 2003, broj strane)

L: Spier, Kathryn E. 2003. The Use of Most-Favored-Nations Clauses in Settlement of Litigation. *RAND Journal of Economics*, vol. 34, in press.

Prihvaćeno za objavljivanje

T: U jednom istraživanju (Petrović, prihvaćeno za objavljivanje) posebno se ističe značaj prava manjinskih akcionara za funkcionisanje akcionarskog društva.

L: Petrović, Marko. Prihvaćeno za objavljivanje. Prava manjinskih akcionara u kontekstu funkcionisanja skupštine akcionarskog društva. *Pravni život*.

T: Jedna studija (Joyce, prihvaćeno za objavljivanje) odnosi se na Kolumbijski distrikt.

L: Joyce, Ted. Forthcoming. Did Legalized Abortion Lower Crime? *Journal of Human Resources*.

Sudska praksa

F(usnote): Vrhovni sud Srbije, Rev. 1354/06, 6. 9. 2006, Paragraf Lex; Vrhovni sud Srbije, Rev. 2331/96, 3. 7. 1996, *Bilten sudske prakse Vrhovnog suda Srbije* 4/96, 27; CJEU, case C-20/12, Giersch and Others, ECLI:EU:C:2013:411, para. 16; Opinion of AG Mengozzi to CJEU, case C-20/12, Giersch and Others, ECLI:EU:C:2013:411, para. 16.

T: Za reference u tekstu koristiti skraćenice (VSS Rev. 1354/06; CJEU C-20/12, ili Giersch and Others; Opinion of AG Mengozzi) konzistentno u celom članku.

L: Ne treba navoditi sudsku praksu u spisku korišćene literature.

Zakoni i drugi propisi

F: Zakonik o krivičnom postupku, *Službeni glasnik RS* 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 i 55/2014, čl. 2, st. 1, tač. 3; Regulation (EU) No. 1052/2013 establishing the European Border Surveillance System (Eurosur), OJ L 295 of 6/11/2013, Art. 2 (3); Directive 2013/32/EU on common procedures for granting and withdrawing international protection (recast), OJ L 180 of 29/6/2013, 60, Art. 6 (3).

T: Za reference u tekstu koristiti skraćenice (ZKP ili ZKP RS; Regulation No. 1052/2013; Directive 2013/32) konzistentno u celom članku.

L: Ne treba navoditi propise u spisku korišćene literature.

4. PRILOZI, TABELE I SLIKE

Fusnote u prilogima numerišu se bez prekida kao nastavak na one u ostatku teksta.

Numeracija jednačina, tabela i slika u prilogima počinje sa 1 (jednačina A1, tabela A1, slika A1 itd., za prilog A; jednačina B1, tabela B1, slika B1 itd., za prilog B).

Na strani može biti samo jedna tabela. Tabela može zauzimati više od jedne strane.

Tabele imaju kratke naslove. Dodatna objašnjenja se navode u napomenama na dnu tabele.

Treba identifikovati sve količine, jedinice mere i skraćenice za sve unose u tabeli.

Izvori se navode u celini na dnu tabele, bez unakrsnih referenci na fusnote ili izvore na drugim mestima u članku.

Slike se prilažu u fajlovima odvojeno od teksta i treba da budu jasno obeležene.

Ne treba koristiti senčenje ili boju na grafičkim prikazima. Ako je potrebno vizuelno istaći pojedine razlike, molimo vas da koristite šrafiranje i unakrsno šrafiranje ili drugo sredstvo označavanja.

Ne treba koristiti okvir za tekst ispod ili oko slike.

Molimo vas da koristite font Times New Roman ako postoji bilo kakvo slovo ili tekst na slici. Veličina fonta mora biti najmanje 7.

Grafici ne sadrže bilo kakvu boju.

Naslovi slika su navedeni i na zasebnoj stranici sa dvostrukim proredom pod nazivom – Legenda korišćenih slika.

Slike ne mogu biti veće od 10 cm x 18 cm. Da bi se izbeglo da slika bude značajno smanjena, objašnjenja pojedinih delova slike treba da budu postavljena u okviru slike ili ispod nje.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

34(497.11)

АНАЛИ Правног факултета у Београду : часопис за правне и друштвене науке = The Annals of the Faculty of Law in Belgrade : Belgrade law review / главни и одговорни уредник Марија Караникић Мирић. – [Српско изд.]. – Год. 1, бр. 1 (1953)–. – Београд : Правни факултет Универзитета у Београду, 1953– (Београд : Бирограф). – 24 cm

Тромесечно. – Преузео је: Annals of the Faculty of Law in Belgrade.
– Друго издање на другом медијуму: Анали Правног факултета у Београду (Online) = ISSN 2406-2693.

ISSN 0003-2565 = Анали Правног факултета у Београду

COBISS.SR-ID 6016514

Fakultetski naučni časopis *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* izlazi od 1953. godine (ISSN: 0003-2565) kao potomak časopisa *Arhiv za pravne i društvene nauke* koji je izlazio od 1906. godine.

Glavni urednici *Arhiva za pravne i društvene nauke* bili su: Kosta Kumanudi i Dragoljub Arandelović (1906–1911), Kosta Kumanudi (1911–1912), Čedomilj Mitrović (1920–1933), Mihailo Ilić (1933–1940), Đorđe Tasić (1940–1941) i Jovan Đorđević (1945).

Glavni urednici *Anala Pravnog fakulteta u Beogradu* bili su: Mihajlo Konstantinović (1953–1960), Milan Bartoš (1960–1966), Vojislav Bakić (1966–1978), Vojislav Simović (1978–1982), Obren Stanković (1982–1985), Dejan Popović (1996), Miodrag Orlić (1997–2004), Danilo Basta (2004–2006), Sima Avramović (2006–2012), Mirosljub Labus (2013–2015) i Mirko Vasiljević (2016–2018).

U časopisu se objavljuju naučni članci, kritičke analize, komentari sudskih odluka, prilozi iz međunarodnog naučnog života i prikazi knjiga. Časopis izlazi i u elektronskom obliku (eISSN: 2406-2693).

Radovi objavljeni u časopisu podležu anonimnoj recenziji dvoje recenzenata, koje određuje redakcija.

Stavovi izraženi u časopisu predstavljaju mišljenje autora i ne odražavaju nužno gledišta redakcije. Za te stavove redakcija ne odgovara.

Časopis izlazi tromesečno.

ISSN 0003-2566

BULEVAR KRALJA ALEKSANDRA 67
11000 BEOGRAD
SRBIJA
011 30 27 600
anali@jus.bg.ac.rs
anali.rs